

होळकर सरकार-ग्रंथमाला.

ग्रंथ ९ वा.

युरोपचा अर्वाचीन इतिहास.

(१४५३-१९२०)

*

नेतारी-गणां ग्रंथवालेने
देणारी मात्राकल विलेक्षण पुस्तक
■ 8 AUG 1950

लेखक

परशराम हरी बर्वे. बी. ए. (ऑनर्स)

‘जर्मन कारस्थानाचे उच्चाटण,’ ‘अधःपाल’

या पुस्तकाचे लेखक.

जानेवारी १९२०.

सिंगल तीन रुपये.

V5:1:153-N20

155 Fo

उ० ५५३

पुणे यथे —

‘आर्यभूषण’ छापसान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन यांनी छापिले
व

परशराम हरी बर्वे यांनी आंबराई कॅप, पुणे शहर,
यथे प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

—○—

पांच वर्षापूर्वी ता. २८ जून १९१४ रोजी आस्ट्रियाचा राजपुत्र फँशु फर्डिनंड याचा आस्ट्रियन साम्राज्यांतील बोस्निओ प्रांतात खुन झाला ! खुनी मनुष्यास तात्काळ पकडण्यांत आले, पण या खुनाचा बारकाईने तपास करतांना हा खुन कांहीं कटवाल्या मंडळीच्या प्रेरणेने करण्यांत आला असून या कटाचा उगम सर्विहयामध्ये असल्याचे आढळून आल्यामुळे ता. २३ जुलै रोजी आस्ट्रियाने या कटासंबंधी सर्विहयाकडे एक निर्बाणीचा खालिता धाढून चार दिवसांच्या आंत उत्तर देण्याविषयीं कर्माविले. कटवाल्या मंडळीस पकडून त्यांना योग्य शिक्षा व्हावी या हेतूने आस्ट्रियाने केलेली मागणी न्याय्य असली तरी आस्ट्रिया-कडून आलेल्या खालित्यांतील गोष्टी कोणत्याही अटी न घालतां मान्य करणे म्हणजे आपल्या स्वातंत्र्यासच कमीपणा आणें होय असें सर्विहयास वाटू लागले. उत्तरालेल्या मुदतीच्या आंत आपल्या निर्बाणीच्या सालिस्यास उत्तर आले नाहीं हें पाहतांच आपणास जर्मनीचे पूर्ण पाठवल मिळेल असें वाटू आस्ट्रियाने २८ जुलै रोजी सर्विहयाविरुद्ध लढाई पुकारली ! यानंतर आस्ट्रियास मदत करण्यास जर्मनी (१ आगस्ट), सर्विहयाच्या बाजूने राशिया (३१ जुलै), फ्रान्स (२ आगस्ट) व ब्रिटिश साम्राज्य (४ आगस्ट) हीं राष्ट्रे व तदनंतर कांहीं दिवसांनी इटली, टर्की, जपान, अमेरिका वौरे राष्ट्रे या युद्धात पहल्यामुळे युद्धाचे क्षेत्र विस्तृत होऊन तें सर्व जगभर पसरले ! अशा रितीने आस्ट्रियाच्या राजपुत्राच्या हुताचे निमित्तकारण उपास्थित होऊन थोडे दिवस झाले नाहीत तोंच हें युद्ध सर्व जगभर भडकून त्यामध्ये मोठमोठीं बळादध राष्ट्रे सामर्थी झाल्यामुळे या महायुद्धाचीं कारणे कोणती, महायुद्धापूर्वी युरोपियन राष्ट्रांचे असाप्तर तोंच कृष्णाम्रकर्त्त्वे होते, व त्यांची कसकसी उल्लळानि

होत गेली हें समजून घेण्याची जिज्ञासा साहजिकच वाढू लागली. ही जिज्ञासा थोडीतरी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा या हेतूने हें पुस्तक लिहिले आहे.

पंधराब्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं प्राचीन कलाविद्याचें पुनरुज्जीवन झाल्यानें युरोपियन जनतेच्या आचारविचारांत, त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय कल्पनांमध्यें मोठी सळवळ उडून धार्मिक प्रश्नासंबंधी युरोपियन राष्ट्रांमध्यें दोन तट पडले व त्याचें पर्यवसान तीस वर्षे टिकलेल्या धर्मयुद्धांत होऊन या युद्धानंतर झालेल्या वेस्टफॅलियाच्या तहानें (१६४८) युरोपची नवी मांडणी करण्यांत आली. यानंतर सतराब्या व अठराब्या शतकांमध्यें युरोपमधील बहुतेक सर्व राष्ट्रांवर अनियंत्रित एकतंत्री राज्यपद्धतीचा पगडा बसून सरतेशेवटीं १७८९ मध्ये फान्समध्यें झालेल्या राज्यक्रान्तीनें समता, विश्वबंधुत्व, स्वातंत्र्य या कल्पनांचा फैलाव होऊन राज्यकर्त्त्यांच्या प्रतिगामी, एकतंत्री, अनियंत्रित सत्तेविरुद्ध युरोपमधील बहुतेक सर्व राष्ट्रांत चलवळी झाल्या व सनदशीर राज्यपद्धति, एकराष्ट्रीयत्व या तत्त्वांचा विकास होऊन युरोपची नवी मांडणी करण्यांत आली. युरोपमध्यें अशाप्रकारच्या अंतस्थ घडामोडी सुरु असतां स्पेन, पोर्टुगॉल, इंग्लंड, फ्रान्स, हॅलिंड व अगदीं अलीकडे जर्मनी या राष्ट्रांमध्यें महासागरापलीकडे असलेल्या प्रवेशांवरील वर्चस्वासंबंधीं स्पर्धा उत्पन्न होऊन जमाच्या चार पंचमांश भागावर युरोपियन राष्ट्रांचें वर्चस्व प्रस्थापित झाले. अशारीतीनें गेल्या पांच शतकांमध्यें युरोपियन राष्ट्रांची कसकशी उत्कान्ति होत गेली, व गेल्या महायुद्धाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांचे संबंध कशाप्रकारचे होते याविषयीं प्रस्तुत पुस्तकांत हकीकत आलेली आहे.

प्रस्तुत पुस्तकास इंदूरच्या 'महाराष्ट्र अंथोलेजक मंडळा'नें उद्घारणे चारव्वें स्पर्धांची मंदळत केली आवळून मी 'मंडळा' चा व हौल्कर सरकारचा अत्यंत आभारी आहे. मंडळाकडून मदत मिळाली नसती तर पुस्तक असिद्ध करणें शक्य झाले असते की नाही याची शंकाच आहे,

(३)

शेन्हर व स्थिल या लेसकांच्या 'युरोपचा इतिहास' या इंग्रजी मार्षेंटील ग्रंथाचे भाषांतर करण्यास त्यां पुस्तकाचे प्रकाशक जॉन मरे यांनी परवानगी दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोड्हेच.

प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच वर्गेरे युरोपियन भाषां-तील विशेषनामांचा मूळचा उच्चार व मराठी भाषेत रुढ शालेले काहीं उच्चार यांमध्ये बरीच तफावत आढळून आल्यामुळे फारच अडचण भासू लागली; परंतु मूळचा उच्चारच होतां होईतों कायम टेवण्याचा प्रयत्न करावा असें वादून तसे उच्चार दिले आहेत.

येथील आर्यमूषण छापसान्याचे मैनेजर यांनी अत्यंत मेहनत बेळन पुस्तक सुबक व लवकर छापून दिल्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहें.

प्रस्तुत पुस्तकासंबंधी माझे मित्र रा. त्रिंबक रामचंद्र गद्वे, बी. ए., यांनी उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

१ जानेवारी १९२०

{

परशराम हरी वर्णे.

अनुक्रम णिका.

—○○○—

		पृष्ठ.
प्रकरण	१ लें विषय-प्रवेश ...	१
प्रकरण	२ रैं जर्मनीमधील धर्मसुधारणेची चळवळ ...	२७
प्रकरण	३ रैं कॅथलीक पंथाकडून प्रॉटेस्टंट पंथास प्रतिकार	४१
प्रकरण	४ थें स्पेनचा उत्कर्ष व न्हास ...	४८
प्रकरण	५ वैं ट्यूडर घराण्याच्या अमदानीतील इंग्लंड	५५
प्रकरण	६ वैं डच लोकांचा स्वराज्यप्राप्तीचा प्रयत्न ...	७५
प्रकरण	७ वैं क्रान्समधील धर्मसुधारणेची चळवळ ...	८८
प्रकरण	८ वैं जर्मनीतील तीस वर्षे टिकलेले धर्मयुद्ध	१०२
प्रकरण	९ वैं सतराब्द्या शतकातील इंग्लंड ...	११६
प्रकरण	१० वैं १४ व्या लुईच्या अमदानीतील क्रान्सचा उत्कर्ष	१२५
प्रकरण	११ वैं रशीच्याचा अरुणोदय ...	१५७
प्रकरण	१२ वैं प्रशियाचा उदय व उत्कर्ष ...	१७०
प्रकरण	१३ वैं अठराब्द्या शतकातील इंग्लंड व क्रान्स ...	१८३
प्रकरण	१४ वैं क्रान्समधील राज्यकान्ति ...	१९३
प्रकरण	१५ वैं क्रान्सचं लोकसत्ताक राज्य व नेपोलियन	२२८
प्रकरण	१६ वैं राज्यकर्त्त्याच्या प्रतिगामी धोरणाचिरुद्ध अळवळी	२५७
प्रकरण	१७ वैं १८४८ मधील कान्तिकारक अळवळी ...	२७१
प्रकरण	१८ वैं इटलीचे एकाकारण ...	२८९
प्रकरण	१९ वैं संयुक्त जर्मनी ...	२९८
प्रकरण	२० वैं गेल्या शतकातील इंग्लंड व रशीया ...	३१०
प्रकरण	२१ वैं सुरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहनी व अंकित प्रदेश	३२६
प्रकरण	२२ वैं गेल्या आळीस वर्षांसालि युगोपियन राजकारण	३४९
परिचय	...	३६८
सूची	...	३७२

युरोपच्या अंवाचीन इतिहासांतील महत्वाचे सन

(१४५३-१९२०)

~~~~~००००~~~~~

१४५३ पूर्वीमन पादशाहीचा आटोमन टर्क लोकांकडून पाढाव.

१४६२ कोलंबस अमेरिकेचा शोध लावतो.

१४९८ वास्को-डि-गामा काळिकत बंद्रास येतो.

१५१७ युरोपमध्ये धर्मसुधारणेची चळवळ सुरु होते.

१५२१ मॅजेलीन व त्याचे अनुयायी यांची पृथ्वीप्रदक्षिणा.

१६४८ वेस्टफॉलियाचा तह.

१७१३ युट्रेक्टचा तह.

१७६३ 'सप्तवार्षिक युद्धानंतर ज्ञालेला पॅरिसिचा तह.

१७८३ व्हर्सेल्सचा तह, अमेरिकेतील इंग्लिश वसाहती स्वतंत्र होतात.

१७८९ फ्रान्समधील राज्यकान्ति.

१८१५ वाटरलूची लढाई, नेपालियनचा पराभव.

१८३८ कॅनडा वसाहतीत जबाबदार राज्यपद्धतीची स्थापना.

१८५० अस्ट्रेलियातील वसाहतीना जबाबदार राज्यपद्धति मिळते.

१८५८ हिंदुस्थानचे राज्य ब्रिटिश पालमेंटच्या ताढ्यांत जातें, राणीचा जाहीरनामा.

१८६१ इटलीचे एकीकरण.

१८६६ जर्मन राज्यकारण्यानुन आस्ट्रियाची हक्कलपटी.

१८७० फ्रॅक्झो-जर्मन युद्धास सुरुवात.

१८७१ जर्मन साम्राज्याची स्थापना.

१८७८ बल्ग्निंची परिषद.

१८८१ हिंदी राष्ट्रीय समेची स्थापना.

१९०० आस्ट्रेलियातील वसाहतीचे संयुक्त साप्ट स्थापन होते.

१९०९ दक्षिण अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतीचे एकीकरण.

१९१३ महायुद्धास सुरुवात.

१९२१ डिसेंबर, हिंदुस्थानास जबाबदार राज्यपद्धतीचे कॉर्ही अधिकार देण्याचे चिल पालमेंटकडून पास होते. बादसहा पांचवे जॉर्ज यांचा जाहीरनामा.

युरोपचा अकार्चिन्ह इतिहास.

प्रकरण १ ले.

विषय-प्रवेश.

इतिहासाचे सामान्यतः प्राचीनयुग, मध्ययुग व अर्द्धचीनयुग असे तीन विभाग करण्याचा प्रधात आहे. वास्तविक पहातां इतिहासाचे संक्रमण एकसारखे चालले असून त्यांतील प्रत्येक भाग मागील व पुढील भागांशी संलग्न असल्यामुळे इतिहासाचे वरील हृषींने संदर्भः विभाग करणे अप्रस्तुतच दिसेल ! परंतु इतिहासाच्या संक्रमणात जरी संड नसला, तरी निरनिराळ्या काळीं निरनिराळे प्रश्न प्रामुख्यानें पुढे येत असल्यानें केवळ विषयविवेचनाच्या सोयीसाठीच इतिहासाचे विभाग व पोटविभाग करावे लागतात हें लक्षांत ठेवणे जरूर आहे.

युरोपच्या इतिहासाचे प्राचीनयुग, मध्ययुग व अर्द्धचीनयुग 'असे तीन विभाग इतिहासकारांनी कल्पिलेले आहेत. इसवी सनाच्या चवध्या शतकांत प्राचीन रोमन साम्राज्यावर उत्तरेकडील गार्ड्स, व्हॅंडल्स, हन्स थोरे रानटी टोक्यांनी हल्ला करून रोमन पादशाही उच्चस्त करून टाकिली, व रोमन साम्राज्यांत मोढणाऱ्या प्रदेशांत आपापल्या वसाहती स्थापन केल्या. या वेळी रानटी टोक्यांच्या आगमनानें पूर्वीची रोमन संस्कृति, रोमन आचारविचार, रोमन कलाकौशल्य, या सर्वांस निराळेंच वळण लागल्याचे

स्पष्ट विसूऱ्यामुळे या कालास मध्ययुगाच्या मध्ययुग व अर्द्धचीनयुग योग्या काळमर्यादा.

प्रारंभकाल असें समजप्रयांत येतें. या मध्ययुगाच्या शेवट केव्हां झाला व अर्द्धचीनयुग केव्हां तुला शाळे हें नक्की सांगती येणे कठीण आहे ! तुला ३५० ते १५५० च्या दरमध्यांमध्ये युरोपवर्षे श्रीक व रोमन द्वोराच्या

वेळच्या प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन झाले, व युरोपियन जनतेच्या आचारविचारांत, त्यांच्या धार्मिक समजूतींत, त्यांच्या सामाजिक व राजकीय कल्पनांमध्ये मोठी स्वळबळ उद्भव, नवीन कल्पनांचा व नवीन विचारांचा फैलाव होऊं लागल्यामुळे या दरम्यानच्या काळांत केव्हांतरी मध्ययुग संपून अर्वाचीनयुगास प्रारंभ झाला असें म्हटले पाहिजे.

मध्ययुगाच्या प्रारंभी राजकीय दृष्टिया युरोपचे दोन मोठाले विभाग अस्तित्वांत असलेले आपल्या निर्दर्शनास येतील. इटली व इटलीच्या माथ्यावर असलेला प्रदेश, ग्रीस व ग्रीसच्या आसपास असलेलीं बेंटे; आफिकेचा उत्तर किनारा, स्पेन व फ्रान्सचा दक्षिण भाग, बाल्कन द्वीप-कल्प, वौरे भागांत सुव्यवस्थित असें रोमन साम्राज्य पसरलेले असून उत्तर व पूर्वयुरोपभर भटकत असलेल्या जर्मन्स, वैडाल्स, गॉथ्स, हन्स वौरे रानटी टोक्यांना सुधारणेचा गंध देखील नव्हता ! परंतु सोलाव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपकडे दृष्टि फेंकल्यास आपणांस केवढी तरी क्रांति घटून आलेली दिसून येईल ! पूर्वी उत्तर व पूर्वयुरोपभर भटकत फिरणाऱ्या रानटी टोक्यांनी आतां रोमन संस्कृतीचा स्वीकार केला असून रोमन साम्राज्यांत एका काळीं मोडणाऱ्या प्रदेशांत आपापलीं स्वतंत्र व सुव्यवस्थित राष्ट्रे प्रस्थापित केलेलीं आपल्या निर्दर्शनास येतील. अर्वाचीनयुगाच्या प्रारंभी जरी अशा प्रकारर्चीं स्वतंत्र राष्ट्रे प्रस्थापित झालेलीं होतीं, तरी या सर्वे स्वतंत्र म्हणविणाऱ्या राष्ट्रांवर आपली नामधारी सत्ता गाजविणाऱ्या रोमन साम्राज्याचा अंकूर अनुन नष्ट झालेला नव्हता. परंतु हें रोमन साम्राज्य व पद्मशाही सत्ता केवळ नामधारी व दिखाऊ असल्यामुळे हें साम्राज्य असून नसून सारसेच होते असें म्हटले पाहिजे.

मारेच्या दृष्टीने घाहिले अस्तकां असप्पांस केवढी तरी क्रांति घटून आलेली दिसून येईल ! मध्ययुगाच्या प्रारंभी लॅटीन व ग्रीक यांच काय त्या अपूर्व व सुसंस्कृत भाषा समजल्या जात. त्याकेळीं उत्तरेकडील रानटी लोकां-

च्या अडाणी भाषांस 'भाषा' हें नांव देणे देसील चमत्कारिकच वाटले असते. परंतु आतां मध्ययुगाच्या आरंभीं ही स्थिति पार पालटून गेली होती. या वेळीं ग्रीक व लैटीन भाषा मृतप्राय झाल्या असून, त्यांचा जुन्याचे अभिमानी अशा विद्वान् पंडितांकडून ग्रंथलेखनाच्या कार्मांच कायतो क्वचित् उपयोग होत असे; परंतु इकडे रानटी टोळ्यांच्या एका कार्डी अडाणी व शुद्र भासणाऱ्या भाषा सुसंस्कृत व संपन्न झालेल्या असून या भाषांचाच प्रसार सवेत्र होत होता.

भाषेपेक्षां लोकांच्या धार्मिक समजुतीत तर विलक्षण क्रान्ति घडून आलेली दिसून येईल. मध्ययुगाच्या प्रारंभीं सर्व युरोपभर मूर्तिपूजक धर्मच प्रचालित असल्याने खिश्वन धर्माचा अनुयायी ऐसादडुसराच दिसावयाचा. परंतु अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस पूर्वेकडे आटोमन टक्रासच्या अंमलाखाली असलेल्या थोड्या प्रदेशाखेरीज सर्व युरोपवर खिश्वन धर्माचा पूर्ण पगडा वसला होता.

तेव्हां सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांस निराळेच वळण लागून सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबतींत जी क्रान्ति झालेली दिसून येते, ती क्रान्ति होण्यास कोणकोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या व त्या वेळीं युरोपियन राष्ट्रांची परिस्थिति कशा प्रकारची होती याकडे लक्ष दिल्याखेरीज युरोपचा अर्वाचीन इतिहास समजण्यास मदत होणार नाहीं, म्हणून त्यावहाल थोड्येसे दिग्दर्शन करण्याचें योजले आहे.

मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं ग्रीक व रोमन लोकांच्या वेळच्या प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन होऊन त्यांकडे युरोपियन जनतेचे लक्ष लागू लागले. त्यांच्या आचारविचारांत या नवीन प्रेरणेने क्रान्ति घडून आली. इतके विवस वरच्या व श्रीमान् वर्गाच्याच आटोक्यांत असलेले ज्ञानभांडार

सामान्य जनतेच्या आटोक्यांत येऊ लागले; व या वेळीं छापण्याच्या कलेचा शोध लागल्याने तर या बाबतींत बरीच मदत झाली. प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन होत असतां नवे नवे शोध उत्तम ग्रन्थ ग्रन्थीच्या व साहस्र वर्गाच्या लोकांमध्ये पुढे अस्याची संस्क्रितिकाठी.

या वेळीं बंदुकीन्या दारूचा शोध लागल्याने घोडेस्वार व कनिष्ठ समजले जाणारे पायदळ शिपायी यांच्यामध्ये उच्चनीच दर्जा कमी होऊन घोडे-स्वारांस पूर्वीप्रमाणे मान मिळेनासा झाला. सालच्या वर्गाच्या शिपायांचाच सैन्यांत भरणा होऊन त्यांचा उपयोग राजेरजवाडे करून लागल्यामुळे, घोडे बाळगण्याची ऐपत असणाऱ्या अमीरउम्राव सरदा-राजसत्ता अनियंत्रित होते. रमंडळीच्ये महत्त्व अर्थातच कमी झाले ! अमीरउम्रावांच्ये महत्त्व कमी झाल्यामुळे राजसत्तेवर त्यांचा पूर्वीपार असलेला वचक कमी होऊन राजसत्ता अनियंत्रित होण्यास यायोगे मदत झाली असें म्हटले पाहिजे.

इकडे प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन होऊन ज्ञानाचा फेलाव सामान्य जनतेपर्यंत झाल्याने उद्योगधंदे व व्यापारउदीम यांमध्ये लोक अधिक लक्ष्य घालून लागले. पूर्वीच्या काळची स्थिति आतां पार बदलून जाऊ लागली. पूर्वीच्या काळीं शेतकीचा धंदाच कायतो सर्वसंमत मानला गेल्याने मोठमोठ्या जमिनीची मालकी असलेल्या अमीरउम्राव लोकांचेच समाजांत वरेच वर्चस्व असे. परंतु मध्ययुगाच्या शेवटीं शेतकी-प्रमाणे इतर धंदेही सर्वसंमत होऊं लागून त्यायोगे खालच्या दर्जाच्या माणसासही आपापल्या कर्तवगारीप्रमाणे वर येण्यास संधि मिळून लागली. ठिकिठिकार्णी मोठमोठीं शहरे निर्माण होऊन उद्योगधंदे व व्यापारउदीम यांची हीं शहरे म्हणजे आगरच होऊन बसलीं ! अकराव्या व बाराव्या

शतकांत एशिया-मायनरमधील खाइस्टची जन्मधंदे यांकडे युरोपियन जनतेचे लक्ष्य लागते. भूमि महंमदी धर्मीय लोकांकहून परत मिळविष्या साठीं खिथनधर्मीय लोकांनी थेट पैलस्टार्डनपर्यंत जाऊन जीं धर्मयुद्धे केलीं, त्यामुळे व्यापार व उद्योगधंदा यांची वृद्धि या दृष्टीनेही युरोपचा फायदाच झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अकराव्या व बाराव्या शतकांतील युरोपियन ओकांपेक्षां तत्कालीन महंमदी धर्मीय अरब लोकांची संस्कृति, त्यांचे ज्ञान व

त्यांस अवगत असलेले कलाकौशल्य फारच उच्च दर्जीचे असल्यामुळे, अरबलोकांच्या संघटणाने युरोपियन लोकांस कितीतरी नव्या गोष्टींची माहिती होऊन वैद्यकशास्त्र, गणितशास्त्र, कलाकौशल्य यांचा युरोपमध्ये प्रसार होण्यास मदत झाली.

अरब लोकांप्रमाणे व्यापारउदीम करावा व आपल्या राष्ट्रांची सांपत्तिक उन्नति करून घ्यावा अशा स्पर्धा युरोपियन राष्ट्रांमध्यें सुरु झाली. पहिल्याप्रथम भूमध्यसमुद्राला लागून असलेल्या इटलींच्या द्वीप-कल्पावरील व्हेनीस, जेनोआ, या लहानलहान राष्ट्रांनीच या बाबतीत अप्रे-सरत्वाचा मान संपादन केला. या लहान राष्ट्रांची व्यापारवृद्धीमुळे भरभराट झालेली पाहून स्पेन व पोर्टुगाल या राष्ट्रांच्या तोंडासही पाणी सुटू लागले. पूर्वेकडे सुवर्णभूमि या नांवाने प्रासिद्ध असलेल्या हिंदुस्थान देशाशीं व्यापार करून आपल्या राष्ट्रांची सांपत्तिक व औद्योगिक उन्नति करून घ्यावी असे पोर्टुगीज व स्पॅनिअर्ड लोकांस खादू लागल्यामुळे त्यांचे त्या दिशेने प्रयत्न होऊ लागले. हिंदुस्थानाकडे जाणारा जलमार्ग शोधून काढण्यासाठीं त्यांनी मोठमोठाल्या सफरी केल्या. स्पॅनिअर्ड व पोर्टुगीज यांच्याकडून अशा प्रकारचे प्रयत्न सुरु असतां स्पेनच्या राजाच्या नोक-

रीस असलेल्या कोलंबस नांवाच्या पुरुषाने १४९२ अमेरिका व हिंदुस्थान या दोन विस्तीर्ण मध्ये अमेरिकेचा शोध लावला. इकडे पोर्टुगीज लोकांच्या प्रयत्नास मात्र खरोखरीच यश येऊन

१४९८ सार्लीं वास्को-दी-गामा यांने आपले जहाज आफिकासंदाच्या किनाऱ्यास वळसा देऊन थेट हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यास नेऊन भिडविले. पंधराव्या शतकाच्या शेवटी हिंदुस्थान व अमेरिका या दोन विस्तीर्ण प्रदेशांशीं पोर्टुगीज व स्पॅनिअर्ड यांचा संबंध आल्याने, त्या देशांत जाऊन आपला व्यापार वाढवावा, तेथे आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात अशी त्यांस साहजिकच इच्छा उत्पन्न झाली.

दक्षिण युरोपमधील राष्ट्रांकडून अशा प्रकारचे प्रयत्न होत असता इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्वीडन वर्गे उत्तरयुरोपमधील राह्ये या बाबतीत

मार्गेच होतीं. आफिकासंडास वळसा देऊन हिंदुस्थानाकडे जाणाऱ्या जलमार्गावर पोर्टुगीज लोक, त्याचप्रमाणे पश्चिमेकडून अमेरिकासंडाकडे जाणाऱ्या जलमार्गावर स्पॅनिअर्ड लोक, हे आपापला हक्क सांगून परराष्ट्रां-पासून वरील दोन जलमार्गाचे संरक्षण करण्यास ठोक्यांत तेल घालून दक्ष असल्यानें हिंदुस्थानदेशाशीं व्यापार करावयाचा तर दुसरा एखादा जलमार्ग शोधून काढल्यासेरीज युरोपियन राष्ट्रांस गत्यंतरच नव्हते. वायव्य दिशेकडून असा एखादा मार्ग शोधून काढण्याचे इंग्लंडचे सर्व प्रयत्न जरी निष्फल उरले व हिंदुस्थानाकडे जाणारा जलमार्ग त्यांस सांपडला नाहीं, तरी त्यांच्या या वेळीं झालेल्या प्रयत्नांनी उत्तर अमेरिकेच्या कांहीं भागावर वर्चस्व स्थापण्याचे कार्मी मात्र मदत झाली. पुढे इलिजाबेद राणीच्या कारकीर्दींत स्पेनच्या बलाढ्य आरमाराचा पराभव केल्यावर इंग्लंडचे आरमारी वर्चस्व वाढले, व पोर्टुगीज लोकांशीं दर्थावर टक्रर देऊन त्यांनी शोधून काढलेल्या मार्गेनंच इंग्लंडला हिंदुस्थानाशीं दलणवळण सुरु करतां आले.

अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस असलेली

युरोपियन राष्ट्रांची परिस्थिति.

अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांची कशी परिस्थिति होती हे सांगतांना पहिल्याप्रथम ‘पवित्र रोमन साप्राज्या’चा उल्लेख करणे अत्यावश्यक आहे. मध्ययुगाच्या सुरुवातीस रानटी टोक्यांनी हल्ला करून सर्व प्रदेश उध्वस्त करून टाकण्यापूर्वी युरोपमध्ये असलेल्या रोमन साप्राज्याचा हा एक अवशेष शिल्पक राहिला होता. रानटी टोक्यांनी रोमन साप्राज्यांत मोडणाऱ्या प्रदेशावर जरी आपापल्या वसाहती स्थापन केल्या होत्या, तरी रोमन लोकांची सुसंस्कृत राज्यपद्धति, त्यांची उच्च दर्जाची संस्कृति, त्यांचे ज्ञान, कलाकौशल्याच्या गोष्टीमध्ये त्यांनी केलेली प्रगति वगैरे गोष्टीमुळे रानटी व अडाणी लोकांचे ढोले अर्थातच दिपून गेले ! युद्ध करून आपल्या उष्करी सामर्थ्यानें जरी त्यांना रोमन साप्राज्यावर विजय मिळवितां आला तरी रोमन संस्कृति, रोमन आचारविचार, रोमन

लोकांच्या राजकीय संस्था वर्गे बाबतीत त्यांना रोमन लोकांपुढे मान वाकवावी लागली ! रोमन लोकांची संस्कृति व त्यांच्या राजकीय संस्था मोडून न टाकतां, त्या संस्कृतीस उच्छून धरून पूर्वपरंपरा चालू ठेवण्यामध्ये फँक्स, जर्मन्स, व्हॅडाल्स, वर्गे रानटी टोक्यांमध्ये एकप्रकारची स्पर्धाच उत्पन्न झाली ! रोमन साम्राज्याचें केंद्रस्थान जें रोम शहर तेथें जाऊन सर्व युरोपमर पसरलेल्या साम्राज्याचे आपण बादशाहा व्हावें हीच या रानटी टोक्यांच्या अधिपतींच्या मनांतील उच्चतम महत्वाकांक्षा असे ! वैभवाच्या अत्युच्च शिखराप्रत एका काळीं चढलेल्या रोम शहरानें तर त्यांस भारून टाकलें होतें ! या रोम शहरावर आपलें वर्चस्व स्थापण्याच्या कामीं फँक्स वं जर्मन्स यांच्यामध्ये किती तरी वर्षे एकसारखी स्पर्धा लागून राहिली होती ! इकडे सर्व युरोपमर खिश्वन धर्माचा प्रसार होऊन रोममध्ये असलेल्या धर्मपीठास अलेक्झांड्रा, कॉन्स्टांटिनोपल, अंटीओ, जेस्सलेम या ठिकाणी असणाऱ्या धर्मपीठांपेक्षां आधिक महत्व येऊन रोममधील पोप हाच काय तो सर्व खिश्वन धर्मावर हुक्मत चालविणारा धर्मगुरु अशी

समजूत झालेली होती. खिश्वन धर्माच्या इतरत्र

पवित्र रोमन
साम्राज्य.

असणाऱ्या धर्मपीठांपेक्षां आपलें वर्चस्व वाढावें व

सर्व खिश्वन धर्माचे आपण धर्मगुरु व्हावें अशी

रोममधील पोपची महत्वाकांक्षा होती; व ही

महत्वाकांक्षा सफल व्हावी, व कॉन्स्टांटिनोपल येथील पूर्वरोमन पाद-शाहीच्या बादशाहानें व तेथील धर्मगुरुनें आपल्या महत्वाकांक्षेच्या आड येऊ नये यासाठीं पाखिम युरोपवर पसरत चाललेल्या रानटी टोक्यांच्या राजकीय महत्वाकांक्षेस पाठिंबा देण्यांतच रोममधील पोपचे हित होते. अशाप्रकारे इतरत्र असलेल्या धर्मपीठांपेक्षां आपल्या धर्मपीठांचे महत्व चाढविण्यासाठी इ. स. ८०० मध्ये फँकलोकांचा राजा चार्लस (चार्ल्सेन) — यास रोमच्या धर्मपीठावर आरूढ असलेल्या इरा लिओ पोपने रोमन साम्राज्याचा बादशाहा महणून राज्याभिषेक केला. रानटी समजाल्या जाणाऱ्या फँक्सलोकांच्या राजास स्वपराक्षमानें सर्व पाखिम युरोपमर आपले

वर्चस्व स्थापतां येऊन पूर्वकाळीं वैभवाच्या अत्युच्च शिखराप्रत चढलेल्या रोमन साम्राज्याचें केंद्रस्थान जै रोम शहर, त्या टिकाणीं स्थित्यन धर्माचे मुख्य धर्मगुरु समजल्या जाणाऱ्या पोपनें राज्याभिषेक केल्यामुळे रोमन साम्राज्य व त्यास स्थित्यन धर्माचे पाठबळ असे दोन दुवे एकत्र सांधले गेले. फँकलोकांचा राजा चार्लस यास रोमन बादशाहा अशी बहुमानाची पदवी मिळाली व त्याच्या अंमलाखालीं असलेल्या अवाढव्य प्रदेशास पवित्र रोमन साम्राज्य असे समजप्यांत येऊ लागले. अशाप्रकारे इ. स. ८०० पासून पूर्व्युरोपकडील कांहीं थोडा प्रदेश स्वरीजिकरून सर्व युरोपमर आपली सत्ता गाजविणारे पवित्र रोमन साम्राज्य अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस अगदीचं विस्थालित झाले होते; व जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या संस्थानांस्वेतीज इतरत्र या पवित्र रोमन बादशाहीची सत्ता कोणीच जुमानीत नसे, इतकेंच नव्हे तर जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या संस्थानांवरही ही सत्ता आतां केवळ दिखाऊच राहिली होती असे म्हटले पाहिजे ! पवित्र रोमन साम्राज्याचा राज्यकारभार चालविण्यासाठी एक कायदे करणारे मंडळ नेमण्याचा प्रधात पूर्वापार असून तेथें जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या शेंकडों लहानमोठ्या संस्थानांतून प्रतिनिधी येत ! जर्मनीमधील कांहीं प्रमुख संस्थानांना व शहरांना पवित्र रोमन साम्राज्याचे बादशाही पद कोणास घावें हें ठरविण्याचा अधिकार असे. अशा प्रकारे हें बादशाही पद वंश-परंपरा चालत नसून त्याबद्दलची निवडणुक करण्याचा पूर्वापार प्रधात असला तरी पंधराच्या शतकामध्ये जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या आस्ट्रिया संस्थानावर राज्य करणारे हॅम्सबर्ग घराणे फारच बलाढ्य होऊन या घराण्यातील पुरुषांचीच बहुधा रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर नेमणूक होऊ लागली; ती इतकी कीं पवित्र रोमन साम्राज्याचे बादशाही पद या घराण्याचे मालकीचेच आहे असे वाटू लागले ! अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस हॅम्सबर्ग घराण्यातील १८३२-१५१९) या पवित्र रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर अधिकृत होता.

इंग्लंड, फ्रान्स, स्पेन वर्गेरे राष्ट्रांचें एकीकरण होऊन तीं राह्ये जशीं संघटित झालीं होतीं, तसेच जर्मनीचेही एक बलाढ्य संघटित राष्ट्र वनवावें, व त्यासाठीं जर्मनीमध्ये मोटाणाऱ्या शेंकदों लहान लहान संस्थानांचे अधिकार मर्यादित करावेत, या हेतूने १ त्या मॅगिशीलनने पुष्टकळ प्रयत्न केले, परंतु जर्मनीमधील संस्थानिकांना एकमेकांविषयीं वाटत असलेल्या स्पर्धेमुळे जर्मनीचें एकीकरण होऊ शकले नाहीं. अशा रीतीने मागिशीलनचे सर्व प्रयत्न जरी निष्कळ ठरले तरी त्याच्या कारकीर्दीत दोन महत्त्वाच्या गोष्टी घडून येऊन त्यायोगे युरोपमध्ये स्थिर्व्याप्ति राष्ट्रांचेंच वर्चस्व कायम राहिले व त्या सर्व राष्ट्रांत आस्ट्रियाचें संस्थान फारच प्रबळ झाले. १४५३ मध्ये पूर्वोमन बादशाहीचें केंद्रस्थान जें कॉन्स्टान्टिनोपल शहर, तें उध्वस्त करून टाकणाऱ्या आटोमन टकर्सच्या पश्चिमयुरोपकडे वृद्धिंगत होणाऱ्या सत्तेस मॅगिशीलनने अडथळा आणुन युरोपची आटोमन टकर्सपासून सुटकाच केली असें म्हणावयास पाहिजे. युरोपमध्ये स्थिर्व्याप्ति राष्ट्रांचें वर्चस्व राखण्याचे कामीं त्यास यश आले व त्यानंतर या सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये आस्ट्रियावर राज्य करणारे हॅप्सबर्ग घरायेच प्रबळ होण्यास, व या घराण्याच्या अमलांत असलेला प्रदेश अवाढ्य रीतीने बाढ्यास काहीं गोष्टी घडून आल्या. १४७७ मध्ये फ्रान्स व जर्मनी यांच्या सरहडीवर असलेला बर्गडीचा संस्थानिक चार्लस धी बोल्ड याच्या एकुलल्या एका मुलीशीं मॅगिशीलनचें लग्न होऊन चार्लसच्या मृत्युनंतर बर्गडीच्या संस्थानिकाच्या ताब्यांत असलेला नेव्हर्लैंड प्रांत मॅगिशीलनच्या ताब्यांत आला. यानंतर त्याचा मुलगा फर्डीनंड याचें स्पेनच्या राजाच्या जोन मुलीशीं लग्न होऊन स्पेनचें राज्य व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला विस्तृत मुलुख मॅगिशीलनचा नातू चार्लस यास मिळाल्यामुळे हॅप्सबर्ग घराण्याची युरोपसंघांतील बन्याच मुलसाधर कुकमत चालू लागला. इ. स. १५१९ मध्ये मॅगिशीलनचा नातू चार्लस याची रोमन बादशाहाच्या पदावर निवडणूक काली. अशा रीतीने आस्ट्रियावर

राष्ट्रांचे वर्चस्व राखण्याचे कामीं त्यास यश आले व त्यानंतर या सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये आस्ट्रियावर राज्य करणारे हॅप्सबर्ग घरायेच प्रबळ होण्यास, व

या घराण्याच्या अमलांत असलेला प्रदेश अवाढ्य रीतीने बाढ्यास काहीं गोष्टी घडून आल्या. १४७७ मध्ये फ्रान्स व जर्मनी यांच्या सरहडीवर असलेला बर्गडीचा संस्थानिक चार्लस धी बोल्ड याच्या एकुलल्या एका मुलीशीं मॅगिशीलनचें लग्न होऊन चार्लसच्या मृत्युनंतर बर्गडीच्या संस्थानिकाच्या ताब्यांत असलेला नेव्हर्लैंड प्रांत मॅगिशीलनच्या ताब्यांत आला. यानंतर त्याचा मुलगा फर्डीनंड याचें स्पेनच्या राजाच्या जोन मुलीशीं लग्न होऊन स्पेनचें राज्य व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला विस्तृत मुलुख मॅगिशीलनचा नातू चार्लस यास मिळाल्यामुळे हॅप्सबर्ग घराण्याची युरोपसंघांतील बन्याच मुलसाधर कुकमत चालू लागला. इ. स. १५१९ मध्ये मॅगिशीलनचा नातू चार्लस याची रोमन बादशाहाच्या पदावर निवडणूक काली. अशा रीतीने आस्ट्रियावर

राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत युरोपमधील बर्गडीचे संस्थान, नेदर्लंड प्रांत, स्पेनचे राज्य व वसाहती वर्गे ब्राच मुलूख मिळून हें घराणे फारच बलाढ्य झाले होते.

अर्वाचीनयुगाच्या सुरवातीस जर्मनीप्रमाणे इटलीचे देसील एक संघटित राष्ट्र बनले नसून इटालियन द्वीपकल्पामध्ये मीलनचे राज्य, व्हेनीसचे लोकसत्ताक राज्य, कुरेन्सचे लोकसत्ताक राज्य, पोपच्या हातासालील संस्थान व नेपल्सचे राज्य अशीं पांच संस्थाने आस्तित्वांत होतीं. परंतु मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं इटलीमधील वर्चस्वासंवंधाने या पांच स्वतंत्र संस्थानांच्या आपापसांत झटापटी सुरु असल्याने इटलीचे एकीकरण होण्याचे तर बाजूलाच राहिले, पण या अंतस्थ कलहाचा फायदा घेऊन इटलीजवळ असलेल्या फान्स व स्पेन या संघटित राष्ट्रांना इटलीमधील संस्थानांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतां येणे शक्य झाले. स्पेनने तर पंथगव्या

शतकाच्या शेवटीं सार्डीनिया, सिसली व नेपल्स इटली.

या इटालियन संस्थानांवर आपले पूर्ण वर्चस्व बसविले. परंतु स्पेनचे इटलीमधील वाढत चाललेले

प्रस्थ पाहून फान्सला सहाजिकच स्पेनचा हेवा वाढू लागला; व स्पेनचे वर्चस्व कमी करून आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या इरावाने फान्सचा राजा वा चार्लस यांने १४९४ मध्ये इटलीवर स्वारी केली! अशाप्रकारे इटलीमध्ये राष्ट्रीय ऐक्य नसल्यामुळे मध्ययुगामध्ये इटलीची भूमि म्हणजे परकीय राष्ट्रांची महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेण्याची युद्धभूमीच बनून राहिली!

इटालियन द्वीपकल्पाच्या दक्षिणेकहील भागांत असलेल्या नेपल्स या संस्थानावरील वर्चस्वासंवंधाने फान्स व स्पेन या दोन राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा

नेपल्सचे संस्थान. उत्पन्न झाली, व बिचाऱ्या नेपल्सवर मात्र अरिष्ट ओढवले! १५०४ मध्ये स्पेनने हें संस्थान फान्स-

कडून आपल्या ताब्यांत घेतले, व तेव्हांपासून सरासरी दोनशे वर्षे म्हणजे युद्धेक्टचा तह होईपर्यंत (१७१३) स्पेनचेच या संस्थानावर वर्चस्व कायम होते.

नेपल्सचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले तरी त्यास एकाच राष्ट्राच्या अंमलाखालीं दोन शतके रहावें लागल्यामुळे अंतस्थ सुधारणा करतां येणे तरी शक्य झाले; परंतु इटलीच्या उत्तरभागांतील मीलनच्या संस्थानाची स्थिति तर फारच शोचनीय झाली होती ! आज या राष्ट्रानें त्या संस्थानावर

आपली अनियंत्रित हुक्मत गाजवावी तर उयां मीलनचे संस्थान. दुसऱ्याच राष्ट्रानें भयंकर रक्तपात करून तें संस्थान

हिसकावून घ्यावें, या व अशाच प्रकारांमुळे विचाऱ्या मीलनचे मात्र मधल्यामध्ये नाहक हाल होत ! पूर्वतिहासाकडे लक्ष्य दिलें तर मीलनचे संस्थान हें पवित्र रोमन साम्राज्याचाच एक प्रांत समजला जात असल्यानें वास्तविक पहातां आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या अंमलाखालींचे तें संस्थान असावयाचें; परंतु मध्ययुगाच्या शेवटीं खुद्द जर्मनीमध्येही आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करणे हॅप्सबर्ग घराण्यांतील पुरुषांस कठीण गेल्यानें या संस्थानावर त्यांचा पूर्वापार असलेला संबंध तुटून स्फार्झी घराण्याच्या अनियंत्रित सत्तेपुढे या संस्थानास मान वांकवावी लागली ! पण अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस इटलीवरील वर्चस्वासंबंधानें फ्रान्स व स्पेन यांची आपापसांत स्पर्धी सुरुं होऊन फ्रान्सचा राजा १२ वा लुई यानें या संस्थानावर आपला दूरच्चा हक्क आहे असें महणून स्वारी केली व त्याच्या प्रथत्नास यश येऊन १४९९ मध्ये तें संस्थान फ्रान्सच्या ताब्यात गेले. परंतु फ्रान्सचा हा उत्कर्ष स्पेनला अर्थातच सहन झाला नाही; व हें संस्थान आपणास स्वतःसाठी जरी मिळविता आले नाही तरी फ्रान्सच्या अंमलाखालीं तरी तें राहूं नये या इरायानें स्पेनच्या राजाने १५१२ मध्ये फ्रान्सविरुद्ध वेनेस व ईंग्लंड यांच्याशीं तह करून पुनः तें संस्थान स्फार्झी घराण्यांतील पुरुषास मिळवून दिले. परंतु विचाऱ्या मीलनचे नष्टचर्य अजून संपले नव्हते, कारण या गोष्टीस तीन वर्षे लोटली नाहीत तोंच फ्रान्सच्या गादीवर नुकत्याच आलेल्या १५४५ फ्रान्सिसनें तें संस्थान परत मिळविण्याचा निष्क्रय करून १५१५ मध्ये पुनः त्यावर

आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. यानंतर कांहीं वर्षे तर्शीच गेल्यावर स्पेनचा राजा चार्लस याची १५१९ मध्ये पवित्र रोमन साम्राज्याच्या पादशाही पदावर पांचवा चार्लस म्हणून निवडणूक झाल्यावर, त्याने मीलनचे संस्थान हें पूर्वीं रोमन साम्राज्याचा एक प्रांत असल्याने त्यावर आपला कायदेशीर हक्क आहे असे सांगून तें संस्थान आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं त्यावर हड्डा केला !

इटालियन द्वीपकल्पामध्ये असलेल्या संस्थानांत व्हेनीसचे संस्थान
पंधराच्या शतकामध्ये प्रमुख समजले जाई. येथील
व्हेनीसचे राज्यव्यवस्था नांवालाच कायती लोकसत्ताक असे.
संस्थान.

वास्तविक पहातां येथील सर्व सत्ता अमीर-उमरावांच्याच हातीं होती; व यांचाच कायदे करणाऱ्या मंडळामध्ये भरणा होत असून व्हेनीस संस्थानाचा अध्यक्ष नेमण्याचा यांनाच कायतो अधिकार असे. भूमध्य समुद्राच्या पूर्वेकडील भागांत असलेली मोरिया, कँडीया, सायप्रस वैरे वेटे व्हेनीसच्या ताब्यांत होतीं; यांवेरीज इटलीच्या ईशान्येकडील प्रांतांत व्हेनीसने आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. अशा प्रकारे भूमध्य समुद्र व इटलीचा कांहीं भाग यांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून पूर्वेकडील स्वतंत्र राष्ट्रांशीं व्यापार करून व्हेनीसने मध्ययुगामध्ये आपला उत्कर्ष करून घेतला होता, तरी अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस युरोपच्या पूर्वेकडील भागांत आटोमन टक्कीचे वरेच प्रस्थ माजत चालल्यासुले व्हेनीसच्या उत्कर्षास उतरती कळा लागली ! आटोमन टक्कीनी यानंतर भूमध्यसमुद्रांत व्हेनीसच्या ताब्यांत असलेली वेटे एकामागून एक हस्तगत करून व्हेनीसच्या पूर्वेकडील व्यापारास बराच अढथळा आणला. इकडे वास्को-डी-गामा या पोटुगीज गृहस्थाने आफिकेच्या किनाऱ्यास बळसा देऊन हिंदूस्थानाकडे जाणारा जलमार्ग शोधून काढल्यापासून पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं व्यापारउदीम वैरे बाबतीत व्हेनीसचे असलेले महत्त्व कळी नाऱे व पोटुगाल व स्पेन हीं राष्ट्रे व्यापारासंबंधीं पुढे येऊ लागलीं.

मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन होत असतां झॉरेन्सचे संस्थान कलाकौशल्य, चित्रकला वगैरे बाबतींत बरेच पुढे आले. १५ व्या शतकामध्यें तेथीलं पूर्वींची लोकनियंत्रित राज्य-पद्धति नाहींशी होऊन मेडिसी घराण्याच्या अनियंत्रित सत्तेखालीं या

संस्थानास बरींच वर्षे स्थितपत पडावें लागले !

झॉरेन्सचे
संस्थान.

परंतु १४९४ च्या सुमारास तेथील जनतेकळून

स्वराज्यप्राप्तीसंबंधीं जोरारचा प्रयत्न करण्यांत

आला व तो प्रयत्न यशस्वी होऊन मेडिसी घराण्यांतील जुलमी राज्यकर्त्यांस तेथून हांकून लावण्यांत आले. पण महत्प्रयासानें प्रस्थापित केलेले आपले स्वातंत्र्य झॉरेन्सला फार दिवस टिकवितां आले नाहीं; कारण १५२९ च्या सुमारास 'पवित्र रोमन साम्राज्या'चा बादशाहा पांचवा चार्लस याने झॉरेन्सचे राज्य काबीज केले, व झॉरेन्स व झॉरेन्सच्या आसपास असलेला प्रदेश यांचे 'ट्रस्कनींचे संस्थान' या नांवाचे एक नवीनच संस्थान बनवून त्यावर मेडिसी घराण्यांतील अलेक्झांडर या युरुषास अधिष्ठित केले.

रोममधील धर्मगुरु (पोप) हे फारच महत्वाकांक्षी असत ! मध्ययुगामध्ये पोप व रोमन साम्राज्याचे बादशाहा यांच्यामध्ये युरोपमधील वर्चस्व कोणाकडे असावे, यासंबंधीं चाललेल्या स्पर्धेकडे दृष्टि फेंकल्यास आपणांस वरील महणण्याचा प्रत्यय दिसून येईल ! इ. स. ८०० मध्ये फैक लोकांचा राजा चार्लस यास पवित्र रोमन साम्राज्यावर जणू काय पोपनेंच अधिष्ठित केले, व पोपने जर त्यास अधिष्ठित केले नसतें तर चार्लसला रोमन बादशाहा होतां आले नसतें, व यामुळे बादशाहाची जरी सर्व युरोपभर हुक्मत चालत असली, तरी पोपच्या सत्तेपुढे त्यास नमूनच वागले पाहिजे, असा पोपच्या पक्षाकळून आव घालण्यांत येई ! मध्ययुगामध्ये पोप व बादशाहा यांच्यामध्ये अशा प्रकारची चुरस लाग-

लेली होती, व एका बादशहास तर पोपपुढे लाचार होऊन बंदे गुलाम म्हणून विनवणी करण्याची पाळी आली, तरी सरतेशेवटी चर्चच्या ताव्यांतील संस्थान. या बाबतींत पोपपक्षीय लोकांस मागें घ्यावें लागून राजकीय बाबतींत बादशहाचेच वर्चस्व कबूल करावें लागले. पवित्र रोमन पादशाहीवर हुक्मत चालविण्याचा त्यांचा प्रयत्न जरी निष्कळ ठरला तरी रोम शहरानजीक असलेल्या कांहीं प्रदेशांवर एखाद्या स्वतंत्र राजाप्रमाणे राज्य करण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा कांहीं नष्ट झालेली नव्हती; व शेवटीं पोप ६ वा अलेक्झांडर (१४९२-१५०३) याच्या अमदानींत ही महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होऊन पोपच्या अंमलाखालीं एक स्वतंत्र संस्थान बनविण्यांत आले. मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं या संस्थानावर राज्य करणाऱ्या पोपकङ्गन चित्रकला, शिल्पकला, कलाकौशल्याच्या गोष्ठी वौरे बाबतींत प्रोत्साहन मिळत गेल्याने हें संस्थान कलाकौशल्याच्या गोर्धीमध्ये फारच पुढे आले व त्या संस्थानावर राज्य करणाऱ्या पोपकङ्गन तर आतां धार्मिक बाबीपेक्षां ऐषआरामाच्या गोर्धीकडे अधिक लक्ष्य पुराविण्यांत येई !

वर थोडक्यांत दिग्दर्शन केल्याप्रमाणे इटालियन दीपकल्पामध्ये

अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस पांच निरनिराळीं संव्यायचे संस्थान. संस्थाने होतीं. यासेरीज इटलीच्या वायव्येकडे

फ्रान्स व इटली यांच्या दरम्यान संव्यायचे एक लहान संस्थान असून तें यावेळीं विशेष प्रसिद्ध नव्हतें, परंतु अर्वाचीनयुगांत तें संस्थान बलाढ्य होऊन सरतेशेवटीं या संस्थानावर राज्य करणाऱ्या पुरुषां सच पुढे १८६२ मध्ये संयुक्त इटलीचे राज्यपद देण्यांत आले.

मध्ययुगाच्या प्रारंभीं सरंजामी पद्धतीवरच सर्व युरोपची राज्य-

घटना होती; व या सरंजामी पद्धतीचे परिणाम फ्रान्समध्ये विशेष रीतीने जाणवू लागले होते.

फ्रान्समधील अमीरउमराव व सरदार लोक यांच्या आपापसांत मध्ययुगांत कितीतरी क्षटापटी होत ! सरते शेवटीं पंधराच्या

शतकामध्ये ७ वा चार्लस (१४२२-६१) व ११वा लुई (१४६१-८३) यांच्या अमदानींत हे सरदार लोकांचे व अमीरउमरावांचे प्रस्थ बरेंच कमी करण्यांत येऊन फान्सचे एकीकरण झाले. परंतु फान्सचे अशा रीतीने संघटित राष्ट्र होतांना अमीरउमरावांची सत्ता कमी होऊन बहुजनसमाजाचे महत्त्व वाढले तरी व त्याचा राजावर वचक ठेवण्याचे कामी कांहींच प्रयत्न न झाल्याने, राजसत्ता अनियंत्रित बनली होती ! या अनियंत्रित सत्तेवर अमीरउमरावांचा पूर्वापार असलेला दाव कमी झाल्यामुळे फान्सच्या राजास आपल्या खास हुक्मतीखाली बरेंच सेन्य ठेवतां येऊन आपली राजकीय महत्त्वाकांक्षा सफल करण्याची संधि मिळाली. फान्सचा राजा ११ वा लुई याने फान्सच्या उत्तर सरहडीवर असलेले बर्गडीचे संस्थान आपल्या राज्यास जोडून टाकले, व त्यानंतर ८ व्या चार्लसने (१४८३-९८) फान्सच्या वायव्येकडील ब्रिटनी प्रांतही आपल्या राज्यांत सामील करून टाकला. फान्सच्या शेजारीं असलेला वरील प्रांत काढीज करून फान्सचे एक संघटित बलाढ्य राष्ट्र बनल्यावर येथील राजाची महत्त्वाकांक्षा अधिक विस्तृत होऊ लागली; व या महत्त्वाकांक्षेच्याच प्रेरणेने ८ व्या चार्लसने इटलीच्या दक्षिण भागांत असलेल्या नेपल्स संस्थानावर आपला दूरचा हक्क सांगून १४९४ मध्ये त्यावर स्वारी केली ! परंतु कान्सच्या या हालचालीकडे स्पेनचे राष्ट्र डोक्यांत तेल घालून लक्ष्य देत असल्याने १६ व्या शतकाच्या प्रारंभी इटलीवरील वर्चस्वासंबंधी या दोन गट्टांमध्ये मोठी चुरस उत्पन्न झाली !

पंधराव्या शतकांत स्पेनमध्ये असलेल्या ऐरेगान व कास्टॉइल या दोन प्रमुख व बलाढ्य संस्थानांनी स्पेनच्या दीपकल्पांत मूर लोकांच्या वाढत चाललेल्या वर्चस्वास अढथळा आणला होता ! वरील दोन संस्थानांच्या प्रयत्नाने स्पेनमध्ये महंमदी सत्ता विस्तृत पावली नाहीं, तरी या दोन संस्थानांच्या आपापसांतील स्पर्धेमुळे स्पेनचे एकीकरण होणे अशक्याच वाढू लागले. परंतु वरील अशक्य वाटणारी गोष्टही थोडक्याच

वदिवसांत शक्य झाली ! पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं ॲरेगान संस्थानाचा

स्पेनचे
राष्ट्र.
भावी राजा फर्डिनंड (१४७९-१५१६) व कास्टॉ-
इलची भावी राणी इशावेला यांच्यामध्ये, विवाह
घडून आल्याने या दोन्ही संस्थानांचे एकीकरण

होऊन स्पेनचे एक संघटित राष्ट्र बनण्याचा मार्ग सुकर झाला. फर्डिनंड
गादीवर आल्यावर या दोन संस्थानांचे पूर्णपणे एकीकरण झाले, व त्यांनी
मोठा प्रयत्न करून मूरलोकांचे स्पेनमधील बँगेडा हें संस्थान सालसा करून
महंमदीधर्मीय मूर लोकांची सत्ता पार संपुष्टांत आणिली !

स्पेनचे एकीकरण झाल्यावर स्पेनचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत गेला
व सोळाव्या शतकामध्ये युरोपमध्ये त्यास प्रमुख स्थान पटकावतां आले.
स्पेनचा राजा फर्डिनंड याच्या आश्रयाखालीं कोलंबसने अमेरिका खंडाचा
झोध लावल्यापासून तिकडे आपल्या वसाहती स्थापन करण्याची स्पैनि-
अर्ड लोकांस साहजिकच इच्छा उत्पन्न झाली.

स्पेनचा उत्कर्ष. इकडे १५०४ च्या मुमारास फ्रान्सचा राजा $\wedge$ वा
चार्लस याचा पराभव करून फ्रान्सच्या ताब्यात
असलेले नेपल्सचे संस्थान स्पेनला मिळाले; व यानंतर १५१२ मध्ये
फ्रान्स व स्पेन यांच्या दरम्यान असलेले नैव्हरीचे संस्थान स्पेनला मिळाल्या-
मुळे पिरनीज पर्वतापासून खालीं भूमध्यसमुद्रापर्यंत स्पेनला कोणताही
शत्रु उरला नाहीं. फर्डिनंडने आपल्या अमदार्नात स्पेनचे वर्चस्व वाढविले,
तसेच आपल्या राज्यांत राजसत्ता अनियंत्रित व एकमुखी करण्यासाठी
त्याचे प्रयत्न सुरु झाले. अमीरउमरावांची व सरंजामी पद्धतीमुळे ज्यांचे
बरेच प्रस्थ माजले होते अशा सरदार लोकांची सत्ता कमी करण्यास्या
कामीं फर्डिनंडला पूर्णपणे यश येऊन स्पेनमध्ये अनियंत्रित राजसत्ता
पूर्णपणे प्रस्थापित झाली. यानंतर स्पेनमध्ये लोकमतदर्शक असलेल्या
पालमेंटची तुटपुंजी सत्ताही पूर्णपणे काढून घेण्यास फर्डिनंडला अडचण
यडली नाहीं. अशा प्रकारे राजकीय बाबतीत लोकांच्या हातात अडलेले

थोडेकार अधिकारही काढून घेतल्यावर धार्मिक बाबींमध्येही स्पैनिश स्पेनच्या राश्र्यस लागलेली कीडी. लोकांवर जुळूम होऊं लागले. महमदीधर्मीय मूर लोकांचा नायनाट करण्यासाठीं पहिल्या प्रथम निर्माण करण्यांत आलेल्या धर्मकोटीकडून मव्य-युगाच्या शेवटीं शेवटीं सामान्य जनतेमध्यें फैलाव होणाऱ्या नवीन कल्पना व नवे विचार पूर्णपणे दपटून टाकण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळे स्पेनचे वैभव राजकीयदृष्ट्या वाहेरून वाटतें आहेसे भासलें तरी त्यास आंतून कीडूच लागली होती असे म्हटले पाहिजे.

फर्डिनंडनंतर त्याचा नातू चार्लस (१५१६-५६) हा स्पेनच्या गादीवर आला. यावेळीं स्पेनचे राष्ट्र सर्व युरोपमध्ये फारच बलाच्य समजले जात असून स्पेनच्या ताब्यांत असलेला मुलुख्यही बराच विस्तृत

स्पेनचा राजा चार्लस याची पवित्र रोमन साम्राज्याच्या पादशाही पदावर निवडणूक होते. स्पेनचा राजा चार्लस हा मॅगिस्मीलनचा नातू होता, चार्लस-चाच (चार्लस हा मॅगिस्मीलनचा नातू होता), रोमन पादशाहीच्या बादशाही पदावर नेमण्युक झाल्याने औस्ट्रियाचे हॅप्सबर्ग घराणे व स्पेनचे बोरबोन घराणे यांचा मिलाफ होऊन या दोन्ही

घराण्यांच्या अमलाखालीं असलेला स्पेन, औस्ट्रियाचे संस्थान, बर्गद्वी, नेदर्लंड, नेपल्स वर्गे विस्तीर्ण प्रदेश एकाच राज्यकर्त्याच्या ताब्यांत आला व बादशाहा ५ वा चार्लस याचे युरोपमधील प्रथम बरेच माजले !

पंधराच्या शतकाच्या शेवटीं इंग्लंडमधील यॉर्क व लॅकेस्टर या दोन प्रतिस्पर्धी घराण्यांमध्ये सुरु असलेले युद्ध संपुष्टांत येऊन, यॉर्क व लॅकेस्टर या दोन्हीही घराण्यांशी संबंध असलेल्या ट्यूडर घराण्यांतील पुरुषास राज्यपद मिळाल्याने, इंग्लंडांतील प्रमुख घराण्यांमधील अंतस्थ दुफळी संपुष्टांत आली. १४८५ मध्ये इंग्लंडच्या गादीवर येणारा ७ था

हेन्री धूर्त व महन्त्वाकांक्षी असल्यामुळे त्यास इंग्लंडमधील राजसत्ता अनियन्त्रित करतां आली. याच्या अमदानींत इंग्लंडमधील राज्यव्यवस्था पार्ल-
मेंटच्याच तंत्रानें चालत आहेसे दिसले तरी ती,
इंग्लंड. पालर्मेंटेची सत्ता फारच मर्यादित करण्यांत आली
होती. हेन्रीनें पहिल्याप्रथम अमीरउमराव व
सरदार यांचे वरेच आधिकार काढून घेतले, आपल्या तैनातीस सेन्य
ठेवून नये. असा त्याच्यावर निर्बिध घालण्यांत आला व त्याविरुद्ध
आचरण करणाऱ्या सरदारांस शिक्षा करण्यासाठी 'स्टार चैंबर'
नांवाच्या एका जादा कोटीची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली. या कोटी-
काढून चळवळ्या अमीरउमरावांस मोठमोठाले दंड ठोठावण्यांत येत अस-
ल्यामुळे हेन्रीस राज्यकारभारासाठी बरीच द्रव्यप्राप्ति होऊन पालर्मेंटसभा
भरविण्याचे कारण न राहतां अनियन्त्रित रीतीनें राज्यकारभार करतां
येऊ. लागला.

प्रकरण २ रे.

जर्मनीमधील धर्मसुधारणेची चळवळ.

पहिल्या प्रथम उत्पन्न होऊन ती हलके हलके युरोपमधील बहुतेक सर्व देशांत पसरलं लागली. रोम शहरांतील पोपकडून सर्व ख्रिस्तीधर्मांच्या लोकांकडून घेण्यांत येणारे कर, धर्माधिकाऱ्यांच्या हातांतील अमर्याद सना, त्यांना असलेले विशिष्ट हक्क, धर्माधिकाऱ्यांचे विषयी व नियं वर्तन, या व अशा प्रकारच्या कित्येक गोष्टी पाहून ख्रिस्तीधर्मांचे लोकांस पोपच्या सत्तेविरुद्ध तिटकारा वाढू लागला होता. या वेळीं सामान्य लोकांच्या ज्ञानांत भर पडून त्यांच्या विचारामध्यें क्रान्ति होत असल्यामुळे तर पोपच्या सत्तेविरुद्ध सुरु झालेल्या चळवळीस जोर मिळून धर्मसुधारणा करण्याबद्दल सामान्य जनतेचेही पाठबळ मिळूऱ्यां लागले.

मध्ययुगाच्या शेवटीं प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन झाल्यानें सामान्य जनतेच्या ज्ञानांत भर पडून जी विचारक्रान्तीची लाट उत्पन्न झाली ती पहिल्या प्रथम इटलीमध्येच उज्ज्वल होऊन, तेथून उत्तरेकडील राष्ट्रांमध्यें पसरली. परंतु इटलीमध्यें व उत्तरेकडील राष्ट्रांमध्यें या विचारक्रान्तीपासून निरनिराळे परिणाम झालेले दिसतात. कलाकौशल्याच्या गोष्टीमध्यें सुधारणा करावी असें इटलीमधील लोकांस वाढू लागले तर इकडे उत्तरेकडील राष्ट्रे मात्र नैतिक सुधारणा करण्यामध्येच निमग्न राहिली ! इटलीमधील लोक अर्धाचीन युगाच्या सुरुवातीस शिल्पकला, इच्छिकला, ऐहिक सुखवर्धनास इष्ट असलेल्या गोष्टी सुधारण्याकडे गुंतलेले असून उत्तरेकडील राष्ट्रांतील लोक मात्र ख्रिस्तीधर्मांची उदात्त तस्वे काय आहेत व रोममधील धर्मगुरुंनी ख्रिस्तीधर्मास संभत नसलेले आचार-विचार त्या धर्मामध्यें कसकसे घुसडले आहेत, यांक, लौटिन व हिन्-

भाषेतील पुस्तकांत स्थिती धर्मसंबंधी काय काय आधार सांपडतात, यांचा विचार करण्यामध्ये निमग्न होते.

अशा रीतीने उत्तरेकडील राष्ट्रांमधील विद्वान् व विचारवंत लोक नैतिक व धार्मिक सुधारणेसंबंधी विचार करीत असतांना जर्मनीमधील रॉइचलिन, उलरिच, हूटन व इराज्जमस वर्गारे विद्वानांनी यामध्ये पुढाकार घेतलेला होता. या लोकांच्या प्रथत्वानेच पुढे धर्मसुधारणेसंबंधी होणाऱ्या चळवळीचे बीज पेरले गेले असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

जॉन रॉइचलिन हा विद्वान असून त्याने लिहिलेल्या अनेक ग्रंथांपैकी हिब्रू भाषेचे व्याकरण हा प्रसिद्ध ग्रंथ होता. परंतु रॉइचलिन १४५५-१५२२ एवढ्यानेच तो स्थिती धर्माधिकाऱ्यांच्या रोषास पात्र होऊन त्याच्यावर धर्मवेड्या धर्माधिकाऱ्यांनी टीका-प्रहार केले. परंतु या टीकाप्रहारांस न जुमानतां त्यास पुष्कळ विद्वान लोकांचे पाठबळ मिळालें; व हूटन नांवाच्या विद्वानानेच तर 'एका अपसिद्ध माणसाचीं पंत्रे' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला व चर्चाच्या जुलमी व अन्यायी कृत्यांवर सरमरीत टीका करून चर्चाच्या सत्तेविरुद्ध लोकमत तयार करण्याचा प्रयत्न केला.

हूटनामाजेच डोसिडेरियस इराज्जमस (१४६७-१५३६) नांवाच्या गृहस्थाने रोमन चर्चाच्या अव्यवस्थित, जुलमी व नियं वर्तनावर सरमरीत टीका केली. इराज्जमस हा एक मोठा वाङ्गमयक व्यक्ति होता. त्याने

इराज्जमस १४६७-१५३६. ग्रंथी व लॅटिन भाषेमध्ये 'न्यू टेस्टमेंटची' एक आवृत्ति प्रसिद्ध केली असल्याने बायबलवर अर्वाचीन काळी होणाऱ्या भाष्यांमध्ये त्याच्या भाष्यास

अग्रस्थान दिले पाहिजे. यासेरीज रोमन चर्चाचे किळसवार्ण स्वरूप सर्वांच्या निर्दर्शनास आणव्यासाठी त्याने १५११ मध्ये 'मूर्तीचरणाची स्तुति' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला.

अशा प्रकारे रॉइचलिन, इराझमस वर्गेरे ग्रंथकारांनी व विद्वान् लेसकांनी जरी स्थिती धर्माधिकाऱ्यावर टीका करून त्यांची कृत्ये चवाढ्यावर आणिली होतीं, तरी रोमन कॅथलिक धर्मपासून फुटून नवीन सुधारलेला धर्मपंथ स्थापन करण्याचा या विद्वान् लेसकांचा मुळीच विचार नव्हता. स्थिती धर्मामध्ये सुधारणा करावी, व पूर्वीप्रमाणेच धर्माधिकाऱ्यांस आपले नैतिक आचरण शुद्ध ठेवावयास लावावें अश अकारचा या विद्वानांकडून प्रयत्न होत असे. परंतु पुढील पिंडीतील लोकांनी जेव्हां रोमन कॅथलिक पंथातून फुटून नवीन धर्मपंथ काढण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां या विद्वान् लेसकांस फारच वाईट वाटले व त्यांनी नवीन पिंडीतील धर्मसुधारक लोकांस प्रोत्साहन देण्याचे नाकारले.

परंतु या विद्वान् लेसकांनी धर्मसुधारणा करण्याचे प्रत्यक्ष प्रोत्साहन

मार्टीन दिले नसले तरी यांनी त्या वेळच्या धार्मिक

ल्यूथर अन्यायावर टीकाप्रहार करून पुढे होणाऱ्या

१४०३-१५४६ धर्मसुधारणेची पूर्वतयारीच करून ठेवली होती

या विद्वानांनी अशा प्रकारे लोकांची मने तयार ठेवल्यासुळे मार्टीन ल्यूथरला 'प्राटेस्टंट पंथा'ची स्थापना करतां आली. मार्टीन ल्यूथरचा जन्म अग्रिंजिया प्रांतांत शाळा असून त्याचे घराणे फारच गरीबीचे होते.

छोट्या मार्टीनने वकिलीस्या धंदांत पढावें असे त्याच्या आईबापांस वाढून त्याला विश्वविद्यालयात पाठविण्यात आले. परंतु मार्टीनचा वकिलीस्या धंदाकडे मुळीच कल नव्हता. त्याने १५०५ मध्येच 'आगस्टन आर्डर ऑफ फ्रायर' या पंथाचा स्वीकार करून धार्मिक बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी १५१० मध्ये तो रोमशाहरी जाण्यासाठी निवाला. रोम शाहरी गेल्यावर त्याला पोपांचे मिश्र व विलासी वर्तम अत्यक्ष पाहतां आले. परत आल्यावर त्याने आगस्टन खांबहूली पुळकळ विचार केला; तेव्हां त्याला आढळून आले की, केळक बाब बाबीं. तरच सुधारणा केल्याने आपल्या आत्मांची सुधारणा शाही असे होत

नसून, खरी सुधारणा पाहिजे असेल तर पहिल्याप्रथम आपण आपल्या मनाचीच पवित्रता राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अशा प्रकारे त्याच्या मनामध्ये गूढ गोष्टीचा विचार चालला असतां त्यानें विटेमबर्ग या विश्वविद्यालयांत अध्यापकांचे काम पत्करले होतें; व तेयें अध्यापकांचे काम करीत असतां एका प्रसंगानें तो प्रसिद्धीस आला.

१५१७ मध्ये जर्मनीमध्ये जॉन टेटसेल नांवाच्या एका धर्माधिकाऱ्यानें ‘पातकापासून मुक्त करणारीं पत्रके’ विकण्याचा उपक्रम सुरु केला. बायबल मर्थील एका वाक्याच्या आधारे अशीं पत्रके विकण्याचा प्रघात पहिल्याप्रथम पाढण्यांत आला होता. बायबलमध्ये सांगितले आहे कीं, पातकाचे क्षालन करावयाचे असेल तर पातकी मनुष्यानें दोन गोष्टीकडे मुख्यत्वेकरून लक्ष्य

यावयास पाहिजे. या दोन गोष्टी म्हणजे (१)

पातकापासून पश्चात्ताप व (२) योग्य शिक्षा या होत ! या मुक्तता करणारीं दान गोष्टीपैकीं पातकाबद्दल उपरती होऊन पुनः पत्रके.

पातक न करण्याचा दृढनिश्चय करणे ही गोष्ट मुख्य होती, तरी ती गोष्ट बाजूलाच राहून पातकी मनुष्याला योग्य शिक्षा देण्याएवजीं एखाद्या पुण्यकारक कृत्याला त्यानें मदत केली तरी चालेल, असें समजण्यांत येऊं लागले. यानंतर पातकी मनुष्यापासून चर्चेच्या पवित्र कामासाठीं मदत मिळाली म्हणून वर सांगितल्याप्रकारचीं पत्रके विकण्यांत येऊं लागलीं. पहिल्या पहिल्यानें अशा प्रकारच्या पत्रांची संख्या कमी होती, तरी हलके हलके रोम शहरांतील मोठमोठाळीं चर्चेस, राजवाडे, कॅषेअरामार्चीं व विलासार्चीं साधनें निर्माण करण्यासाठीं अशा प्रकारच्या पत्रकांपासून बरीच प्राति होईल असें पंधराच्या शतकांतील विलासी कॅषेअरामांत लोलण्याच्या धर्मगुरुंना वाढूं लागल्यामुळे हीं पत्रके जास्त प्रमाणांत विकण्यांत येऊं लागलीं इतकेंच नव्हे, तर हा व्यापार सुरक्षीत व व्यवस्थित रीतीनें चालावा म्हणून वेगवेगळ्या पातकाबद्दल कॅषेगळ्य किंमतीचीं पत्रके देसील ठरविण्यांत आलीं !

जर्मनीमध्ये टेटसेल या धर्माधिकाऱ्यानें अशीं पत्रके मोठ्या प्रमाणांत विकून किंफायतशीर व्यापार चालविला असल्यानें लोकांना त्याच्या या कृत्याबद्दल वराच तिटकारा वाढू लागला. यावेळीं मार्टीन ल्यूथरने ३१ आक्टोबर १५१७ मध्ये विटेम्बर्गमधील चर्चच्या दरवाज्यावर अशा प्रकारच्या पत्रकांविरुद्ध ९६ मुद्दे असलेला एक कागद चिकटावून, आपल्या कृत्याचें समर्थन करण्यासाठीं टेटसेलला आव्हान केले. ल्यूथरच्या या निर्भय कृत्यानें त्याच्याबद्दल सर्वांस आदर वाढून रोमनचर्चविरुद्ध लोकमत बरेंच क्षुब्ध होऊ लागले; तरी यावेळीं पोपच्या कृत्याचें समर्थन करणारे लोकही थोडेथोडके नसल्यामुळे या धार्मिक विषयावर जर्मनीमध्ये कडाक्याचा वाढविवाद सुरु झाला.

‘पातकापासून मुक्त करणारीं पत्रके’ याविरुद्ध ल्यूथरने जे ९६ मुद्दे प्रसिद्ध केले, त्यावेळीं रोमन कॅथलिक पंथाचा त्याग करून दुसरा धर्मपंथ स्थापन करावा असा त्याचा मुळांच विचार नव्हता ! परंतु ल्यूथरच्या वरील कृत्यानें चिडून जाऊन पोपच्या कृत्याचें समर्थन करण्याचा मंडळींनी जेव्हां त्याच्याविरुद्ध चळवळ सुरु केली, तेव्हां धार्मिक बाबींचा सर्व बाजूंनीं शांतपणे विचार करावा असें त्यास वाढू लागले. अशाप्रकारे धार्मिक बाबींचा अभ्यास करण्यासाठीं धर्मावरील पुस्तके वाचीत असतांना त्याला आढळून आलें की, वर सांगितलेल्या पत्रकाप्रमाणेच बायबलला. संमत नसलेल्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टीही रोमन कॅथलिक पंथांत घुसडल्या गेल्या असल्यानें या सर्व गोष्टीवरही टीकाप्रहार करतां येण्यारखा आहे. अशाप्रकारे मार्टीन ल्यूथरचें अव्ययन चालू असतां त्याला आढळून आलें की, रोमशहरांतील धर्मगुरुंस खिस्तीधर्माचें आधिपत्य कोणीं दिलें नसून तें रोममधील पोपनींच बळकावले आहे ! तेव्हां पोपची खिस्तीधर्मावरील असलेली सत्ता आपणास मान्य नाहीं हें दाखविण्यासाठीं त्यानें १६२० मध्ये एक चोपडे प्रसिद्ध केले. इतक्या थरावर गोष्ट गेली, तेव्हां रोमन कॅथलिक धर्माविरुद्ध चळवळ चालविण्याच्या ल्यूथरचा रोम शहरांतील १० वा लियो

या पोपला राग आला व त्यानें ल्यूथरला 'धर्मवहिष्कृत' केले असल्याचे जाहीर केले ! परंतु पोपच्या या कृत्यानें न डगमगतां आपणास बहिष्कृत केले आहे अशा प्रकारचे पोपकडून आलेले पत्रकही त्यानें जाहीर रीतीनें जाळून टाकले !

पोपकडून ल्यूथरला धर्मवहिष्कृत करण्यांत आल्यावर जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानांतील राजेजवाढेही ल्यूथरला आपापल्या संस्थानांत येण्याचा प्रतिबंध करतात की काय असे वाढू लागले होते. ल्यूथरच्या पक्षांतील मंडळी व पोपच्या बाजूची मंडळी यांच्यामध्ये जर्मनीत वाकलह सुरु झाला. तेव्हां या सर्व प्रश्नांचा शांतपणे निकाल लावावा व कलहाचे कारण नष्ट करावे असे 'पवित्र रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर नुकत्याच आलेल्या (१५१९) ५ व्या चार्लसला वाढू लागले व त्यानें

वर्म्स येथील धर्म-
परिषद.

या सर्व बाबींचा विचार करण्यासाठी वर्म्सशाही

एक धर्मपरिषद भरवून या परिषदेमध्ये ल्यूथरने आपले म्हणणे पुढे मांडावे असे फर्माविले. तेव्हां ल्यूथरनेही बायबलचा आधार घेऊन रोमन कैथलिंकपथीय धर्माधिकारी आपणाशी बादविवाद करण्यास तयार असल्यास आषण आपले म्हणणे पुढे मांडू असे जाहीर केले. अशा रीतीने वर्म्स येथील वैठकीपासून जर्मनी-मध्ये धर्मविषयक कलहास सुरुवात झाली !

वर्म्स येथील वैठकीत चाललेल्या बादविवादाचा एकदां कायतो कायमचा निकाल लावावा असे अननुभविक ५ व्या चार्लसला वाढू लागले.

बादशाहा पांचवा
चार्लस.

याबेळीं त्याचे वय २१ वर्षांचे होते, तरी तो मोठा

धोरणी होता व ल्यूथरच्या बाजूचा निकाल दिल्यास

जर्मनीमध्ये एकदम दोन पक्ष निर्माण होऊन आपल्या अगोदरच निर्बाल असलेल्या पादशाहीची स्थिति आधिकच कमकुंवत होईल असे त्यास वाढू लागले. चार्लसच्या मनीतून रोमन कैथलिंक पंथांत अस्तित्वांत असलेल्या वेडगळ समजुती काढून टाकून सुखासणा करण्याची

इच्छा नव्हती असें नाहीं, परंतु धर्माधिकाऱ्यांच्या संमतीने या सर्व गोष्टी घडवून आणाव्या असें त्यास वाटत होतें. यावेळीं त्याचा इटलीच्या उत्तरभार्गी असलेल्या मीलन प्रांतावर ढोळा होता व तें संस्थान फान्सच्या मगरमिठींतून सोडविण्याच्याकार्मीं रोममधील पोपची सहानुभूति मिळविणें त्यास फारच इट वाटले. तेव्हां जर्मनीमधील धार्मिक बाबतींतील कलहाच्या प्रसंगी ल्यूथरच्या पक्ष घेतल्यास आपणास रोममधील पोपची अनुकूलता मिळणार नाहीं इतकेच नव्हे, तर पोपचे संस्थान फ्रान्सच्या वतीने आपणाशीं युद्ध करण्यास उद्युक्त होऊन मिळनचे संस्थान आपणास काबीज करतां यावयाचे नाहीं, असें त्यास वाटत असल्याने त्याने ल्यूथरच्या विरुद्ध आपले धोरण ठरवून १५२१ च्या मे महिन्यांत एक पत्रक प्रसिद्ध केले. या पत्रकामध्ये ल्यूथरचीं सर्व पुस्तके सरकारजमा करण्याचा हुक्म दिलेला असून त्याचे जीवित कायद्याच्या संरक्षणाखालीं नाहीं असें जाहीर केले होतें. अशाप्रकारे जर्मनीमधील धार्मिक बाबींचा आणण योग्य व कायमचा निकाल लावला असें वाटून तो इटलीमध्ये फ्रान्सशीं लढण्यासाठीं तत्काळ निघून गेला.

परंतु यावेळीं धर्मसुधारणेच्या अवश्यकतेसंबंधीं लोकांचीं मने तयार झालीं असल्याने बादशाहाच्या वरील हुक्माने धर्मसुधारणेची चळवळ थांबिल असा रंग दिसत नव्हता. चार्ल्सने यावेळीं स्वतः जर्मनीमध्ये राहून धर्मसुधारणेची चळवळ थांबविण्याचा जोराने प्रयत्न केला असता, तर त्याच्या प्रयत्नास कदाचित् यश आले असतें; परंतु जर्मनीमधील वरेच संस्थानिक ल्यूथरच्या बाजूला असल्यामुळे व इटालियन राजकारण अधिक महस्त्वाचे वाटून तो तिकडे निघून गेल्याने ल्यूथरच्या विरुद्ध काढलेल्या पत्रकांचा काहींच उपयोग न होतां, ही धर्मसुधारणेची चळवळ अधिकच जोराने प्रसरू लागली.

थोडक्याच वेळांत ही धर्मसुधारणेची चलवळ सार्वत्रिक झाली, व जर्मनीमधील किंत्येक धर्माधिकाऱ्यांनी पोपशीं असलेला आपला संबंध सोडून दिल्याचे जाहीर केले. ठिकठिकाणचे धर्म-मठ मोडण्यांत येऊन चर्चमधील डामडौल कभी करण्यांत आला. पूर्वीच्या लॅटिन भाषेतील प्रार्थने-एवजीं सर्वांस समजणाऱ्या देशी भाषेतूनच प्रार्थना करण्याचा उपक्रम सुरु झाला. अशाप्रकारे सर्व जर्मनीभर धर्मसुधारणेची लाट पसरत असतां कांहीं माथेफिरू लोकांकडून धर्मसुधारणेच्या नांवासालीं ल्यूथरला असंमत असें आचरण झाले असल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हते. धर्मसुधारणा हलके हलके सुरु झाल्यास पूर्वीच्या रोमन कॅथलीक पंथांतील वाईट गोष्टी आपोआप नाहींशा होतील असें ल्यूथरला वाटत होते. परंतु चलवळ्या लोकांना ल्यूथरचे म्हणणे आवडले नाहीं व मृत्ति फोडणे, चर्चमधील भपकेबाज व ऐषआरामाच्या वस्तुंचा नाश करणे वौरे गोष्टी करण्याबद्दल ही मंडळी आपल्या अनुयायांस प्रोत्साहन देऊ लागली.

अशाप्रकारे धर्मसुधारणेची लाट सार्वत्रिक पसरत असतां जर्मनीच्या दक्षिण व मध्यभागांतील शेतकऱ्यांनी बंड उभारले. वास्तविक पहातां या

शेतकऱ्यांचे बंडाचे कारण धार्मिक नसून सामाजिकच असलेले आपणास आढळून येते, कारण गरीब शेतकरी-

बंड-१५२४-२५. वर्गावर श्रीमंत जमीनदारवर्गांकडून होत असलेला जुलूम पाहूनच यांनी बंड उभारले होते. परंतु त्यावेळेस पसरत चाललेल्या धर्मसुधारणेच्या लाटेचाही या वर्गांनी फायदा घेतलेला होता. सर्व मनुष्यां एकाच ईश्वराचीं लेकरे असल्यामुळे सर्वांस सारखे हक्क आहेत वौरे गोष्टी ल्यूथरने स्थापिलेल्या धर्मपंथांत आहेत असें जेव्हां त्यांस आढळून आले तेव्हां आपणास वरिष्ठ वर्गाच्या बरोबरीचे हक्क मिळावेत म्हणून त्यांनी बंड उभारले. यावेळी या शेतकरी वर्गांने चलवळ्या लोकांच्या प्रेणेने पुष्कळ अनन्वित कृत्ये केली. त्यावेळीं जर्मनीतील बादशाही सत्ता नेहमीं

प्रमाणेच कमकुवत असल्यानें हें बंड मोडण्याचें काम जर्मनीमधील संस्थानिकांवर पडून पुष्कळ रक्तपात करून त्यांना हें बंड मोडावें लागलें.

जर्मनीमध्ये अशाप्रकारची बंडाळी सुरु होती तरी पांचवा चार्ल्स इटलीवरील वर्चस्वासंबंधानें फ्रान्सशी युद्ध करण्यांत गुंतला असून त्यास

पांचव्या चार्ल्सचे पहिल्या फ्रॅन्सीस-बरोबर युद्ध. जर्मनीकडे लक्ष देण्यास अवसरच सांपडला नाही! १५२५ मध्ये पेविह्या ठिकाणी चार्ल्सने फ्रान्सचा राजा १ ला फ्रॅन्सीस याचा पूर्ण पराभव करून त्यास दांतीं त्रृण घेऊन शरण यावयास लावले, व

चार्ल्सने सुचविलेल्या तहाच्या सर्व अटी त्यास निमूटपणे कवूल कराव्या लागल्या. परंतु या तहास फ्रॅन्सीसने नाइलाजास्तवच संमति दिली होती व चार्ल्सच्या तावडींतून सुट्टांक्षणीं पेविह्याच्या लढाईचे उद्दे काढण्याचा त्यानें निश्चय केला. फ्रॅन्सीसनं या सुमारास इंग्लंडचा राजा ८ वा हेन्री यास आपल्या बाजूला वळवून घेतले होते. परंतु पांचव्या चार्ल्सने मुळीच न डगमगतां फ्रॅन्सीसला तोंड देण्याचा निश्चय केला. १५२७ मध्ये चार्ल्सने आपल्या सैन्यानिशीं रोम शहराचा पाढाव करून फ्रॅन्सीस व पोप यांना

मिलन संस्थान
चार्ल्सच्या ताव्यांत
येते—१५२९.

राज्याभिषेक केला.

तह करणे भाग पाढले. (१५२९). या कैवेच्या तहाने फ्रॅन्सीसने मीलन अरटांस आणि झुँडर्स हे प्रांत चार्ल्सच्या हवालीं केले व पोपने १५३० मध्ये चार्ल्सला बोलांग या ठिकाणी बादशाहा म्हणून

अशा रीतीने इटलीमधील कोहीं संस्थानावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केल्यावर चार्ल्सला जर्मनीमधील धर्मसुधारणेच्या चळवळीकडे आपले लक्ष पुरुषितां आले. परंतु गेल्या वहा वर्षीत जर्मनीमध्ये धर्मसुधारणेच्या चळवळीचीं पालेमुळे स्वोलवर गेली होतीं व एवढंच्या अवर्धीत या चळवळीकडे त्याचें दुर्लक्ष असल्यामुळे ही

चळवळ मोदून टाकण्याच्या कार्मी त्यास कितपत यश येते याची शंकाच्च
आगजवर्गची धर्म- होती ! इटलीमधील मोहिमेवरून परत आल्यावर
परिषद-१५३०. धर्मसुधारणेच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी एक
मोठी धर्मपरिषद आगजवर्ग येथे भरविण्याचें त्याने

ठरविलें. या परिषदेमध्ये रोमन कॅथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांतील
प्रमुख पुढाऱ्यांस निमंत्रण असून तेथे होणाऱ्या वादविवादाचा आपण
निःपक्षपातपणे विचार करून काय तो निकाल देऊ असें त्याने जाहीर
केलें. या परिषदेमध्ये ल्यूथरच्या पक्षांतील प्रमुख मंडळींनी एक मसुदा
तयार करून त्यामध्ये आपल्या पंथाच्या समर्थनार्थ असलेले सर्व मुद्दे
अथित केलेले होते. अशा प्रकारे आगजवर्ग येथे भरलेल्या परिषदेमध्ये
धार्मिक बाबतीत वादविवाद चालला असतां चालूसने या धार्मिक प्रश्नाचा
निःपक्षपाताने विचार न करितां, रोमन कॅथलीक पंथाचेच अनुयायी
अधिक होते म्हणून रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांचाच कड घेतला; व
वर्षे शहरी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकाप्रमाणे एक पत्रक काबून ल्यूथरला
ब त्याच्या अनुयायांस शिक्षा मिळावी असें फर्माविले. आतां मात्र
ल्यूथरच्या अनुयायीस त्वेष आला. वाढशहाच्या हुक्माचा हरप्रकारे
अतिकार करणे हेच आपले कर्तव्य आहे असें त्यांनी ठरविले (१५३१).

अशारीतीने धार्मिक बाबतीतील दुफलीचे पर्यवसान आपसांतील
सुखांत होते असे वाढू लागले; परंतु चालूसला यावेळी कुसरीकडे लक्ष
पुरवावें लागल्याने त्याने आगजवर्ग येथे ल्यूथरच्या अनुयायांविरुद्ध प्रसिद्ध
केलेल्या पत्रकाची अंमलबजावणी करण्याचे मनांत आणले नाही. यावेळी
आटोमन टर्क लोकांची सत्ता पूर्वयुरोपमध्ये पूर्णपणे प्रस्थापित क्षाली असून
डॅन्यूब नदी ओलांडून ऑस्ट्रियाच्या व्हिएन्ना राजधानीवर हल्ला करावा असा
स्वर्याचा विचार होता. तेव्हां टर्क लोकांची वृद्धिंगत होणारी सत्ता थोपवून

धरण्यासाठीं जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचे आपणास पाठवळ
पांचवा चार्लस मिळविणे चार्लसला अत्यावश्यक वाढू लागले.
व प्रॉटेस्टंटपंथाविरुद्ध काढलेले सर्व हुक्म परत घेण्याचे
आटोमन टर्क्स. चार्लसने अभिवचन दिल्यावर त्यास प्रॉटेस्टंट-
पंथांतील लोकांकडून टर्कीशी लढण्यास मदत मिळाली

(१५३२). चार्लस व आटोमन टर्क्स यांच्यामध्ये युद्ध सुरु होऊन त्यांत टर्कीचा पराभव झाला. यानंतर भूमध्यसमुद्रामध्ये चांचेपणा करून इटली व स्पेन या राष्ट्रांच्या किनाऱ्यावर लूटमार करणाऱ्या महमदीधर्मीय मूर लोकांकडे चार्लसला लक्ष घालावे लागले. या चांचेलोकांचा पूर्ण बंदोबस्त झाला नाही तोंच फ्रान्सच्या १ ल्या फॅन्सीसने चार्लसविरुद्ध शस्त्र उपसळून असल्यामुळे चार्लसला तिकडे आपले लक्ष घावे लागले. अशा रीतीने एक-मागून एक परकीय शत्रूंचा बंदोबस्त करण्याकडे चार्लसला आपले सर्व लक्ष पुरवावे लागले; व जर्मनीमधील धर्मसुधारणेची चळवळ दपटून टाक्यास त्यास अवसरच मिळाला नाहीं !

१५४५ च्या सुमारास फ्रान्सचा राजा १ ला फॅन्सीस याचा पूर्ण पराभव केल्यावर त्यास जर्मनीमधील धर्मसुधारणेच्या चळवळीकडे लक्ष देतां आले. यावेळी पोपचे व चार्लसचे सरव्य असल्यामुळे ड्रेन्ट येथे पोपच्या संमतीने स्विस्तीधर्माचा विचार करण्यासाठीं एक मोठी परिषद भरविण्याचे झाले. या परिषदेसाठीं रोमन कॅथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांतील लोकांनी आपापले प्रतिनिधी पाठवावयाचे असून या ठिकाणी झालेला

द्रेन्ट येथील निर्णय सर्वांनी मान्य करावयाचा होता. परंतु या धर्मपरिषद नवीन भरणाऱ्या परिषदेमध्ये सर्व गोष्टींचा निःपक्ष-

पातपणे निर्णय होईल असें गेल्या दोन परिषदांच्या अनुभवावरून प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस बाट नसल्याने या परिषदेसाठीं प्रतिनिधी पाठविण्याचे त्यांनी साफ नाकारले ! तेव्हां या प्रश्नात तडजोडीने काय तो निकाल लावणे अगदी अशक्य आहे हे पाहून आसा युद्ध केल्यासेवीज म्हणंतर नाही हे चार्लसला आढून आले. इक्के प्रॉटे-

स्टंटपंथीय अनुयायांनी देखील चार्लसशीं दोन हात करण्याची तयारी चालविली.

जर्मनीमध्ये धार्मिक प्रश्नांचा तडजोडीने निकाल न लागतां युद्ध करण्यापर्यंत मजल येऊन दोनही पक्षांमध्ये युद्ध सुरु होण्यापूर्वीच मार्टिन

ल्यूथर १५४६ मध्ये मरण पावला. त्यांने आपले

मार्टिन ल्यूथरचा सर्व आयुष्य साधेपणाने व नम्रतेने काढलेले होते.

मर्टु १५४६.

रोमन कॅथलीक धर्मांमध्ये अर्वाचीन युगांतील धर्मगुरुंनी घुसडलेले वेडगळ आचारविचार, धर्मगुरुंची धार्मिक बाबीसंबंधाने दिसून येणारी शिथिलता वैरो गोष्टी दूर करून खिश्वन धर्म पूर्वी-प्रमाणे शुद्ध नैतिक पायावर उभा करावा असा त्याचा विचार होता. परंतु ऐषआरामांत व विलासांत दंग असलेल्या धर्मगुरुंनी व कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांनी त्याच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष केले इतकेच नव्हे तर त्याचे म्हणणे येन केन प्रकारेण हाणून पाडण्याचा निश्चय करून त्यास धर्म-बहिष्कृत करण्याचे ठरविल्यामुळे त्यास नाइलाजास्तव नवीनच धर्मपंथ स्थापन करावा लागला.

जर्मनीमधील संस्थानिकांत या धार्मिक युद्धासंबंधाने दुफळी उत्पन्न होऊन कित्येकांनी ल्यूथरचा तर कित्येकांनी बादशाहा ५ वा चार्लस याचा पक्ष स्वीकारला. परंतु युद्धाच्या सुरवातीस बादशाहाचाच पक्ष श्रेवळ असल्यामुळे बादशाहाला जय मिळाला व महलबरगच्या लढाईत

जर्मनीमधील पहिले धर्मयुद्ध.

प्रौढेटंटपंथाचा कडा अनुयायी जो संक्षनीचा संस्थानिक त्यास कैद करण्यांत आले. परंतु या वेळीं या संक्षनीच्या संस्थानिकाचा नातलग

मॅरीस याने चार्लसला पुष्कळ मदत केल्यामुळेच त्यास ही गोष्ट साध्य करतां आली, म्हणून चार्लसने मॅरीसला नुकतेच जिंकलेले संक्षनीचे संस्थान बक्षीस दिले. हे संस्थान बक्षीस मिळाल्यावर आपला प्रतिस्पर्धी जो संक्षनीचा संस्थानिक त्याचा पूर्ण पाळाव झाला आहे हे

यहातांच मेरीसनें एकदम चार्लसचा पक्ष सोहून प्रॉटेस्टंट पक्षाचा स्वीकार केला.

अशा रीतीनें चार्लसचा पक्ष बराच कमजोर झाला. तेव्हां युद्ध-करून आपणाला धार्मिक प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लावतां याव्याचा नाही असें वाढून पुनः एकदां मोठी धर्मपरिषद भरवावी असें वाढू लागले. परंतु या वेळी चार्लसविषयी सर्वीचेच मत कलुषित असल्यानें धर्मपरिषद भरविण्याची सूचना मूर्तस्वरूपांत आली नाहीं इतकेच नव्हे तर गेल्या युद्धांत चार्लसनें जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय संस्थानिकाशीं लढण्यासाठी परकीय स्पॅनिश सैन्याची मदत घेतल्यामुळे त्याच्या

चार्लस स्पेनमध्ये
पटून जातो.

विरुद्ध जर्मन लोकमत फारच स्ववळले ! आतां मात्र जर्मनीतील या स्वल्पेल्या लोकमतास तोंड देणे अशक्य वाढून त्यानें जर्मनीतून स्पेनकडे पळ काढला. इकडे त्याचा भाऊ फर्डिनंड यानें प्रॉटेस्टंटपक्षीय संस्थानिकाशीं पांस येथें तह केला; व लागलीच आगजबर्ग येथें एक मोठी धर्मपरिषद भरवून धार्मिक प्रश्नांचा निःपक्षपातपणे विचार करण्याचे अभिवचन दिले.

आगजबर्ग येथील धर्मपरिषदेत प्रॉटेस्टंटपंथाचे अस्तित्व कायद्यानें मान्य करण्यांत येऊन जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानिकांना आपल्या संस्थानांत कोणता धर्मपंथ असावा हें ठरविण्याची परवानगी देण्यांत आली. तेव्हां या व्यवस्थेनें सामान्य जनतेस आपल्या संस्थानिकाप्रमाणेच कोणत्या तरी एका धर्माचे अनुयायी व्हावें लागत असून त्यांना धार्मिक बाबतींत मुळींच व्यक्तिस्वातंत्र्य नव्हते. यानंतर जर्मनीतील निरनिराळ्या

ठिकाणाच्या धर्ममठांसंबंधी व्यवस्था ठरविण्यांत आग्जबर्ग येथील धर्मपरिषदेत ठरलेली आली. एखाद्या धर्ममठांतील धर्माधिकाऱ्यास व्यवस्था—१५५५. आपला रोमन कॅथलीक पंथ सोडावयाचा असला तर त्यास या बाबतींत परवानगी दिली असून, असें करतांना त्यानें धर्ममठांवरील अधिकाराचा मात्र राजीनामा दिला

पाहिजे असें ठरविण्यांत आले. परंतु या व्यवस्थेमुळे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस धर्माधिकाऱ्याच्या जागा न मिळाल्याचें जणां काय कायद्यानेच ठरल्यासारखें झाले. व प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांवर होणारा हा अन्याय द्वार करण्यासाठीच पुढे साठ वर्षांनीं जर्मनीमध्ये दुसरें एक मोठे धर्मयुद्ध सुरु होऊन तें तीस वर्षे टिकले.

पांचव्या चार्ल्सनें जर्मनीमधून पळ काढल्यावर तो स्पेनमध्ये गेला, व तेथें त्यानें आपण बादशाही पद सोडल्याचें जाहीर केले (१५५६).

यानंतर दोन वर्षांनीं तो स्पेनमधील एका धर्ममठांत

पांचवा चार्ल्स मरण पावला. त्याच्या मृत्युनंतर त्याच्या अमलाखाला ही पदाचा खालीं असलेल्या विस्तृत प्रदेशाचे विभाग झाले. त्याग करतो— १५५६.

स्पेनचें राज्य व वसाहती, त्याचप्रमाणे इटली-मधील नेपल्स व मिलन हे प्रांत व नेदरलंड हा सर्व मुलुख त्याचा मुलगा फिलीप यास मिळाला व त्याचा भाऊ फर्डिनंड यास मात्र पवित्र रोमन साम्राज्याचें पादशाही पद व ऑस्ट्रियाचें संस्थान व ऑस्ट्रियाच्या प्रत्यक्ष अमलाखालीं असलेले प्रांत एवढा मुलुख मिळाला.

प्रकरण ३ रे.

—○○○—

कॅथलिक पंथाकडून प्रॉटेस्टंट पंथास प्रतिकार.

जुहर्मनीमध्ये उद्भूत झालेली धर्मसुधारणेची लाट युरोपधील
उत्तरेकडील राष्ट्रांतून पसरू लागली इतकेच नव्हे, तर दक्षिण-

कडील, पोपच्या अप्रत्यक्षपणे वर्चस्वासाळीं असलेल्या फ्रान्स, इटली व
स्पेन या राष्ट्रांमध्येही त्या लाटेचा त्वारित प्रसार होऊं लागला ! उत्तरे-

कडील डेन्मार्क, स्वीडन व नार्वे या तीन राष्ट्रांचे
१३९७ पासून एकीकरण झाले होते, परंतु
सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्वीडनने डेन्मार्क-
पासून विभक्त होऊन 'वॉस' घराण्याच्या अमला-
साळीं आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले होते.

स्वीडनमध्ये होणाऱ्या या राजकीय क्रान्तीस या धर्मसुधारणेच्या लाटेची
मदतच झाली. उत्तरेकडील राष्ट्रांमध्ये ल्यूथरप्रमाणे धर्मसुधारणेचा उत्पादक
कोणीच नव्हता, तेव्हां तेथें ल्यूथरच्या धर्मपंथाचाच प्रसार होण्यास
अडचण पडली नाहीं.

परंतु सिव्हिल्डसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राची स्थिति फारच निराळी
होती. या राष्ट्रामध्ये ल्यूथरप्रमाणेच दुसरा एक धर्मसुधारक निर्माण झाला
व त्यानें स्थापलेल्या धर्मपंथाचाच सिव्हिल्डवर पगडा बसला. १५१८ च्या
सुमारास ल्यूथरप्रमाणेच इंवंगली या पुरुषाने 'पातकापासून मुक्तता कर-

सिव्हिल्डमधील
धर्मसुधारणा.

पत्रका'वर कढक टीका केली. यानंतर सिव्हिल्डमधील इयुरीच या प्रसिद्ध शहरीं त्यानें एक
नवीन धर्मपंथ स्थापन केला, व त्यास लागलीच

बरेच अनुयायीही मिळाले.

सिव्हिल्डमधील इंवंगली या पुरुषास आपल्या धर्मपंथाचा प्रसार
करण्याच्या मार्गात अडथळे आले नव्हते असें नाहीं; इयुरीच व बर्नेस् या

दोन प्रमुख शहरांतील व त्यांच्या आसपास असलेल्या प्रदेशांतील कांहीं लोकांनी ह्या नवीन धर्मपंथाचा स्वीकार केला होता तरी इतर प्रदेशांतील लोक रोमन कॅथलिक पंथाचे कडे अनुयायी असल्यानें हा नवीन धर्मपंथ हाणून पाढण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. १५३१ मध्ये या दोन पंथांत नोठे धर्मयुद्ध होऊन त्यांत हिंगलीच्या पक्षाचा पराभव झाला, व तो

लढाईत मरण मावला. परंतु हें युद्ध संपल्यावर स्वित्खर्लंडमधील झालेल्या तहामध्ये जर्मनींतील ऑंगजवर्ग येथील धर्मयुद्ध-१५३१.

तहाच्याप्रमाणेच व्यवस्था ठरविण्यांत आली. जर्मनी-प्रमाणे येथेही लहान लहान लोकसत्ताक शहरांस आपला धर्मपंथ कोणता असावा हें ठरविण्याची परवानगी देण्यांत आली होती.

यानंतर कांहीं वर्षांनीं स्वित्खर्लंडच्या फ्रान्सकडील सरहदीवरील प्रदेशांत कॅल्हीन नांवाच्या पुरुषानें जेनीवा शहरांत एक धर्मपंथ स्थापून याचा प्रसार सर्वत्र केला. कॅल्हीन हा फॅंच असून त्याचा जन्म पिकार्डी येथे १५०७ मध्ये झाला. लहानपणापासूनच त्याच्या मनांत धर्मसुधारणेचे विचार घोळत असत. पुढे त्यानें आपल्या मताप्रमाणे लोकांस उपदेश करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्यास फ्रान्स देश सोडावा लागला. त्यानंतर त्यानें कांहीं दिवस जर्मनी व स्वित्खर्लंड या देशांत धर्मपंथाचा अभ्यास करण्यांत घालविले. १५३६ मध्ये त्यानें ‘दिश्वन धर्माचीं उदात्त तत्त्वे’ असा एक ग्रंथ प्रसिद्ध करून त्यामध्ये आपले धर्मसुधारणेचे विचार प्रगट केले. यानंतर परत आपल्या माटूभूमीकडे जात असतां त्यास बाटें एक रात्रभर जेनीवा शहरांत उतरावै लागले. यावेळीं या लहानशा लोकसत्ताक शहरानें प्रॉटेस्टंटपंथाचा स्वीकार केला होता;

जॉन कॅल्हीन
१५०७ ते १५६४

परंतु आपल्या शहरांतील सामान्य जनतेस या धर्मपंथाचें महत्त्व समजून देण्यासाठी त्या शहरांत कांहीं दिवस राहण्याची तेथील पुढारी मंडळींनी कॅल्हीनला विनंति केली. यावेळीं कॅल्हीनच्या विद्वत्तेने तेथील मंडळी

भारून जाऊन त्यांनीं त्यास त्या शहरांमध्ये आणखी कांहीं दिवस राहण्याचा आग्रह केला. त्यानें तेथें राहून जेनीव्हा शहरांतील लोकांवर आपलें पूर्ण वजन बसविलें इतकेंच नव्हे तर १५३६ पासून आपल्या मृत्युपर्यंत (१५६४ पर्यंत) तो त्या शहरांतील लोकांचा राजकीय व धार्मिक बाबींत मार्गदर्शकच होऊन बसला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही !

कॅल्व्हीनचा प्राक्तनावर विश्वास असे. ईश्वरी इच्छेप्रमाणे सर्व गोष्टी होत असल्यामुळे आपल्या प्राक्तनांतच जर नसलें तर मुक्ति मिळविण्या-साठीं आपण खटपट केली तरी त्यांत यश येणे आपल्या हातचे नाहीं असें त्यास वाटे. चर्चच्या व्यवस्थेसंबंधीं त्याचे निराळे विचार

असत. रोमन कैथलिक पंथाप्रमाणे केवळ धमा-कॅल्व्हीनची धर्ममते.

विकारी वर्गाचाच चर्चच्या व्यवस्थेत हात असे. परंतु इतर सामान्य लोकांचाही चर्चसंबंधीं व्यवस्था ठरविण्याच्या कामीं हात असावा असें कल्व्हीनला वाटे. रोमन कैथलिक पंथाविरुद्ध ल्यूथरप्रमाणेच याही धर्मपंथाचा प्रसार होऊन लागला.

कॅल्व्हीननें आपल्या पंथाचा प्रसार करण्याची खटपट जारीनें सुरु केली. जेनीव्हा शहर तर धर्मसुधारणेचे आगरच बनून राहिले. इंग्लंड, फ्रान्स, स्कॉटलंड वर्गेरे देशांतील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोक आपापल्या देशांतील धार्मिक जुलमास कंठाकडून जेनीव्हा शहरांत येऊन राहत. या लोकांस त्या शहरांत आश्रय मिळाल्यावर हे कांहीं दिवसांनीं आपापल्या देशांस जाऊन

कॅल्व्हीनच्या पंथाचा कल्व्हीनच्या धर्मपंथाचा प्रसार करण्याची जारीने कल्व्हीनच्या पंथातून करीत, यामुळे कॅल्व्हीनच्या प्रसार सर्वत्र होऊन ल्यूथरच्या पंथापेक्षांही या पंथाचा पगाढा सर्वत्र

बसू लागला; व ल्यूथरपेक्षां हा पंथ अधिक जहाल असल्यामुळे रोमन कैथलिक पंथातफे नुकत्याच सुरु झालेल्या चळवळीस तोंड वेण्यास हा ल्यूथरच्या पंथापेक्षां अधिक खंबीर होता असें म्हणावयास पाहिजे !

प्रॉटेस्टंट पंथाचा अशारीतीने युरोपमध्ये प्रसार होत असतां रोमन कॅथलिक पंथाच्या लोकांनाही आपल्या धर्मपंथांत कांहीं सुधारणा न केल्यास तो नामशेष होईल अशी भीति वाढू लागली. १३ व्या शतकापासूनच, रोमन कॅथलिक पंथामध्ये सुधारणा करून स्थितीधर्मास असंमत असलेले आचार-विचार नाहीसे करण्याच्या सूचना येत असत. यानंतर सोलाव्या शतकाच्या प्रारंभी देसील इराझमस, रॉइचलिन, हूटन वगैरे विद्वान् लेखकांनी व न्यूथरने देसील, रोमन कॅथलिक पंथामध्ये अवश्यक असलेल्या सुधारणा करून, धर्माधिकाऱ्यांचे व धर्मगुरुंचे नियं व विलासी वर्तन बंद करावें अशा सूचना केलेल्या होत्या. परंतु यांच्या या योग्य सूचनांकडे ऐष-
आरामांत व विलासांत दंग असलेल्या धर्मगुरुंनी
रोमन कॅथलिक पंथाची चक्कवळ.

मुर्हींच लक्ष दिले नाहीं. तेव्हां न्यूथरला नाइलाजा-
स्तव नवीन धर्मपंथाची स्थापना करावी लागली.
न्यूथरप्रमाणेच कॅल्वीन, हिंवगली वगैरे पुरुषांनी प्रस्थापित केलेली धर्म-
सुधारणेची लाट जसजशी सर्व युरोपभर पसरू लागली, तसेतशी आपल्या
धर्मपंथामध्ये अवश्यक असलेल्या सुधारणा केल्यावेरीज आपल्या धर्मपंथाची
धडगत लागणार नाहीं असें रोमन कॅथलिक पंथाच्या अनुयायांस
वाढू लागले.

चवदाव्या व पंधराव्या शतकांतील पोप ऐषआरामांत व विलासांत
दंग असून कलाकौशल्याच्या गोर्धींस प्रोत्साहन देण्यामध्ये मग असत,
तेव्हां त्यांस चर्चाच्या व्यवस्थेत सुधारणा करण्याचे कोटून सुचणार ?
परंतु १५५५ मध्ये ४था पॉल पोपच्या गादीवर आल्यावर, त्यास मात्र

चर्चाच्या व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्याची अवश्य-
क्ता वाढू लागली. पॉलने स्वतः आपले वर्तन पवित्र
(१५५५-५९). व शुद्ध रासप्याचा निश्चय केला. त्याचे नेहमीं
धार्मिक गोर्धींकडे लक्ष असे. पॉलचे असें शुद्धा-
चरण पाहून त्याच्या हातासालील धर्माधिकाऱ्यांच्या आचारविचारांत क्रान्ति
जाली व त्यांचे वर्तनही शुद्ध व पवित्र राहू लागले.

अशा रीतीने कैथलिक पंथाचे पुनरुज्जीवन होत असतां, हें कार्य त्वारित घडून येण्यास आणखी काहीं गोष्टीचे साहाय्य मिळाले. त्याचा थोडक्यांत उल्लेख करणे अवश्य आहे. या महत्वाच्या गोष्टी म्हणजे (१) जीजस्ट पंथ (२) ट्रेन्ट येथील परिषद (३) व धर्मकोर्ट याच होत.

इम्रेशस लोयोला नांवाच्या एका स्पॅनिश सरदाराने जीजस्ट पंथ प्रस्थापित केला होता. इम्रेशस हा स्पेनच्या राजाच्या पदरीं लष्करी हुद्यावर असतां १५२१ मध्ये त्यास दुखापत झाली, व आजारी असतांना ‘साधुंचीं

इम्रेशस
लोयोला.

चैरिंग’ हा ग्रंथ त्याच्या बाचण्यांत आला. या ग्रंथाचा त्याच्या मनावर अतोनात परिणाम होऊन

आपण देसील पूर्वकालीन साधुसंतांप्रमाणे धर्म-

प्रसारासाठीं आचरण करावे असें त्यास वारूं लागले; परंतु या बाबींत त्याने केलेले पहिले प्रयत्न वेडेपणाचे व तात्त्विक असल्यामुळे त्यास यश आले नाहीं. तेव्हां आपणास मिळालेले शिक्षण पुरेसे नाहीं असें वाटून तें शिक्षण पुरे करण्यासाठीं त्याने आपल्या वयाच्या इ६ व्या वर्षी लॅटीन भाषा, तत्त्वज्ञान व धर्मपुस्तके यांचे अध्ययन करण्यास सुरुवात केली. हें शिक्षण घेण्यासाठीं तो पॅरिस शहरीं गेला असतां त्यास काहीं अनुयायी मिळाले व त्यांनी महमदी धर्मीय लोकांस खिस्ती धर्माचा उपदेश करण्याच्या हेतूने एक पंथ स्थापन केला. परंतु पूर्वेकडील महमदी धर्मीय राष्ट्रांत जाऊन खिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची त्यांना संघि सांपडली नाहीं, तेव्हां आतां रोमशहरीं जाऊन पोपची आपल्या पंथाला मान्यता घेण्याचे त्यांनी ठरविले.

इम्रेशस लोयोला आपल्या पंथांतील काहीं प्रमुख पुढाच्यांसह रोम-शहरी आल्यावर त्याच्या पंथास आपण मान्यता द्यावी किंवा नाहीं असा

जीजस्ट
पंथ.

पोप ३ रा पाँल यास विचारच पडला, परंतु या पंथाकडून रोमन कैथलिक पंथाचे वर्चस्व पुनरपि स्थापन करण्याचे कार्मी बरीच मदत होईल असें वाटून पोपने या पंथास आपली मान्यता दिली. या संस्थेतील-पंथांतील-प्रत्येक

सभासदास ‘आपण पोपचा हुक्म पालूं’ अशी शपथ घ्यावयाची असल्याने पोपच्या सत्तेस यांच्याकडून कांहीं विरोध होईल अशी भीति बाळगण्याचे कांहीं कारण नव्हते.

या पंथाच्या अनुयायांनी रोमन कॅथलिक पंथाचा प्रसार करण्यासाठी वाटल ती अवघड व जोखमीचीं कामे करण्याच्या शपथा घेतल्या. युरोप-मधील प्रत्येक देशांत या पंथाच्या अनुयायांनी आपल्या शासा स्थापन केल्या. ठिकठिकाणी शाळा स्थापन करून, धर्माधिकाऱ्यांचा धंदा करून,

जीजस्ट पंथाची
कासगिरी.

मोठमोठ्या राजांच्या दरबारांत आपला प्रवेश करून घेऊन त्यांना राजकीय बाबतीं सहळा-

मसलत देऊन, रोमन कॅथलिक पंथाचा प्रसार करण्याच्या कामांत त्यांनी यात्रिंचितही संड पडूं दिला नाहीं ! जीजस्ट-पंथीय लोकांच्या या अविश्रांत परिश्रमानेच रोमन कॅथलिक पंथाकडे ज्यांचा ओढा होता अशा इटली, स्पेन, फ्रान्स, पोलंड वरै देशांतून प्रॉटेस्टंट पंथाची हकालपट्टी झाली इतकेंच नव्हे तर ज्यांवर प्रॉटेस्टंट पंथाचा पूर्ण पगडा बसला होता अशा जर्मनी, इंग्लंड, स्वीडन, नॅर्वे वरै राष्ट्रां-मध्येही जीजस्ट पंथाच्या लोकांनी आपला प्रभाव दाखविण्यास सुस्वात करून प्रॉटेस्टंट पंथ युरोपधून नामशेष करण्याचा वेत आणला हांता असे म्हणण्यास हरकत नाहीं !

जीजस्ट पंथाप्रमाणेच ट्रेट येथे वारंवार भरत असलेल्या धर्म-परिषदेने (१५४५ ते १५६३) रोमन कॅथलिक पंथांतील निरनिराक्ष्या तत्त्वांचे व आचरणांचे एकीकरण करून रोमन कॅथलिक पंथाची सुधारणा

ट्रेटची परिषद.

करण्याचा प्रयत्न केला. बायबलला असमंत

असलेल्या गोष्टी नाहींशा करून सुधारणा करण्याचा मुर्छाच प्रयत्न झाला नसल्याने या पंथामध्ये कितीतरी परस्परविरोधी अशा गोष्टी आढळून येत ! तेव्हां ट्रेट येथे भरणारी परिषद् पोपच्या संमतीने बायबलला संमत असलेल्या आचरणांचे एकीकरण

करून रोमन कॅथलिक पंथ भक्तम पायावर उभा करण्याचा मनःपृच्छक प्रयत्न करील अशी आशा वाढू लागली.

ट्रैटच्या परिषदेप्रमाणेच नास्तिक लोकांस शासन करण्यासाठी स्थापन करण्यांत आलेल्या धर्मकोर्टाचाही, रोमन कॅथलिक पंथाचें अस्तित्व कायम टिकण्यास उपयोग झाला.

प्रॉटेस्टंट लोक हे जणू काय नास्तिकच आहेत असें समजून रोमन कॅथलिक धर्मपंथाच्या विरुद्ध आचरण केल्याच्या आरोपावरून त्यांना मालमत्तेची जस्ती किंवा फांशी या शिक्षा मिळू लागल्या. नास्तिक लोकांचा निःपात करण्यासाठी अशा प्रकारचीं धर्मकोर्टे मध्ययुगामध्ये युरोपमधील बहुतेक राष्ट्रांत आढळून येत; परंतु इटली, फ्रान्स,

धर्मप्रसारार्थ स्थाप-
लेले कोर्ट.

स्पेन व नेदर्लंड या राष्ट्रांवरीज इतर देशांतून या कोर्टामुळे धर्माधिकाऱ्यांचे बरेच प्रस्थ माजून कंचित प्रसंगी राजसत्तेसही या कोर्टापुढे नमून वागावें लागेल अशा समजुतीने हीं धर्मकोर्टे नाहींशीं करून टाकण्यांत आलीं होतीं. परंतु स्पेन, इटली व नेदर्लंड या देशांत या कोर्टाचें अस्तित्व पूर्वापार कायम असल्यानें या कोर्टामार्फत जुलमी उपायानें तेथील प्रॉटेस्टंटपंथीय चळवळ दृढपून टाकण्याचा जोरानें प्रयत्न करण्यांत येई !

प्रकरण ४ थे.

स्पेनचा उत्कर्ष व त्तास.

शास्त्रीय दृष्ट्या विचार केला असतां, स्पेनचा राजा पहिला चार्ल्स (१५१६-१५५८) याची १५१९ मध्ये, रोमन साम्राज्याच्या पादशाही पदावर नेमणूक झाली हे स्पेनचे मोठे दुर्देवच होय ! कारण चार्ल्सची १५१९मध्ये पवित्र रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर निवडणूक झाल्यावर त्यास रोमन साम्राज्यसंबंधी विचार करावा लागून स्पेनची राष्ट्रीय उन्नति करावयास फुरसत मिळत नव्हती. आपली स्वतःची महत्त्वाकांक्षा व पादशाहीचे वर्चस्व सर्व युरोप-वर स्थापण्याच्या कार्मी त्यास स्पेनचे सैन्य व आरमार यांवरच मुख्यत्वेकरून अवलंबून रहावे लागून त्याने मिळविलेल्या विजयामुळे रोमन साम्राज्याचे वर्चस्व वाढत गेलेले दिसले, तरी स्पेनच्या हितसंबंधाकडे त्याचे अगदीच दुर्लक्ष असल्यामुळे स्पेनची अंतःस्थिति फारच सालावत जाऊन त्यावेळेपासूनच स्पेनची उतरती कळा होण्यास प्रारंभ झाला असेही म्हणावयास पाहिजे.

पूर्वी फार्डिनंड व इश्वावले यांच्या अमदार्नीत अमीरउमराव व सरदार लोक यांची सत्ता कमी करण्याकडे अनियंत्रित राजसत्तेचा उपयोग होत असल्याने अमीरउमरावांच्या बंडाळीपासून देशाची सुटका होऊन राष्ट्रांत शांतता व सुव्यवस्थितपणा स्थापन करण्याच्या कार्मी भद्रतच झाली; परंतु चार्ल्सने आपल्या अमदार्नीत लोकांचे हक्क हिरावून घेण्याकडे आपल्या राजसत्तेचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न केल्याने तर स्पॅनिश जनतेवर अरिष्टच ओढवले ! कॅस्टाईल प्रांतील शहरांना कांही थांडे स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देण्यांत आले होते, परंतु जेव्हांना तेथील लोकांनी चार्ल्सच्या या अरेरावी कृत्याचा १५२१ मध्ये निषेध करून

दंगा करण्याचा घाट घातला, तेव्हांचा चार्लसने सैन्याच्या मदतीनं कॅस्टर्इल प्रांतांतील दंगा मोडून टाकून तेथील लोकांचे थोडे फार राजकीय हक्कही

राजसत्तेचा लोकांचे हक्क हिरावून घेण्याकडे उपयोग. हिरावून घेतले. परंतु चार्लसचा स्पॅनिश लोकांवरील जुलूम एवढ्यानेच संपला असें नव्हे, तर फर्डिनंड व इझाबेला यांच्या अमदानींत जुलमी

समजल्या जाणाऱ्या धर्मकोर्टीची पुनः स्थापना करण्यांत आली !

चार्लसनें आपल्या आयुष्यांतील वरींच वर्षे जर्मनींतच घालविलीं होतीं; शेवटीं तेथें चाललेल्या प्रॅटेस्टंपंथीय चळवळीचा त्यास मोठ करतां न आल्यामुळे त्यास १५५६ मध्ये जर्मनीमधून पळ काढावा लागला. स्पेनमध्ये आल्यावर त्यानें आपल्या बादशाही पदाचा व राजपदाचा त्याग करून, स्पेनचें राज्य व वसाहती आपला मुलगा फिलीप याच्या ताव्यांत दिल्या; व रोमन साम्राज्याचे बादशाही पद व ऑस्ट्रियाचे

संस्थान त्याचा भाऊ फर्डिनंड याजकडे गेले. आपल्या बापानंतर स्पेनच्या गादीवर येणारा २ रा फिलीप

२ रा फिलीप. यास स्पेनचें राज्य व वसाहती त्याचप्रमाणे मीलन, नेपल्स व नेदर्लंड हेही प्रांत मिळाले होते. स्पेनचा राजा व रोमन बादशाह अशीं दोन नातीं चार्लसन्या अमदानींत एकत्र झाल्यानें, स्पेनच्या राष्ट्रीय उत्कर्षास अडथळाच्य आला होता, परंतु २ रा फिलीप हा स्पेनचाच राजा असल्यानें त्यास स्पेनच्या उत्कर्षाकडे आपलें सर्व लक्ष देख्यास अवसर सांपडला. फिलीपनें आपल्या सर्व आमदानींत स्पेनचा उत्कर्ष करण्याकडे लक्ष घातल्यामुळे त्याच्याबद्दल स्पॅनिश लोकांस अजूनही आदरभाव वाटत आहे.

स्पॅनिश राष्ट्राकडून ज्या फिलीपला इतका मान मिळे व राष्ट्रीय योद्धा म्हणून ज्याचे गोळवे गाहले जात, त्याच फिलीपचे जुलमी राज-सत्तेचा संस्थापक व प्रतिगामी धोरणाचा प्रबर्तक असें हिंडीस चिन्ह इतर

युरोपियन राष्ट्रांकडून रेखाटप्यांत योंव हें स्वरोगरीच आश्वर्य होय ! तेव्हां याचा सूक्ष्मटट्ठीने विचार करण्यासाठी आपणास फिलीपच्या स्वभावाचे

पृथक्करण केले पाहिजे. फिलीपचा स्वभाव कडक दुसऱ्या किलीपच्या असून त्याचे विचार कोते असत ! या जगावर स्वभावाचे पृथक्करण. ईश्वराचे आपण प्रतिनिधि आहोत अशी त्याची

प्रामाणिक समजूत होती व आपल्या इछेच्या आड येण्याचा कोणी प्रयत्न केल्यास त्याचा प्रतिकार करण्याचा तो तत्काळ प्रयत्न करी. रोमन कॅथलिक पंथाचा तो कड्वा अनुयायी असल्यामुळे, त्या धर्माविरुद्ध उत्पन्न झालेल्या चळवळीचा बींमोड करणे हें आपले पावित्र कर्तव्य आहे. अशी त्याची समजूत होती. फिलीपचे अशाप्रकारचे विचार असल्यामुळे उत्तर-कडील प्रागतिक राष्ट्रांचा व त्याचा खटका उडून त्या राष्ट्रांकडून त्याचे असे कठोर चित्र रेखाटप्यांत आले होते असे म्हटले पाहिजे.

फिलीपचे वरील प्रकारचे विचार असल्यामुळे, रोमन कॅथलिक पंथाचा प्रसार करून प्रॉटेस्टंट पंथाचा विव॰ंस करण्याकडे त्याने प्रयत्न करावेत यांत कांहींच नवल नव्हते. परंतु त्याच्या अमदारींत धार्मिक बाबीसंबंधाने जीं अनेक युद्धे झालीं त्यांस तो एकटाच जबाबदार होता असे नव्हे; तर प्रॉटेस्टंटपंथीय राष्ट्रांकडूनही यांपैकी कांहीं युद्धे त्याच्यावर लाढलेली होतीं असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. फिलीपच्या वेळेस युरोप-मध्ये या दोन्ही पक्षांमध्ये असलेला मतभेद तीव्रतर होऊन एकदां कायतो सोक्षमोक्ष करून घेण्यासाठी जगडव्याळ धर्मयुद्ध उपस्थित होईलसा रंग दिसू लागला. स्पैनिश नेदर्लंडमध्ये धर्मयुद्ध सुरु होऊन त्याचे संकोचित क्षेत्र विस्तार पावले व हलके हलके प्रॉटेस्टंटपंथीय प्रागतिक राष्ट्रांस या युद्धामध्ये भाग घ्यावा लागला. नेदर्लंडमधील या धर्मयुद्धास मदत करण्यासाठी फ्रान्समधील हुगेनॉट्स, जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंट पंथाचे अनुयायी व प्रॉटेस्टंटपंथीय इंग्लंड धांवून आल्यावर अर्थातच फिलिपाला कॅथलीक-पंथीय राष्ट्रांची व लोकांची सहानुभूति मिळवावी लागून, योपच्या सत्तेचे व रोमन कॅथलिक पंथाचे आपण रक्षणकर्ते आहोत असे भासवावे लागले.

फिलीप हा गादीवर येतांच त्यास फ्रान्सचा गजा डुसरा हेनरी याच्याशी युद्ध (१५५६—१५५९) करावें लागले. स्पेनच्या ताब्यांतील इटली व नेदर्लंडमधील प्रदेश हिरावून घेण्याचा प्रयत्न करावा असा दुसऱ्या हेनरीचा विचार होता; परंतु या खेपेसही फ्रान्सचा प्रयत्न निष्फल

ठस्न १५५९ मध्ये फ्रान्सला स्पेनशीं कॉटो-कॉन-स्पेनवें इटलीमधील कांहीं संस्थानांवरील वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित होते. ब्रेशी या ठिकाणी तह करणे भाग पडले. या तहामुळे पन्हास वर्षांपूर्वी या दोन राष्ट्रांमध्ये इटली-मधील नेपल्स व मीलन या दोन संस्थानांवरील वर्चस्वासंबंधाने सुरु झालेली चुरस नष्ट होऊन

स्पेनचे या संस्थानांवरील वर्चस्व मात्र पूर्णपणे प्रस्थापित झाले. हें युद्ध संपल्यानंतर नेदर्लंडमधील प्रॉटेस्टंट पंथाचा पूर्णपणे वीमोड करून टाक-प्याच्या कमीं प्रयत्न करण्यास अवसर सांपडला. या युद्धाचा वृत्तांत पुढील एका प्रकरणीं सांगण्याचें योजल्यामुळे त्याचें येथे नुसर्ते दिग्दर्शन करणेच योग्य होय.

नेदर्लंडमधील ढच लोकांनी स्वराज्यप्राप्तीसाठी उभारलेल्या बंडास मदत करून स्पेनचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी नंव्हेरीच्या हेनरीच्या अमदानीं-तील फ्रान्स व इलिजावेदच्या अमदानींतील इंग्लंड हीं राष्ट्रे धांवून आलीं तेव्हां मात्र फिलीपचे पितृ खवळले; व प्रॉटेस्टंटंपंथीय इंग्लंडचा नायनाट करण्याचा त्याने निश्चय केला.

१५८८ मध्ये इंग्लंडचा पराभव करून त्या राष्ट्रास आपले अंकित करून टाकण्यासाठी फिलीपने एक बलाढ्य आरमार तयार ठेवले.

दुसरा फिलीप व इंग्लंड, तेव्हां या बलाढ्य व अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या आरमारापुढे इंग्लंडची धडगत न लागून त्याचा एका क्षणांत फडशा उडणार असे सर्वास वाढू लागले ! परंतु इंग्लिश खलाशांच्या संघटित प्रयत्नाने व समुद्रावरील तुफानामुळे स्पैनिश आरमाराची दुर्दशा झाली;

व स्पेनचा अकालित रीतीने पराभव झाला ! किलीपच्या पराभवामुळे कॅथलिक पंथाचाच युरोपमध्ये पराभव झाल्यासारखे होऊन प्रॉटेस्टंट पंथाचाच सर्वत्र विजय झाला ! स्पेनचे लळकरी वर्चस्व ३ न्या फिलीप-च्या कारकीर्दींत संपुष्टांत आले व स्पेनच्या आरमाराच्या पराभवामुळे, स्पेनच्या आरमारी सत्तेचा न्हास होऊन स्पेनची जागा इंग्लंडने घेतली.

परंतु फिलीपला युरोपमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय चळवळीकडे आपले सर्व लक्ष द्यावयाचे होते असें नव्हे, तर पूर्व युरोपमधील आटोमन

टर्कीच्या विस्तृत पावणाऱ्या सत्तेस आज्ञा घालण्या-
२ रा फिलीप साठी त्यास प्रयत्न करावयाचा होता. यावेळी व टर्की.

टर्क लोकांनी व्हेनिसच्या राज्याचे प्रांत बळकावण्यास प्रारंभ केला असून हंगेरी प्रांतांतून जर्मनीकडे आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा त्यांचा वेत होता. टर्क लोकांप्रमाणेच उत्तर आफिकेच्या किनाऱ्यावर राहणाऱ्या महंमदीधर्मीय मुरलोकांनी स्पेनच्या किनाऱ्यावर चांचेगिरी चालविली होती. तेहां टर्कीचा व मुरलोकांच्या वाढणाऱ्या सत्तेचा प्रतिकार करण्यासाठी १५७१ मध्ये पोप, व्हेनीस राष्ट्र, व स्पेन या तिघांनी आपसांत तह केला; व याच वर्षी फिलीपचा भाऊ डॉन जॉन याने ग्रीसमधील लेपॅन्टोच्या आसातांत टर्कीच्या आरमाराचा पूर्णपणे पराभव केला. या युद्धामध्ये झालेल्या पराभवामुळे टर्कीची आरमारी सत्ता पूर्णपणे संपुष्टांत आली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

यास्वेरीज फिलीपच्या अमदार्नीतील मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे पोर्टुगालचे राज्य स्पेनच्या राज्यास जोडले जाणे ही होय. १५८० मध्ये पोर्टुगालचा राजा मरण पावल्यावर पोर्टुगालच्या राज्यावर आपला अधिक हक्क आहे असे फिलीप म्हणून लोगला; व त्याने ते राज्य एकदम बळकावून त्या राष्ट्राच्या वसाहतीही आपल्या साम्राज्यांत सामील करून घेतल्या. फिलीपच्या या कूट्याचा पोर्टु-मॉलमधील देशभक्तांस तिटकारा वाटत होता, परंतु स्पेनविकद्द शळ-

उपसण्याचे त्या चिमुकल्या राष्ट्रामध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळे फिलीपचे जुलमी जूं आपल्या मानेवर घेणे त्यास भाग पडले. परंतु पुनः योग्य सांविध सांपडल्यास परकीय राजसत्तेचे जुलमी जूं फेंकून देण्याची आशा

पोर्टुगीज लोकांनी कांहीं सोडली नाहीं. पोर्टुगीज स्पेनच्या राज्यांत लोकांना परकीय राजसत्ता उल्थून पाढण्यासाठी सामील करण्यांत येते. फार दिवस वाट पहावी लागली नाहीं; कारण फिलीपचा मृत्यु होऊन चाळीस वर्षे लोटलीं

नाहीत तोंच पोर्टुगीज लोकांच्या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास यश येऊन त्यांनी आपले स्वातंत्र्य पुनरपि प्राप्त करून घेतले. (१६४०).

फिलीपने लेपैटो येथे टर्क लोकांवर मिळविलेला जय, फिलीपच्या अमदार्नीत स्पेनचे विस्तृत पावणारे साप्राज्य, त्याचप्रमाणे प्रॉटेस्टन्ट-पंथीय राष्ट्रांशीं त्याने केलेल्या लढाया या सर्व गोष्टीवरून स्पेनचे वैभव व उत्कर्ष सर्वत्र प्रसार पावत आहे असे वाटत असले, तरी या उत्कर्ष-साधनाच्या प्रयत्नांतच स्पेनच्या न्हासाचे बीज पेरलेले होते असे दिसते. कारण चार्ल्स व फिलीप यांच्या अमदार्नीत स्पेनमधील राजसत्ता अनियंत्रित झाळी असून, लोकांच्या मनांतील प्रागतिक व लोकनियंत्रित

राज्यपद्धतीच्या कल्पना पार चेपून टाकण्यांत स्पेनचा न्हास.

आल्या होत्या. या अनियंत्रित राजसत्तेच्या जोडीला,

स्पेनमध्ये आपला प्रभाव दासविणाऱ्या धर्मकोर्टीकडून, स्पेनमधील महंमदी-धर्माच्या मूर लोकांस हांकून लावले असल्यामुळे, या लोकांबरोबरच शेतकीसुधारणा, उद्योगधंदे व कलाकौशल्याच्या गोष्टीही स्पेनमधून नष्ट होऊन, स्पॅनिश राष्ट्राच्या उत्कर्षाची वाढच सुंटली होती असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. अनियंत्रित राजसत्ता व जुलमी धर्मकोर्टे यांच्या प्रभावाने स्पेनचे वरवर दिसणारे वैभव पोसरून टाकले होते. स्पेनमधील राज्य-कर्त्याप्रमाणे तेशील जनताही धर्मवेदी व प्रतिगामी धोरणाची होती व यामुळे सर्व युरोपमर नवीन विचारांची व नवीन कल्पनांची लाट पसरून

सर्व राष्ट्रे आपापल्या राष्ट्रांची सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबींत सुधारणा करण्यामध्ये निमग्न असतां, स्पेन राष्ट्रावर मात्र या लाटेचा कांहींच परिणाम झाला नाही !

दुसऱ्या फिलीपनंतर स्पेनच्या गादीवर येणारा तिसरा फिलीप (१५९८ ते १६२१) राज्यकारभार पहाण्यास अगदी असमर्थ होता. प्रॅटेस्टंटपंथीय डच लोकांनी उभारलेल्या बंडाचा प्रतिकार करण्यासाठी दुसऱ्या फिलीपने सुरु केलेली खटपट याच्या अमदानींत निष्फळ ठरून त्यास १६०९ मध्ये डच लोकांशीं तह करणे भाग पडले. आपल्या साप्राज्यांतून विभक्त झालेल्या डच लोकांशीं तह कबूल करणे म्हणजे स्पेनने आपला झासच सार्वजनिकरीत्या कबूल करण्याप्रमाणे होय ! यानंतर चवथ्या फिलीपच्या अमदानींत (१६२१ ते १६६५) १६४८ मध्ये झालेला वेस्टफलियाचा तह, व त्याचप्रमाणे १६५९ मध्ये फान्सशीं झालेला पिरनीजचा तह, या दोन तहांमुळे एकेकाळी वैभवाच्या अल्युच्च शिसरावर पोहोंचलेल्या स्पॅनिश राष्ट्राचा पूर्णपणे झास होऊन तें राष्ट्र दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रतीच्या युरोपियन राष्ट्रांच्या दर्जास जाऊन पोहोंचले !

प्रकरण ५ वे.

ट्यूडर घराण्याच्या अमदार्नीतील इंग्लंड.

(आठवा हेन्री १५०९ ते १५४७)

हे इंग्लंडमधील अनियंत्रित राजसत्तेचा उत्पादक सातवा हेन्री याच्या मृत्युनंतर त्याचा पुत्र आठवा हेन्री इंग्लंडच्या गादीवर आला. हेन्रीची कलाकौशल्याच्या गोष्टीकडे प्रवृत्ति होती; व प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचे कामी आपण प्रोत्साहने यावें असें त्यास वाटत असल्यामुळे इंग्लिश जनतेंत त्याच्यावृद्धिल प्रेमभाव वाढून त्याच्या अमदार्नीत इंग्लंडची सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक बाबींमध्ये उन्नति होईल अशी प्रत्येकास आशा वाढू लागली.

या सुमारास सर्व युरोपभर नवीन विचारांच्या लाटा पसरत होत्या. युरोपांतील इतर राष्ट्रांप्रमाणे इंग्लंडमध्येही विचारक्रांति होऊन, प्राचीन कलाविद्यांचे अध्ययन करण्यांत विद्वान् मंडळी निमग्न होती. ग्रीक व लॅटीन भाषांचे अध्ययन करून त्यांतील नानाविध पुस्तकांत सांठविलेल्या ज्ञानाचा फायदा आपल्या देशबांधवांस करून देण्याचा इंग्लिश विद्वान् विचार करून लागले. इंग्लंडमध्ये जॉन कोलेट व सर थॉमस मूर या विद्वानांनी या कामी पुढाकार घेऊन ग्रीक व लॅटीन भाषेतील ग्रंथांत ग्राधित केलेले फ्रेटो व अस्ट्रिंटल यांचे उन्नत विचार आपल्या देश-बांधवांपुढे मांडले.

कोलेटने आपणाकडे शिक्षणाचे काम घेऊन, आपल्या स्वतःच्या खर्चानें सेंटपॉलची शाळा स्थापन केली, व तेथे कोलेटची कामगिरी. नवीन पद्धतीनें शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. मध्ययुगांतील विद्यार्थ्यांस कंटाळवाण्या वाटणाऱ्या पद्धतीऐवजीं विद्यार्थ्यांचे मनोरंजन होऊन ज्ञानसंपादन करण्याकडे त्यांचे साहजिकच लक्ष लागावें अशी नवीन शिक्षणपद्धति त्यानें अंमलांत:

आणल्यामुळे, या शाळेत ग्रीक, लॅटीन भाषेसारखे कठीण विषयांही विद्यार्थी मोठ्या आवडीने शिकत असत. सेटपॉलच्या शाळेतील शिक्षणपद्धति पाहून त्या नमुन्याप्रमाणे शिक्षण देणाऱ्या इतर शाळाही तदनंतर आस्तिवांत आल्या.

सर थामस मूर याने राजकीय बाबतींत लक्ष घालून राजकीय विषयावर 'युटोपिया' नांवाचें पुस्तक लिहिले. या पुस्तकांत त्याने आपले राज-

कीय विचार ग्रथित केले असून राजकीय सुधारणा करणाऱ्या मुत्सव्यांपुढे एक नमुनेदार राज्यपद्धति ठेवलेली होती. 'समता, स्वतंत्रता व न्याय' या

'पायावर मूरने कलिपलेल्या राज्याची उभारणी केलेली असून प्रत्येकानेंते ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा असें त्या ग्रंथांत प्रतिपादन केलेले होते. तेव्हां अशा प्रकारचे मूरचे पुस्तक वाचून तत्कालीन राज्यपद्धतींत काय काय उणीवा आहेत हें लोकांच्या तात्काळ निर्दर्शनास येई.'

अशाप्रकारची तत्कालीन परिस्थिति असून आठव्या हेन्नीचे विचार जरी उब्बत होते, तरी त्याने आपल्या राज्यांत नवीन विचारकांती-अमार्णे सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबींत सुधारणा घडून आणण्या-संबंधाने कांहीच केले नाहीं. त्याच्याकडून राष्ट्रांतील विद्वान् मंडळीस जरी आश्रय मिळत होता, तरी त्यापासून राष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचा कांहीच फायदा झाल्याचे दिसत नाहीं.

१५१२ मध्ये हेन्नीने परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालून, फान्सचे इटलीमधील वर्चस्व कमी करण्यासाठी स्पेनशी तह केला; व

फान्सच्या किनाऱ्यावर असलेल्या आपल्या केले या ठिकाणाहून एक सैन्य रवाना करून १५१३ साली फान्सचा पराभव केला. आपल्यावर इंग्लिश सैन्य

येत आहे हें पाहून फान्सने स्कॉटलंडचा राजा '४था जेम्स याचे मन वळवून त्यास उत्तरेकडून इंग्लंडवर स्वारी

फान्स व स्कॉटलंड-यांच्याबरोबर चक-
मकी-१५१३.

करण्यास सांगितलें; परंतु झाँडन फील्ड येथें स्कॉटिश सैन्याचा पूर्ण पराभव होऊन स्कॉटलंडचा राजा ४ था जेम्स हा लढाईत मारला गेला.

आठव्या हेन्रीस सर्व बाबींत सल्लामसलत देणारा मुख्य प्रधान यॉमस वुल्से हा असून याच्याच सल्लामसलतीनें हेन्री कांहीं वर्षे राज्यकारभार करीत होता. वुल्से याचा जन्म गरिबीच्या घराण्यांत झाला होता

तरा तो आपल्या कर्तवगारीने उच्चपदाप्रत चढत
थॉमस उल्से हेन्रीने त्यास यॉर्कच्या आर्चबिशपची जागा
१४७१-१५३० दिली. यानंतर त्यास राज्यकारभाराचीं महत्त्वाचीं

कामें देण्यांत येऊन १५१५ मध्ये तर चान्सलरची जागा देण्यांत आली. या वेळेपासून पुढे वुल्से याचे वजन वाढत जाऊन त्यास सर्व लोक राजाच्या सालोखाल मान देऊ लागले.

१५१७ मध्ये जर्मनीत ल्यूथरने पोपच्या कृतीविरुद्ध आपले ९५ मुद्दे प्रसिद्ध केल्यापासून सर्व युरोपभर धर्मसुधारणेची चळवळ सुरु झाली व इंग्लंडमधील लोकही या प्रश्नाचा विचार करू लागले. इंग्लंडचा राजा वा हेन्री यानेही धार्मिक पुस्तकांचे अध्ययन केलें होतें, व ल्यूथरच्या महणण्याचा आपणाही विचार करावा असें त्यास वारू लागले. ल्यूथरने प्रतिपादन केलेल्या तत्त्वांचा विचार करीत असतां, ल्यूथरने पोपच्या सत्तेबद्दल आपली शंका व्यक्त केलेली पाहून हेन्रीला ल्यूथरचा राग आला

व पोपच्या सत्तेची तरफदारी करण्यासाठी त्याने
८ व्या हेन्रीस 'धर्मसंरक्षक'
हा किताब मिळतो. संतुष्ट होऊन हेन्रीस 'धर्मसंरक्षक' असा किताब बहाल केला. अशा रीतीनें हेन्री व पोप यांच्या-मध्ये सलोखा होता तरी आपल्या पत्नीच्या घटस्फोटाच्या प्रकरणामुळे मात्र हेन्री व पोप यांच्यामध्ये वितुष्ट येऊन बिचाऱ्या वुल्सेवर हेन्रीची गैरमर्जी झाली व त्यास आपल्या अधिकारपदावरून च्युत व्हावे लागले.

तेव्हां ८ व्या हेन्रीची पत्नी कॅथराईन हिच्या घटस्फोटासंबंधाची हकीकत नीट लक्षात येण्यास आपणास सातव्या हेन्रीच्या धोरणाकडे लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे. सातवा हेन्री हा महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळे, युरोपियन राजकारणांत हात घालून साधव्यास इंग्लंडचा फायदा करून याचा या हेतूने त्याने स्पेनशीं सख्य केले होते. आज बरींच वर्षे फ्रान्स व इंग्लंड यांमध्ये वैरभाव होता तेव्हां युरोपमधील एखाद्या राष्ट्राशीं स्नेहसंबंध असणे इष्ट आहे असे वाटून स्पेनशीं मैत्री राखण्याचे कार्मी इंग्लंडचे प्रयत्न सुरु होते.

८ व्या हेन्रीचे लग्न व त्याचे आपल्या पत्नीशीं वितुष्ट,

या वेळीं स्पेनलाही आपल्या फायदासाठी इंग्लंडशीं स्नेहसंबंध असणे जरूर असल्यामुळे, स्पेनचा राजा फर्डिनंद व इंग्लंडचा राजा उ वा हेन्री यांच्यामध्ये सख्य होऊन हा स्नेहसंबंध अधिक निकट करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी इंग्लिश राजपुत्र आर्थर व स्पैनिश राजकन्या कॅथराईन यांचा विवाह घडवून आणला होता. परंतु राजकीय स्नेहसंबंध वृट राखण्यासाठीं घडवून आणलेले लग्न होऊन कांहीं दिवस झाले नाहीत तोंच इंग्लिश राजपुत्र आर्थर हा मरण पावला. तेव्हां या दोन्ही राष्ट्रांच्या स्नेहसंबंधांत कांहीं बिघाड येऊ नये म्हणून आर्थरचा धाकटा भाऊ हेन्री याचा विधवा झालेल्या कॅथराईन राजकन्येशीं विवाह घडवून आणावा, असे उ वा हेन्री व फर्डिनंद या दोघांसही वाढू लागले. परंतु अशा प्रकारचा विवाह घडवून येण्याच्या मार्गात धार्मिक अडचण असल्यामुळे पोपच्या संमतीसेरीज त्यांना हा विवाह घडवून आणतां येईना ! आपल्या मृत भावाच्या पत्नीशीं कोणीं लग्न करू नये अझी स्थिस्ती धर्माची आज्ञा होती, परंतु उ वा हेन्री व फर्डिनंद यांना सूष करण्यासाठीं २ न्या जुलीअस पोपने आपल्या अधिकाराने हा विवाह घडवून आणेण्यास परवानगी दिल्यावर राजपुत्र हेन्री व राजकन्या कॅथराईन यांचा १५०९ मध्ये विवाह झाला.

८ वा हेन्री गादीवर आल्यावर, हा विवाह शास्त्रसंमत आहे की नाहीं याविषयीं त्यानें कोणत्याच प्रकारची शंका प्रदर्शित केली नव्हती;

परंतु कांहीं वैष्णो लोटल्यावर जेव्हां त्यास कॅथराईन आवडेनाशी होऊन तिच्याशीं काढी मोडून थावी असें त्यास वाटूं लागले, तेव्हांच ८ व्या हेन्रीने या विवाहाच्या शास्त्रसंमतीबद्दल शंका प्रदर्शित केली. कॅथराईन-वरील हेन्रीचे प्रेम उद्धून जाण्यास कांहीं कारणे सांगतां येतील व ती कारणे म्हणजे (१) कॅथराईन ही हेन्रीपेक्षां वयानें मोठी व तिचा स्वभाव हेन्रीप्रमाणे रंगेल व आनंदी नसून तो कांहींसा धार्मिक व उदास असल्यामुळे ती त्यास आवडेनाशी झाली होती; (२) कॅथराईनपासून हेन्रीला पुत्र न होतां, मेरी नांवाची एक अशक्त मुलगीच झालेली होती; (३) स्पेन व इंग्लंड यांमध्ये सलोस्व्याचा संवंध घडवून आणावा म्हणूनच हा विवाह मुख्यत्वेकरून घडवून आणलेला होता, परंतु १५२५ च्या सुमारास यादोन राष्ट्रांमध्ये वितुष्ट आल्यामुळे, ज्या कारणासाठी हा विवाह घडवून आणला होता तें कारणी नष्ट झाले; व (४) या वरील सर्व कारणांवरीज राजी कॅथराईन हिच्या तेनातीस असलेल्या अॅन बोलिन नांवाच्या सुंदर दासी-वर हेन्रीचे प्रेम जडले होते! या व अशा प्रकारच्या कारणासाठी आपल्या पत्नीशीं काढी मोडण्याचा त्याने विचार केला; व आपला हेतु साध्य करून घेण्यासाठीं आपल्या विवाहास पोपने पूर्वी दिलेली परत्वानगी अगदींच अशास्त्र असल्याची सवब त्याने पुढे मांडली.

तेव्हां हा विवाह शास्त्रसंमत नसल्यामुळे तो रद्द समजण्याची परवानगी थावी अशी हेन्रीने पोप ७ वा क्रैमंट याजकडे विनंति केली (१५२७), परंतु या वेळी पोप फारच चमत्कारिक स्थितीत होता! याच सुमारास पवित्र रोमन पादशाहीचा वादशाहा पांचवा चार्लस याने रोम शहर उध्वस्त करून पोपला तह करणे भाग पाडल्यामुळे, वादशाहा चार्लसच्या घराण्यांतील कॅथराईन हिच्याशीं काढी मोडण्याची ८ व्या हेन्रीला परवानगी देणे इष्ट वाटले नाहीं, परंतु इकडे हेन्रीलाही साफ नाहीं म्हणतां येईना! अशा रितीने पोपची इकडे आड, तिकडे विहीर अशी स्थिति झाल्यामुळे, आतां काय करावे हेच त्यास सुचेना! तेव्हां आतां कसं

तरी करून हें प्रकरण लांबणीवर टाकावें असें वारून, त्यानें या बाबीसंबंधाने इंग्लंडमध्येच चौकशी झाली पाहिजे असें ठरवून, या चौकशीच्या कामावर इंग्लंडमधील वुल्से व कॅपेजो नांवाचा एक इटालियन यांची नेमणूक केली. पोपनें आपल्या काढी मोडण्याच्या प्रकरणांत कांहीच निकाल न देतां, हें प्रकरण लांबणीवर टाकण्याच्या इरायाने वरील व्यवस्था केली आहे, हें हेन्रीच्या लक्षांत येतांच त्याने इटालियन गृहस्थाला इंग्लंड-मधून परत पाठवून दिलें व वुल्से यास आपल्या उच्च दर्जाविरुद्ध बडतर्फ केलें; यानंतर कांहीं दिवसांनी वुल्से मृत्यु पावला (१५३०).

पोप आपल्या काढी मोडण्याच्या प्रकरणांत उगीच टाळाटाळ करीत आहे हें पहातांच पोपची इंग्लंडवर असलेली सत्ता झुगारून देऊन इंग्लंडचें चर्चे रोमन चर्चपासून अलग करण्याचा त्याने निश्चय केला. इंग्लंडचें चर्चे स्वतंत्र झाल्यास इंग्लिश आर्चिबिशपकदून आपणास काढी मोडण्यासंबंधीं परवानगी सहज मिळवितां येईल असें त्यास बाटत होतें.

८ वा हेन्री पोपची
इंग्लंडवर असलेली
सत्ता झुगारून देतो.
हेन्रीच्या असें मनांत आल्यावर त्याने कॅन्सर व
थॉमस क्रॅमवेल या पुरुषांच्या सलूच्याने, धाकदपटशा
दाखवून इंग्लंडमधील धर्माधिकाऱ्याचे मत आपल्या
बाजूला वल्वून घेतलें, व इंग्लंडच्या मुख्य आर्चि-
विशपकदून आपल्या पहिल्या पत्नीशीं काढी मोडण्याची परवानगी मिळ-
विली (१५३३), व नंतर लागलीच अँन बोलीनशीं लग करून तिला
राजी केल्याचे जाहीर केले.

यानंतर आपल्या सर्व कुत्यास कायदेशीर स्वरूप देण्यासाठी हेन्रीने पार्लीमेंटची बैठक भरविली, व इंग्लंडचा राजा हात्च धार्मिक बाबी-तींतही मुख्याध्यक्ष असल्याचा कायदा पास करून घेतला (१५३४). तेहां अर्थातच धार्मिक बाबीसंबंधाचे कजजेवेसील पोपकडे नेण्याचा प्रधात कायदाने बंद करण्यांत आला ! हेन्रीच्या या कुत्याने रोमन कॅथ-
लीक धर्माच्या कड्या अनुयायांस अर्थातच राग येऊन ते हेन्रीची धार्मिक बाबीसंबंधांची सत्ता मान्य करण्याच्या बाबींत टाळाटाळ करून लागले.

तेव्हां सर्वांस धाक वसून आपल्या सत्तेविरुद्ध कोणीही ब काढू नये म्हणून हेन्रीने आपली धार्मिक बाबतीत सत्ता न जुमानल्याबद्दल धर्माधिकारी फिशर व सर थॉमस मूर यांना फांशी दिले.

पोपचे इंग्लंडवर असलेले धार्मिक वर्चस्व नष्ट झाल्यानंतर हेन्रीकडून प्रॅटेस्टंट पंथाचा पुरस्कार होईल असे सर्वांस वाटल्यास त्यांत कांहीच आश्रव्य नव्हते. हेन्रीला सद्गु मसलत देणारा क्रॅमवेल याचा प्रॅटेस्टंट पंथाकडे ओढा असल्यामुळे हलके हलके पूर्वीच्या रोमन कॅथलीक पंथांतल्या पुष्कळ गोष्टी कमी करण्यांत आल्या; इंग्लंडमधील सर्व चर्चमधून इंग्लिश भाषेतील बायबल उपयोगांत येऊ लागले. पातकाबद्दल प्रायश्चित घेण्याची पन्द्रह बंद करण्यांत येऊन जत्रा, दैविक चमत्कारांचे खूळ नाहीसे करण्यांत आले. यानंतर इंग्लंडमधील धर्ममठ मोडून टाकण्यांत येऊन त्यांच्या जमिनी सरकारजस करण्यांत आल्या.

हेन्री गादीवर आला त्यावेळी इंग्लंडमध्ये हजारावर धर्ममठ होते;

धर्ममठ मोडण्यांत या धर्ममठांकडून पूर्वीप्रमाणे सार्वजनिक उपयोगाची कृत्ये होत नसून तेथें रहाणारे जोगी आळशी, येतात-१५३६.

निस्योगी व व्यसनी झालेले होते; व आज. इतकीं वर्षे धर्मभोक्या लोकांनी अर्पण केलेल्या संपत्तीने हे धर्ममठ वरेच संपन्न झालेले होते. हे धर्ममठ मोडून टाकून तेथील जमिनी व चीजवस्त सरकारजस केल्यास सरकारास बरीच संपत्ति अनायासे मिळेल, असे वाटल्यावरून हेन्रीने त्या जमिनी व तेथील मालमत्ता सरकारजस करण्याचा कायदा १५३६ मध्ये पार्लमेंटकडून पास करून घेतला.

हेन्रीने अशाप्रकारे रोमन कॅथलीक पंथाविरुद्ध मोहीम चालविलेली पाहून इंग्लंडच्या उत्तरभागामध्ये रहाणाऱ्या धर्मवेण्ड्या लोकांस त्वेष आला व त्यांनी बंड उभारले (१५३६). तें बंड मोडून टाकण्यास हेन्रीस फार वेळ लागला नाही. परंतु या बंडापासून धडा घेऊन आतां यापुढे धार्मिक बाबतीत कांहीं फेरफार न करण्याचे त्याने उरविले. इतकेंच

नव्हे तर उलट रोमन कॅथलीक पंथाच्या कांहीं आचारांकडेही त्याचा कल जाऊ लागला, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पोपची इंग्लंडवर असलेली हुकमत कमी करण्यापर्लीकडे रोमन कॅथलीक पंथामध्ये कांहीं महस्वाच्या सुधारणा कराव्यात असे त्यास वाटत नव्हते. पोपची इंग्लंडवर असलेली सत्ता झुगारून देऊन आपल्या हातांत अनियंत्रित सत्ता ठेवल्यावर रोमन कॅथलीक पंथाचा पुरस्कार करण्यासारांच कीं काय त्याने एक सहा कलमांचे पत्रक काढून त्याची मान्यता सर्वांस कबूल करावयास लावूच्याचे ठरविले. ह्या कलमास मान्यता दर्शविल्यास रोमन कॅथलीक पंथाचे आपण अनुयायी आहों हें कबूल करण्यासारखेंच होई !

हेन्रीच्या या दुटपी वर्तनाने त्यास कोणाकडूनही सहानुभूति मिळेण ! रोमन कॅथलीक लोकांस त्याने सहा कलमांचे प्रसिद्ध केलेले चोण्डे जरी मान्य होते तरी, धार्मिक बाबतीत पोपच्या ऐवजीं हेन्रीचे वर्चस्व अर्थातच त्याना मान्य होण्यासारखे नव्हते. इकडे प्रैटस्टंपर्थीय लोकांस त्याच्या सहा कलमांच्या पत्रकास मान्यता^१ दर्शविणे म्हणजे रोमन कॅथलीक पंथाचाच स्वीकार करणे असे वाटत असल्याने त्या पत्रकास मान्यता न देण्याचे त्यांनी ठरविले.

हेन्रीच्या अमदानीत तकालीन लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणे धार्मिक बाबींचा कायमचा असा कांहींच निकाल लागला नाहीं, तेव्हां हेन्रीनंतर येणाऱ्या राज्यकर्त्याना या धार्मिक प्रश्नासंबंधाने आपापल्या मताप्रमाणे इंग्लंडचे धोरण ठरवावे लागले. हेन्रीच्या अमदानीचा थोडक्यांत वृत्तात सांगताना त्याने आपल्या हयातीत केलेल्या पांच लग्नसंबंधांबद्दल उल्लेख करणे जरूर आहे. त्याने कॅथराईननंतर अॅन बोलीन हिच्याशीं लग्न केले होते हें आपण पाहिलेच आहे. हिच्यापासून त्याला इलिजाबेद नांवाची कन्या झाली; परंतु थोडक्याच दिवसांत त्याचे अॅन बोलीनशीं न पदून त्याने तिचा वध करविला (१५३६). त्यानंतर त्याने जेन सेमूर नांवाच्या च्छीशीं लग्न केले, व या विबाहापासून त्यास

एडवर्ड नांवाचा एक मुलगा झाला. परंतु कांहीं वर्षांनंतर जेन सेमर मेल्यावर त्याने अॅन क्लॅब्हीस हिच्याशीं लग्न केले, परंतु ८ व्या हेन्रीचे पांच ही स्त्रीही त्यास न आवळून हिचा शिरच्छेद कर-विवाहसंबंध.

प्यांत आला. यानंतर त्याने कॅथराईन हॉवर्ड नांवाच्या स्त्रीशीं लग्न केले, परंतु ही स्त्री वाईट चालीची आहे अशी शंका येतांच, हिचा वध करविण्यांत येऊन कॅथराईन पार नांवाची स्त्री त्याच्याशीं विवाहसंबंधाने बद्ध झाली! या स्त्रीची मात्र हेन्रीच्या इतर बायकांप्रमाणे गत न होतां, ती आपल्या नवज्याच्या मरणानंतर जिवंत राहिली!

१५४७ मध्ये ८ वा हेन्री मरण पावला. आपल्यानंतर इंग्लंडच्या गादीवर कोणीं यावें, याबद्दल मृत्युपत्र करण्याचा त्यास पार्लमेंटने अधिकार दिला होता, व त्याप्रमाणे एडवर्ड, मेरी व इलिजाबेद यांनी अनुक्रमे इंग्लंडच्या गादीवर यावें अशी त्याने मृत्युपत्रामध्ये व्यवस्था केली होती.

(सहावा एडवर्ड १५४७ ते १५५३.).

एडवर्ड अगदींच अल्पवयी असल्यामुळे ८ व्या हेन्रीने आपल्या मरणसमयीं, एडवर्ड वयांत येईपर्यंत त्यास सहायसलत देण्यासाठीं, त्याचा मामा डुक ऑफ सॉमरसेट याच्या नेतृत्वाखालीं एक मंडळ नेमावें असें सुचविले होतें. परंतु हेन्री मृत्यु पावतांच सॉमरसेटने त्या मंडळाची सत्ता द्युगारून देऊन आपल्याच हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे घेतलीं व 'राष्ट्रसंरक्षक' असा किताब धारण केला.

या वेळीं राष्ट्रांतील सर्वांत महत्त्वाचा असा प्रश्न म्हणजे धार्मिकच होय! हेन्रीने आपल्या अमदार्नीत दोन्ही पंथांच्या कट्ट्या अनुयायांस दुखविले असल्यामुळे त्याच्या वेळेस दोन्हीही पंथांतील लोक असंतुष्टच होते. परंतु आतां सॉमरसेटच्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आल्यावर इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथ स्थापन करण्याचा त्याने निश्चय केला. कॅटोरबरीचा आर्चिबिशप क्रॅन्मर याचा देसील प्रॉटेस्टं-

पंथाकडेच कठ असल्यामुळे, त्याच्या सहजानें सर्व चर्चमधून रोमन कॅथ-
लिक पंथाचे आचार बंद करण्यांत आले. चर्च-
मधील चित्रे व उंची वस्तु काढून टाकण्यांत येऊन
इंग्लंडमध्ये प्रॉटे-
स्टं पंथ प्रस्थापित
करण्यांत येतो.

इंग्लिश भाषेमध्ये प्रार्थनेचे पुस्तक तयार केले; व यानंतर हेन्रीने प्रसिद्ध
केलेले सहा कलमांचे पत्रक रद्द करण्यांत येऊन प्रॉटेस्टंट पंथास अनुसरून
४२ कलमांचे एक पत्रक प्रसिद्ध करण्यांत आले.

सॉमरसेटकडून प्रॉटेस्टंटपंथाचा पुरस्कार करण्यासाठी प्रयत्न होत
असतां रोमन कॅथलिकपंथीय लोकांत असंतुष्टता पसरू लागली; व १५४९
मध्ये सरदार लोकांच्या एका कठास त्यास वळी पढावें लागले. सॉमर-
सेटच्या मृत्युनंतर नॉर्डबरलंड नांवाच्या सरदाराने राज्यकारभाराचीं सर्व
सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन, सॉमरसेटच्या धोरणाप्रमाणेच इंग्लंडमध्ये प्रॉटे-
स्टंटपंथांचा प्रसार करण्याचा निश्चय केला.

इकडे ६ वा एडवर्ड याची प्रकृति बरीच नाहुस्त असून तो आतां
फार दिवस वांचत नाहीं असें सर्वांस वाढू लागले. एडवर्डनंतर हेन्रीच्या
इच्छेप्रमाणें कॅथराईनची मुळगी मेरी यावयाची असून, ती रोमन कॅथलीक
पंथाची कट्टी अनुयायी असल्यामुळे, हिच्या अमदानींत प्रॉटेस्टंटपंथाचा
नायनाट करण्याचे प्रयत्न करण्यांत येतील हे पाहून नॉर्डबरलंड्हा फार-
च भीति वाढू लागली. तेव्हां आतां कसेही करून मेरीला इंग्लंडच्या गादी-
वर येऊन न देण्याचा कट तो रचू लागला; व याच हेतुने त्याने एडवर्डचे
मन वळवून त्याच्याकडून “सातव्या हेन्रीची पणती जेन मे हिनें आपल्या-
नंतर गादीवर यावे” असे मृत्युपत्र करवून घेतले; व या भावी राजीवर
वर्चस्व रहावे म्हणून आपला मुळगा ढडले याचे जेन ग्रेशी लग्न लावले!

वरील प्रकारचे मृत्युपत्र केल्यावर १५५३ मध्ये सहावा एडवर्ड
म्रण पावला.

(मेरी १५५३ ते १५५८)

६. वा एडवर्ड मरण पावला नाहीं तोंच नॉर्दबरलंडने 'जेन ग्रे' ही इंग्लंडची राणी असल्याचें जाहीर केले, परंतु आठव्या हेन्रीची मुलगी मेरी हिचाच गादीवर हक्क असल्यानें 'जेन ग्रे' हिला कोणीच ओळखीना ! रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांना तर मेरी इंग्लंडची राजी होणार हें पाहून अत्यानंद झाला. गादीवर आल्यावर तिनें नॉर्दबरलंडने आपल्या विरुद्ध कट रचिला होता हें पाहून त्याचा शिरच्छेद करविला इतकेच नव्हे तर त्याच्या कटांत सामील म्हणून बिचाच्या जेन ग्रेला मात्र व्यर्थ प्राणास मुकावें लागले !

आपल्या विरुद्ध असलेल्या सर्वांचा नाश होऊन आपले राजीपद स्थिर झाले आहे हें पाहून मेरीने इंग्लंडमध्ये पुनः पूर्ववत् रोमन कॅथलीकपंथाचा प्रसार करण्याचा निश्चय केला. ८ व्या हेन्रीने पोपचा व इंग्लंडचा तोडलेला संबंध पुनः जोडण्यासाठी तिनें इंग्लंडच्या राजास किंवा राजीस धार्मिक बाबतींत मुख्य ठरविणारा कायदा रद्द करून टाकला व पोपचे इंग्लिश चर्चवरील वर्चस्व कबूल केले. या वेळी इंग्लंडमधील बहुजनसमाजाचा कल जरी रोमन कॅथलीकपंथाकडे होता, तरी मेरीच्या वरील कृत्यानें त्यांस बरें वाटले नाहीं; कारण इंग्लंडच्या राज्यकारभारांत गोपकङ्गन ढवळाढवळ होईल अशी त्यांना भीति वाढू लागली.

६. व्या एडवर्डच्या कारकीर्दींत प्रॉटेस्टटंधर्माच्या प्रसारार्थ करण्यांत आलेले सर्व कायदे आतां मेरीच्या अमदार्नींत रद्द करविण्यांत आले व रोमन कॅथलीकपंथाच्या विरुद्ध ज्यांचे आचरण असें अशा धर्माधिकाऱ्यास आपल्या धर्मपीठावरून काढून टाकण्यांत आले, अशारीतीने मेरीने पोपची सत्ता कबूल करून रोमन कॅथलीक पंथाचा प्रसार इंग्लंडमध्ये करण्याचे ठरविल्यावर पोपनेही इंग्लंडला पुनः कॅथलीक पंथामध्ये बेण्यासाठीं आपला घोल नांदाचा प्रतिनिधी इंग्लंडमध्ये प्राठविला.

मेरीने अशाप्रकारचीं कृत्यें करून केवळ आपल्या राष्ट्रांतील प्रॉटे-स्टंटपंथाच्या अनुयायांचीच अप्रियता संपादन केली असे नव्हे, तर स्पेनचा राजा दुसरा फिलीप याच्याशीं लग्न करून सर्व राष्ट्रांचीच अ-

मेरीचीं जुलमी
कृत्ये.

प्रियता संपादन केली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

आपल्या कृतींबद्दल राष्ट्रांतील सर्व मंडळी असंतुष्ट

आहेत हें पहातांच तिने पुष्कळांना क्रूरपणे फांशी

दिले. मेरीचे स्पेनचा राजा २ रा फिलीप याच्याशीं लग्न झाले असल्याने इंग्लंडला स्पेनच्या वरीने, युरोपियन लढायांमध्ये विनाकारण भाग घ्यावा लागला, व यामुळे १५५८ मध्ये इंग्लंडचे फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर असलेले कॅले हें ठिकाण गमावले. कॅले हें ठिकाण गेल्यापासून तत्कालीन इंग्लिश लोकांना व राजी मेरीला हळहळ वाटत असली, तरी दूरवर विचार केला असतां, कॅले हें ठिकाण गेल्यापासून इंग्लंडचा अप्रत्यक्ष रीतीने एकंदरींत फायदाच झाला असे आपणास दिसून येईल ! कारण फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर असलेले हें ठिकाण हातचे गेल्यानंतर युरोपस्खडांत आपले सांभारज्य विस्तृत करण्याची हांव इंग्लंडने सोडून देऊन, इतर संघांत आपल्या वसाहती स्थापन करून तिकडे आपले सांभारज्य विस्तृत करण्याची महत्त्वाकांक्षा इंग्लंडने धरली, व त्यामुळे इंग्लंडचा फायदाच झाला.

(इलिजाबेद १५५८ ते १६०३).

मेरीनंतर अँनबोलिनची मुलगी इलिजाबेद गादीवर आली. हिच्या अमदानींत इंग्लंडचा सर्व बावतीत उत्कर्ष होऊन इंग्लंडने अद्वितीय कीर्ति संपादन केली. या अमदानींत इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथ पूर्णपणे प्रस्थापित होऊन स्पेनसारख्या बळाढ्य राष्ट्राच्या आरमाराचा इंग्लंडने पराभव केल्यामुळे इंग्लंडचे समुद्रावरील वर्चस्व वाढत गेले. तसेच या अमदानींत शेक्सपियरसारसा जगद्विस्थात नाव्यकवि निर्माण होऊन त्याने आपल्या नाव्यकृतीने इंग्लंडचे नांव अजरामर केले.

अशाप्रकारे सर्व बाबतींत इंग्लंडची उन्नति झाल्यामुळे तिच्या अमदानीस सुवर्णयुग असें नांव देतात तें यथार्थ होय !

इलिज्जाबेदन्या अमदानींत इंग्लंडनें जें वैभव संपादन केलें, त्यास तिची कर्तव्यगारी, मुत्सद्वेगिरी व सर्व गोष्टींचें योग्य प्रकारे आकलन करण्याची ताकद या सर्व गोष्टी कारणीभूत झाल्या असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु तिच्या अंगीं असलेल्या या गुणसमुच्चयानें व तिनें इंग्लंडला संपादन करून दिलेल्या वैभवानें तिच्या अंगचे कांहीं दुर्गुणही जरी झांकले जातात; तरी या दुर्गुणांमुळे तिच्या अंगीं असलेल्या गुणसमुच्चयास मात्र कमीपणा येत नाहीं हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. तिनें आपल्या अमदानींत एकंदर परिस्थितीचा योग्य विचार करून एखाद्या कसलेल्या मुत्सद्याप्रमाणे आपले धोरण ठरवितांना जें नैपुण्य दाखविलें तें खरोखरीच वाखाणण्यासारखें आहे.

या वेळीं सर्वोत महत्त्वाच्या अशा समजल्या जाणाऱ्या धार्मिक बाबीं-संबंधानें तिनें तटस्थ वृत्ति व उदार धोरण दाखवून आपल्याकडे दोन्ही पक्षांचें चित्त ओढून घेतलें. पूर्वीच्या राज्यकर्त्याप्रमाणे धार्मिक मतभिन्नतेमुळे तिनें कोणाचा छळ केला नाहीं, म्हणूनच तिच्याबद्दल सर्वोस आदर वाटे. इलिज्जाबेदनें कोणाचा विनाकारण छळ न

इलिज्जाबेदचे
नेमस्त धोरण.

करतां इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथ स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. पहिल्याप्रथम मेरीच्या अमदानींत पोपचे इंग्लंडवर प्रस्थापित करण्यांत आलेले वर्चस्व नाहींसे करण्यासाठी, इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांस धार्मिक बाबींत मुख्याध्यक्ष करणारा कायदा पुनरपि मंजूर करण्यांत आला (१५५९); याखेरीज इंग्लंडमधील सर्व चर्चमधून एकाच प्रकारची प्रार्थना चालाविण्यांत यावी म्हणून एक कायदा पास करण्यांत आला. यानंतर ६ व्या एडवर्डच्या अमदानींत तयार झालेल्या ४२ कलमांपैकीं तीन कलमे कमी करून ३९ कलमांचे एक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत आले व त्यास सर्व प्रॉटेस्टं-

पंथीय लोकांनी मान्यता दाखविली पाहिजे असें जाहीर केले. अशाप्रकारे प्रॅटेस्टंटपंथाकडे इलिझाबेद्चा जरी कल होता, तरी तिने पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांप्रमाणे रोमन कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांचा छळ केला नाही; तर त्यांना प्रॅटेस्टंटपंथाप्रमाणे चाललेली प्रार्थना न सेकण्याबद्दल थोडासा दंड भरावा लागे इतकेंच! त्यावेळच्या एकंदर परिस्थितीच्या मानानें तिने भिन्नपंथीय लोकांस फारच सवलतीनें वागविले होतें असें म्हणावयास पाहिजे.

धार्मिक बाबतींत इलिझाबेद अशारीतीने संथपणे आचरण करीत आहे हें न आवृत्त जहाल प्रॅटेस्टंटपंथीय लोकांनी आपला एक निराशाच

पंथ स्थापन केला! थोडवशाच दिवसांत या प्युरीटन व सेपराटिस्टपंथ. उद्भूत झाले. प्युरीटन पंथाच्या अनुयायांस इलिझाबेदने स्थापलेल्या पंथाची व आपली तडजोड होईल अशी आशा वाटत होती. परंतु सेपराटिस्ट पंथाचे लोक ज्वलज्जहाल असल्यामुळे ते कसल्याच्च प्रकारची तडजोड करण्याच्या विरुद्ध असत! त्यांना इंग्लंडचे प्रॅटेस्टंट चर्च म्हणजे रोमन कॅथलीक चर्चप्रमाणोंचा टाकाऊ वाटत असे. तेव्हांने दोन्ही पक्षही इंग्लंडच्या एपिस्कोपेलियन पंथापासून अलग असल्यामुळे रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांप्रमाणे यांनाही दंड भरावा लागे.

इलिझाबेदने आपले नेमस्त धोरण ठरवून इंग्लंडमध्ये प्रॅटेस्टंट पंथाचा प्रसार करण्याची स्टपट चालविली असल्यामुळे, इंग्लंडबद्दल आपण कोणते धोरण जाहीर करावें याचीही पोपला शंका वाढू लागली; परंतु इलिझाबेदच्या एकंदर धोरणाचा नीट विचार केल्यावर इंग्लंडमध्ये प्रॅटेस्टंटपंथाचीच पूर्णपणे स्थापना व्हावी असा तिचा बेत आहे हें पोपच्या लक्षांत येतांच त्यानें एक पत्रक काढून तिला धर्मबहिष्कृत केले; तर इकडे कॅथलीक धर्माचा कट्टा भक्त २ रा फिलीप यानेही इंग्लंड-विरुद्ध आपले धोरण जाहीर केले.

इलिजाबेदच्या कारकीर्दींत स्कॉटलंडच्या ऐतिहासिक घालमेलींचा वराच संबंध असल्यामुळे स्कॉटलंडच्या इतिहासाकडे आपण लक्ष घातले.

स्कॉटलंडमधील परिस्थिति. पाहिजे. स्कॉटलंड व इंग्लंड यांच्यामधील वैर तर कितीतरी शतकांपासूनचे असून मध्ययुगांत स्कॉटलंडचे राजे इंग्लंडवर व इंग्लंडचे

राजे स्कॉटलंडवर वरचेवर हळा करीत! परंतु या दोन राष्ट्रांमधील हा वैरभाव नष्ट होऊन दोन्ही राष्ट्रांमध्यें सलोख्याचे संबंध असावेत या हेतुने इंग्लंडचा राजा ७ वा हेन्री यांने आपली मुलगी मार्गरेट ही स्कॉटलंडचा राजा ४ था जेम्स यास दिली होती; परंतु इतके-ही करून या राष्ट्रांमधील वैर नष्ट न होतां, ४ था जेम्स व ५ वा जेम्स हे दोन्ही स्कॉटलंडचे राजे इंग्लंडवर हळा करीत असतांनाच ठार मारले गेले. १५४२ मध्ये पांचवा जेम्स मारला गेल्यावर स्कॉटलंडच्या गादीवर पांचव्या जेम्सची तान्ही मुलगी मेरी हीच वारस होती. स्कॉटलंडप्रमाणे इंग्लंडच्या राजघराण्याशीं या लहानग्या मेरीचा संबंध असल्यामुळे तिला इंग्लंडची गादी मिळण्याचाही संभव येईल असेंही कित्येकांस वाढू लागले. १५५८ मध्ये इंग्लंडवर राज्य करीत असलेली मेरी मरण पावतांच इंग्लंडच्या गादीवर स्कॉटलंडची राणी मेरी हिचाच जासत

स्कॉटलंडची राणी मेरी. हक आहे असें रोमन कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांस वाटत होतें. कारण ८ व्या हेन्रीने कॅथराईन

राजीशीं काढी मोहून अऱ्यां बोलीनशीं लग्न केल्याने तिच्यापासून झालेल्या इलिजाबेदचा इंग्लंडच्या गादीवर खरा हक नव्हता असें त्यास वाटत होतें. तेव्हां इंग्लंडची राणी इलिजाबेद, व स्कॉटलंडची राणी मेरी यांचे अशाप्रकारचे संबंध असल्यामुळे स्कॉटलंडच्या त्यावेळच्या परिस्थितीकडे लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे.

स्कॉटलंडचा राजा ५ वा जेम्स हा मारला गेला, तेव्हां स्कॉटलंड-

च्या गादीची वारस कायती लहानगी मेरीच होती. ती अगदीच लहान असल्यामुळे, 'गईझ' या घराण्यांतील तिच्या आईने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन मेरीला शिक्षणासाठीं फ्रान्समध्ये पाठवून दिले. तेथें असतांना फ्रान्सच्या ज्येष्ठ राजपुत्राशीं तिचें लग्न झाले

इकडे, मेरीच्या आईच्या हातांत कारभाराचीं सर्व सूत्रे असतां, स्कॉट-लंटमध्ये त्यावेळीं प्रसार होत चाललेल्या कॅल्वीनच्या प्रॉटेस्टेंट धर्मपंथाशीं तिला झगडावें लागले. ती स्वतः रोमन कॅथलीक पंथाची कट्टी अनुयायी स्कॉटलंटमध्ये प्रॉटेस्टेंटपंथाचा प्रसार होणे तिला आवडले नाही. परंतु जॉन नाक्स याच्या प्रेरणेने स्कॉटलंटमध्ये प्रॉटेस्टेंटपंथाचा तर जारीने प्रसार होत होता तेव्हां त्यास अढथळा आणण्यासाठीं तिला कडक उपाय योजणे भाग घडले. तिने यावेळीं स्कॉटलंटमधील प्रॉटेस्टेंटपंथाची बंडाळी मोदून टाकण्यासाठीं आपल्या मदतीस फेंच सेन्य बोलाविले होतें, परंतु स्कॉटलंटच्या प्रॉटेस्टेंटपंथीयांस इंग्लंडची मदत मिळाल्यामुळे मेरीच्या आईचा पराभव होऊन तिला १५६० मध्ये एडिंबरो शहरीं तह करणे भाग पडले; अशा प्रकारे प्रॉटेस्टेंटपंथीय व रोमन कॅथलीकपंथीय स्कॉच लोक याच्यामध्ये तह होऊन फार दिवस झाले नाहीत तोंच ती मरण पावली. यावेळीं तिची मुलगी मेरी फ्रान्समध्ये होती, तेव्हां सरदार लोकांनी सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेऊन स्कॉटिश पार्लीमेंटच्या संमतीने स्कॉटलंटचा धर्मपंथ प्रेसविटेरियन (कॅल्वीनचा धर्मपंथ) असल्याचे जाहीर केले (१५६०).

इकडे फ्रान्सचा राजपुत्र फ्रॅन्सीस याच्याशीं तिचा विवाह झाल होता व १५५९ सालीं ती आपल्या पतीबरोबर (२ रा फ्रॅन्सीस) फ्रान्स-

च्या सिंहासनावर आरूढ झाली असल्यानें, स्कॉटलंडच्या व इंग्लंडच्या अंतः-

स्थ बाबीकडे लक्ष देण्यास तिला अवसरच नव्हता !

मेरीची चमत्कारिक परिस्थिति.

परंतु १५६० मध्ये तिची स्थिति एकदम फारच चमत्कारिक झाली ! कारण याच वर्षी तिचा पाति

२ रा फ्रॅन्सीस मरण पावल्यामुळे फ्रान्समधील तिची सत्ता संपुष्टांत आली होती, व इंग्लंडमध्ये इलिशावेद सिंहासनारूढ झाली असल्यामुळे तिला इंग्लंडच्या गादीवरही आपला हक्क सांगतां येईना; तेव्हां आतां स्कॉटलंडकडे च कायतें तिला जातां येणे शक्य होतें, परंतु याच सुमारास तिची आई स्कॉटलंडमध्ये मरण पावल्यामुळे तिची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली.

स्कॉटलंडमध्ये मेरीला बिकट परिस्थितीशीं झगडावें लागले. तेथील सरदार लोक तिच्या सत्तेस विरोध करीत असून, ती स्वतः रोमन कॅथलीक पंथाची असल्यामुळे स्कॉटलंडमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय

मेरीला बिकट परिस्थितीशीं बहुजनसमाजास तिच्या हेतूबद्दल सहाजिकच शंका येई. ती याचेळीं लहान म्हणजे १९ वर्षांचा च होती, तेव्हां स्कॉटलंडमध्ये आपले वजन

बसविण्यास कोणतें धोरण ठरवावें याविष्यां तिला कांहींच अटकळ न करतां आल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हतें ! इलिशावेदप्रमाणे ती धोरणी असती, तर तसल्या परिस्थितींतही तिनें स्कॉटलंडवर आपलें वर्चस्व बसविलें असतें.

स्कॉटलंडमध्ये आल्यावर तिनें ढार्नेले नांवाच्या आपल्या एका नातलगाळीं विवाह केला. परंतु या गृहस्थाचा स्वभाव गर्विष्ठ, व हेकेखोर असल्यामुळे या विवाहापासून तिला सुख न होतां, उलट त्रास मात्र झाला. यानंतर ढार्नेलेने मेरीच्या विश्वासांतील रिशाओ नांवाच्या एका इटालियन सेकेटरीचा वध केला असल्यामुळे तर तिला ढार्नेलेबद्दल फारच तिटकारा वाढूं लामडा होता. मेरी व ढार्नेले यांच्यामध्ये अशा-

प्रकारे सलोख्याचे संबंध नसतांना, १५६७ मध्ये बॉथवेल नांवाच्या एका सरदाराने डार्नलेचा वध केला. या वधाशीं मेरीचे कांहीं अंग होते कीं नाहीं हें सांगतां येणे शक्य नाहीं, परंतु मेरीने बॉथवेल यास त्याच्या कुतीबद्दल कांहीं शिक्षा केली नाहीं इतकेच नव्हे, तर उलट थोड्याच दिवसांनीं त्याच्याशीं लग्न केल्यामुळे, ती वधाशीं सामील असावी या शंकेस वरीच पुष्ट येते एवढे मात्र खरे !

मेरीची ही कृति पहातांच, स्कॉटिश लोकांनी तिच्याविरुद्ध बंड उभारले. मेरीने या बंडाच्या प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तिचा प्रयत्न निष्फल ठरून, आतां कोणाकडूनही मदत मिळण्याचा संभव नाही हें पाहून इलिजाबेदच्या आश्रय घेण्यासाठीं तिने मेरी इलिजाबेदच्या इंग्लंडकडे पळ काढला (१५६८). पण, तेथे आश्रयास येते-१५६८. गेल्यावर विचार्या मेरीला इलिजाबेदकडून आश्रय मिळाला नाहीं इतकेच नव्हे, तर इलिजाबेदने तिला १९ वर्षे कैदेत ठेवले व शेवटीं तिच्यावर राजदोहाचा अपराध शाब्दीत गेल्यावर तिला फांशीं दिले (१५८७).

आपल्याकडे आश्रय भागण्यास आलेल्या आपल्या दूरच्या बहिणी-शीं इलिजाबेदचे अशा रीतीने वागणे जरा चमत्कारिकच भासेल; परंतु तिच्या अशा प्रकारच्या कुतीचे नीट कारण लक्षांत घेण्यास आपणांस त्या वेळच्या परिस्थितीकडेचे लक्ष दिले पाहिजे. त्यावेळीं धर्मसुधारणेची चळवळ हाणून पांडण्याचे, पोप व स्पेनचा राजा २ रा फिलीप यांचे

स्पेन व इंग्लंड दूच लोकांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत, चिमु-यांमधील वैमनस्य.

कल्या इंग्लंडने पहिल्यानें द्रव्यद्वारा व नंतर आपले सैन्य पाठवून मदत केल्यामुळे तर स्पेनचा राजा डुसरा फिलीप याची तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पोहोचली ! चिमुकल्या इंग्लंड बेटाचा नामशेष करून टाकण्याचा त्याने निश्चय केला ! अशा प्रकारे इंग्लंडविरुद्ध

स्पेन राष्ट्र उठले असतांना स्वास इंग्लंडमध्ये, रोमन कॅथलीक पंथाच्या कांहीं अनुयायांनी, मेरीचा पक्ष घेऊन कट रचला असल्यामुळे, इलिशा-वेदने लागलींच मेरीची चौकशी करवून तिला राजद्रोहाबद्दल फांशीची शिक्षा दिली. (१५८७).

इकडे २ न्या फिलीपने इंग्लंडचा फडशा पाढण्यासाठी १३२ जहाजांचे एक मोठे बलाढ्य आरमार तयार करवून त्यास मोठ्या अभिमानाने 'अजिंक्य आरमार' असे नांव दिलेले होते. इंग्लंडचा पराभव करून,

स्पेनचे बलाढ्य प्रॉटेस्टंटपंथाचीं पाळेमुळे स्वणून टाकण्यासाठी हें आरमार उद्युक्त झालेले पहातांच इंग्लंडचे आयुष्य आरमार.

संपलेसे सर्वांस वाटू लागले ! परंतु या परचक्रापासून आपल्या राष्ट्राचे संरक्षण करण्यासाठी, इंग्लिश लोक आपल्यांतील धार्मिक मतभेद विसरून स्वदेशाभिमानाने प्रेरित होताते शत्रूंशी तोंड देण्यासाठी सज्ज झाले ! स्पेनच्या आरमाराशीं तोंड देण्यासाठीं आपले सर्व सामर्थ्य खर्च करून इंग्लंडने १५७ जहाजांचे एक आरमार ठेविले. इंग्लिश जहाजे स्पॅनिश जहाजांपेक्षां जरी आकाराने लहान होतीं, तरी त्यांवरील युद्धसामग्री जय्यत तयार असल्यामुळे स्पॅनिश आरमाराशीं त्यांना टक्र देतां आली. १५८८ च्या जुलै महिन्यांत स्पॅनिश जहाजे दिसून लागतांच, रात्रीच्या वेळीं कांहीं लहान लहान इंग्लिश बोटींनी शत्रूंच्या गोटांत शिरून आणीचा भडका उडवून दिला. या अकस्मात् गोष्टीमुळे स्पॅनिश आरमारांमध्ये गोंधळ माजून राहिला, व इकडे स्पॅनिश जहाजे धांदलींत असतां इंग्लिश जहाजांनी स्पेनच्या जहाजांवर अचानक हळा केल्यामुळे स्पॅनिश आरमारांची फारच दुर्दशा उडाली ! इकडे इंग्लिश साडीमध्ये इंग्लिश जहाजांनी नाकेवंदी केली असल्यामुळे स्पॅनिश जहाजांस एकदम स्पेनकडे निघून जाणेही अशक्यत्व झाले; तेव्हां आत स्कॉट-लंडला वळसा देऊन परत गेल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें पाहून त्या दिशेने

स्पेनच्या बलाढ्य आरमाराचा पराभव.

स्पॅनिश आरमारांमध्ये गोंधळ माजून राहिला, व इकडे स्पॅनिश जहाजे धांदलींत असतां इंग्लिश जहाजांनी स्पेनच्या जहाजांवर अचानक हळा केल्यामध्ये इंग्लिश जहाजांनी नाकेवंदी केली असल्यामुळे स्पॅनिश जहाजांस एकदम स्पेनकडे निघून जाणेही अशक्यत्व झाले; तेव्हां आत स्कॉट-लंडला वळसा देऊन परत गेल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें पाहून त्या दिशेने

स्पैनिश जहाजे चाललीं असतां समुद्रांत मोठे वादळ होऊन, विचाऱ्या स्पैनिश जहाजांचा विनाश झाला !

अजिंक्य समजात्या जाणाऱ्या स्पेनच्या आरमाराचा पराभव झाल्या-वर इंग्लंडचें परचकापासून संरक्षण झाले, प्रॅटेस्टंटपंथाचा पूर्ण विजय झाला, व स्पैनची आरमारी सत्ता रसातळास जाऊन इंग्लंडने समुद्रावरील वर्चस्व पटकावले. या वेळेपासून समुद्रावरच आपल्या महत्वाकांक्षेस वाव आहे हे इंग्लंडच्या लक्षांत आले. इंग्लिश लोकांनी युरोपसंघांत प्रदेश मिळविण्याची आशा सोडून देऊन महासागराच्या पलीकडे असलेल्या इतर खंडामध्ये व्यापार करावा व आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात अशी महत्वाकांक्षा मनामध्ये बाळगली. सांप्रतकाळीं त्यांची ही महत्वाकांक्षा सफल झाली असून आज पांचीही खंडांत ब्रिटिश साम्राज्य पसरलेले आहे.

इलिजाबेदच्या अमदानींत पूर्वकडील राष्ट्रांशीं व्यापार करण्यासाठी ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन होऊन (१५९९) इंग्लंडचा व्यापार वृद्धिंगत पावला, व या व्यापारासोबत इंग्लंडची राहणी देसील उच्च दर्जाची होऊन इंग्लंडची उत्तरोत्तर भरभराठ होत गेली ! या अमदानींत शेक्स्पीयरसारखा जगद्विरव्यात कवि निर्माण झाला व त्यानें आपल्या नाट्य-ग्रंथांनी इंग्लंडचे नांव अजरामर करून ठेवले ! अशा प्रकारे इलिजाबेदच्या अमदानींत इंग्लंडची सर्व बाजूनीं उभाति झाल्यानें तिच्या अमदानीस ‘ सुवर्णयुग ’ म्हणतात तें अगदीं यथार्थ होय !

प्रकरण ६ वें.

इच्च लोकांचा स्वराज्यप्राप्तीचा प्रयत्न.

स्वप्रत हॉलंड व बेलजम राष्ट्रांनीं जो प्रांत व्यापला जातो
त्यास पूर्वीं नेदर्लंड किंवा सखल प्रदेश असें म्हणत असत.
मध्ययुगामध्ये या प्रांतांत लहान लहान अशीं पुष्कळ संस्थाने असून तीं
एकमेकांपासून स्वतंत्र होतीं. मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं फ्रान्स व जर्मनी

नेदर्लंड प्रांताचे
पूर्ववृत्त.

या दोन राष्ट्रांच्या सरहदीवर असलेल्या बर्गंडीच्या
संस्थानिकाने आपल्या राज्याशीं हा नेदर्लंड प्रांत
जोडून त्याचे एक संघटित संस्थान बनविण्याचा

प्रयत्न केला होता. परंतु हा हेतु सिद्धीस जाण्यापूर्वीच १४७७
सालीं बर्गंडीचा राजा 'चार्लस धी बोल्ड' याच्या मृत्यूने बर्गंडीचे राज-
घराणे संपुष्टांत आले. यानंतर फ्रान्सचा राजा ११ वा लुइ याने बर्गंडीचे
संस्थान आपल्या राज्यास जोडून टाकले. पण नेदर्लंडप्रांत मात्र
चार्लस धी बोल्ड याची एकुलतीएक मुलगी मेरी हिचा बादशाहा मँगळीमीलन
याच्याशीं विवाह झाला असल्यानें, आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग
घराण्याच्या ताब्यांत गेला; व अशा रीतीने युरोमध्ये धर्मसुधारणेची चळ-
वळ सुरु असतां या प्रांतावर बादशाहा पांचवा चार्लस याचे वर्चस्व होते.

नेदर्लंड प्रांतांत केल्ट्स् व ट्यूटन्स अशा दोन्हीं जातीचे लोक
रहात असत. केल्ट जातीची लोकसंख्या ट्यूटन्सपेक्षां कमी होती, व
हल्ही जेथे बेलजम आहे त्या प्रदेशांत मुख्यत्वेकरून यांची वस्ती असून
त्यांची भाषा फ्रेंच होती. ट्यूटन्सची वस्ती सांप्रत हॉलंड देश ज्या
ठिकाणी आहे तेथे असून ते जर्मन भाषा बोलत.

नेदर्लंडचा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून सखल असल्यानें, समुद्रापासून या प्रांताचें संरक्षण करण्यासाठी मोठमोठाळीं धरणे भाघणे अत्यावश्यक होतें; तद्वतच न्हाईन व शेल्फ या नव्याही या प्रांतांतून वहात असल्यानें, परिस्थिती.

मोठमोठाळे पाटबंधारे काढून त्यायेगें नव्यांचें पाणी सर्व प्रदेशांत सारखें पसरून देणेही अत्यावश्यकच होतें. नदीच्या पाण्यापासून प्रांताची नासाडी होऊन नये म्हणून जरी पहिल्याप्रथम हे कालवे बांधण्यांत आले, तरी या कालव्यांमुळे डिक्टिकाणीं बागायती जमिनी तयार झाल्या असून माल लवकर व जलद नेण्याच्या कार्मीही त्यांची चांगली मदत होत आहे हें नेदर्लंडचे सुदैवच होय !

पांचव्या चार्लसच्या अमदानींत धार्मिक बाबीखेरीज इतर सर्व बाबतींत या प्रांताची उभति झाली असून येथील प्रजाही संतुष्ट असे; परंतु प्रॉटेस्टंटपंथाची लाट या प्रांतांत पसरल्यावर तिचा निःपात करण्यासाठी चार्लसला कडक उपाय योजावे लागले ! जर्मनी-

पांचव्या चार्लसच्या अमदानींतील नेदर्लंड. मध्ये जर्मन संस्थानिकांचें प्रस्थ बरेच असल्यानें तेथील धर्मसुधारणेची चळवळ पार दडपून टाकणे कठीण होतें. परंतु नेदर्लंडवर त्याचें पूर्णपणे वर्चस्व असल्यानें, तेथे आपला प्रयत्न पूर्णपणे सिद्धीस जाईल असें चार्लसला वाटत असल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हते. ल्यूथरच्या धर्मपंथास येथे पहिल्यापासूनच विरोध करण्यांत आला. स्पेनमध्ये अस्तित्वांत असलेल्या जुलमी धर्मकोर्टीची येथे प्राण-प्रतिष्ठा करण्यांत आली; व धर्मसुधारणेमध्ये भाग वेणाऱ्या लोकांची मालमत्ता जप्त करणे, त्यांना तुसंगांत टाकणे, व अपराधावद्वाल जिवंत जाळणे वगैरे जुलमी प्रकारही दररोज घडूं लागले ! परंतु, अशाप्रकारे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा छळ चालला होता, तरी धर्म-

सुधारणेचे बीज त्या प्रांतांतून नष्ट झाले नाही; इतकेचे नव्हे तर त्यूथरच्या धर्मसुधारणेच्या मतास कॅल्व्हीनच्या जोरदार मताची जोड मिळाल्यामुळे धर्मसुधारणेचे बीज चार्लसकडून कडक उपाय अमलांत येत होते तरी तेथें सुजतच चालले.

१५५५ मध्ये बादशाहा पांचवा चार्लस याने आपल्या बादशाही-पदाचा व राजपदाचा त्याग करून आपला मुलगा फिलीप यास स्पेनच्या राज्यावर अधिष्ठित करून नेवर्लंडप्रांत त्याच्या ताब्यांत दिला. आपल्या पित्यापेक्षां २ च्या फिलीपचे विचार अधिकच अनुद्वार होते; व तो स्वतःस रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टा अनुयायी समजत असल्यांमुळे प्रॅटे-स्टंटपंथाची चळवळ वाटेल ते उपाय योजून पार चेपून टाकण्याचा त्याने जणून काय विडाच उचलला ! फिलीपचा असा निश्चय असल्याने, त्याच्या अमदारीत धर्मकोटीचिं काम वाढू लागून पुष्कळ प्रॅटे-स्टंटपंथीय लोकांस धर्मसंरक्षणाकरितां स्वतःस जाळून वेणे भाग पडले. यावेळी नेवर्लंडमधील बहुजनसमाजाचा कल जरी रोमन कॅथलीक पंथाकडे च होता, तरी धर्मसुधारणेची चळवळ पार नाहीशी करण्यासाठी राज्यकर्त्यां कट्टून होणारीं जुलमी व अन्यायाचीं कुत्ये पाहून त्यांस दुसऱ्या फिलीपबद्दल तिटकारा वाढू लागला व प्रॅटे-स्टंटपंथीय लोकांबद्दल उत्तरोत्तर त्यांची सहानुभूति वाढू लागली.

यावेळीं दुसऱ्या फिलीपने फ्रान्सचा पूर्ण पराभव करून नेवर्लंड व इटलींतील मीलन या दोन्ही प्रांतांवर फ्रान्सचा कांहीं हक्क नाहीं असें कॅटो-कॅमब्रेशीच्या (१५५९) तहांत कबूल करून घेतले होते. अशारीतीने फ्रान्ससंबंधी व्यवस्था लावत्यावर आपली सावत्र बहीण यामरची मार्गरिट हिला नेवर्लंडप्रांताची सुभेदारी देऊन १५५९ मध्ये फिलीप स्पेनला परत गेला.

मार्गरेट ही न्यायी व धोरणी असल्यानें नेदर्लंडची व्यवस्था नीट राहून तेथील जुलमी व अन्यायी कृत्ये बंद होतील असें वाटत होतें; परंतु तिच्या सल्लागार मंडळांत धर्मवेडचा स्पॅनिश अमीरउमरावांचा भरणा

असल्यानें मार्गरेटला आपल्या मताप्रमाणे कांहींच नेदर्लंडमधील करतां येईना ! या सरदार लोकांबद्दल नेदर्लंड-अस्वस्यता. मधील जनतेस अर्थातच तिटकारा वाटे. नेदर्लंड-

मधील स्थायिक झालेले स्पॅनिश सैन्य व धर्मकोर्टांकडून करण्यांत येणारी अनन्वित कृत्ये पाहून तेथील जनतेचे मन खवळूनच गेले ! वुइल्यम ऑफ ऑरेंज व सरदार डागमांट यांच्या नेवृत्वासाठीं बंड करण्याचा तेथील जनतेने निश्चयात्र केला ! १५५६ मध्ये नेदर्लंडमधील जुलमी धर्म-कोर्टांचे उच्चाटण करण्यासाठी एक मंडळ स्थापण्यांत आले ! १५५६ मध्ये एप्रिलच्या पांचव्या तारखेस धर्मकोर्ट बंद करण्यांत यावें अशा प्रकारचा विनंतिअर्ज घेऊन हें मंडळ बुसेल्स शहरीं दाखल झाले.

तेथे गेल्यावर मार्गरेटच्या मंत्रिमंडळांतील एका स्पॅनिश सरदारानें उदासपणे व तिरस्कारानें ‘भिकारी’ या नांवानें सबोधिले असल्यामुळे त्यांनी चिढून जाऊन “भिकारी संघ” असेंच आपल्या संघाचे नांव ठेवले.

‘भिकारी संघ’ असें नामाभिधान घेणाऱ्या तीनर्णे मंडळीस हलके हलके नेदर्लंडमधील बरेच लोक घेऊन मिळूळे लागले. त्या सर्वांस आतां आपल्या राज्यकर्त्यांची जुलमी सत्ता उल्थून पाढण्याची वेळ आली आहे असें

१५५६ मधील दंगा. वाढून त्यांनी दंगा करण्यास प्रारंभ केला. रोमन कैथलीक पंथाच्या देवलावर हल्ला करून, त्यांनी

तेथील सुंदर वस्तु, साधूच्या मूर्ती, सुबक चित्रे, वौरे कितीतरी वस्तुंचा विवरण केला. हा दंगा नाहींसा करून पुन्हा सर्वच स्थिरस्थावरता करण्यास मार्गरेट व तिचे मंत्रिमंडळ यांना किती-तरी दिवस घालवावे लागले !

प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या या दंग्यापासून फिलीपने कांहींच बोध न घेतां उलट त्यांचा सूड घेण्याचाच निश्चय केला. नेदर्लैंडमधील जनतेच्या

फिलीप सूड
वेष्याचा
निश्चय करतो.

विनंतीप्रमाणें तेथील जुलमी धर्मकोटी काढून टाकून लोकांना पूर्ण धार्मिक सवलत दिली असती तर सर्व कांहीं सुरक्षीत रीतीने चालले असते. परंतु फिलीप हा स्वतःस रोमन कॅथ-

लीक धर्माचा कड्डा अनुयायी समजत असल्यामुळे त्याच्या डोक्यांत हा विचार देखील आला नाही ! मार्गरिटने शांततेच्या धोरणानें तेथे केलेली स्थिरस्थावरता यास न आवडून, तेथील लोकांचा सूड घेण्यासाठी आल्वा नांवाच्या एका सरदारास त्याने तेथे पाठवून मार्गरिटला परत बोलाविले. सरदार आल्वा आपल्या धन्याप्रमाणेंच रोमन कॅथलीक पंथाचा कड्डा अनुयायी होता. १५६७ मध्ये आपल्या दृहा हजार फौजेनिशी, नेदर्लैंडमधील लोकांना त्यांनी नुकत्याच केलेल्या बंडाबहूल शिक्षा करण्यासाठी तो बुसेल्स शहरी येऊन दाखल झाला. आल्वाची फौज दाखल होतांच वुइल्यमने त्याचा बेत ओळखून तेथून पळ काढला. बुसेल्स येथे आल्यावर कडक व निष्ठुर असे उपाय योज-प्यास आल्वानें सुरवात केली. नुकत्याच झालेल्या दंग्यांत ज्यांनी भाग घेतला होता त्या सर्वांचा शोध करण्यासाठी एक मंडळ स्थापन करण्यांत आले. या मंडळाच्या प्रेरणेने हजारों माणसांस पोलीसकडून पकडण्यांत येऊन फांसावर लोंबकळावें लागले. कित्येकांना आपल्या प्राणसंरक्षणार्थ देशत्याग करावा लागला. या मंडळातपें नेदर्लैंडमधील ढाँगमाँट नांवाच्या लोकपक्षीय पुढाच्यास पकडण्यांस येऊन त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला.

नेदर्लैंडमध्ये असा हाहाकार सुरु असतां वुइल्यम. ऑफ ऑरेंज नांवाचा दुसरा एक लोकपक्षीय पुढारी, नेदर्लैंडमधील लोकांच्या स्वातंत्र्यासाठी कोणकोणते प्रयत्न करावेत यांचा विचार करण्यांत मग्न होता. त्याने चिकाढीने व दृढ निश्चयानें प्रयत्न करून, आपल्या राष्ट्रास स्वातंत्र्य

प्राप करून देण्यामध्ये आपले सर्व आयुष्य सर्च केले असल्यामुळे डच लोक त्याचे गोडवे गातात. १५६८ मध्ये वुइल्यमने आपणास शक्य होती तेवढी पैशाची कुमक घेऊन नेदर्लंडवर हळा करण्यासाठी सैन्य जमा केले. आपला हा प्रयत्न पहातांच नेदर्लंडमधील जनता आल्हाच्या विरुद्ध उटून आपणास साहाय्य करील अशी त्याची कल्पना होती. परंतु आल्हाने नुकत्याच केलेल्या कडक कुत्यांची लोकांस भीति वाटत असल्यामुळे त्यांच्याकडून वुइल्यमला कांहींच मदत न मिळतां आल्हाच्या कवार्डित शिकवून तयार ठेवलेल्या सैन्यापुढे वुइल्यमच्या सैन्याचा टिकाव न लागून त्यास पळ काढावा लागला.

परंतु एवढ्यानेच आल्हा थांबला नाहीं, तर आतां नेदर्लंड प्रांत आपल्या पूर्णपणे कबज्यांत आला आहे असे वाटून, त्यास त्यावेळी पैशाची फारच नड असल्यामुळे त्याने १५७१ सालीं तेथील लोकांच्या व्यापारावर शेंकडा १० टक्के कर बसाविण्याचें ठारविले. या जुलमी करामुळे प्रत्येक देवघेवीवर शेंकडा १० टक्के सरकारांत भरावें लागत असल्यामुळे, लोकमत बरेंच क्षुब्ध झाले. तेव्हां या कराचा निषेध करण्यासाठी व्यापार्यांनी आपलीं सर्व टुकाने बंद ठेवण्याचा कट करून राष्ट्रांतील सर्व देवघेवच बंद केली.

याच सुमारास डच लोकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी केलेल्या प्रयत्नास नेदर्लंडमधील डच लोकाचा पहिला विजय. पहिल्यानेच जय मिळाला; व हा जय म्हणजे स्पॅनिश लोकांच्या ताब्यांत असलेले ब्रिली नांवाचे एक शहर डच लोकांनी काबीज करणे हेच होय ! त्यांच्या या विजयामुळे हॅलंड व झीलंड या दोन प्रांतांतील लोकांना बंद करण्याची स्फूर्ति झाली ! चार वर्षीपूर्वी अशाप्रकारचे अंतःस्थ बंद होऊन तेथील लोकांपासून आपणास

साहाय्य मिळेल अशी वुइल्यमने व्यर्थ आशा केली होती ! परंतु आतां या लोकांनी बंड उभारले असून त्या बंदाचे नेवृत्व पतकरावे अशी त्यांनी वुइल्यमला विनंति केली.

इकडे हें नवीन उपस्थित झालेले बंड मोडून टाकण्यास कोणते उपाय योजावे याचा आल्हा विचार करू लागला. स्पॅनिश सैन्याच्या मदतीने त्यास डच लोकांवर मँचालिन, व हँर्लेम वगैरे ठिकाणी जय मिळून नेहमींप्रमाणे त्याच्याकडून अनन्वित कृत्येही करण्यांत आली; परंतु यावेळी डच लोकांनी आल्हाच्या जुलमी कृत्यांस यत्किंचितही न घावरतां आपला प्रयत्न तसाच पुढे चालविला.

नेदर्लंडमध्ये नीट व्यवस्था ठेवण्यास आल्हा हा अगदींच असमर्थ होता हें आतां बहुतेक सिद्ध झाले होते ! सहा वर्षेपर्यंत (१५६७ ते १५७३) जुलमी धर्मकोर्ट व बंडस्वोर लोकांच्या चौकशीसाठीं निर्माण केलेले मंडळ यांच्या मदतीने जरी त्या प्रांतामध्ये स्वस्थता राखण्याचा त्याने प्रयत्न केला होता, तरी तेथील घडी त्यास नीट रीतीने बसवितां आली नाहीं इतकेच नव्हे, तर तेथें आतां दुसरेच एक बंड उपस्थित झाल्यामुळे, आपणास येथे नीट व्यवस्था लावतां येणार नाहीं असे वाढून आपणास परत बोलाविण्याविषयीं त्याने फिलीपला विनंति केली (१५७३).

आल्हाच्या नंतर नेदर्लंडप्रांतावरील सुभेदारीच्या जागेवर 'रेक्टे-सेन्स' नांवाच्या सरदाराची नेमणूक करण्यांत आली (१५७३ ते १५७६). हा नवीन गव्हर्नर उदार व धोरणी असल्यामुळे आल्हाच्या अमदारींत तेथें बिकट परिस्थिती झाली नसती तर त्यास येथे पूर्णपणे स्वस्थता राखतां येणे शक्य झाले असतें असे म्हणण्यास हरकत नाही. तेथें आल्हावर त्याने बंडस्वोर लोकांच्या चौकशीसाठीं स्थापलेले मंडळ नाहींसे केले तरी देखील लोकांस त्याच्या हेतूबद्दल संशयच वाटत होता !

तेव्हां नाइलाजास्तव तेथील बंडाचा मोड करण्यासाठीं त्यास सैन्याचा उपयोग करावा लागला. त्याच्या अमदानींत लॅडेन-चा वेढा फारच महस्वाचा आहे. जेव्हां धान्य-सामुद्रीच्या तुटवट्यामुळे हें ठाणे हातचे जातें

असें डच लोकांना वाटले तेव्हां त्यांनी, समुद्राच्या लाटेस थोपवून धरणारे नेदर्लंडमधील बंधारे फोडून टाकले व सर्व प्रदेश जलमय करून टाकला. या एकाचं उदाहरणानें डच लोकांच्या अंगनी चिकाटी व स्वराज्यप्राप्तीसाठीं वाटेल ते प्रयत्न करण्याचा दृढनिश्चय स्पष्टपणे दिसून येतात !

१५७६ मध्ये तेथील गवर्नराच्या मृत्युनंतर या बंडाचा फैलाव अधिक विस्तृत रीतीने होऊन लागला. इतके दिवस नेदर्लंडच्या उत्तरभागांत असलेल्या प्रॉटेस्टंटपंथीय जनतेमध्येच या बंडाचा फैलाव झालेला होता, परंतु आतां दक्षिणेकडील शहरे देसील या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत सामील होऊन लागली. स्पेनसारख्या पर-नेदर्लंडमधील दोन्ही कीय राजसत्तेचे जुलमी जू आपल्या मानेवरून पंथांच्या लोकांकडून झुगारून यावें असें प्रत्येकास वारू लागले. दक्षिण-कडील जनतेचा कल रोमन कॅथलीक पंथाकडे च असल्यामुळे, आज इतके दिवस उत्तरेकडील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांनी उभारलेल्या बंडास दक्षिणेकडील जनतेची सहानुभूति मिळाली नव्हती. परंतु रेकेसेन्स या गवर्नराचा मृत्यु होऊन फार दिवस झाले नाहीत तोंच, नेदर्लंडमधील केलट्स व टचूटन्स जांतीचे लोक त्याचप्रमाणे दोन्ही पंथाचे लोक, थोडवायांत संयुक्त नेदर्लंड या स्वराज्य-प्राप्तीच्या प्रयत्नांत सामील झाला. यावेळीं सैनिश सैन्याच्या अनन्वित कृत्यानें, नेदर्लंडमधील लोकांस सैनिश सैन्याबद्दल वाटत असलेल्या तिटकाऱ्यांत अधिकच भर पडली. सैनिश सैन्याच्या अनन्वित:

वुझ्यानें खबळून जाऊन संयुक्त नेदर्लैंडनें आपल्या जुळमी राज्यकर्त्या-विरुद्ध संघटित प्रयत्न करण्यासाठी 'बॅट' येथे वाटाघाट केली (१५७६).

अशा प्रकारे संघटित प्रयत्न करण्यासाठी जरी खटपट करण्यांत आली, तरी डॉन जॉन ऑफ आस्ट्रिया (१५७६ ते १५७८) आणि पारमाचा ड्यूक या दोन स्पॅनिश गवर्हनरांनी नेदर्लैंडमधील जनतेमध्ये अंतःस्थ कलह उपस्थित करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे तेथील जनतेस संघटित प्रयत्न करतां आला नाहीं, तर प्रॉटेस्टंटपंथीय हॉलंड व रोमन कॅथलीकपंथीय बेलजम असे नेदर्लैंडचे दोन विभाग धार्मिक मतभिन्नतेमुळे अस्तित्वांत आणले गेले.

पारमाचा ड्यूक अलेक्झांडर हा गवर्हनर असतांना त्यास आपल्या मुत्सुद्वे गिरीनें व धोरणानें दक्षिण नेदर्लैंड हा प्रांत बंडापासून अलिस ठेवतां आला. तेथील रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांना राजकीय हक्क देण्याचें आंमिष दासविल्यामुळे बॅट येथे झालेल्या व्यवस्थेप्रमाणे या लोकांची स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास सहानभूति न मिळून, ते इतर प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांपासून अलिसच राहिले ! अशाप्रकारे वुझ्यमची निराशा होऊन संयुक्त नेदर्लैंडतर्फे बंड करण्याची आशाच त्यास सोडून व्यावी लागते कीं काय असें वाढू लागले, परंतु वुझ्यमनें आपला धीर

यक्किंचितही खनूं न देतां लहान प्रमाणावरच आपल्या प्रयत्नाची उभारणी केली. इतके दिवस उत्तर नेदर्लैंडमधील प्रत्येक प्रांतांकडून संघटित

संघटित प्रयत्न करण्याचा युद्धेक्ट येथे झालेला तह. १५७९

प्रयत्न होत नसल्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नास यश येण्याचा संभव कमी होता; परंतु आतां संघटित प्रयत्न करण्यासाठी उत्तरेकडील सर्व प्रांतांनी युद्धेक्ट येथे तह केला, व या तहाचीच पुढे उत्कान्ति होऊन डच लोकांचे एक प्रजासत्ताक राष्ट्र स्थापण्यांत आले.

नेदर्लैंडमधील चळवळीचा प्रवर्तक वुझ्यमच आहे अशी २ या फिल्हीपची खात्री असल्यामुळे, त्याला येन केन प्रकारेष या जगांतून

नाहीसें करण्यासाठीं 'बुइल्यमला कोणी पकडून आपल्या स्वाधीन केल्यास किंवा त्याचें शीर आणून दाखविल्यास मोठे बक्षीस देण्यांत येईल' असें जाहीर करण्यांत आले. त्यावेळी धर्मवेडेव माथेफिरु लोक पुष्कळ असल्या-मुळे बुइल्यमचा प्राण वेण्याचे प्रयत्न पुष्कळ होऊ लागून, सरतेशेवरटी 'बालथासर गेरार्ड' नांवाच्या एका रोमन कॅथलीक पंथाच्या गृहस्थानें

१५८४ च्या जुलै महिन्यांत, एके दिवशी बुइल्यम विइल्यमचा खून. जिन्यावरून खालीं येत असतां, त्याच्यावर गोळी १५८४ झाडून त्याचा प्राण घेतला ! बुइल्यमचा वध झाल्या-

वर तर डच लोकांची फारच निराशा झाली ! या वेळी डच्युक ऑफ पार्मा डच लोकांवर एकसारखे जय मिळवीत असून बंडाचें क्षेत्र एकसारखे आकुंचित करीत होता ! आतां हॉलंड व झीलंड हे दोन प्रांत कायते डच लोकांच्या हातीं राहिले हेते, तरी डच लोकांनी धीर न सोडतां, मर्रिस नांवाच्या बुइल्यमच्या सतरा वर्षे वयाच्या मुलाला आपल्यावरील मुख्य गव्हर्नर नेमिले व त्यास लष्करी सेनापति करून आपला प्रयत्न तसाच पुढे चालविण्याचे ठराविले. यावेळी 'जॉन ऑफ बर्नेवेल्ड' नांवाचा एक पुरुष उद्यास येऊन त्यानें मरासला योग्य साढा देण्याच्या कामीं पुष्कळच मदत केली.

यावेळी डच्युक ऑफ पार्मा यानें एकसारखे जय मिळवून डच-लोकांचा पराभव करण्याची पराकाष्ठा चालविली असल्यानें डच लोकांना

इंग्लंडकडून
मदत.

बाहेरून मदत मिळाली नसती तर त्यांना स्पॅनिश सैन्याविसूद्ध फार वेळ टिकाव भरतां आला नसतां हें

उघंड होते. आपल्या प्रयत्नास इंग्लंड व फ्रान्स यांसारख्या परकीय राष्ट्रांनीं मदत करावी अशा प्रकारची स्टटपट बुइल्यमच्या हयातींतच करण्यांत आली होती; परंतु त्यावेळी या राष्ट्रांकडून डच लोकांना पैशाच्या मदतीखरीज दुसरी मदत मिळाली नाही. पण आतां प्रॅटेस्टंटपंथीय डच लोकांस मदत करावी असें इंग्लंडमधील जनतेसु

व इलिशाबेद राजीस वाटून अर्ल ऑफ लीस्टर या सरदाराच्या हाताखालीं एक सैन्य हॉलंडमध्ये पाठविण्यांत आले.

अर्ल ऑफ लीस्टर हा अगदींच नालायक गृहस्थ असल्यामुळे त्याच्या हातून कांहींच कामगिरी न होऊन जरी त्यास परत फिरावें लागले तरी यावेळीं डच लोकांना उघड रीतीनें मदत करण्याचें इंग्लंडनें धारिष्ठ दासविलें असल्यामुळेंच डच लोकांचा त्यावेळीं टिकाव लागला असें म्हण-प्यास हरकत नाहीं; कारण आतां यावेळीं इंग्लंडनें डच लोकांस उघड रीतीनें मदत केलेली पाहून २ रा फिलीप अधिकच खवळला व त्यानें डच लोकांचा पुरता पराभव करण्याचें टाकून इंग्लंडवर शस्त्र उपसले. इंग्लंडचा

३ रा फिलीप
इंग्लंडवर शस्त्र
उपसतो.

फडशा पाडण्यासाठीं त्यानें एक बलाढ्य आरमार तयार करवून तें १५८८ मध्ये रवाना केले; २ या फिलीपनें इंग्लंडवर पाठविलेल्या आरमाराची कशी दुर्दशा उडाली हें आपण गेल्या प्रकरणांत पाहिलेंच आहे. परंतु या पराभवानंतर स्वस्थ न बसतां फिलीपनें फ्रान्सवर शस्त्र उपसले. फ्रान्सचा राजा हेनरी ऑफ नॅव्हेरी (१५८९ ते १५९८) याच्यावरोबर युद्ध करतांना स्पेनला आपली सर्व शक्ति सर्व करावी लागल्या-मुळे हॉलंडसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राचा पराभव करण्याची शक्तिच स्पेनमध्ये उरली नाहीं. अशारीतीनें इंग्लंड व फ्रान्स या दोन बलाढ्य राष्ट्रांशी झगडावें लागल्यामुळे जरी स्पेनची शक्ति कमी झाली होती, तरी देखील फिलीपनें डच लोकांचे बंड मोडून टाकण्याची आशा कांहीं सोडली नाहीं. फिलीपच्या मृत्युनंतर डच्यूक ऑफ पार्मा या सरदारानें डच राष्ट्राशीं युद्ध तसेच पुढे चालविलें होते. १५९८ मध्ये डच्यूक ऑफ पार्माच्यानंतर तिसऱ्या फिलीपनें स्वतः डच राष्ट्राशीं टक्रर देण्याचा प्रयत्न केला; परंतु उच्च लोकांचा तरुण सेनापति मॅरीस यानें हे सर्व प्रयत्न निष्फल ठरविले.

अशारीतीनें आपल्या ताब्यांतील प्रांतांनी केलेल्या बंदाचा प्रतिकार करण्यासाठी स्पेननें केलेले सर्व प्रयत्न निष्फल ठरल्यावर स्पेनला डच

प्रजासत्ताक राष्ट्राशीं तह केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हें (१६०९). १६२१ मध्यें ज्यावेळीं या तहाची मुदत संपली त्यावेळीं सर्व युरोपभर धर्मयुद्ध सुरु होते व या सर्वत्र माजलेल्या गोंधळाचा आयदा घेऊन पुनरपि हॉलंडेश आपल्या ताब्यांत आणण्याचा

हॉलंडच्या स्वातं-
त्र्यास स्पेनची
कबुली.

स्पेनने प्रयत्न केला; परंतु या स्पेनही स्पेनच्या प्रयत्नास यश न येतां तो निष्फळ ठरला; व १६४८ मध्यें युरोपमध्यें गेलीं तीस वर्षे सुरु अस-

लेले धर्मयुद्ध संपून जेव्हां वेस्टफालिया येथे तह करण्यांत आला, त्यावेळीं स्पेनने हॉलंडचे स्वातंत्र्य उघड रीतीने कबूल केले !

डच लोकांच्या प्रजासत्ताक राष्ट्राचा पाया युट्रेक्टच्या तहाच्या वेळीच (१५७९) वसविला होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यावेळीं त्या राष्ट्राच्या अंतस्थ राज्यव्यवस्थेसंबंधीं सर्व अधिकार 'कॉन्सिल ऑफ स्टेट' व 'स्टेटस् जनरल' या दोन समांस देण्यांत आले होते. परंतु हॉलंडमधील संयुक्त झालेल्या सात प्रांतांतील लोकांस या दोन समांमध्यें केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था आवडली नाहीं. प्रांतिक सरकारच्या ताब्यांतही कांहीं अधिकार असणे इष्ट आहे असें तेथील लोकांस वाटत होते. व यासेरीज त्यावेळच्या एकंदर व्यवस्थेमुळे केवळ वरिष्ठ वर्गाच्या लोकांच्या हातांतच सर्व प्रकारचे राजकीय हक्क असल्यामुळे खालच्या दर्जाच्या लोकांचे अर्थातच राजकीय हक्क संपादन करण्यासाठीं प्रयत्न सुरु झाले.

डच लोकांना स्वातंत्र्य मिळाल्यावर त्यांची औद्योगिक व आध्यात्मिक

हॉलंडचा उत्कर्ष,

बाबतीत विलक्षण उन्नति झाली. सतराव्या शतकामध्यें या चिमुकल्या राष्ट्राने केवळ राजकीय

बाबतीतच आपले महत्त्व स्थापन केले होते असें नव्हे तर औद्योगिक व व्यापारविषयक बाबीत अग्रेसरत्वाचा मान संपादन केला असून, सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या बाजारपेठा आपल्या कबजांत आणल्या होत्या ! औद्योगिक बाबीप्रमाणे शास्त्रीय, तात्त्विक, वाङ्यविषयक, वैद्यक, कला-

कौशल्य वगैरे निरनिराक्ष्या बाबींत देसील या राष्ट्रानें सतराव्या शतकामध्ये सर्व युरोपमर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते! 'अंतर्राष्ट्रीय कायदा' या विषयांवरील आद्य लेखक हुणो ग्रोटीअस, स्पॅनेझा नांवाचा तत्त्ववेत्ता वगैरे प्रसिद्ध पुरुष या राष्ट्रांत निर्माण होऊन त्यांच्या प्रयत्नाने युरोपियन वाढव्यांत भर पडली. त्याचप्रमाणे, पूर्वेकढील प्रदेशांत या राष्ट्राने आपल्या वसाहती स्थापन करून आपला व्यापार वाढविला होता, तो इतका कीं सतराव्या शतकामध्ये व्यापार, घैशाची देवघेव वगैरे चाबर्तीत अमस्टर्डाम हें शहर सर्व युरोपचे केंद्रस्थानच होऊन बसले होते.

प्रकरण ७ वं.

फ्रान्समधील धर्मसुधारणेची चळवळ.

खंड १४९४ मध्ये फ्रान्सचा राजा चार्ल्स याने इटलीवर स्वारी केली, त्या दिवसापासून इटालियन द्वीपकल्पाकडे फेंच राजांचे लक्ष लागलेले होतें. इटलीमध्ये जाऊन आपला पराक्रम गाजवावा अशी प्रत्येक राजाची महत्त्वाकांक्षा असे. १५१५ मध्ये १ ला फॅन्सिसू, फ्रान्सच्या गदीवर येतांच इटलीमध्ये जाऊन आपला पराक्रम गाजवावा व त्या पुरातन काळापासून प्रसिद्ध असलेल्या भूमींत आपली वैभवपताका रोंगावी अशी त्यास इच्छा उत्पन्न झाली; व लागलीच त्याने १५१५ मध्ये मॅरीगेनो येथे मीलनच्या राजाच्या हाताखालील स्विस फौजेचा पराभव करून मीलनचे संस्थान आपल्या ताब्यांत घेतले. परंतु फ्रान्सचा हा उत्कर्ष जर्मनीचा बादशाहा व स्पेनचा राजा ५ वा चार्ल्स यांस कांहीं पाहवला नाहीं; तर फॅन्सिसची पूर्णपणे सोड मोडून इटलीमधील फ्रान्सचे वर्चस्व नाहींसे करण्याचा त्याने निश्चय केला. तेव्हां अशारीतीने फॅन्सिस व चार्ल्स यांच्यामध्ये इटलीमधील वर्चस्वासंबंधाने स्पर्धा उत्पन्न होऊन युद्ध उपस्थित झाले, व १५२५ मध्ये पेहिया येथील लढाईत फॅन्सिसचा पूर्ण पराभव करून चार्ल्सने १५२७ मध्ये फॅन्सिसला मदत करणारे रोम शहर उघवस्त करून टाकिले.

फॅन्सिसच्या अमदानीस सुरवात झाल्यापासूनच धर्मसुधारणेची चळवळ फ्रान्समध्ये सुरु झाली होती; परंतु कलाकौशल्य व ऐहिक सुखसाधनांच्या गोष्टी यांची उन्नति करण्याकडे त्याचा कल असल्यामुळे धर्मसुधारणेच्या चळवळीस त्याच्याकडून मुळींच पाठबळ मिळाले नाहीं. फ्रान्समध्ये लेफेब्रे नांवाच्या एका गृहस्थानेने ही चळवळ पहिल्याने सुरु करून आपतरांचे पाठबळ मिळविण्याचा प्रयत्न केला.

फ्रान्समध्ये ही चळवळ सुरु होतांच जुन्या मताच्या धर्मवेड्या लोकांकडून व पॅरिसमधील रोमन कॅथलीक पंथाचा प्रसार करणाऱ्या विद्यापीठाकडून या चळवळीस जोराचा विरोध करण्यांत आला. त्यावेळी फॅन्सिसचे या धार्मिक चळवळीकडे असलेले धोरण अगदीं तटस्थ-वृत्तीचे असल्यामुळे कॅथलीकपंथीय लोकांकडून करण्यांत आलेल्या विरोधाचा कांहीं विशेष परिणाम झाला नसता; परंतु पेहिया येथील फॅन्सीस धर्मचळवळी-कडे लक्ष घालतो.

लढाईत (१५२५) फॅन्सिसचा चार्ल्सकडून पराभव झाल्यामुळे, त्यास पोपच्या मदतीची फारच अवश्यकता भासूं लागली; व म्हणून पोपला सुष करण्यासाठीं फ्रान्समधील धर्मसुधारणेची चळवळ हाणून पाढण्याकडे तो तो लक्ष घालूं लागला. अशा रीतीने फ्रान्समधील धर्मसुधारणेस राज्यकर्त्या-कडून विरोध करण्यांत आला.

फॅन्सिसनंतर फ्रान्सच्या गादीवर येणारा त्याचा मुलगा दुसरा हेनरी (१५४७ ते ५९) हा तर रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टा अभिमानी होता, व त्याने आपल्या राज्यारोहणाच्या दिवशींच 'आपण रोमन कॅथलीक पंथाच्या विरुद्ध असलेल्या सर्व लोकांचा नायनाट करू' असे जाहीर केले! परंतु या वेळीं धर्मसुधारणेचे बीज फ्रान्समध्ये नीट रुजले असल्यामुळे त्यास आपल्या इच्छेप्रमाणे कांहींच करतां आले नाहीं. यावेळीं राज्यकर्त्या-कडून वेळोवेळीं जाहीरनामे काढण्यांत येऊन धर्मासंवंधीं जरी पुष्कळांना फांशीं देण्यांत येई तरी फ्रान्समधील धर्मसुधारणा नष्ट न होतां ती अधिकच टिकाव धरून राहिली.

दुसऱ्या हेनरीच्या मृत्युनंतर (१५५९) त्याचा सोळा वर्षे वयाचा मुलगा २ रा फॅन्सिस गादीवर आला त्यावेळीं राज्यांत सर्वत्र गोंधळ माजून राहिला. २ रा फॅन्सीस हा अगदींच नेभळा व अशक्त असून राज्यकार-भाराचे जोखमीचे काम अंगावर घेण्यास अगदींच असमर्थ होता, व त्याची पत्नी स्कॉटलंडची राणी मेरी ही देसील अल्पवयी असल्यामुळे

राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे मेरीचे मामा फॅन्सीस व लौरेन या गाईझ घराण्यांतील दोन सरदारांच्या हातांत गेलीं. देशात अशा प्रकारचा गोंधळ चाललेला पाहून प्रॉटेस्टंट पंथीय लोकांनी धार्मिक बाबीप्रमाणेच राजकीय बाबीमध्येही लक्ष घालण्याचा प्रयत्न केला.

फ्रान्सचा राजा अल्पवयी असून राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे गाईझ घराण्यांतील दोन पुरुषांच्या हातांत गेलेलीं पहातांच फ्रान्समधील अमीर-उमरावांस व राजघराण्याशीं संबंध असलेल्या लोकांस त्यांच्याविषयीं

मत्सर वाटूं लागावा यांत कांहींच नवल नव्हते.
कॅथराईन डी
मेडीसी. २ या फॅन्सीसीची आई कॅथराईन डी मेडीसी

हिला सर्व सत्ता आपल्या हातांत ठेवण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली, इतकेच नव्हे तर तिच्याकडून त्या दिशेने प्रयत्न होऊ लागले. कॅथराईन ही फार खोल विचाराची व कपटाने आचरण करणारी महत्त्वाकांक्षी त्री असल्यामुळे तिच्या हातांत सर्व सूत्रे जातात की काय असें वाटूं लागले होते. परंतु यावेळी फ्रान्सच्या राजघराण्याशीं संबंध असलेल्या बोरबोन घराण्याच्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषांनी देसील त्याच दिशेने प्रयत्न चालविले असल्यामुळे कॅथराईनच्या मार्गीत अडथळा आला. बोरबोन घराण्यांतील नॅव्हरीन्चा राजा (फ्रान्स व स्पेन यांच्या सरहदीवर नॅव्हरीचे एक वारकेसे संस्थान होते) अऱ्यन्थनी, व कोण्डेचा राजपुत्र लुई या दोघांना वाटूं लागले की फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेत हात घालण्याचा गाईझ घराण्यांतील पुरुषांपेक्षां आपलाच तील येतांच त्यांनी त्या घराण्याविरुद्ध कट रचून, त्या घराण्याविरुद्ध असलेल्या सर्व मंडळींस आपल्या कटांत सामील करून घेण्याचा प्रयत्न

चालविला. फ्रान्समधील प्रॉटेस्टंट (ज्यांना ह्युगेनाट्स असें म्हणत) पंथाचे लोक यांना बोरबोन घराण्यांतील पुरुषांनी आपल्या कटांत सामील करून घेऊन स्वतः प्रॉटेस्टंट पंथाचा स्वीकार केला. अशा रीतीने इतःपर फ्रान्समधील ह्युगेनाट लोक केवळ धार्मिक बाबींतच लक्ष घालीत नसून राजकीय बाबींतही लक्ष घालूळ लागले.

तेव्हां फ्रान्समधील राजसत्तेच्या कमकुवतपणामुळे राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेण्यासाठी निरानिराळे कट अस्तित्वांत

येऊ लागले. फ्रान्समध्यें अशा प्रकारची चमत्कारिक

परिस्थिति असतांना १५६० मध्ये २ ज्या फॅन्सिस-

च्या मृत्युमुळे तर ही चमत्कारिक परिस्थिति फारच

बिकट झाली ! २ ज्या फॅन्सिसच्या मृत्युमुळे

त्याची पत्नी स्कॉटलंडची राणी मेरी हिला देसील आर्ता आपला अधिकार संपुष्टांत आला असें वाढून फ्रान्समधून पाय काढावा लागला. मेरी स्कॉट-लंडमध्ये गेल्यावर केवळ तिच्यामुळेच प्रसिद्धीस आलेल्या गाईझ घराण्यांतील पुरुषांसही आपला अधिकार संपुष्टांत आला असें वाटले व ते थोट-व्याच दिवसांत प्रत्ययासही आले.

२ ज्या फॅन्सिसच्या मृत्युनंतर त्याचा द्वा वर्षे व्याचा नेभळा भाऊ ३ वा चार्ल्स फ्रान्सच्या तक्कावर वसला; परंतु राज्यकारभार चालविण्यास हा अगदीच असमर्थ असल्यामुळे, तो वयांत येईपर्यंत त्याची आई कॅथराईन डी मेडीसी हिला राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या

हातांत घेतां येऊन आपली महत्त्वाकांक्षा सफल

करतां आली ! परंतु तिच्या या सर्व कृत्यांकडे

रोमन कॅथलीकपंथीय गाईझ घराण्यांतील पुरुष,

त्याचप्रमाणे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची मदत घेऊन

कट स्थापन करणारे बोरबोन घराण्यांतील पुरुषही ढोळ्यांत तेल घालून पहात होते !

कॅथराईन डी मेडीसी
हिच्या हातांत
सर्व सूत्रे जातात.

कॅथराईनच्या कृत्यानें आपली महत्त्वाकांक्षा सफल होण्याची सर्वच आशा नष्ट झाली असें दोन्ही पक्षांस वाटूं लागले. परंतु कॅथराईन ही कांहीं कमी धोरणी स्वीकृती. तिनें फ्रान्समधील सर्व परिस्थिति पाहून आपले राजकीय धोरण ठरविले. आपली सत्ता ज्यांना पाहावत नाहीं. अशा दोन्ही पक्षांमध्ये धर्मविषयक बाबतीत तीव्र मतभेद असल्या-मुळे, त्यांना एकमेकांविरुद्ध उद्युक्त करून आपली सत्ता कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करावयाचा असा तिनें विचार केला; व या हेतूने दोन्ही पक्षांतील प्रमुख मंडळींस आपल्या प्रधानमंडळांत स्थान देऊन, प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांवर होणारा धार्मिक छळ कमी केला, इतकेंच नव्हे तर सर्वांना धार्मिक बाबतीत आपल्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास बन्याच सवलती दिल्या. परंतु

कॅथराईनचे धोरण.

तिच्या या कृत्यानें दोन्ही पक्षांतील लोकांस समाधान न वाटतां दोन्हीही पक्ष असंतुष्टच राहिले.

प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस देण्यांत आलेल्या धार्मिक सवलती रोमन कॅथलीकपंथाच्या लोकांस आवडल्या नाहीत; तद्वत्तच आपणास देण्यांत आलेल्या सवलती फारच तुटपुंज्या आहेत असें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस वाटत असल्यामुळे तेही असंतुष्टच राहिले. अशा प्रकारे फ्रान्समधील दोन्ही पक्षांमध्ये वैमनस्य असल्यामुळे पुष्कळ वेळां थोडे कारण घडतांच या दोन्ही पक्षांच्या अनुयायांमध्ये वस्रेडा उत्पन्न होऊन रक्कपातापर्यंत मजल जाई !

१५६२ मध्ये अशाच प्रकारचा एक प्रसंग व्हासी येथे घडून आल्यावर दोन्ही पक्षांमध्ये मोठे मुद्दे उपस्थित झाले. गाईक्ष घराण्यांतील सरदार आपल्या सशास्त्र अनुयायांसह एके ठिकाणी जात असतां त्यांचा व्हासी या गांवानजीन मुक्काम पडला. त्या गांवीं फ्रान्समधील ह्युगेनाट पक्षांतील कांहीं लोक प्रार्थना करण्यासाठीं जमले असतां दोन्ही पक्षांमध्ये

व्हासी येथील
चक्रमक.

बोलाचाली होऊन हें प्रकरण हातधाईवर आले,
व ह्युगेनाट पंथाचीं सुमारे ५० माणसे ठार
केल्यावर गाईक्ष घराण्यांतील सरदारानें त्या गांवां-
तून पाय काढला. परंतु गाईक्षच्या या कृत्याबद्दल त्यास राज्यकर्त्या-

कडून कोणतीच शिक्षा करण्यांत न आव्यामुळे आतां युद्ध केल्यासेरीज गत्यंतर नाहीं असें वाटून बोरबोन घराण्यांतील कॉडे व हुगेनाटपंथांतील प्रमुख सरदार कॉलिन्यी या दोघांनीं गाईश्वर सूड उगविण्याचा निश्चय केला.

अशा रीतीने फ्रान्समध्ये धार्मिक व राजकीय वार्बींचा निकाल लावण्यासाठी युद्ध उपस्थित होऊन तें १५९८ मध्ये नॉटचा जाहीरनामा जाहीर होईपर्यंत सुरु होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ! तेव्हां १५६२ पासून १५९८ पर्यंत झालेल्या सर्व युद्धप्रसंगांस आपण एकाच मोठ्या युद्धामध्ये गोंवले पाहिजे; कारण जरी मध्यंतरीं तह होऊन युद्ध बंद झाल्यासारखे दिसें, तरी या तहाच्या काळांत प्रत्येक पक्षाकडून पुढील युद्धासाठींच तयारी करण्यांत येई ! १५६२ मध्ये व्हासी येथें घडलेल्या प्रसंगाने चिडून जाऊन हुगेनाट पक्षाने युद्धाची तयारी केली. या वेळी अऱ्णथनी हा हुगेनाट पक्ष सोडून गेल्यामुळे त्यास ठार करण्यांत आले व लागलीच एका वर्षाने गाईश्च्या सरदाराचा वध करण्यांत आला. त्यानंतर १५६९ मध्ये हुगेनाट पक्षाचा पुढारी कॉन्डे हा एका चक्रमकींत मारला गेला. अशारीतीने दोन्ही पक्षांतील पुढारी मंडळी मारली गेल्यामुळे १५७० मध्ये सेंट जर्मेनचा तह करण्यांत आला.

अशा रीतीने १५६२ पासून १५७० पर्यंत या युद्धाचा पूर्व भाग चालला असतांना दोन्ही पक्षांमध्ये कांहीं तडजोड ठरून युद्धाचे समूल कारणाच नष्ट करण्याचा कांहीं मंडळींनी प्रयत्न चालविला होता. १५७० च्या सुमारास दोन्ही पक्षांतील कांहीं प्रमुख मंडळी मारली गेल्यावर जो सेंट जर्मेनचा तह ठराविण्यांत (१५७०) आला, तो तह कायमचाच समजण्यांत यावा अशी दोन्ही पक्षांतील प्रमुख मंडळींनी खटपट चालविली होती. या वेळी प्रॉटेस्टेंट पंथाचा पुढारी कॉलिन्यी याने दोन्ही

पंथांमध्ये कायमचा तह घडवून आणण्यासाठी

तडजोड करण्या-
ची खटपट.

कांहींतरी व्यवस्था मुक्र व्हावी म्हणून ९ व्या चार्लसचे मन बळविले होते. इतके दिवस फ्रान्स-

मध्ये चाललेल्या अंतःस्थ कळहामुळे, फ्रान्सची शक्ति उत्तरोत्तर दुर्बल होत

जाऊन, फ्रान्सचा प्रतिस्पर्धी स्पेन या राष्ट्राचाच अप्रत्यक्ष रीतानें कायदा होत आहे हे प्रॉटेस्टंटपंथाचा पुढारी कालिन्यी याच्या लक्षांत आले. फ्रान्सचा राजा ९ वा चार्ल्स यालाही कालिन्यीचे म्हणणे पटून दोन्ही पक्षांमध्ये एकी घडवून आणण्यासाठी, नंवरीचा हेन्री (अँन्थनीचा पुत्र) यास आपली बहीण मार्गरिटे हिला देण्याचे ठरविले; व या विवाह-साठी १८ आगस्ट १५७२ रोजीं ह्युगेनाट पंथांतील लोक पॅरीस शहरीं लोटूं लागले.

परंतु या विवाहाची गोष्ट ऐकून कॅथलीक पंथाच्या लोकांचे पित्त खवलून गेले ! आपल्या राजानें, आपली बहीण मार्गरिटे हिला प्रॉटेस्टंट-पंथीय हेन्री याच्याशीं विवाह घडवून आणणे गाईशऱ्या पक्षाकडील लोकांस मुळींच आवडले नाही. यावेळीं कॅथराईन ढी मेडीसी हिचे

चार्ल्सवर असलेले वजन कमी झाले होते. व कॅथराईन व गाईस आता तर या विवाहानंतर राज्यकारभाराचीं सर्व यांचा कट.

सूत्रे प्रॉटेस्टं पंथाचे पुढारी नंवरीचा हेन्री व

कालिन्यी याच्या हातांत जाऊन आपले चार्ल्सवर असलेले थोडेकार वजनही नष्ट होणार हे पाहून तिने गाईश पक्षाकडील रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस जाऊन मिळण्याचे उरविले. यानंतर कालिन्यीचा वध करण्यासाठी त्यांनी आपसांत एक कट रचला. २२ ऑगस्ट रोजीं या कटाच्या प्रेरणेनंतर कालिन्यी हा आपल्या घरांत शिरत असतां त्याजवर गोळी झाडण्यांत आली; परंतु सुदैवांने ती गोळी त्याच्या छारीत न शिरतां त्याच्या हातावर बसल्यामुळे त्याचे त्यावेळीं प्राण वांचले.

अशा प्रकारे कालिन्यीचा प्राण घेण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळे मारे-कन्याचा व त्याला चिथावून देणाऱ्या मंडळीचा शोध लावून त्यांस कडक शिक्षा देण्याचे चार्ल्सने उरविले. चार्ल्सचा हा निश्चय पहातांच कॅथराईन व तिचे साथीदार यांचे घावे दणाणले. कटवाल्यांचा शोध लागून आप-णास पकडण्यांत र्येईल अशी सर्वांस भीती वाटूं लागली. तेव्हा आपणावर येणारे संकट टाळण्यासाठी एक भयंकर कट रचण्याचा त्यांनी विचार केला. २४ ऑगस्ट रोजीं सेंट बॉर्थोलोम्यच्या दिवशीं पहाटे पॅरिस

मधील सर्व रोमन कॅथलीक चर्चमधून सूचना देण्यासाठीं घंटानाढ होऊं लागला. अशा प्रकारची सूचना मिळतांच रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांनी आपापलीं घरें सोडून प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या घरांमध्ये प्रवेश करून अंगावर शहरे आणणारी कृत्ये केलीं ! त्या दिवशी एकटचा पैरिस शहरी २००० हुगोनाट पक्षांतील लोकांचे खून पाडण्यांत येऊन, पैरिस-सेरीज इतर शहरांमध्ये रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांच्या त्वेषाला हजारो प्रॉटेस्टंटपंथीय लोक बळी पडले होते. या भयंकर कत्तलीमध्ये हुगेनाट

सेंट बॉर्थोलोम्यूच्या
दिवशी झालेली
कत्तल—२४ ऑगस्ट
१५७२.

पक्षाचा पुढारी कॉलिन्यांयी याचा वध करण्यांत आला असून, नॅव्हेरीचा हेन्री याच्यावरही तोंच प्रसंग आला असता, परंतु त्यांने यावेळीं आपण प्रॉटेस्ट-टपंथाचा त्याग केला असल्याचें सांगितल्यामुळेच त्याची या वेळीं सुटका झाली ! फ्रान्समध्ये सेंट

बॉर्थोलोम्यूच्या दिवशी प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची झालेल्या कत्तलीची वार्ता एकतांच, पोप, स्पेनचा राजा २ रा फिलीप व कॅथलीक पंथाचे अनुयायी यांस अत्यानंद झाला !

२४ ऑगस्ट रोजीं झालेल्या कत्तलीची वार्ता ऐकतांच प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस त्वेष आला, व त्यांनी मध्यंतरीं थांबलेले युद्ध पुनः सुरु केले. १५७४ मध्ये ९ वा चार्ल्स मरण पावल्यामुळे त्याचा भाऊ तिसरा हेन्री गादीवर आला (१५७४ ते १५८९). तिसरा हेन्री गादीवर येऊन थोडे दिवस लोटले नाहीत तोंच हेन्रीचा धाकटा भाऊ मरण पावल्यामुळे प्रॉटेस्टंट व रोमन कॅथलीक यांच्या कलहास निराळेच स्वरूप प्राप्त झाले. तिसऱ्या हेन्रीस कोणी पुत्रसंतान नसून प्रस्तुतच्या राजघराण्यांतही कोणी

नॅव्हेरीच्या हेन्रीस
फ्रान्सची गादी
मिळप्पाचा
संभव.

वारस नसल्यानें राजघराण्याझीं संलग्न असलेल्या बोरबोन घराण्यांतच फ्रान्सचें राज्यपद जाण्याचा संभव होता ! हुगेनाट पंथाचा पुढारी नॅव्हेरीचा हेन्री हाच बोरबोन घराण्यांतील प्रमुख पुरुष असल्यानें, त्यास फ्रान्सचें राज्यपद मिळणार हें

पाहून रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस आपले सर्व बेत पुनः ढासळतात

कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. तेव्हां नॅव्हेरीच्या हेन्रीस राज्यपद मिळूं न देण्याच्या उद्देशाने गाईऱ्ह घराण्यांतील हेन्रीने आपल्या रोमन कॅथलीकंपंथीय अनुयायांसह कट रचला. फ्रान्समध्ये अशाप्रकारची बिकट परिस्थिति उत्पन्न झालेली पाहून फ्रान्सचा राजा ३ रा हेन्नी याने दोन्ही पक्षांमध्ये तडजोड करण्याचा प्रयत्न चालविला !

पण तडजोड करून या प्रश्नाचा निकाल लावण्याचें गाईऱ्ह घराण्यां-तील हेन्रीस आवडले नाहीं; व त्याने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्याच हातांत घेण्याची स्वटपट चालविल्यामुळे पुनः फ्रान्समध्ये अंतस्थ युद्ध होण्याचे वाटूं लागले.

१५८८ च्या डिसेंबर महिन्यांत ३ च्या हेन्नी राजाने आपल्या हातांतील वरीच सत्ता कमी करून तडजोड करण्याची पुनः स्वटपट केली. तरी गाईऱ्ह घराण्यांतील हेन्रीच्या दुराग्रहाने या बाबतीत कांहींच तड-

जोड होणे शक्य दिसेणा ! तेव्हां आतां कपटानेच या युद्धाचा निकाल लावला पाहिजे असें वाटून अंतस्थ कलह (१५८५-८९). हेन्नी राजाने गाईऱ्ह घराण्यांतील हेन्रीस आपल्या राजवाढ्यांत बोलावून त्याचा वध करविला. या वधाची बातमी ऐकतांच गाईऱ्हच्या पक्षांतील रोमन कॅथलीक क्षुब्ध झाले; व हेन्नी राजास पदच्युत करण्यासाठीं त्यांनी मोठी चळवळ मुरु केली, आपल्या राज्यांतील सर्व रोमन कॅथलीक आपणाविरुद्ध उठले आहेत हे पहातांच हेन्नी राजा, नॅव्हेरीचा हेन्नी याच्या आश्रयास गेला; पण त्यास येथे स्वस्थता मिळाली नाहीं. एका धर्मवेड्या माणसास हेन्रीराजाचा तिटकारा येऊन त्याने त्याचा १५८९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत खून केला. अशारीतीने फ्रान्सवर राज्य करणारे व्हेळांसचे राजघराणे संपुष्टांत आले. आतां फक्त नॅव्हेरीचा हेन्नी याचाच कायतो फ्रान्सच्या तक्कावर कायदे-शीर हक्क होता, परंतु गाईऱ्हच्या पक्षांतील रोमन कॅथलीक लोकांस तो गादीवर येऊन नये असें अजूनही वाटत होते !

बोरबोन घराण्यांतील पहिला राजा नॅव्हेरीचा हेन्री हा दूरदर्शी असून इतर परिस्थिति पाहून आचरण करणारा होता. फ्रान्समधील हुगे-नाट पक्षाचा हा पुढारी असून त्याचें जरी त्यास पूर्ण पाठबळ होतें, तरी त्याच्या अनुयायांची संख्या फारच कमी असल्यामुळे फ्रान्समधील कॅथ-लीकपंथीय बहुजनसमाजाचें आपणाकडे लक्ष वेधून घेण्यास काय करावें याविषयीं त्याचे विचार सुरु होते. हेन्रीच्या विरुद्ध स्थापन झालेल्या गाइझपक्षाकडील कटवाल्या लोकांनी त्यास राज्यपद मिळून नये म्हणून जोराची खटपट चालविली होती; व या कटवाल्या लोकांवरोबर लळून हेन्रीने बऱ्याच लढायांत त्यांचा पराभवही केलेला होता; परंतु १५९० च्या सुमारास या कटवाल्या लोकांनी स्पेनचा राजा २ रा फिलीप याची मदत घेण्याचें उरविलें. तेव्हां आतां आपला टिकाव लागणार नाहीं, व

नॅव्हेरीच्या हेन्रीचें
व्होरन.

आपण प्रॉटेस्टंटपंथीय असंत्यामुळे, आपणाविषयीं

फ्रान्समधील बहुजनसमाजाचें पाठबळ मिळणेही

अशक्य होईल हें हेन्रीला कळून चुकल्यामुळे

त्यानें आतां निराळाच विचार केला. १५९३ मध्ये आपण रोमन कॅथ-लीकधर्माचा स्वीकार केला असल्याचें त्यानें जाहीर केलें! हेन्रीकडून

असें जाहीर होतांच त्याच्या अंदाजाप्रमाणे तत्काळ

सर्व गोष्टी घडून आल्या. रोमनकॅथलीकपंथीय बहु-

जनसमाजास हेन्रीबद्दल आदर वाढू लागून हाच

आपला राजा आहे असें सर्वजण म्हणून लागले!

हेन्रीच्या पक्षास हलके हलके फ्रान्समधील बहुजनसमाज मिळून लागल्या-मुळे हेन्रीच्या विरुद्ध स्थापन झालेल्या कटास कोणाचीच सहानुभूति न

मिळून त्या कटाचा तत्काळ बीमोड झाला, व इतके दिवस फ्रान्सच्या राजकीय बाबींत गौंधळ माजविणारे धर्मयुद्ध एकदांवे संपुष्टांत आले.

१५९४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत हेन्रीस राज्याभिषेक करण्यांत येऊन त्यानें पॅरिसशहरी मोठ्या थाटानें प्रवेश केला.

हेन्रीच्या धर्मान्तरावद्दल पुष्कल टीका करण्यांत येते, परंतु त्याच्या स्वभावाकडे व त्या वेळच्या एकंदर परिस्थितीकडे पाहिलें तर केवळ राजकीय कारणासाठीच त्याने धर्मातर केले होतें असे आपणांस दिसून येईल. गादीवर आल्यावर ४ थ्या हेन्रीने एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून फ्रान्स-मध्ये धार्मिक बाबींसंबंधाने इतके दिवस चाललेल्या कलहाची योग्य प्रकारे तडजोड करण्याचा प्रयत्न केला. १५९८ च्या एप्रिल महिन्यांत त्याने नॉट शहरीं असतांना एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून त्यावेळच्या कल्पनेप्रमाणे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस धार्मिक बाबींत बन्याच सवलती दिल्या होत्या असे म्हणण्यास हरकत नाही. नॉटच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे फ्रान्समधील प्रॉटेस्टंट पंथीय सरदारांस व लोकांस कांहीं ठराविक जागीं त्यांच्या धर्मसमजुतीप्रमाणे प्रार्थना करण्याची परवानगी

मिळाली,

नॉटचा जाहीरनामा.

१५९८.

दोन्ही पंथांच्या लोकांना फ्रान्समधील कायदे सारखेच लागू आहेत असे जाहीर करण्यांत आले; व यासेरीज प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची फ्रान्स-

मधील लोकसंस्था कमी असल्यामुळे त्यांच्या संरक्षणार्थ कांहीं तटबंदीचीं शहरे व ‘ला रोशेल’ नांवाचा एक भक्तम किण्ठा त्यांच्या ताब्यांत देण्यांत आला.

४ थ्या हेन्रीने फ्रान्समधील धार्मिक प्रश्नाचा अशा रीतीने निकाल लावल्यावर, फ्रान्सच्या परराष्ट्रीय राजकारणासंबंधाने तो विचार करून लागला. गेल्या ३० वर्षांत फ्रान्समध्ये सुरु असलेल्या अंदाधुंदीमुळे फ्रान्सची शक्ति बरीच कमी झाली होती, तेव्हां सध्यां तरी स्पेनशीं तह करणेव वरे असे ४ थ्या हेन्रीला वाढू लागले; व लागलीच त्याने १५९८ मध्येच स्पेनशीं ‘वेब्हीर्न’ या टिकार्णीं तह केला.

अशा प्रकारे परशान्त्रपासून स्वस्थता मिळाल्यावर फ्रान्सची अंतर्व्य-

वस्था नीट सुधाराची व राज्यकारभाराच्या सर्व सात्यांकदून योग्य काम-
गिरी व्हावी असा हेतु मनांत धरून हेन्रीने सले-
नांवाच्या एका प्रॉटेस्टंटपंथीय सरदारास आपल्या
मंत्रिमंत्रिलांत जागा दिली. या प्रधानाच्या मदतीने
प्रथल.

हेन्रीने जमाबंदीची नीट व्यवस्था लावली. देशां-
तील उद्योगधंडे ऊर्जीतावस्थेस आणण्याची खटपट केली. अशा रीतीने
सर्व सात्यांत माजलेली अंदाधुंदी नाहींशी केल्यावर फ्रान्सराष्ट्र संपन्न.
स्थिरीप्रत येऊ लागले.

फ्रान्सने आपली अंतःस्थिति सुधारल्यावर परकीय राजकारणांत:
हात घालून इतर युरोपियन राष्ट्रांवर आपला दरारा बसवावा असें हेन्रीला
वाटूं लागले. परंतु त्याची ही इच्छा सफल होण्यापूर्वीच १६१० मध्ये
एका धर्मवेड्या माथेफिरु गृहस्थानें त्याच्या पोटांत खंजीर सुपसून त्याचा
वध केला ! हेन्रीने फ्रान्समध्ये गोंधळ माजला असतांही आपल्या ढड
निश्चयानें, चिकाटीने व मुत्सदेगिरीने फ्रान्सचे राज्यपद मिळविले इत-
केंच नव्हे, तर राज्यांतील सर्व अंदाधुंदी नाहींशी करून फ्रेंच राष्ट्र
पूर्वस्थिरीप्रत आणून सोडले यावद्दल फ्रेंच लोकांस अजूनही त्याचे
गोडवे गातात.

हेन्रीनंतर त्याचा ९ वर्षांचा मुलगा १३ वा लुई गादीवर आला
(१६१० ते १६४३). लुई हा अगदीच अल्पवयी असल्यामुळे राज्यकार-
भार चालविण्यास हेन्रीची दुसरी बायको ‘मेरिया डी मेडीसी’ हिच्या
नेतृत्वासाठी एक लहानसे सल्लागार मंडळ स्थापन करण्यांत आले होते.
परंतु मेरीच्या अंगीं राज्यकारभार चालविण्याची मुळीच अक्कल नसल्या-
मुळे राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे सुषमस्करे लोक व प्रॉटेस्टंट पंथाचे अनु-
यायी यांच्या हातांत जाऊन फ्रान्समध्ये पुनः गोंधळ माजतो कीं काय
अशी भीति वाटूं लागली !

परंतु या वेळी सिशल्यू नांवाच्या पुरुषाने आपल्या कर्तवगारीने व
मुत्सदेगिरीने फ्रान्समध्ये गडबड होऊं दिली नाहीं इतकेंच नव्हे तर फ्रान्स-

मधील राज्यव्यवस्था सुव्यवस्थित व मक्कम पायावर उभारून राजसत्ता अनियंत्रित केली. १६२४ मध्ये १३ लुई वयांत आत्यावर त्याने राज्यका-

भाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन त्याला रिशल्यूची काम-
मुख्य प्रधान नेमले. रिशल्यूच्या हातीं राज्यकार-
शिरी. भाराचीं सर्व सूत्रे देऊन, त्याच्या व्यवस्थेत मुळीच

व्यत्यय न आणल्यामुळे त्यास फ्रान्समधील अंतर्स्थ गडबड तत्काळ मोडतां आली. रिशल्यू हा स्वदेशाभिमानी व स्वामिभक्त असून फ्रान्समधील राजसत्ता अनियंत्रित करावयाची व अमीरउमरावांचे प्रस्थ कमी करून त्यांना इतर लोकांप्रमाणेच निस्पदवी करून टाकावयाचे अशा प्रकारचे दोन हेतु त्याने आपल्यापुढे ठेवले होते; व हे हेतु साध्य करण्यासाठी त्याने अविश्रांत परिश्रम केले. राज्यसत्ता अनियंत्रित करण्याचा प्रश्न करीत असतां त्यास सरदार व अमीरउमराव यांच्याकडून बराच विशेष करण्यांत आला. सरदार लोकांच्या हातांत असलेले राजकीय हक्क हिरावून घेत असतां, सरदार लोकांकडून त्याचा नाश करण्यासाठी वरेच कट रचण्यांत आले.

परंतु रिशल्यूने मुळीच न डगमगतां या कटाचा बीमोड करून त्यांतील पुढारी लोकांस फांशीं दिले व राजकीय सत्ता हिरावून घेण्यात घेते. इतरांस धाक वातला. या अमीरउमरावांप्रमाणेच प्रॅटेस्टंपंथीय हुगेनॉट लोकांकडून त्यास बराच अडथळा आला. नॉटच्या जाहीरनाम्याने या लोकांना धार्मिक सवलती-बरोबर बरेच राजकीय हक्कही मिळाले होते. चवथ्या हेनरीने या लोकांच्या ताब्यांत तटबंदीचीं शहरे व किले दिले असल्यामुळे त्यांच्या हातीं बरीच सत्ता होती. तेव्हां या लोकांच्या ताब्यांतील तटबंदीचीं शहरे हिरावून घेतलीं नाहीत तर त्यांच्याकडून राजसत्तेस वारंवार अडथळा येईल असें वाटल्यावरून रिशल्यूने त्यांच्या ताब्यांतील शहरे घेण्याचा उपक्रम सुरु केला. परंतु त्यांच्या अशा प्रकारच्या कृत्यानें चिढून जाऊन हुगेनाट लोकांनी रिशल्यूस प्रतिकार करण्यासाठी आपल्या मदतीस इंग्लिश

लोकांस बोलाविलें; तरी देसील न डगमगतां त्यानें या लोकांच्या ताब्यां-
तील तटबंदीचीं शहरें काबीज केलीं, व लारोशेल या समुद्रकिनाऱ्या-
वरील भक्त मिळून वेढा देऊन तो किल्ला हस्तगत केला. अशा प्रकारे
ह्युगेनाट लोकांच्या हातीं असलेली राजकीय सत्ता हिरावून घेऊन नॉट-
च्या जाहीरनाम्यांत प्रसिद्ध केल्याप्रमाणे केवळ धार्मिक सवलतीच या
लोकांना दिल्यामुळे, इतःपर या लोकांकडून फ्रान्सच्या अनियंत्रित राज-
सत्तेस मुळींच अडथळा आला नाहीं.

रिशल्यूने अशारीतीने फ्रान्सच्या अंतस्थ व्यवस्थेसंबंधीं आपले सर्व
हेतु साध्य केल्यावर त्यास परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालून फ्रान्सचा
दरारा सर्व युरोपभर वसविण्याच्चा प्रयत्न करतां आला. आस्ट्रियावर राज्य
करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याचे युरोपभर माजलेले प्रस्थ कमी केले तरच आणपास
फ्रान्सचे वैभव व दरारा वाढवितां येईल हें यास कळून चुकले. त्यावेळीं जर्मनी-
मध्ये मोठे धर्मयुद्ध सुरु असून सर्वत्र गोंधळ माजला होता, तेव्हां आपला

रिशल्यू परराष्ट्रीय
राजकारणांत
हात घालतो.

इष्ट हेतु साध्य करण्यास हीच संधि उत्तम आहे,
असें त्या धोरणी व दूरदर्शी मुत्सव्यास वाढून जर्मनी-
मधील प्रॉटेस्टंटपंथीय संस्थानास मदत करून
हॅप्सबर्ग घराण्याच्या नेवृत्वास्थालीं असलेल्या रोमन

कॅथलीक संस्थानांचा पराभव करण्याचे त्यानें ठरविले. या युद्धांत सामील
झाल्यामुळे फ्रान्सचा अतोनात फायदा झाला; तो इतका कीं, युद्धसमाप्ती-
नंतर झालेल्या वेस्टफालियाच्या तहाच्या वेळीं (१६४८) तर फ्रान्स
करील ती पूर्व दिशा अशी स्थिति होऊन फ्रान्सला आपले वर्चस्व सर्व
युरोपभर स्थापतां आले. परंतु दुईवाने वेस्टफालियाचा तह होण्यापूर्वीच
रिशल्यू मरण पावल्यामुळे (१६४२) त्यास आपल्या मुत्सद्देगिरीस आलेलीं
गोड फळे प्रत्यक्ष पहातां आलीं नाहीत !

प्रकरण ८ वें.

—————○○○—————

जर्मनींतील तीस वर्षे टिकलेले धर्मयुद्ध.

हृत्कृत १५५५ सालीं आगजवर्ग येथे ज्ञालेल्या तहानें कॅथलीक व प्रॉटे-स्टंट या दोन्ही पंथांमध्ये तडजोड व्हावी म्हणून करण्यांत आलेले प्रयत्न सिंद्हीस न जातां, या पंथांमधील तीव्र कलह तसाच धुमसत राहिला. कारण आगजवर्गच्या तहाने रोमन कॅथलीकपंथासच पक्षपात दाखविण्यास आला होता असे म्हणण्यास हरकत नाहीं! एखाद्या धर्माधिकाऱ्यानें जर प्रॉटे-स्टंटपंथाचा अवलंब केला, तर त्यास आगजवर्गच्या व्यवस्थेने आपल्या ताब्यांतील चर्चाच्या व्यवस्थेचा व कारभाराचाही राजी-नामा देणे भाग पडे. परंतु अशाप्रकारे आपल्या जागेचा राजीनामा देणे म्हणजे आपल्या धर्मपंथाचे निर्वलत्वच कबूल करण्यासारखे आहे असे वाटून प्रॉटे-स्टंटपंथीय धर्माधिकाऱ्यांनी तसें करण्याचें नाकारले! तेव्हां अर्थातीच दोन्ही पंथांमध्ये विनुष्ट येऊन पुनः एकदां या धार्मिक प्रश्नांसंबंधी जर्मनीमध्ये दुसरे एक धर्मयुद्ध उपस्थित होणार असें दिसून लागले. यासरीज कॅल्विनच्या पंथाचा जर्मनीमध्ये गेल्या पन्नास वर्षांत बराच प्रसार झाला असून, या पंथांतील लोकांस आगजवर्गच्या तहाने कोणत्याचे प्रकारची धार्मिक सवलत ठेवली नसल्यानें, या पंथाच्या अनुयायांची फारच चमत्कारिक स्थिति झालेली होती!

अशाप्रकारे जर्मनीमध्ये त्या वेळी दोन पंथ अस्तित्वांत असून त्यांचा आपसांत कलह असल्यामुळे तेथे धार्मिक बाबतीत अस्वस्थताच होती. या वेळी प्रॉटे-स्टंटपंथांतील ल्यूथर व कॅल्विन या दोन पुरुषांच्या अनुयायांनी एकमेकांविषयी मतसरभाव न बाळगतां संघटित प्रयत्न केला असता, तर त्यांना जर्मनीमध्ये आपले वर्चस्व प्रस्थापित करणे बरेच सुलभ जेळे असते. परंतु प्रॉटे-स्टंटपंथांतील ल्यूथर व कॅल्विन यांच्या अनुयायां-

मध्ये चढाओढ सुरु असल्यामुळे रोमन कॅथलीकपंथाच्या अनुयायांस मात्र संचाटित प्रयत्न करून, आपल्या पंथाचे वर्चस्व स्थापन करण्यास संघि मिळाली. त्यांनी ट्रॅट शहरीं आपल्या पंथाची धर्मपरिषद भरवून आपल्या पंथांतील वेडगळ समजुती काढून टाकल्या व यासेरीज, सर्वत्र रोमन कॅथलीकपंथाचा प्रसार होऊन प्रॉटेस्टंटपंथाचा नायनाट व्हावा या हेतूने

जीजस्ट लोकांनी प्रॉटेस्टंटपंथावर मारक प्रहार जीजस्ट लोकांची सुरु केले. जीजस्ट लोकांनी व्हिएन्ना व म्यूनिच-कामिगी.

सारख्या प्रमुख शहरीं जाऊन तेथील दरबारांत आपले वजन बसविले. जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानांत यांनी मुख्य अधानाच्या जागा पटकावल्या; व ते आपल्याच सळच्याने त्या संस्थानांचे धोरण ठरवू लागले. त्यांनी ठिकठिकाणी विद्यापीठे स्थापन करून, लहान विद्यार्थ्यांच्या मनावर आपली छाप बसविली !

जीजस्टपंथाच्यां लोकांची कामिगी पाहून प्रॉटेस्टंटपंथाचे अनुयायी अगदीं चकित होऊन गेले. आतां, आपण या वेळी कांहींच केले नाहीं तर प्रॉटेस्टंटपंथास जर्मनीमधून कायमचीच हकालपट्टी मिळेल असे वाढून १६०८ मध्ये प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या संरक्षणासाठी त्यांनी एक मंडळ स्थापन केले. प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची ही कृति पाहून रोमन कॅथलीकपंथाच्या अनुयायांनीही एक संघ स्थापन केला (१६०९) व बहेरियाचा संस्थानिक मैगिझमीलन यास आपल्या संघाचे अध्यक्षपद दिले. तेव्हां लागलीच प्रॉटेस्टंटपंथाच्या अनुयायांनी पॅलटाइनचा संस्थानिक फ्रेडरिक यास आपल्या मंडळाचे नेतृत्व देऊन रोमन कॅथलीकपंथाशी दोन हात करण्याची सर्व तयारी केली.

अशाप्रकारे जर्मनीमध्ये रोमन कॅथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांच्या अनुयायांनी एकमेकांशी टक्र देण्यासाठीं सर्वप्रकाराची पूर्वतयारी केली असल्यामुळे एसादें कारण सांपडतांच या दोन पक्षांमध्ये मोठा

खटका उडणार असें सपष्ट दिसूं लागलें; व थोडवयाच दिवसांत या दोन पंथांमध्ये खटका उडण्यास बोहिमिया प्रांतांत एक निमित्तकारण उपस्थित झाले !

बोहिमिया हें संस्थान आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराच्या ताब्यांत असून, त्या संस्थानांत स्लावह व जर्मन्स या दोन्ही जातींचे लोक रहात असत. जर्मनीमध्ये इतरत्र सुरु झालेल्या धर्मसुधारणेने गेल्या २५-३० वर्षांत प्रॉटेस्टंटपंथाचा या संस्थानावर वराच पगडा बसला होता.

बोहिमिया
संस्थानांतील
गडबड-१६१८.

येथील लोकांस या पंथापासून परावृत्त करण्याच्या इरायाने ज्यूडोल्फ बादशहाने आपणाकडून होईल तितके प्रयत्नही केले होते; परंतु हे सर्व प्रयत्न निष्कळ ठरून तेथें प्रॉटेस्टंटपंथ अधिकच जोराने

पसरत चालला ! तेव्हां तेथील लोकांस धार्मिक बाबतीत कांहीं सवलती दिल्या नाहीत तर कदाचित् तेथें बंडही उपस्थित होईल अशी भांति वाढून ज्यूडोल्फ बादशहाने एक जाहीरनामा काढून धार्मिक बाबतीत सवलती दिल्या असल्याचें प्रसिद्ध केले (१६०९). परंतु ज्यूडोल्फनंतर गादीवर येणाऱ्या मॅथिअस बादशहाकडून (१६१२-१९) या जाहीरनाम्याप्रमाणे कांहींच कृति झाली नाहीं इतकेच नव्हे तर उलट त्याच्या अमदानींत प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा विनाकारण छळ मात्र होऊं लागला ! तेव्हां तेथील लोकांनी चिढून जाऊन १६१८ मध्ये बंड उभारले; व प्रेग शहरांतील सरदार व बडेलोक यांच्या वाढव्यावर हळ्या करून तेथील किल्ला आपल्या हस्तगत केला !

बोहिमियामधील बंडाची वार्ता ऐकतांच जर्मनीमधील दोन्ही पक्षांस युद्ध उपस्थित करण्यास सबळ कारण मिळून तीस वर्षे टिक्कणारे मोठे धर्मयुद्ध सुरु झाले. पहिल्या प्रथम या युद्धाचा विस्तार जर्मनीपुरताच होता, तरी हलके हलके युरोपमधील इतर राष्ट्रे त्यांत सामील होऊन हें युद्ध सर्व युरोपवर्डभर पसरले. तेव्हां या तीस वर्षे टिक्कणाऱ्या युद्धाचे

विषयाविवेचनाच्या सोर्यासाठी मुख्यत्वेकरून चार विभाग पाढण्यांत येतात: (१) बोहिमिया व पॅलेट्राईन या दोन प्रांतांमधील युद्धप्रसंग (१६१८ ते १६२३), (२) डॅनिश विभाग (१६२५-१६२९), (३) स्वीडिश विभाग (१६३०-१६३५), (४) फ्रॅंच व स्वीडिश विभाग (१६३५-१६४८).

(विभाग १ ला.)

प्रेग शाहरामध्ये बंडखोर लोकांनी आपले स्वतःचे राज्य स्थापन करून प्रॉटेस्टंटपंथीय मंडळास आपल्या मदतीस येण्याविषयी विनंति केली. अशाप्रकारे बोहिमिया प्रांतांत बंडाळी सुरु होऊन एक वर्ष झाले नाहीं तोंच १६१९ मध्ये मॅथियस बादशाह मरण पावून त्यानंतर २ रा फर्डिनंड हा कर्तृत्ववान् बादशाह गादीवर आला.

बादशाह २ रा फर्डिनंड रोमन कॅथलीक पंथाचा कडू अनुयायी होता. जीजस्टपंथीय धर्माधिकाऱ्यांच्या हातासाळीं त्याचे लहानपणचे शिक्षण झाले असल्याने रोमन कॅथलीक पंथाचा सर्वत्र प्रसार करून प्रॉटेस्टंट पंथाचा उच्छेद करणे २ रा फर्डिनंड वादशाह. हेच आपले जीवितकर्तव्य आहे असे त्यास वाटल्यास त्यांत कांहीच नवल नव्हते ! त्याने गादीवर येतांच बोहिमिया प्रांतांतील बंडसोरांचा मोठ करून तो प्रांत आपल्या राज्यास जोडण्याचा निश्चय केला; व आपणास या कार्मी मदत करण्यासाठी त्याने बहे-रियाचा संस्थानिक मॅग्जिनीलन याच्या नेवृत्वासाळीं स्थापन हालेल्या रोमन कॅथलीक संघाची मदत मागितली.

फर्डिनंडप्रमाणे मॅग्जिनीलनही कर्तृत्ववान् असून रोमन कॅथलीक पंथाचा कडू अनुयायी होता; व फर्डिनंडला मदत करून बोहिमिया प्रांता-

तील वंड मोडणे म्हणजे मोठे धर्मकृत्यच आपण करीत आहोत असें त्यास वाटत असल्यामुळे त्याच्याकडून फार्डिनंडला सट्टळ हातानें मदत मिळाली.

मॅगिझिमीलन व फर्डिनंड यांचे संयुक्त सेन्य आपणावर चालून येत आहे हें पाहातांच बोहिमिया प्रांतांतील प्रॉटेस्टंट लोकांनी पॅलेटाईनचा संस्थानिक फेडरीक यास आपला सेनापति नेमून त्याच्या नेवृत्वाखालीं रोमन कॅथलीक पंथाच्या सैन्याशीं तोंड देण्याची तयारी केली. परंतु फेडरीक हा अगदींच असमर्थ असल्यानें त्याच्याकडून कोणतीच कामगिरी सिस्ट्रीस गेली नाही; इतकेंच नव्हे तर प्रेगजवळ व्हाईट हिलच्या लढाईत त्याच्या फौजेचा मोड होऊन त्यास पळ काढणे भाग पडले (१६२०). फेडरीकच्या सैन्याचा मोड केल्यावर मॅगिझिमीलन व फर्डिनंड यांनी पुनः बोहिमिया प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला.

बोहिमियामधील वंडामुळे उपस्थित झालेल्या युद्धाचा येथेच निकाल लागला असता, परंतु आपणास मिळालेल्या जयाने चढून जाऊन

कॅथलीक पंथाचा जय. आणखीही कांहीं गोष्टी साध्य झाल्या तर पाहाव्या असें बादशाहा फर्डिनंड याच्या मनांत आले. त्याने

एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून फेडरीकला जर्मनीमधून हव्हपार केल्याचें जाहीर केले, यानंतर फेडरीकचे पॅलेटाईन संस्थान बच्वेरियाचा राजा मॅगिझिमीलन यास बक्षिस देण्याचें ठरवून, त्यास त्या संस्थानाचा कबजा घेण्याचा हुक्म दिला !

बादशहाच्या हुक्मप्रमाणे मॅगिझिमीलन आपल्या फौजेनिशीं पॅलेटाईन प्रांतावर चालून आला तेव्हां या अरेवाचीच्या व अन्यायाच्या कृती-बद्दल जर्मनीमधील सर्व प्रॉटेस्टंपंथीय लोकांस चीड येऊन बादशहाविसूद्ध टक्कर देण्याचा त्यांनी निर्धार केला. यावेळीं जर्मनीमधील युद्धांत भाग घेण्याची इतर युरोपियन राष्ट्रांत इच्छा उत्पन्न झाली. इंग्लंडचा राजा १ ला जेम्स याची मुलगी फेडरीकला दिली असल्यामुळे फेडरीकचा प्रांत बळकाविष्वाचा मॅगिझिमीलनचा विचार पाहून त्याच्या मदतीसाठीं इंग्लंडहून मदत

आली. इतर युरोपियन राष्ट्रांनाही जर्मन प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांबद्दल सहानुभूति

डेन्मार्क युद्धांत
सामील होते.

वाढून या युद्धांत भाग घेण्याची इच्छा झाली, परंतु

यावेळी डेन्मार्कच्या राजाखेरीज इतर राष्ट्रांनी या

युद्धांत प्रत्यक्ष लक्ष घातले नाही. जर्मन प्रॉटेस्टं-

पंथीय लोकांच्या विनंतीवरून डेन्मार्कच्या राजानें या युद्धांत भाग घेण्याचे
उरवितांच या धर्मयुद्धाचे पूर्वीचे आकुंचित क्षेत्र विस्तार पावून तें थोडेंसे
उत्तरेकडे सरकले.

(विभाग २ रा.)

प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस जरी डेन्मार्कची मदत मिळाली होती, तरी
गेमन कॅथलीक सैन्याचा सेनापति टिली यानें त्यांचा पराभव केला. या-
नंतर कांहीं दिवसांनीं टिलीप्रमाणेच वालेनस्टाईन नांवाच्या नुकत्याच
सेनापति वालेनस्टाईन. प्रसिद्धीस आलेल्या सेनापतीनें वादशाही फौजेचे

आधिपत्य स्वीकारून डेन्मार्कच्या राजाचा पूर्ण
मोड केला. वालेनस्टाईन हा नुकत्याच प्रसिद्धीला आला असून त्यानें
आपले वजन सर्वावर बसविले होते. १६२५ च्या सुमारास वादशाहा २ रा
फर्डिंग याच्याजवळ पैशाची पुरेशी कुमक नसल्यामुळे त्यास वादशाही
फौज जमा करतां येईना ! परंतु या वेळीं वालेनस्टाईननें पुढे येऊन
पैशाच्या मदतीखेरीज मोठी फौज जमा करतां येणे शक्य असल्याचे
सुचविले; व अशा प्रकारे फौज जमा करण्याबद्दल वादशाहाची अनुमति
मिळतांच, त्यानें एक फौज जमा करून त्यांच्या पगारासाठीं जिंकलेल्या
प्रदेशांतील लोकांकडून सक्तीनं संडणी गोळा करण्याचा उपक्रम सुरु केला.

अशा प्रकारे वादशाही सजिन्याची यत्किंचितही मदत न घेतां
वालेनस्टाईन यास वादशाहाच्या बाजूने लढण्यासाठीं बरीच फौज तयार
ठेवतां आली !

१६२६ मध्ये वालेनस्टाईन व टिली यांच्या सैन्याने प्रॉटेस्टंटपंथीय
लोकांचा पुरा फडशा पाढून डेन्मार्कच्या राज्यावर स्वारी केली. डेन्मार्क-

न्या राजानें या सैन्याशीं कांहीं वेळ टक्र दिली, पण सरते शेवटी त्याचा पराभव होऊन १६२९ मध्ये लबेक येथे त्यास तह करणे भाग पडले. या तहानें डेन्मार्कच्या राजास आपला सर्व गमावलेला मुलूख परत मिळाला, परंतु इतःपर जर्मनीमधील युद्धांत आपण भाग घेणार नाहीं असें त्यास अभिवचन घावे लागले.

लबेक येथे डेन्मार्कच्या राजाशीं तह होण्यापूर्वीच वालेनस्टाईन यानें सर्व उत्तर जर्मनी काबीज केली असून आतां त्याच्या मनात निराशेच विचार घोळूळ लागले होते. जर्मनीमधील लहान लहान संस्थानें नाहींशीं करून, बादशाहाच्या नेतृत्वाखालीं जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन

करावें अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती; व या वालेनस्टाईनची महत्त्वाकांक्षा दिशेने प्रयत्न करण्याचा त्यानें उपक्रम केला.

त्यानें बालिक समुद्रापर्यंत सर्व उत्तर जर्मनी काबीज केली होती व आतां फक्त 'स्ट्रालसुण्ड' नांवाचे बालिक समुद्रावरील आगमारी बंदर काबीज करण्याचा जरी त्याचा विचार होता तरी तें बंदर काबीज करण्याचे त्याचे सर्व प्रयत्न निष्कळ ठरले ! स्वीडनचा महत्त्वाकांक्षी राजा गस्टाव्हस अडोल्फस यांव्याकडून त्या आगमारी ठिकाणास कुमक मिळत असल्यामुळे वालेनस्टाईनचे सर्व प्रयत्न निष्कळ ठरत ! गस्टाव्हस हा महत्त्वाकांक्षी असून जर्मन युद्धांत आपण भाग घ्यावा असें त्यास पुकळ दिवसांपासूनच वाटत होते, परंतु पोलंडच्या राजकारणांत हात घालून उत्तर व पूर्व युरोपवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी त्याचे प्रयत्न सुरु असल्यामुळे जर्मन राजकारणांत हात घालण्यास त्यास इतके दिवस फुरसतच सांपडली नव्हती !

स्ट्रालसुण्ड हें आगमारी ठिकाण घेण्यासंबंधाचे वालेनस्टाईनचे सर्व प्रयत्न जरी निष्कळ ठरले, तरी इतरत्र रोमन कॅथलीक पंथाचाच मूर्ण विजय

होत होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. लबेकच्या तहाने डेन्मार्कच्या रोमन कैथलीक पंथाचा विजय. राजास जर्मन युद्धांतून आपले अंग काढून घ्यावे लागले असून वालेनस्टाईन व टिली या दोन सेनापतींनी सर्व उत्तर जर्मनीवर आपले वर्चस्व स्थापन केले होते. अशा प्रकारे आपला सर्वत्र विजय झालेला पाहून २ या फर्दिनंड बादशाहाने १६२९ मध्ये एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, व १५५५ मधील आगजवर्गच्या तहानंतर जर्मनीतील प्रॉटेस्टंटपंथीय धर्माधिकाऱ्यांनी आपल्या ताब्यांत ठेवलेल्या चर्चच्या हुक्मतीखालील जिमिनी व मालमत रोमन कैथलीक पंथाच्या धर्माधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत देण्याविषयी फर्माविले. बादशाहाच्या या हुक्मामुळे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचे वरेच नुकसान होत असल्याने ते फारच चिहून गेले.

अशा प्रकारे जर्मनीमध्ये रोमन कैथलीक पंथाचे वरेच वर्चस्व असल्यामुळे प्रॉटेस्टंट पंथाच्या अनुयायांचे कांहींच चालले नसते, परंतु प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या सुदैवाने बादशाहाने वालेनस्टाईन या प्रस्यात सेनापतीस कामावरून काढून टाकल्यामुळे प्रॉटेस्टंट पंथाच्या अनुयायांचा अप्रत्यक्ष रीतीने फायदाच झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. वालेनस्टाईनने थोडक्याच काळांत आपला द्रारा सर्वत्र बसविला असल्यामुळे

त्याच्यावढल इतर सरदारांस मत्सरभाव वाढूलागला. याखेरीज सर्व जर्मन संस्थानांचे स्वातंत्र्य हरण करून संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करावे अशी त्याची महत्वाकांक्षा असून त्या दिशेने त्याचे प्रयत्न चालल्यामुळे जर्मन संस्थानिकांस त्याचा राग येणे साहजिकच होते. अशा प्रकारे वालेनस्टाईनचे वैभव कोणास पाहवले नाहीं व १६३० मध्ये रॅटिस्बॉन येथै भरलेल्या जर्मन संस्थानिकांच्या बैठकीत, त्यास सेनापतिपदावरून काढून टाकण्याचे ठरून सर्व जर्मने संस्कृतेवरीं बादशाहाकडे त्यासंबंधाने आग्रहाचे मागणे केल्यामुळे, बादशाहास त्यांच्या विनंतीस नाहिलाजास्तव रुकार आवा लागला !

(विभाग ३ रा.)

वालेनस्टाईनसारख्या कर्तृत्ववान सेनापतींस राजीनामा यावा लावल्यानंतर बादशाही फौजेच्वा व रोमन कँथलीक संघाचा कमळुवतपणा

सर्वांच्या निर्दर्शनास आला ! यासेरीज स्वीडनचा जर्मनयुद्धांत भाग घेतो पराक्रमी राजा गस्टाव्हस अडोल्फस याने आपली १६१०-३५.

महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्याच्या इरायाने या युद्धांत प्रत्यक्ष भाग घेतला असल्यामुळे तर रोमन कँथलीक पंथाचे वर्चस्व लवकरच नष्ट होणार असें स्पष्ट दिसून लागले.

स्वीडनचा राजा गस्टाव्हस हा कर्तृत्ववान होता. त्याने आपल्या अमदानींत स्वीडनचे राष्ट्र वरेंच संपन्न स्थितीप्रत आणून सोडले होते. स्वीडनची अंतस्थ स्थिति सुधारावी, व युरोपच्या उत्तरेकडील बाल्टिक समुद्रावरील सर्व आरमारी वंदरे व आसपासचा मुलूख आपल्या ताब्यांत घेऊन बाल्टिक समुदावर स्वीडनचे पूर्णपणे वर्चस्व प्रस्थापित करावे अशी

गस्टाव्हस अडोल्फस याची महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु वालेनस्टाईनच्या सैन्याने उत्तरजर्मनींत पराक्रम गाजवून आपली सत्ता बाल्टिक समुद्रापर्यंत नेऊन भिडविल्यामुळे

त्यास जर्मन बादशाहबद्दल साहजिकच मत्सर वाढून लागला. तेव्हां हॅप्सबर्म घराण्याच्या अमलासाली गेलेला मुलूख परत मिळविण्यासाठी जर्मनीमध्ये चाललेल्या धर्मयुद्धांत भाग घेऊन प्रॉटेस्टंट-पंथीय लोकांचा पक्ष उचलणे त्यास इष्ट वाटले.

अशा प्रकारे गस्टाव्हस याची मदत मिळतांच जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस हुरूप आला; परंतु आपल्या जर्मन राजकारणांत यास कितपत हात घालून यावद्दल मात्र त्यांच्यामध्ये एकमत नव्हते. गस्टाव्हस हा महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळे आपणास नुसती मदत करून न थांबतां हा जर्मनीमधील संस्थाने देसील आपल्या ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न करील अशी त्यांस भीति वाटत होती ! गस्टाव्हस जर्मनीमधील धर्मयुद्धांत

भाग घेण्याच्या विचारांत आहे हे पहातांच फान्सचा प्रख्यात मुल्सदी स्वीडन व प्रान्स यांचा आपसांतील तह—१६३१. रिश्ल्यू याला देखील जर्मन युद्धांत आपण भाग घ्यावा असे वाटून त्याने लागलीच स्वीडनचा राजा गस्टाव्हस अडोल्फस याच्याशीं तह केला व त्यास पेशाची कुमक देण्याचे कबूल केले.

इकडे जर्मनीतील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोक गस्टाव्हस याच्याकडून मिळणाऱ्या मदतीचा स्वीकार करावा कीं नाहीं या विचारांत असतां, मँगडेनबर्ग येथे १६३१ मध्ये रोमन कॅथलीक पंथाच्या फौजेने जीं अनंतित कृत्ये केलीं, तीं पाहून स्वीडनची मदत घेतल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असे त्यांस वाटूं लागले. टिळी या सेनापतीच्या हाताखालील फौजेने मँगडेनबर्ग हे शहर उघ्वस्त करून २०००० प्रॉटेस्टंट लोकांची कत्तल केल्याची बातमी ऐकून प्रॉटेस्टंट पंथीय लोक चिढून गेले; व त्यांनी गस्टाव्हसची मदत घेऊन मँगडेनबर्ग येथील कत्तलीचा सूड घेण्याचा निश्चय केला.

गस्टाव्हसची मदत मिळतांच युद्धाचे सर्वच पारडे फिरले. ब्रेटनफाईल्ड येथे स्वीडिश फौजेने टिळी याच्या हाताखालील फौजेचा पुरा मोड केला (१६३१). आजपर्यंत रोमन कॅथलीक पक्षाच्या सैन्यावर प्रॉटेस्टंटपंथीय फौजेस कधीच जय मिळाला नव्हता, तेव्हांनी गस्टाव्हसचा हा पराक्रम पाहून सर्वजण चकित झाले व त्याजबद्दल सर्वांस आद्र वाटूं

लागला ! १६३२ मध्ये बहेरिया व आस्ट्रिया या दोन संस्थानांवर हल्ला करून मॅगिझीमीलन व बाद-शाहा २ रा फर्डिनंड यांना शरण आणण्याचा निश्चय करून गस्टाव्हस आपल्या सैन्यानिशीं निघाला असतां त्यास बहेरियाची राजधानी म्यूनिच सहज काबीज करितां आली, व आतां आस्ट्रियाची राजधानी विहेशा देखील त्याच्या हातांत जाईलसा रंग दिसूं

लागला. अशा प्रकारे गस्टाव्हसचा पराक्रम पाहून आपले संरक्षण करण्यासाठी वालेनस्टाईनला पुनः बादशाही फौजेचे आधिपत्य घावे असे बादशाहा २ रा फर्डिनंड यास वाटून त्याप्रमाणे त्यास विचारण्यांत आले.

वालेनस्टाईनला
सेनापतिपद
पुनः मिळते.

वालेनस्टाईनने पहिल्याप्रथम या विनंतीचा अनादर केला होता, परंतु एकंदर परिस्थितीचा विचार केल्यावर आपण विहेच्चा राजधानीच्या संरक्षणार्थ गेलों नाहीं तर आस्ट्रियाची कांहीं घडगत लागणार नाहीं हें पाहून त्याने बादशाहाच्या विनंतीस रुकार दिला.

वालेनस्टाईनने बादशाही फौजेचे आधिपत्य स्वीकारतांच, पूर्वीचे अनेक सैनिक त्यास थेऊन मिळूळ लागले. १६३२ च्या सुमारास बादशाही सैन्याचा आधिपति वालेनस्टाईन व प्रॉटेस्टंपंथीय लोकांचा पुढारी गस्टाव्हस हे दोन प्रख्यात सरदार एकमेकांशी हुंजाण्यासं सज्ज शाळे. या दोन प्रमुख सेनापतींनी कांहीं किरकोळ जय मिळाविल्यावर त्यांची

लटझेनची
लढाई १६३२.

लिपक्षीकनजीक लटझेन या गांवीं गांठ पट्टन, तेथें झालेल्या निकराच्या लढाईत उभयपक्षांची बरीच प्राणहानि झाल्यावर गस्टाव्हसच्या सैन्यास जय मिळाला खरा, परंतु त्या लढाईत गस्टाव्हसला बळी पडावे लागले.

(विभाग ४ था.)

लटझेनच्या लढाईत गस्टाव्हस मारला गेल्यामुळे स्वीडिश सैन्याची फारच चमत्कारिक स्थिति झाली. गस्टाव्हसची मुलगी सिव्हियाना ही अगदीच अल्पवयी असल्याने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आक्सेनस्टीर्न या मुख्य प्रधानाच्या हातीं गेलीं. या प्रधानाच्या मुत्सद्देगिरीने राज्यकारभाराची सर्व व्यवस्था नीट चालली होती, तरी स्वीडिश सैन्याचे आधिपत्य स्वीकारण्यास गस्टाव्हसप्रमाणे कोणी समर्थ सेनापति नसल्यामुळे १६३४ मध्ये नर्दिनजेन येथील लढाईत स्वीडिश फौजेचा बादशाही फौजेकडून मोड झाला. यावेळी बादशाही फौजेचे आधिपत्य वालेनस्टाईनसारख्या कसलेल्या सेनापतीकडे असते, तर बादशाही फौजेकडे वर मान करून पष्हाण्यास

कोणी समर्थ झाला नसता. परंतु १६३४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत कांहीं कटवाल्या मंडळींनी त्याचा वध केला असल्यानें बादशाही फोजेचें आधिपत्य अननुभविक सेनापतीस घावे लागून प्रॉटेस्टंपंथीय सैन्याचा पूर्णपणे फडशा पाडतां आला नाहीं. इकडे स्वीडिश सैन्याचा पराभवच होत आहे हे पाहून आपण या युद्धांत उघड रीतीने भाग घ्यावा असे फ्रान्सचा मुख्य प्रधान रिशल्यू यास वाढू लागले. इतके दिवस फ्रान्सने गस्टाव्हसला केवळ पैशाचीच मदत केलेली होती, परंतु आतां फेंच सैन्य पाठवून जर्मनीच्या

धर्मयुद्धांत हात घालण्याचा त्याने निश्चय केला.

फ्रान्स युद्धांत
भाग घेने.

फ्रान्सकडून सैन्याची मदत येतांच या युद्धाचे

पूर्वीचे मर्यादित क्षेत्र विस्तार पावून या युद्धाचा

वणवा सर्व युरोपमध्ये भटकला. जर्मनीमधील रोमन कॅथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन पंथांमधील कलह वाजूलाच राहून युरोपमधील वर्चस्वासंबंधीं फ्रान्सवर राज्य करणारे बोरबोन घराणे, व आस्ट्रियावर राज्य करणारे हॅप्सबर्ग घराणे यांच्यामध्ये झूंज सुरु झाली! फ्रान्स व आस्ट्रिया यांच्या ताब्यांत युरोपमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणीं बराच मुलूख असल्यामुळे या युद्धाच्या ज्वाळा तात्काळ त्या प्रांतांनही ढोकावू लागल्या; व जर्मनी-प्रमाणे इटली, नेदर्लंड हे प्रांत देखील युद्धक्षेत्रांत समाविष्ट झाले. फ्रान्सने या युद्धांत भाग घेतल्यावरोवर आस्ट्रियाची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली. उत्तरेकडून स्वीडनचे सैन्य व दक्षिणेकडून फ्रान्सचे सैन्य जर्मनी-वर चालून येत होते. जर्मनीच्या बादशाहाने स्पेन व नेदर्लंड येथून कुमक मिळाविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु या दोन्ही प्रांतांसही फ्रान्सकडून शह असल्यानें तेथूनही सैन्य येऊ शकले नाहीं! अशारीतीने बादशाहास दुसरीकडून कोठूनही सैन्याची मदत न मिळाल्यामुळे आपल्या स्वतःच्या सामर्थ्यावरच अवलंबून रहावे लागले, व हॅप्सबर्ग घराण्याचा व बादशाही सत्तेचा पराभव होऊ लागला!

इतकीं वर्षे चाललेल्या धुमश्वकीने जर्मनीची स्थिति अगदीच मिळूषावस्थेप्रत जाऊन पोहोचली होती. देशांतील उद्योगधंदे नाहींसे

होऊन शेतकीही बंद पडली असल्यामुळे देशांतील गरीब लोकांची उपासमार होऊ लागली. याखेरीज जिकडे तिकडे बेबंदशाही माजली असून देशांतील फौजा लूटमार करूनच आपला उदरनिर्वाह चालवीत !

अशा प्रकारे जर्मनीमध्ये सर्वत्र अंदाखुंदी माजली जर्मनीमधील कष्ट-
प्रद स्थिति. असल्यामुळे आतां तह करून हैं भयंकर युद्ध
एकदांचे संपवावे असे बादशहा ३ रा फर्दिनंद

(१६३७ ते ५७) यास वारू लागले. आज तीस वर्षपर्यंत चाललेल्या या युद्धास दोन्ही पक्षांकडील मंडळी होती; तेव्हां तह करून हैं युद्ध थांववावे असेच सर्वांस वाटून १६४८ मध्ये वेस्टफालिया येथे तह करण्यांत आला.

वेस्टफालियाचा तह युरोपच्या इतिहासांत फारच महत्त्वाचा आहे. या तहाने फ्रान्स व स्वीडन या राष्ट्रांना त्यांनी केलेल्या मदतीवद्दल जर्मनी-मधील कोणता प्रदेश द्यावयाचा हैं ठरविण्यांत येऊन प्रॅटेस्टंट व कॅथलीक या दोन्ही पक्षांमधील वैमनस्य अजीबात नष्ट करण्यांत आले. याखेरीज या तहाने जर्मनीच्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये बरेच फेरफार करण्यांत येऊन राजकीयदृष्ट्या जर्मनीचे अनेक स्वतंत्र तुकडे करण्यांत आले.

(१) स्वीडनने या युद्धांत प्रमुख भाग घेतला असल्यामुळे त्यास पोमेरेनिया प्रांताचा. पश्चिमभाग मिळाला असून ब्रेमेन व व्हर्डून हीं धर्मपीठेंही मिळाली. फ्रान्सला मेट्टेंझ, टोल वॉरे धर्मपीठें मिळून आल-शास हा प्रांत मिळाला. या प्रांतांतील स्ट्रॅसबर्ग हैं प्रमुख शहर मात्र फ्रान्सच्या ताब्यांत आले नाहीं. (२) आगजबर्गच्या तहाप्रमाणे धार्मिक बाबीची व्यवस्था जर्मनीमध्ये लावण्यांत येऊन, ल्यूथरच्या पंथाप्रमाणे

कॅल्विनच्या पंथाचाही त्यांत उल्लेख करण्यांत आला वेस्टफालियाचा तह होता. १ जानेवारी १६२४ पासून जीं धर्मपीठे १६४८.

प्रॅटेस्टंट किंवा रोमन कॅथलीक धर्माधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत असतील तीं त्यांच्याकडे असावीत असे ठरविण्यांत आले.

(३) या तहाने जर्मनीच्या राजकीय व्यवस्थेत तर मोठीच क्रान्ति झाली. जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानांस स्वतंत्रपणे एकमेकांशी किंवा परकीय राष्ट्रांशी तह करण्याचे अधिकार देण्यांत आले. याखेरीज ब्रॅन्डेनबर्ग या लहानशा संस्थानिकास बराच मुळस मिळाला, त्यामुळे पुढे या संस्थानाचा विकास होऊन प्रशियाचे राष्ट्र निर्माण झाले. याखेरीज नेहर्लैंडमधील डच लोकांनी स्पेनचे वर्चस्व झुगाऱ्यान दिले होते, त्यासही या तहाने मान्यता मिळून डच लोकांचे स्वातंत्र्य जाहीर करण्यांत आले.

ल्यूथरच्या उदयापासून जर्मनीमध्ये उद्भूत झालेली धर्मसुधारणेची लाट सर्वत्र पसरून धार्मिक प्रश्नासंबंधाने रोमन कॅथलीक व प्रॉटोस्टंट या

वेस्टफालियाच्या
तहाचे महत्व.

पंथांमधील मतभेद तीव्रतर होऊन प्रत्येक पंथ दुस-
च्या पंथाचा समृळ नाश करण्यासाठी उद्युक्त होत.

असे. सोळाच्या शतकाच्या आरंभापासून सत-
राव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत युरोपियन राष्ट्रांच्या अंतस्थ व परराष्ट्रीय धोरणाकडे लक्ष दिल्यास त्यांत धार्मिक कारणाच प्रमुख असल्याचे आपल्या निर्दर्शनास येईल. परंतु या तहाने धार्मिक व राजकीय बाबींचा विचार होऊन त्याप्रमाणे युरोपची नवीन तळेहेने मांडणी करण्यांत येऊन त्यामध्ये बहुतेक सर्व युरोपियन राष्ट्रांचे हितसंबंध गोंवले गेले असल्यामुळे या तहाने युरोपचा अंतर्राष्ट्रीय कायदांच ग्रथित केला गेला असें म्हटल्यास वावगं होणार नाही !

प्रकरण ९ वें.

सतराच्या शतकांतील इंग्लंड.

पाहिला जेम्स.

(१६०३—१६२५.)

इलिझाबेदनंतर स्कॉटलंडची राणी मेरी हिचा मुलगा जेम्स इंग्लंड-च्या गादीवर आला. जेम्सला इंग्लंडची गादी ममलण्यापूर्वी तो स्कॉटलंडवर राज्य करीत असल्यामुळे, सर्व ग्रेटब्रिटन त्याच्या अमलाखाली आले. अशा रीतीनें एकाच राजाची सत्ता जरी या वेळे-पासून इंग्लंड व स्कॉटलंड या दोन देशांवर सुरु झाली तरी त्या राष्ट्रांचे या वेळी राष्ट्रीय ऐक्य झाले नसून दोन्ही राष्ट्रांचे कायदेकानू व राष्ट्रीय संस्था मिन्न भिन्न होत्या, हे आपण लक्षात ठेविले पाहिजे.

जेम्स गादीवर आला त्या वेळी इंग्लंडची अंतस्थ व परराष्ट्रीय स्थिती बरीच समाधानकारक होती. १५८८ मध्ये अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या स्पेनच्या बलाढ्य आरमाराचा पराभव झाल्यामुळे इंग्लंडची समुद्रवरील सत्ता बरीच प्रबल होऊन परकीय शत्रूपासून भिष्याचें कारण नव्हते; त्याचप्रमाणे इलिझाबेदच्या कारकीदीर्त इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंट एपि-स्कोपेलियन पंथाची पूर्णपणे स्थापना झाल्यानें, रोमन कॅथलीक पंथीय लोकांकडून धार्मिक प्रश्नांसंबंधानें कांहीं अंतस्थ गडवड होईल, असे वाट-

इंग्लंडची तत्कालीन परिस्थिती. पण्याचा मुळींच संभव नव्हता. प्रॉटेस्टंट पंथांतील कांहीं ज्वलज्जहाल मंडळीस इंग्लंडमध्ये प्युरीटन पंथाप्रमाणे राहण्याची मुभा पाहिजे होती; व या लोकांस कांहीं थोड्या सवलती देऊन संतुष्ट ठेवतां येणे शक्य होतें ! अशा

प्रकारे इंग्लंडची अंतस्थ व परराष्ट्रीय राजकारणासंवंधाची स्थिति बरीच समाधानकारक असल्यानें जेम्स राजास प्रजेचे प्रेम संपादन करून घेणे बरेच सुलभ काम होते. परंतु जेम्सची राजकीय व धार्मिक प्रश्नासंवंधाची मते चमत्कारिक व हेकेसोरपणाची असत; व त्यामुळे त्यास आपल्या प्रजेस संतुष्ट राखतां आले नाहीं, तर उलट त्याने प्रजेशी वितुष्ट संपादन करून, राजा व प्रजा यांन्यामध्ये यापुढे जवळ जवळ शंभर वर्षे टिकाऱ्या कलहाचेच वीजारोपण केले असे म्हणावयास पाहिजे.

जेम्स गादीवर आल्यावर थोड्याच दिवसांनी प्युरिट्टन पंथीय लोकांनी धार्मिक प्रश्नासंवंधाने समाधानकारक निकाल लावून घेण्याच्या उद्देशाने हॅम्पटन कोर्ट (१६०४) या ठिकाणी एक परिषद भरवून राजास निमंत्रण दिले. जेम्सने या लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणे धार्मिक प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लावला नाहीं इतकेच नव्हे, तर हे लोक एपिस्कोपेलियन पंथाचे शत्रु आहेत अशी त्याने आपली समजूत करून घेऊन त्यांना धार्मिक वावर्तीत कोणत्याच प्रकारच्या सवलती देण्याचे साफ नाकारले ! वास्तविक पहातां प्युरीट्टन पंथाचे लोक एपिस्कोपेलियन पंथाचे शत्रु नसून, एपिस्कोपेलियन पंथांतील कांहीं संस्कार व वेण्डगळ आचार कमी करून तो धर्म अधिक शुद्ध पायावर उभारावा एवढेच कायते त्यांचे मागणे होते; परंतु जेम्सने या लोकांच्या निरुपद्रवी मागण्याचा अव्हेर करून त्यांच्याकडून अप्रियता संपादन केली !

प्युरीट्टन पंथीय लोकांप्रमाणेच रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांनाही जेम्सकडून आपणास कांहीं धार्मिक वावर्तीत महत्त्वाच्या सवलती मिळतील असे वाटत होते. स्कॉटलंडची राणी मेरी ही रोमन कॅथलीक पंथाची

कट्टी अनुयायी असल्यामुळे तिचा पुत्र जेम्स याचाही त्याचे धर्मपंथाकडे कल असेल अशी त्याची कल्पना होती. परंतु जेम्स गादीवर येऊन शक्दोन वर्षे होत आलीं, तरी आपणांविरुद्ध असलेले कडक व अन्यायी कायदे रद्द करून आपणास धार्मिक सवलती देण्याचे

रोमन कॅथलीक
लोकांचा जेम्सविरुद्ध
कट-१६०५.

जेम्सच्या मनांत येत नाही हें पाहतांच त्या पंथांतील काहीं लोकांनी जेम्स व प्रॉटेस्टंट-पार्लमेंट यांचा नाश करून टाकण्यासाठी एक भयंकर कट रचला ! राजा व पार्लमेंटमधील सभासद यांचा नाश करून टाकण्यासाठी त्यांनी पार्लमेंटगृहाच्या खालील तळवर भाड्याने घेऊन त्यांत बंडकीची दाढ भरली. ५ नोव्हेंबर १६०५ मध्ये—पार्लमेंटसभेची बैठक उघडण्याच्याच दिवशी—खालील दाढच्या कोठारास आग लावून पार्लमेंटसभेची बैठक सुरु असतां पार्लमेंटगृह उडवून टाकण्याचे कटवाल्या मंडळीनीं ठराविले होते. परंतु या कटवाल्यापैकीं एकाने लांडाच्या समेत असलेल्या आपल्या एका मित्रास त्या दिवशीं पार्लमेंटसभेच्या बैठकीस न जाण्याविषयांची संदिग्ध सूचना दिली असल्यामुळे, साहजिकच संशय उत्पन्न होऊन, पार्लमेंट सभागृह तपासण्यांत आले ! या वेळीं खालील तळवरांतील बंडकीच्या दाढवर देसरेख करून आपले भयंकर कृत्य तडीस नेण्यास तपर असलेल्या गाय फॉकस व त्याचे साथी-दार यांना एकदम पकडण्यांत येऊन त्या दिवशीं घडून येणारा भयंकर अनर्थपात टळला ! रोमन कॅथलीक पंथीय लोकांच्या या कृत्यानें तर, पूर्वीपासून त्यांच्याबद्दल वाटत असलेला तिटकारा अधिक दृढ होऊन त्यांना देण्यांत आलेल्या थोड्याफार सवलतीही यानंतर काढून घेण्यांत आल्या !

अशाप्रकारे गादीवर येऊन दोन वर्षे झालीं नाहीत तोंच प्युरीबून-पंथीय लोक, त्याचप्रमाणे कॅथलीक पंथाचे अनुयायी आपापल्या पर्णे जेम्सचा द्वेष करून लागले. यानंतर जेम्स व पार्लमेंट यांच्यामध्येही खटका उडण्याचीं चिन्हे दिसून लागलीं ! यावेळीं पार्लमेंट व राजा यांच्यामध्ये अधिकारविभागणी कशा प्रकारची असावी याबद्दल सर्वमान्य अशी लेसी घटना अस्तित्वांत नसल्यानें, राजा व पार्लमेंट यांच्यामध्ये वितुष्ट येण्याचे प्रसंग वरेच येत ! परंतु राजा कर्तृत्ववान् व धोरणी असला म्हणजे तो आपल्या मुत्सदेगीरीनें असे प्रसंग टाळून आपला कार्यभाग-

करून घेई; परंतु जेम्स हा अगदींच अकर्तृत्वान् होता, इतकेंच नव्हे तर आपल्या स्वतःच्या अधिकारासंबंधानें त्याच्या कल्पना फारच चमत्कारिक असल्यानें, त्याच्या अमदानींत पार्लमेंटशीं झगडण्याचे बरेच प्रसंग येऊन राजा व पार्लमेंट यांमधील अधिकारविभागणीसंबंधाच्या कलहांचे बीज ऐरेलें जाऊन, १६८८ मध्यें झालेल्या राज्यकांतीनें स्टुअर्ट घराण्याचें उच्चारण होईपर्यंत या प्रश्नाचा समाधानकारक व कायमचा असा निकाल लागला नाहीं !

जेम्स गादीवर आला त्यावेळी इंग्लंडची सांपत्तिक स्थिति फारच खालावली होती, तेव्हां नवीन कर बसवून ही स्थिति सुधारणे अत्यावश्यक होतें. जेम्सच्या जागीं इलिजाबेदप्रमाणे कर्तृत्वान् व दूरदर्शी राज्यकर्त्ती असती, तर तिनें पार्लमेंटच्या संमतीनेचे आपणास पाहिजे तसे कर बसवून इंग्लंडची सांपत्तिक स्थिति सुधारून घेतली असती ! परंतु असा दूरदर्शीपणाचा विचार करण्याची जेम्सला अवश्यकताच वाटली नाहीं. त्यानें पार्लमेंटची मुळींच संमति न घेतां आपल्या स्वतःच्याच अधिकारानें लोकांवर नवीन कर लाढले. आपण बसाविलेल्या करांस पार्लमेंटसभेकडून आज नाहीं उद्यां खात्रीनें संमति मिळेल अशी त्याची कल्पना होती;

राजा व पार्लमेंट
यांच्यामधील
खटका.

परंतु लवकरच ही त्याची कल्पना पार चुकीची ठरली. आपण लादलेल्या करांस पार्लमेंटसभा संमति देत नाहीं असे आढळून आल्यावर त्यानें ती पार्ल-

मेंट सभा रद्द ठरवून दुसरी भरविली. परंतु जेम्सनें अशा प्रकारे लोकांचा व पार्लमेंट सभेतील सभासदांचा रोष संपादन करून घेतल्यामुळे, त्या सभेसही स्वतःच्या हक्काची जाणीव उत्पन्न होऊन तिनें राजास आपल्या संमतीशिवाय कोणत्याही प्रकारचा कर बसविण्याचा अधिकार नाहीं असें जाहीर केले.

अशा प्रकारे जेम्सनें आपल्या राष्ट्रांतील सर्वच लोकांची अप्रियता संपादन केली होती व यानंतर त्याच्या परराष्ट्रीय धोरणामुळे त्याच्या

वहूळ लोकांना वाटत असलेली अप्रियता कमी न होतां ती उलट वाढतच गेली. स्पेन व इंग्लंड यांच्यामध्ये फार दिवसांपासूनचे असलेले वेर नाहीसे करण्याच्या हेतुने त्याने त्या राष्ट्राशीं तह करून सरुय संपादन करण्याचा प्रयत्न केला. स्पेनसारख्या कळ्या रोमन कॅथलीक पंथीय राष्ट्राशीं आपल्या-सारख्या प्रॉटेस्टंट पंथीय राष्ट्राने सख्य केल्यास सर्व युरोपभर

जेम्सचे
परार्थीय
धोरण.

शांतता राहील असे त्यास वाटत होते; परंतु जेम्सचे हें घोरण इंग्लिश जनतेस मुळींच आव-डळे नाहीं. यानंतर त्याने इलिज़ाबेडच्या वेळेस प्रसिद्धीला आलेल्या सर वाल्टर राले या

ग्रहस्थास अमेरिकेतील स्पेनच्या ताब्यांत असलेल्या एका खेड्यावर हळा केल्याच्या आरोपावरून फांशी दिले. स्पेनचे सख्य संपादन करण्याचे जेम्सकडून अशाप्रकारचे प्रयत्न चालले होते तरी स्पेनने इंग्लंडचे सख्य कायम ठेवण्यासाठी काहींच केले नाहीं !

जेम्सच्या अमदार्नीत वरील प्रकारे राजा व प्रजा यांच्यामध्ये अंतस्थ कळह उत्पन्न होऊन राष्ट्रीय दृष्ट्या इंग्लंडची विशेष उन्नति झाली नाहीं, तरी त्याच्या अमदार्नीत इंग्लिश लोकांनी परदेशांत आपल्या वसाहती स्थापन करण्याच प्रयत्न केल्यामुळे पुढे इंग्लंडने चारी संदांत विसृत केलेल्या आपल्या बलांड्य साम्राज्याचा पाया यावेळी धातला गेला असे म्हणावयास पाहिजे. १६०१ मध्ये पहिल्याप्रथम आर्यलंड-च्यां ईशान्येकडील अल्स्टर प्रांतांत इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांनी आप-ल्या वसाहती स्थापन केल्या; व यानंतर तेथील वसाहती संपन्न होऊन त्यांस तेथील मूळच्या लोकांकडून उपद्रव पोहचून नये या हेतुने इंग्लिश

इंग्लंडच्या
वसाहती.

व स्कॉटेश लोकांनी येथील बराच प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांस दूरवर हांकून दिले. इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांचे हें जुलमी व अन्यायी कृत्य

पहून आयरिश लोकांच्या मनांत त्यांच्याबळू तिटकारा उत्पन्न झाला ! आर्यलंडप्रमाणेच अमेरिकेतही वसाहती स्थापन करण्यांत आल्या. १६०७

मध्ये व्हर्जिनिया नांवाची एक वसाहत स्थापन करण्यांत आली. यानंतर १६२० मध्ये इंग्लंडमधील धार्मिक जुलमामुळे इंग्लंड देश सोडून निघालेल्या प्युरिटन लोकांनी अमेरिकेमध्ये दुसरी एक वसाहत स्थापन केली; वया लोकांच्या दीर्घ प्रयत्नानेच या वसाहतीची उत्क्रांति होऊन तिचे पुढे 'अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने' या नांवाचे एक बलाढ्य राष्ट्र स्थापन झाले. इकडे इलिझाबेदच्या कारकीर्दीत पूर्वेकटील राष्ट्रांशीं व्यापार करावा या हेतूने स्थापन झालेल्या ईस्ट इंडिया कंपनीने १६१२ मध्ये हिंदुस्थानांत आपली एक वसार स्थापन केली! अशाप्रकारे इलिझाबेदच्या अमदानीत स्पेनसारख्या बलाढ्य राष्ट्रांशीं टक्रे देऊन इंग्लंडने आपली सत्ता समुद्रावर प्रस्थापित केल्यावर, इतर खंडामध्ये आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात अशी त्यांना इच्छा होऊन त्यांचे त्या दिशेने प्रयत्न सुरु झाले.

पहिला चार्ल्स.

(१६२५-१६४९.)

जेम्सनंतर त्याचा मुलगा १ ला चार्ल्स १६२५ मध्ये इंग्लंडच्या गादीवर आला. जेम्सने आपल्या अमदानीत प्युरीटनपंथीय लोक व पार्लमेंट यांच्याशीं वितुष्ट संपादन केले असल्यामुळे चार्ल्सला पहित्यापासूनच त्याचे परिणाम भोगावे लागले. या वेळीं चार्ल्सने उदार धोरणाने राज्यकारभार करण्याचा प्रयत्न केला असता, तर त्यास लोकांचे प्रेम संपादन करणे अवघड गेले नसते. परंतु चार्ल्सचे विचार आपल्या बापाप्रमाणेच चमत्कारिक असल्याने त्यास ती गोष्ट साध्य करून घेतां आली नाही! राजा हा ईश्वराच्चाच अंश आहे या समजुतीवर त्याचा विश्वास होता! राजाच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता असावयास पाहिजे असें त्यास वाटत होते! अशा प्रकारे त्याने पार्लमेंटची सर्व सत्ता धाव्यावर बसवून राज्यकारभार करण्याचा प्रयत्न केला! परंतु या वेळीं पार्लमेंटलाही

आपल्या अधिकाराची जाणीव होती; व आपल्या संमतीसेरेज राजास राजा व पार्लमेंट. कोणत्याही प्रकारचे कर बसवितां येत नाहीत असें पार्लमेंटने जाहीर केल्यामुळे त्याच्यां अमदानीत पार्लमेंट व राजा यांच्यामधील कलह विकोपास जाऊन बिचाऱ्या चार्लसला फांसावर चढावें लागले.

चार्लसने गादीवर येतांच फान्सचा राजा १३ वा लुई याची बहिं हेनरीआटा भेरिया हिच्याशीं लग्न केले. फान्ससारख्या कड्ड्या रोमन कॅथलीक पंथाच्या राष्ट्राशीं चार्लसने अशाप्रकारचा संबंध केला इतकेच नव्हे तर रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस कांहीं सवलती देण्याचें त्याने आभिवचन दिलेले पाहतांच इंगिलिश जनतेस चार्लसचा मनस्वी राग आला. रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस धार्मिक बाबतीं सवलती देऊन चार्लसने उदार धोरणाचा अंगीकार केला असला तरी चार्लसविष्यां लोकांचे मन शुद्ध नसल्यामुळे, त्याच्या हेतू-विषयीं लोकांचे मन सांशक्त होते. इंग्लंडमध्ये पुनः रोमन कॅथलीक पंथाचाच प्रसार व्हावा याच हेतूने चार्लसने वरील सवलती दिल्या आहेत असें इंगिलिश जनतेस वाटूं लागले व चार्लसचा हेतु हाणून पाडल्यासाठीं जनतेकडून प्रयत्न होऊं लागले. अशाप्रकारे धार्मिक प्रश्न-संबंधीं कलह विकोपास जाऊन रोमन कॅथलीक धर्माधिकारी व त्याचे आचारविचार यांवर कडक टीकाप्रहार करण्याचा प्रयत्न करीत असतां इंगिलिश जनतेचा कल, त्यांच्या एपिस्कोपेलियन या नेमस्त प्रॉटेस्टटपंथ-कडून प्युरीटन या ज्वलज्जहाल प्रॉटेस्टटपंथाकडे जाऊं लागला; तो इतका कीं थोड्याच वेळांत सर्व इंगिलिश जनतेने नकळतच प्युरीटन पंथाचाच अंगीकार केला असल्याचें भासूं लागले.

धार्मिक प्रश्न-संबंधाने इंगिलिश जनतेशीं अप्रियता संपादन करून घेत असतां चार्लसने राजकीय बाबतीत पार्लमेंटशीं वितुष्ट संपादन करून घेतले. चार्लस गादीवर आला त्यावेळीं स्पेनशीं लढाई सुरु होती; तेव्हां

या लढाईच्या सर्चासाठीं रक्म मंजूर करून घेण्यासाठीं त्यानें पार्लमेंट बोलाविले. पार्लमेंटने यावेळीं युद्धासाठीं रक्म मंजूर करून हुशार सेनापतीच्या व्यवस्थेखालीं लढाईची सर्व तयारी व्हावी असें सुचविले. परंतु चार्लसने या सूचनेकडे दुर्लक्ष करून आपल्या मर्जीतल्या बकिंगहॅम नांवाच्या एका गृहस्थाची मुख्य सेनापति म्हणून या मोहिमेवर रवानगी केली. बकिंगहॅम यास युद्धकलेची कांहीच माहिती नसल्यामुळे त्याच्या नेवृत्वाखालीं पाठविलेल्या मोहिमेचा पूर्णपणे पराभव झाला ! बकिंगहॅमच्याच नालायकीमुळे ही मोहिम फसल्यामुळे, त्यास कामावरून काढल्या-सेरीज आपण युद्धाची रक्म मंजूर करणार नाहीं असें पार्लमेंटने बजावले. पार्लमेंटचे अशा प्रकारचे उद्घट वर्तन पाहून चार्लसने तें पार्लमेंट मोडून नवीन पार्लमेंट बोलाविले; परंतु या पार्लमेंटेही पूर्वीच्या पार्लमेंट-प्रमाणेच आपले मत जाहीर केल्यामुळे चार्लसला हेही पार्लमेंट पूर्वी-प्रमाणेच मोडून टाकावें लागले !

पार्लमेंट व राजा यांच्यामध्ये अशाप्रकारे सलोख्याचा संबंध नव्हता तरी देखील चार्लसने ह्युगेनॉट लोकांस मदत करण्यासाठीं फान्स-विरुद्ध युद्ध सुरु केले. ह्युगेनॉट लोकांच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील ला-रोशेल या किण्ठ्यास फान्सच्या राजानें वेढा घातल्यामुळे, तो वेढा उठविण्यासाठीं एक चांगले आरमार पाठविणे अत्यावश्यक होते, परंतु पैशाची

फान्सरी
युद्ध
१६२७.

चांगली कुमक असल्याखेरीज आरमार कर्से पाठवावाच्याचे हाच चार्लसपुढे प्रश्न होता ? सर्चाची रक्म मंजूर करण्याकरितां पार्लमेंटची बैठक बोलाविल्यास पार्लमेंटकडून आपल्या हातांतील सत्ता घेण्यांत येईल अशा भीतीने चार्लसने पार्लमेंटची बैठक न बोलावितां आपल्या स्वतःच्याच जबाबदारीवर श्रीमंत लोकांकडून सक्तीने कर्जाऊ रक्म घेण्याचा उपकम मुर्झ केला. अशा प्रकारे पैशाची तरतुद करून घेतल्यावर चार्लसने बकिंगहॅमच्या हाताखालीं ‘ला-रोशेल’ किण्ठ्याचा वेढा उठ-

विण्यासाठीं एक आरमार पाठविलें; परंतु या मोहिमेचाही पूर्वीप्रमाणेच शेवट लागून बाकिंग्हॅमला पराभूत होऊन परत फिरावें लागले !

फ्रान्स व स्पेन या दोन्ही राष्ट्रांवर पाठविलेल्या मोहिमेचा अशा प्रकारे शेवट झाल्यामुळे चार्लसची सांपत्तिक स्थिति फारच कष्टमय झाली; व आर्ता पार्लीमेंटची बैठक बोलाविल्याखेरीज राज्यकारभाराच्या चालू सर्वांसाठीं देखील आपणास पैका मिळणार नाहीं हें त्यास कदून चुकले !

तेव्हांना नाइलाजास्तव त्याने १६२८ मध्ये पार्लीमेंट लोकांच्या इकाचा बोलाविलें. या वेळीं भरलेल्या पार्लीमेंटने, राज्य-कायदा १६२८.

व्यवस्थेच्या पुढील सर्वांसाठीं रक्कम मंजूर करण्यापूर्वी, इंग्लिश जनतेवर होत असलेला अन्याय दूर व्यावा म्हणून एक सनद् तयार करून त्यावर राजाची सही घेण्याचें ठरविले. या सनदेमध्ये गेल्या कांहीं वर्षीत प्रजेवर लादण्यांत आलेल्या जुलमी व अन्यायाच्या गोष्टींचा उल्लेख करण्यांत आला असून, प्रजेचे हक्क सपृष्ठ शब्दांत नमूद केलेले होते. लोकांकडून सक्कीनें कर्जाऊ पैसे घेऊ नयेत, चौकशीशिवाय कोणास तुसंगांत टाकूं नये, साजगी घरां-तून लष्करी शिपायांस रहाण्यास भाग पाढूं नये व पार्लीमेंटच्या संमतीशिवाय कोणत्याही प्रकारचे कर लोकांवर लादूं नयेत वरैरे गोष्टी स्पृष्ठ शब्दांनें या महत्वाच्या करारनाम्यांमध्ये ग्रथित केलेल्या होत्या. अशा प्रकारे पार्लीमेंटने साद्र केलेल्या या करारनाम्यावर सही करणे म्हणजे आपली अनियंत्रित सत्ता नाहीशी होऊन आपणास पूर्णपणे पार्लीमेंटच्याच तंत्रानें वागवायास लागणार हें जरी चार्लसला माहीत होतें, तरी नाइलाजास्तव पार्लीमेंट-कडून आपणास बन्याच रक्कमेची मंजुरी मिळेल या आजेने चार्लसने लोकांन्या हक्काच्या करारनाम्यावर सही केली (१६२८).

राजाची या नवीन कायद्यास संमति मिळाल्यावर त्यास पार्लीमेंटकडून कमेची मंजुरी मिळाली. ही रक्कम मिळाल्यावर चार्लसने पार्लीमेंटची

सत्ता धाव्यावर बसून आपल्या स्वतःच्याच अधिकारानें वाटेल तीं कुत्यें क-
रण्यांचें ठरविले ! लोकांच्या इच्छेप्रमाणे बकिंगहैम यास कामावरून दूर करण्या-

ऐवजी 'ला रोशेल' येथील हुगेनॉट लोकांच्या मदती-

बकिंगहैमचा खून

साठी पाठविण्यांत येणाऱ्या आरमाराचें नेतृत्वर्ही

१६२८.

त्यासच पुनः देण्यांत आले ! चार्ल्सची ही चीड आण-

ण्यासारखी कुति पाहून जॉन फेल्टन नांवाच्या एका

गृहस्थाने 'पोर्टस माऊथ' या बंदरावर बकिंगहैमचा खून केला (१६२८). आपल्या मर्जींतील सरदाराचा वध झालेला पाहून चार्ल्सला फारच वाईट वाटले; परंतु या प्रसंगाने कांहींच बोध न घेतां पार्लमेंटच्या सत्तेस विरोध करून, ती सत्ता धाव्यावर बंसविण्याचें धोरण चार्ल्सने सोडले नाहीं !

राज्यारोहणाच्या दिवशीं आयात मालापैकीं कांहीं जिनसांवर 'टनेज व पाऊंडेज' नांवाचे दोन कर आपल्या स्वतःच्या अधिकारावर बसविण्याची परवानगी राजास पार्लमेंटकडून मिळत असे. या दोन करांचे उत्पन्नाही बरेंच असल्यामुळे पार्लमेंटची बैठक न बोलावितां देसील, काटकसर करून राजास आपल्या सर्चाची व उत्पन्नाची तोंडमिळवणी करतां येई. परंतु चार्ल्सच्या हुर्देवाने तो गादीवर आला त्यावेळीं अशाप्रकारे 'टनेज व पाऊंडेज' नांवाचे दोन कर बसविण्याची परवानगी केवळ नजरचुकीने त्यास पार्लमेंटकडून देण्यांत आली नव्हती, व आतां राजांचे असे जुलमी व बेकायदेशीरपणाचे वर्तन पाहून हे दोन कर बसविण्याची परवानगी देण्याचे पार्लमेंटने साफ नाकारले. पार्लमेंटचे असे उद्घट वर्तन पाहून चार्ल्सला राग आला व त्याने १६२९ मध्ये पार्लमेंट सभा एकाएकीं रद्द केली. परंतु यापूर्वींच या पार्लमेंटकडून एक महत्त्वाची गोष्ट करण्यांत आली, व ती गोष्ट म्हणजे पार्लमेंटच्या संमती-शिवाय टनेज व पाऊंडेज हे दोन कर राजाने लोकांवर लादल्यास ते बेकायदेशीर आहेत असे जाहीर करणेच हीच होय !

अशाप्रकारे धार्मिक बाबीप्रमाणे राजकीय बाबीमध्येही चार्ल्सने आपल्या प्रजेची अप्रियताच संपादन केली ! १६२९ च्या पार्लमेंटने

आपणास 'टनेज व पाऊंडेज' हे दोन कर देण्याचे नाकारलेले पाहून चार्लसला चीड आली व त्यानें आतां पार्लमेंटसभा बोलाविल्याखेरीज राज्यकारभार करण्याचे ठरविले; व या पुढील ११ वर्षे त्यानें पार्लमेंटसभा न बोलावितां जुलमी व बेकायदेशांशिरपणाचीं कृत्ये करून राज्यकारभार केला. या वेळीं धार्मिक बाबतींत त्याचा मुख्य सळागार 'लॉड' नांवाचा

धर्माधिकारी होता. यास १६३३ मध्ये चार्लसने

चार्लसचे अनियंत्रित व धेकायदेशीर वर्तन (१६२९-१३४०).	कॅटरबरीचा मुख्य धर्माधिकारी केले. लॉड हा एपिस्कोपेलियन पंथाचा अनुयायी होता तरी रोमन कथलीक पंथाप्रमाणेच कांहीं थोडे फार संस्कार व आचार एपिस्कोपेलियन पंथामध्येही अस्तित्वात

असावेत असें त्यास वाटत असल्यामुळे, प्युरीठन पंथाकडे ज्यांचा नकळ-तच कल जात होता अशा इंग्लिश बहुजनसमाजास त्याच्याविषयीं तिटकारा वाढू लागला. राजकीय बाबतीं थॉमस वेटवर्थ (पुढे स्ट्रफोर्ड या नांवाने प्रसिद्धीला येणारा गृहस्थ) चार्लसचा मुख्य सळागार असून, अनियंत्रित राजसत्तेचा हा पुरस्कर्ता असल्याने याच्यावद्दलही लोकांस तिटकारा वाढू लागला !

वेटवर्थ याने केलेल्या जुलमी व अन्यायाच्या गोष्टीपैकीं जहाजे बांधण्यासाठीं म्हणून पार्लमेंटच्या संभतीशिवाय लोकांवर कर लादणे ही गोष्ट प्रमुख होय ! राष्ट्रावर एसार्दे परचक येण्याचा संभव असला म्हणजे राष्ट्राचे संरक्षण करण्यासाठीं समुद्रकिनाऱ्यावरील शहरांकडून राष्ट्राच्या

जहाजांसाठी कर.	आरमारासाठीं कांहीं जहाजे घेण्याचा प्रथात पूर्वी होता ! परंतु आतां, वेटवर्थने राष्ट्रावर परचक

	येण्याची कोणत्याच प्रकारची भीति नसतां पार्ल- नीखेरीज, समुद्रकिनाऱ्यावरील शहरांकडून जहाजे घेण्या- च सक्तीने घेण्याचे ठराविल्याचे पाहून लोकांस अर्थातच

चीड आली. सरकारकडून हा कर वसूल करण्याचा उपक्रम सुरु झाल्यावर

जॉन हॅम्पडन याने हा कर बेकायदेशीर आहे असे

जॉन
हॅम्पडन.

सांगून तो देण्याचे साफ नाकारले; व यामुळे त्यास

न्यायकोटीपुढे उमें करण्यांत आले. न्यायाधीशांनी

राजसत्तेस घावरून जाऊन जॉन हॅम्पडन याच्या विरुद्ध निकाल दिला; तरी देखील या प्रसंगाने लोकांच्या मनांत राजाच्या विरुद्ध तिट्कारा उत्पन्न होऊन योग्य संधि सांपडतांच इंग्लिश जनता राजसत्ता उल्थून पाडण्याचा प्रयत्न करील असे स्पष्ट दिसू लागले; व अशा प्रकारची संधि तिला लवकरच मिळाली.

१६३७ मध्ये चार्ल्सने स्कॉटलॅंडमधील प्रेसबिटेरियन पंथाच्या लोकांवर, इंग्लंडमध्ये सुरु असलेला एपिस्कोपोलियन पंथ व प्रार्थनेचे पुस्तक लादण्याचा प्रयत्न केला. चार्ल्सची ही कृति पाहून स्कॉटिश लोकांस अर्थातच चीड आली व त्यांनी चार्ल्सच्या कृतीचा निषेध करण्यासाठी

जेम्सचा स्कॉटिश
लोकांशी
कलह.

एक सभा भरवून त्या ठिकाणी धार्मिक बाबतीत कोणी ढवळाढवळ करण्याचा प्रयत्न केल्यास

त्याचा प्रतिकार करण्याची शपथ वेतली. स्कॉटिश लोकांचा हा दृढनिश्चय पाहून चार्ल्सने त्यांच्यावर एपिस्कोपोलियन पंथ लादण्याचे सोडून आवयास पाहिजे होते; परंतु चार्ल्स-कडून तसे कांहींच होण्याचा रंग दिसत नाही हें पाहून स्कॉटिश लोकांनी बंड पुकारले !

बंडस्वोर स्कॉटिश लोकांना ताळ्यावर आणण्यासाठी तिकडे सैन्य रवाना करण्यांत आले; परंतु ते सैन्य अगदींच कमकुवत व अव्यवस्थित असल्यामुळे, त्या सैन्याचा पराभव होऊन चार्ल्सला तह करणे भाग पडले. परंतु आपला पराभव झाल्याचे कबूल करून स्वस्थ बसणे चार्ल्सला आवडले. नाही, तर पुन: एक मोठे सैन्य स्कॉटलॅंडकडे पाठवून स्कॉटिश लोकांची खोड मोडावी असें चार्ल्सला वाढू लागले. परंतु अशा

प्रकारचे सैन्य तयार करण्यासाठीं पैशाची फारच अवश्यकता होती, व आतां पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय अशाप्रकारची रक्कम आपणास जमा करतां यावयाची नाहीं हें पाहून नाइलाजास्तव त्यास १६४० मध्ये पार्लमेंटची बैठक वोलवावी लागली !

१६४० सालीं भरलेल्या पार्लमेंटने चार्लसला स्कॉटिश लोकांवरो बर युद्ध करण्यासाठीं रक्कम मंजूर करण्याएवजीं गेल्या दहा वर्षीत राष्ट्रावर झालेल्या अन्यायाच्या व जुलमी कृत्यांचा उल्लेख केलेला पाहून चार्लसला राग आला व त्याने ते पार्लमेंट लागलीच मोहून टाकले. त्यानंतर पार्लमेंट-कडून पैशाची मंजुरी मिळण्याची वाट न पहातां आज नाहीं उद्या आपण खर्च केलेल्या रकमेची मंजुरी पार्लमेंटाला आवी लागेल या आशेने त्याने दुसरे एक सैन्य स्कॉटिश लोकांची खोड मोडण्यासाठीं रवाना केले. परंतु या सैन्याचीही पूर्वीप्रमाणेच वाट लागून, त्यास परत फिरावे लागले.

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं राज्यकारभाराच्या खर्चाची बरीच ओढाताण होऊ लागल्यामुळे चार्लसला पुनः एकदां पार्लमेंटची बैठक भरवावी लागली (१६४०). हें पार्लमेंट एकंदर वीस वर्षेपर्यंत टिकले

पुष्कळ काळ्पर्येत असून याकडून करण्यांत आलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टीं-
टिकलेले पार्लमेंट मुळे हें इतिहासांत संस्मरणीय आहे. या पार्लमेंटने आपल्या अधिवेशनाच्या सुरवातीस एक महत्त्वाचा

ठराव पास केला व तो ठराव म्हणजे या सभासदांच्या संमतीशिवाय हें पार्लमेंट मोहून टाकण्यांत येऊन नये हाच होय. यानंतर राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे या पार्लमेंटने आपल्या होतीं घेतली. गेल्या ११ वर्षांमध्ये आर्चबिशप लॉड व राजमंत्री स्ट्रॉफोर्ड यांनी जी जुलमाची व बेकायदेशीर कृत्ये केली होतीं त्याबद्दल या दोघांस फांशी देण्यांत आले. राज्यकारभाराची एक नवीन घटना तयार करण्यांत येऊन राजाची अनियंत्रित सत्ता बरीच मर्यादित करण्यांत आली. या पार्लमेंट-

कङ्गन आपल्या हातांतील वरीच सत्ता कमी करण्याचा व्यवस्थित रीतीने प्रयत्न होत आहे हें पाहून चार्ल्सला चीड आली व या पार्लमेंटची सत्ता उल्थून पाढण्याची योग्य संधि तो पाहू लागला.

पार्लमेंटमध्ये जोंपर्यंत राजकीय प्रश्नांसंबंधानेचे विचार चाललेला होता तोंपर्यंत सर्व कांहीं नीट चालले होतें; परंतु धार्मिक प्रश्न जसजसे पुढे येऊ लागले तसतसा सभासदांमधील धार्मिक प्रश्नासंबंधीं असलेला तीव्र मतभेद उघडरीतीने व्यक्त होऊ लागला. इंग्लिश जनतेवर त्यांना नकळत प्युरीटन पंथाचा पगडा बसू लागला होता हें आपण मागें पाहिलेच आहे. तेव्हां अशाप्रकारच्या लोकांकडून जेव्हां पार्लमेंटसभेमध्ये एपिस्कोपोलियन धर्मीतील कांहीं खुळ्या आचारविचारांवर टीका होऊ लागली, तेव्हां अर्थीतच एपिस्कोपोलियन पंथाच्या अनुयायांस चीड येऊन त्यांनी प्युरीटन पंथाकडे ज्यांचा कल गेला होता अशा सभासदांवर यथेच्छ तोंडमुख घेतले ! अशाप्रकारे धार्मिक प्रश्नासंबंधीं पार्लमेंट सभेमध्ये फूट आहे हें पाहतांच चार्ल्सला आनंद होऊन त्यांने एपिस्कोपोलियन पंथाच्या अनुयायांस पाठबळ दिले, व त्यांनाही राजा आपला नेता व मार्गदर्शक आहे असें वारू लागले.

अशाप्रकारे पार्लमेंटसभेमध्ये असलेली फूट पाहून, राजसत्तेविरुद्ध असलेल्या कांहीं चळवळ्या सभासदांस अटकेत ठेवल्यास आपणास आपली सत्ता पूर्वीप्रमाणे प्रस्थापित करितां येईल अशी चार्ल्सची कल्पना होती. त्याने १६४२ मध्ये जानेवारी महिन्यांत पिम, हॅम्पडन, होशेलरीग, होल्स व स्ट्रोड या पांच सभासदांस पार्लमेंटची बैठक सुरु असतांनाच पकडून ठेवण्याचा घाट घातला होता, परंतु वरील मंडळीस चार्ल्सच्या बेताचा सुगावा लागतांच त्यांनी पार्लमेंटसभांगृहांतून पळ काढल्यामुळे चार्ल्सचा हा प्रयत्न सपशोल फसला ! चार्ल्सचा वरील जुलमाचा व बेकाय-देशीर प्रयत्न पाहून लंडनमधील सर्व जनता चार्ल्सविरुद्ध खबळून तिने वरील सभासदांस पाठबळ दिले. अशाप्रकारे चमत्कारिक परिस्थिति निर्माण झाली असतां चिकाटीने व धैर्याने तिला तोंड देण्याएवजीं

चार्ल्सने लंडन शहर आपणाविरुद्ध उठले आहे हें पहातांच लंडनमधून पल काढला; व १६४२ च्या ऑगस्ट महिन्यांत नॉटिंगहैम या ठिकाणी आपला तळ देऊन, सर्व राजनिष्ठ प्रजाजनास आपणास येऊन मिळण्या-विषयी जाहीर सूचना दिली. राजाचा असा प्रयत्न पहातांच पार्लमेंटनेही आपले सैन्य जमा केले.

१६४२ च्या सुमारास राजा व पार्लमेंट यांच्या सैन्याची तुलना केल्यास राजांचे सैन्यच आधिक बलाढून असल्याचे आपणास दिसून येईल. त्यामुळे पहिल्या कांहीं लढायांत पार्लमेंटचा एकसारखा पराभव होत गेला; व एकदां तर पार्लमेंटच्या ताब्यांत असलेले मुख्य ठिकाण जें लंडन शहर तें देसील राजाच्या ताब्यांत जाते की काय असें वाटूं लागले ! परंतु हलके हलके १६४४ च्या सुमारास पार्लमेंटचे सैन्य सुव्यवस्थित रीतीने ठेवण्याचा प्रयत्न होऊ लागल्यामुळे ती स्थिति पार पालटून गेली !

यावेळी ऑलीव्हर कॉम्वेल नांवाचा पुस्त उद्यास येऊन त्याने पार्ल-मेंटची वाजू उचलून धरून राजसत्ता उल्थून पाढण्यासाठी जीं महत्त्वाची

ऑलीव्हर
कॉम्वेल.

कामे केलीं त्यामुळे त्याचे नांव इतिहासांत अज-

रामर झाले आहे. कॉम्वेलचा लहानपणापासूनच

प्युरीटनपंथाकडे कल होता; व त्यास इतर प्युरी-टनपंथीय लोकांचे पाठबळ मिळून उत्तम प्रकारचे लष्करी शिक्षण घेतलेले सैन्य जग्यत तयार ठेवतां आले. १६४४ मध्ये मास्टनमूर या ठिकाणी झालेल्या चकमकीत कॉम्वेलने आपल्या देखरेखेसाळीं तयार झालेल्या सैन्याच्या मदतीने राजाचा पुतण्या रूपर्ट याच्या हातासाळील सैन्याचा पूर्णपणे पराभव करून आपल्या सैन्याची ताकद सर्वांच्या निर्दर्शनास आणली. यानंतर त्याने पार्लमेंटच्या हातांतील सैन्यास योग्य प्रकारे लष्करी शिक्षण देणे अत्यावश्यक आहे, व तसें झाल्यासेरीज आपणांस राजाचा पूर्णपणे पराभव करतां यावयाचा नाहीं, अशाप्रकारची कडकटीका पार्लमेंटसभेमध्ये केल्यामुळे, कॉम्वेलच्या सूचनेप्रमाणे सैन्य-

मध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा घडून येऊन पार्लमेंटचे सैन्य स्वरोखरीच उत्कृष्ट झाले.

अशारीतीने क्रॉमवेलच्या देसरेखीस्वाळीं तयार झालेल्या पार्लमेंटच्या सैन्याने लवकरच आपला प्रभाव दाखविला. १६४५ मध्ये नेसबी-जवळ पार्लमेंटच्या सैन्याकडून चार्ल्सचा पराभव होऊन त्यास पळ काढावा लागला; व यानंतर एक वर्षपर्यंत द्रम घरून आतां कांहीं आपली घडगत लागणार नाहीं हें लक्षांत येतांच स्कॉटिश लोकांचा आश्रय घेण्याचे चार्ल्सने ठरविले (१६४६).

इंग्लिश पार्लमेंट व स्कॉटिश लोक यांच्यामध्ये १६४३ पासूनच स्नेहसंवंध घडून आला होता, परंतु हा संवंध घडून घेण्यापूर्वी पार्लमेंटला भलतीच अट कबूल करावी लागली होती, व ती अट म्हणजे पार्लमेंटने इंग्लंडमध्ये प्रेसबिटेरियन पंथाचा प्रसार करावा ही होय ! परकीय लोकांनी अशा प्रकारे आपल्यावर धर्मपंथ लाद्याचा प्रयत्न करावा ही गोष्ट पार्लमेंटमधील प्युरीटन पंथीय सभासदांस देसील पहिल्या प्रथम आवृद्धी नाहीं; परंतु १६४३ च्या सुमारास राजाशीं टक्कर देण्यास त्यांना स्कॉटिश लोकांची मदत निदान तटस्थपणा अत्यावश्यक असल्यामुळे त्यांनी ही गोष्ट नाइलाजास्तव कबूल केली !

वरील प्रकारे स्कॉटलंडची मदत घ्यावी किंवा नाहीं याविषयीं वादविवाद सुरु असतां, पार्लमेंटमधील कांहीं समासदांनी स्कॉटिश लोकांची मदत घेण्याविरुद्ध आपले मत दिले होते, व या लोकांस क्रॉमवेल व त्यांचे अनुयायी यांचेही पाठचळ असे ! १६४५ मध्ये नेसबी येथे झालेल्या लढाईत राजाचा पूर्ण पराभव झाल्यामुळे, आतां राजसतेपासून आपणास भीति नाहीं हें पहातांच प्रेसबिटेरियन व क्रॉमवेलच्या विचारांचे प्युरीटन लोक यांच्यामधील मतभेद विकोपास जाऊ लागला.

इकडे, चार्ल्स राजा स्कॉटिश लोकांस शरण गेल्यावर त्यांनी त्यास आश्रय देण्याएवजीं चांगली खंडणी घेऊन पार्लमेंटच्या ताब्यांत

दिलें (१६४७). चार्लस ताढ्यांत आल्यावर आतां राज्यव्यवस्थेची घटना कशारीतीने करावयाची हें ठरविण्यासाठीं पार्लिमेंट सभेमध्ये खडा-जंगी वादविवाद होऊं लागला. यावेळीं ऑळिव्हर कॉमवेलने आपल्या मताग्रमाणे वागणाऱ्या ५०—६० सभासदांसेरेज वाकीच्या सर्व सभासदांसे सभागृहांतून हांकून लावले (१६४८). अशाप्रकारे ऑळिव्हर कॉमवेल-च्या पूर्णपणे हुक्मतीखाली असलेल्या पार्लिमेंटने चार्लसची चौकशी करण्यासाठी एक न्यायकोर्ट स्थापन केले. या कोर्टाकडून चार्लसवर देश-द्रोहाचा आरोप ठेवण्यांत येऊन फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली; व ३० जानेवारी १६४९ रोजीं त्यास स्वतःच्याच राजवाड्यासमोर फांशी जावे लागले ! !

वरील प्रकारचे न्यायकोर्ट स्थापन करून राजाची चौकशी करणे अत्यावश्यक आहे की नाहीं याविषयीं वादविवाद चालला असतां लॉर्डांच्या सभेने, अशा प्रकारचे कोर्ट स्थापन करण्याविरुद्ध आपले मत दिलेले पाहून कॉमवेलने आपल्या सैन्याच्या मदतीने ती बड्या लोकांची सभा पार उधळून टाकली होती; व कॉमन्स सभेत असलेले ५०—६० सभासद कॉमवेलला दूचकून त्याच्याच तंत्राने वागत असल्यामुळे चार्लस राजास फांशी देण्यांत आल्यावर इंग्लंडमधील सर्व सत्ता कॉमवेलाच्याच पूर्णपणे हातीं गेली होतो असे म्हणावयास पाहिजे !

लोकसत्ताक राज्यपद्धति.

(१६४९—१६६०)

राजास फांशी देण्यांत आल्यावर ५०—६० सभासदांच्या पार्लिमेंटने इंग्लंड प्रजासत्ताक झाल्याचा ठराव पास करून एक मंडळ स्थापन केले व त्या मंडळाकडे राज्यकारभाराचे सर्व अधिकार सोर्योविण्यांत आले.

इंग्लंडमध्ये जरी अशाप्रकारे प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झाले होते

तरी आयर्लंड व स्कॉटलंड या दोन देशांना इंग्लंडनें केलेली व्यवस्था
मान्य नसल्यामुळे त्यांनी २ रा चार्ल्स हाच आपला
आयर्लंड व स्कॉट-
लंड येथील बंड.
राजा असल्याची द्वाही फिरविली होती; परंतु हे
दोन देश आपणापासून विभक्त होऊं देणे इंग्लंडला

इष्ट वाटले नाहीं. स्कॉटलंड व आयर्लंड हे दोन देश पूर्णपणे आपल्या
वर्चस्वाखालीं आणण्याच्या इरायानें क्रॉमवेल स्वतः मोठे सैन्य वेऊन
पहिल्याप्रथम आयर्लंडमध्ये गेला. तेथें गेल्यावर ड्रोघेडा व वेक्सफोर्ड या
दोन ठिकाणीं (१६४९) आयरिश लोकांची कत्तल करून तो देश
आपल्या अंकित केला. यानंतर क्रॉमवेलनें आपला मोर्चा स्कॉटलंडकडे
वळवून १६५० मध्ये त्यांने डनवार येथें स्कॉटिश सैन्याचा पुरा मोड
केला; त्यानंतर २ न्या चार्ल्सच्या हाताखालील सैन्याचा वुरसेस्टर या
ठिकाणीं (१६६१) फडशा पाडल्यावर क्रॉमवेलच्या विरुद्ध शस्त्र उप-
सण्यास कोणीच धजावले नाहीं ! वुरसेस्टर येथें झालेल्या पराभवानंतर मात्र
चार्ल्स यास महत्प्रयासाने लपून छपून इंग्लंडमधून युरोपखंडांत पळ
काढावा लागला !

आयर्लंड व स्कॉटलंड येथें स्थिरस्थावरता झाल्यावर आतां इंग्लंड-
च्या राज्यव्यवस्थेची एखादी कायमची घटना करण्याची अवश्यकता
प्रत्येकास वाटूं लागली. परंतु अशाप्रकारे नवीन घटना तयार झाल्यास
आपली सत्ता अर्थातच कर्मी होणार असे ५०-६० सभासदांच्या पार्लमेंट-
ला वाटत असल्यामुळे, नवीन घटना तयार करण्याचे कार्मी या पार्ल-
मेंटचे कांहीं अनुकूल मत नव्हते. पार्लमेंटच्या हातून नवीन घटना तयार
करण्याच्या कार्मी मदत मिळणार नाहीं हे पाहतांच क्रॉमवेलने १६५३
मध्ये आपल्या सैन्यानिशीं पार्लमेंटगृहावर हळ्णा करून तेथील सभासदांस
हांकून लावले.

अशाप्रकारे जुन्या पार्लमेंटचे अस्तित्व संपुष्टांत आल्यावर नवीन
निवटणूक होऊन नवे पार्लमेंट स्थापन करणेच इष्ट होते; परंतु राजपुत्र
चार्ल्स यास कदाचित् बोलावण्यांत येईल अशी भीति वाटून क्रॉमवेलने

पार्लमेंट बोलाविण्याचे टाळले ! यानंतर इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधी क्रॉमवेलच्या अनुयायांनीच एक घटना तयार केली. या नवीन घटनेप्रमाणे अंमलबजावणीचे सर्व अधिकार क्रॉमवेलच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या एका मंडळाच्या ताब्यांत देण्यांत आले असून कायदे करण्यासाठी एकाच गृहाचे एक पार्लमेंट स्थापन करण्यांत आले ! या पार्लमेंटमध्ये राजपक्षीय मंडळाचा शिरकाव होऊन न देण्याचा पूर्णपणे प्रयत्न केला होता हूं सांगावयास नकोच !

अशारीतीने इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधी ही नवी घटना तयार झाल्यावर क्रॉमवेलने १५६३ पासून १५६८ पर्यंत एकंद्र पांच वर्षे 'राष्ट्र-रक्षक' या नंवाने इंग्लंडवर आपला अंमल गाजविला. परंतु या अवधींत त्यास कितीतरी कठीण प्रसंगांशी झगडावें लागले ! त्याने बोलाविलेल्या

पहिल्या पार्लमेंटने राज्यव्यवस्थेसंबंधी दुसरी घटना करणे अत्यावश्यक आहे असे सूचित केल्यासुले त्याने तें पार्लमेंट मोदून टाकून एक वर्षभर पार्लमेंटच्या मदतीखेरीज राज्यकारभार केला. या अवधींत क्रांतिकारक वचळवळ्या लोकांनी त्याच्यावर कितीतरी प्राणघातक संकटे आणली होती, परंतु त्याने मोठच्या धैर्याने सर्व संकटांशी तोड दिले. यानंतर पार्लमेंटच्या संमतीनेच राज्यकारभार करावा असे वाटल्यावरून त्याने १६५६ मध्ये दुसरे एक पार्लमेंट बोलाविले. या नवीन पार्लमेंटमधील सभासदांस प्रजासत्ताक राज्याएवजी इंग्लंडमध्ये राजसत्ताच असावी असे वाढून त्यांनी क्रॉमवेलला राज्यपद देऊ केले, परंतु क्रॉमवेलने तें स्वीकारिले नाही ! या पार्लमेंटच्या संमतीनें दोन वर्षे राज्यकारभार केल्यावर पार्लमेंट व क्रॉमवेल यांच्यामध्ये कलह होऊन १६५८ मध्ये हेही पार्लमेंट क्रॉमवेलला मोदून टाकावें लागले.

क्रॉमवेलला अशाप्रकारे वरचेवर पार्लमेंटची सत्ता उल्थून आवी लागे तरी त्याच्या अमदानींत इंग्लंडमध्ये सर्वत्र स्थिरस्थावरता राहणु इंग्लंडचे

वैभव सर्वत्र वाढण्यास मदतच झाली ! आपल्या राष्ट्रांतील रोमन कॅथ-
लिक, प्युरीठिन, एपिस्कोपेलियन, प्रेसबिटेरियन वर्गेरे जे धार्मिक पंथ होत, त्यांना धार्मिक बाबर्तीत पूर्ण मुभा असावी असें क्रॉमवेलला वाटत होते, परंतु त्यावेळच्या इतर गृहस्थांच्या दुरःग्रहावरून त्यास या बाबर्तीत कांहींच करतां आले नाहीं.

अंतस्थ बाबीसंवंधाने सर्वत्र स्वस्थता व संतुष्टता राखण्यासाठी क्रॉमवेलला कांहीं करतां आले नाहीं, तरी परराष्ट्रीय राजकारणांत त्याने इंग्लंडचा दरारा सर्वत्र वसाविला. आपल्या राष्ट्राची व्यापारविषयक उच्चति व्हावी, व त्यास इतर राष्ट्रांच्या चढाओढीपासून धोंका पोंहचूं नये या हेतूने क्रॉमवेलने अमेरिका खंडांत असलेल्या इंग्लिश वसाहती-मध्ये जाणारा माल फक्त इंग्लिश जहाजांतूनच गेला पाहिजे असा निर्बंध घातला व त्यासच नंविहगेशन कायदा असें म्हणत (१६५१). इतके दिवस युरोपमधील निरनिराळ्या राष्ट्रांचा माल आपल्या जहाजांतून ठिकठिकाणी रवाना करण्यामध्ये हॉलंडने आपला फायदा करून घेतला होता; परंतु क्रॉमवेलच्या वरील कायदाने हॉलंडचे फारच नुकसान होऊं लागल्यामुळे, हॉलंडने १६५२ मध्ये इंग्लंडविरुद्ध युद्ध जाहीर केले. परंतु या युद्धामध्ये हॉलंडचा पराभव होऊन त्यास तह करणे भाग पडले (१६५४).

यानंतर क्रॉमवेलने स्पेनविरुद्ध फान्सशीं तह करून वेस्टइंडिज बेटां-पैकीं जमेका नांवाचे बेट व नेदर्लंडमधील डन्कर्क नांवाचे ठिकाण जिंकून घेतले. अशाप्रकारे क्रॉमवेलने इंग्लंडचे वैभव व दरारा सर्वत्र प्रसरून, व्यापारविषयक बाबींत इंग्लंडने आपली जी उच्चती करून घेतली तिचा पायाच घातला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

क्रॉमवेलच्या मृत्युनंतर (१६५८) एक वर्षभर इंग्लंडमध्ये सर्वत्र बेबंदशाहीच माजून राहिली होती. पहिल्या प्रथम क्रॉमवेलचा मुलगा रिचर्ड क्रॉमवेल यास 'राष्ट्ररक्षक' असा किताब देऊन त्यास राज्य कारभारा-

चीं सर्व सूत्रें देण्यांत आली होतीं. परंतु रिचर्ड आपल्या बापाप्रमाणे कर्तृत्ववान् नसल्यामुळे त्यास स्वस्थता राखतां आली नाहीं. यानंतर सैन्याच्या

इंग्लंडमधील
बेबंदशाही.

ताब्यांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें जाऊन इंग्लंडमध्ये
सर्वत्र बेबंदशाही माझूळ लागली. यानंतर १६४० मध्ये
भरलेले पार्लमेंटही पुनरपि चमकूळ लागले. अशाप्रकारे

सर्वत्र गोंधळ व अनास्था माझून राहिल्यानें स्थिररस्थावरता करण्यासाठी पुनरपि राजसत्ता स्थापन केल्यास्वरेत गव्यांतर नाहीं असे प्रत्येक विचारी माणसास वाटू लागले. यावेळी कॉमवेलच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आलेल्या मंक नांवाच्या सेनापतीने पुढाकार घेऊन १६४० मध्ये जमलेल्या पार्लमेंटच्या वतीने—अर्थात् सर्व राष्ट्राच्या वतीने—२ ज्या चार्ल्सला इंग्लंडचे राज्यपद देऊ केले. गेल्या ११ वर्षांत इंग्लंडमध्ये राज्यकान्ति घडवून आणण्यांत ज्यांनी भाग घेतला होता, त्यांस कोणत्याही प्रकारची शिक्षा न करण्याचे चार्ल्सकडून अभिचवन घेतल्यावर त्यास इंग्लंडच्या सिंहासनावर बसविण्यांत आले.

इंग्लंडमध्ये पुनरपि राजसत्ता स्थापन होते.

२ रा चालेस १६६० ते १६८५.

२ रा जेम्स १६८५ ते १६८८.

गेल्या ११ वर्षांमध्ये इंग्लंडमध्ये प्युरीटनपथीय लोकांनी प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचा जो प्रयोग करून पाहिला होता, तो पार फसला जाऊन पुनः १६६० साली इंग्लंडमध्ये राजसत्ता स्थापन करणे भाग पडले इतकेच नव्हे वर प्युरीटन लोकांनी आपल्या अमदानींत धार्मिक बाबतीत निरस व डामडौलव्यतिरिक्त अशी रुक्ष पद्धत पाढली होती, तिच्या ऐवजीं ऐषआराम व डामडौल यांनी युक्त अशी पूर्वापार पद्धत अमलांत आणण्याची आवश्यकता प्रत्येकास भासूळ लागली !

इंग्लंडमध्ये राजसत्ता प्रस्थापित करण्यांत आल्यावर, नवीन घटने-प्रमाणे जे पार्लमेंट बोलाविण्यांत आले (१६६१) वे प्रतिमोर्मी घौरण्याचे

होतें ! गेल्या दहा वर्षांत प्युरीटन पंथीय लोकांनी इंग्लंडच्या एपिस्को-पेलियन धर्मामध्ये ढवळाढवळ करून प्युरीटन व प्रेसबिटेरियन पंथ इंग्लंडवर लादण्याचा प्रयत्न चालविला होता, तो पार मोठून टाकून नुनः पूर्ववत् एपिस्कोपेलियन धर्मपंथच पूर्णपणे प्रस्थापित करण्याचे धोरण या पार्लमेंटने कायम करून तें सहजरीतीने साध्य करून घेण्यासाठी इतर धर्मपंथां-विसद्ध कडक कायदे पास केले.

१६६१ मध्ये या पार्लमेंटने धार्मिक बाबतींत निर्विध घालण्यासाठी पहिला कायदा पास केला. या कायदान्वये कोणत्याही शहरच्या म्युनिसि-पालिटीमधील नोकरास ‘आपण गांजसत्तेविरुद्ध शस्त्र उचलणार नाहीं; व एपिस्कोपेलियन धर्मपंथास संमत असलेलेच आचार पालूं’ अशा प्रकारची शपथ घ्यावयाची असल्यामुळे रोमन कॅथलीक किंवा प्युरीटन पंथीय अनुयायांस म्युनिसिपालिटीतील नोकरी पतकरणे म्हणजे आपला धर्म-

धार्मिक बाबतीं-
तील निर्विध.

पंथच सोडण्यासारखे होई ! यामंतर पुढच्याच वर्षी इंग्लंडमधील सर्व धर्माधिकाऱ्यांनी इंग्लिश चर्चने मान्य केलेलेच ग्रार्थनेचे पुस्तक आपापल्या चर्च-

मधून चालविले पाहिजे असा निर्विध घालण्यांत आला ! या निर्विधामुळे कितीतरी रोमन कॅथलीक व प्युरीटन धर्माधिकाऱ्यांस आपापल्या जागेचा राजीनामा घावा लागला !

अशा प्रकारे पार्लमेंटकडून धार्मिक बाबसिंबंधाने कडक कायदे पास होऊन इतर धर्मपंथांचे इंग्लंडमधून उच्चाटण करण्याचे प्रयत्न चालले होते; तरी पार्लमेंटच्या या कृतीस २ च्या चार्लस राजाची मुर्लीच अनुकूलता नव्हती ! इंग्लंडमध्ये आल्यावर थोड्याच दिवसांनी एपिस्कोपेलियन धर्मपंथावरील त्याचा विश्वास उडून जाऊन त्याने गुप्तपणे रोमन कॅथलीक पंथाचा अंगीकार केला होता. राजाच्या धार्मिक विचारा-

२ च्या चार्लसचे
परराष्ट्रीय धोरण.

मध्ये अशाप्रकारे त्रान्ति क्षाल्याने त्याचे परराष्ट्रीय धोरणही अर्थातच बदलले ! फान्सचा राजा

१४ वा रुई हा रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टा अनुयोदी असल्याची त्याचे चालूसवरे वजनं वसूम, केलेले त्याच्याचे

प्रेरणेने चार्ल्सने फ्रान्सशी लेहसंवंघ करून हॉलंडसारख्या चिमुकल्या प्रॉटेस्टंटपंथीय राष्ट्राचा मोड करण्याचा निश्चय केला.

क्रॉमवेलने आपल्या कारकीदींत 'इंग्लिश वसाहतींकडे बाहेरून जाणारा माल इंग्लिश जहाजांतूनच जावा' अशा प्रकारचा निर्बंध घातल्यामुळे (१६५१), त्यावेळेपासूनच इंग्लंड व हॉलंड यांच्यामध्यें व्यापारविषयक स्पर्धा उत्पन्न झाली होती ! क्रॉमवेलच्या कारकीदींत जरी डच लोकांचा पराभव झाला होता, तरी या दोन राष्ट्रांमधील व्यापारविषयक स्पर्धा कमी झाली नसून, २ या चार्ल्सने आपला नाश करण्यासाठी फ्रान्सशी सख्य

संपादन केले आहे, हें पाहतांच हॉलंडने इंग्लंडशी झुद्ध. युद्ध जाहीर केले (१६६४-१६६७). हें युद्ध तीन वर्ष-

पर्यंत चालल्यावर, कोणतेच राष्ट्र हार जात नाहीं हें पाहून तह करण्यांत आला. या तहान्वयें इंग्लंडने क्रॉमवेलने कठेल्या कायद्यांत थोडासा बदल केला व त्याबद्दल इंग्लंडला डच लोकांकडून अमेरिकेतील न्यू अमस्टर्डाम हें ठिकाण मिळालें; व यासच तदनंतर न्यूआर्क हें नांव देण्यांत आले.

तत्कालीन इतर युरोपियन राष्ट्रांकडे लक्ष दिल्यास १४ व्या लुईच्या अमदार्नीति फ्रान्सचा उत्कर्ष होऊन फ्रान्सचा दरारा सर्वत्र असत चालला होता असें आणणास दिसून येईल. आपल्या सभोवतालचीं बारकीं रोड्रे वादाकांत करून सर्व युरोपभर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करावें अशी १४ व्या लुईची महत्वाकांक्षा होती. तेहांन अशारीतीने फ्रान्सच्या अमर्याद महत्वाकांक्षेपासून इंग्लंडला पुढेमार्गे धोका येण्याचा संभव असल्या-

२ रा चार्ल्स.

व

१४ वा लुई.

मुळे फ्रान्सची सत्ता थोपवून धरण्याच्या कार्मीं जर

इंग्लंडने इतर बारक्या राष्ट्रांस मदत केली असती

तर तें युक्तच शाळे असते ! परंतु या वेळी इंग्लं-

डच्या गादीवर कुसऱ्या चार्ल्ससारखा ऐषआरामांत

च स्थालीखालीत वेळ घालवणारा राजा असल्यामुळे त्यास वेळो-
अंगी पैसे चार्ल्स इंग्लंडचे मित्रत्व संपादन करण्याचे निवान त्यास तटस्थ-

यणा स्वीकारण्यास लावण्याचें १४ व्या लुईने ठरविले. आपली महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी १४ व्या लुईने १६६७ मध्ये स्पॅनिश नेदर्लंड ग्रांतावर हळ्ळा करून कांहीं शहरे बळकावली! परंतु आपल्याविरुद्ध इंग्लंड, हॉलंड व स्वीडन या राष्ट्रांनी त्रिकुटी संघ स्थापन केलेला पाहून लुई तितकाच थांबला; व आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेण्याच्या कार्मी आपणांस इंग्लंडचे साहाय्य निदान इंग्लंडला तटस्थपणा तरी स्वीकारण्यास लावणे भाग आहे हे पाहून १६७० मध्ये त्याने इंग्लंडचा राजा २ रा चार्लस याच्याशी डोव्हर येथे गुप्तरीतीने तह केला. या तहान्वये चार्लस राजास लुईने पैशाची बरीच मोठी रक्कम दिली असून डच लोकांचिरुद्ध युद्ध झाल्यास इंग्लंडने फ्रान्सला मदत करावी असे चार्लसकडून कबूल करून घेतले. चार्लसनेही आपल्या राष्ट्रांमध्ये रोमन कॅथलीक पंथ प्रस्थापित करण्याच्या कार्मीं कांहीं अड्यथ्ले आले तर फ्रान्सने आपणास मदत करावी असे १४ व्या लुईकडून वचन घेतले होते.

अशाप्रकारे इंग्लंडचे साहाय्य घेऊन १४ व्या लुईने १६७२ मध्ये डच लोकांचिरुद्ध युद्ध पुकारले. इकडे चार्लसने, आपण यावेळीच रोमन कॅथलीक पंथाचे अनुयायी आहोत असे जाहीर केल्यास लोकांमध्ये खळ-बळ उठेल असे वाटून, तूर्त ‘सर्व लोकांना आपापल्या धर्मपंथाप्रमाणे वाग-प्याची मुभा असावी’ असे जाहीर केले. परंतु चार्लसचे धार्मिक वावी-संबंधाचे वरील धोरण प्रतिगमी धोरणाच्या पार्लमेंटला न आवडून पार्लमेंटकडून या धोरणास विरोध करण्यात आला. आपल्या प्रजेकडूनच आपणास या वावतीत विरोध होत आहे हे पहातांच चार्लसने धार्मिक सवलती काढून घेतल्या; व यानंतर डच लोकांशी युद्ध करण्यात कांहींच तात्पर्य नाही हे पाहून १६७४ मध्ये त्यांच्याशी तह केला. डच लोकांशी सुरु असलेल्या युद्धातून इंग्लंडने आपले अंग काढून घेतल्यामुळे, डच लोकांना १४ व्या लुईशी टक्रर देण्यास बरीच हिंमत आली; व सरते शेकटी डच लोकांचा सेनापति ऑरेंजम्बा सरद्वार वृहस्पत याच्या चिकाटीने

१६७८ ज्ञालीं निमवेजेन या ठिकाणीं तह करून १४ व्या लुईस, हॉलंडशीं सुरु असलेले युद्ध थांबवावे लागले.

२ या चार्ल्स राजानें सर्व लोकांस आपापल्या धर्मपंथ-प्रमाणे चालण्याची मुभा ठेवली होती ती त्यास परत घ्यावयास लावून पार्लमेंट स्वस्थ वसले असें नव्हे, तर पुनः आपल्या धर्मपंथावर इतर धर्म-पंथांकडून हल्ला येण्याचा संभवच राहूं नये या हेतूने पार्लमेंटने १६७३

चार्ल्सची शेवटची वधे. सालीं 'टेस्ट अँकट' नांवाचा कायदा पास केला.

१६८१ सालीं पास ज्ञालेत्या कायद्याने म्युनिसि-पालिटीमधील नोकरानाच आपणास इंग्लंडचा धर्मपंथ मान्य असल्याची शपथ यावी लागत होती, परंतु या नवीन पास ज्ञालेत्या अँकटनें कोण-त्याही हुव्याच्या सरकारी नोकराना तशी शपथ घेणे भाग पडे. १६७३ पासून १६८१ पर्यंत चार्ल्सला पार्लमेंटशीं झगडावे लागले. या अवधींत शाफ्टस्बरी नांवाच्या गृहस्थाच्या नेवृत्वासाळीं पार्ल-मेंटमधील सभासदांनीं चार्ल्सचा मुख्य प्रधान डॅन्बी याजवर कडक टीका-प्रहार करून त्याची चौकशी करवली. यानंतर इंग्लंडमध्ये रोमन कॅथलीक-पंथीय लोकांनी एक भयंकर कट रचला आहे अशी एक सोटीचि कंडी उठल्यासुळे इंग्लंडमधील लोक हवालदील होऊन रोमन कॅथलीक लोकां विरुद्ध अधिकाधिक कडक निर्बंध होऊं लागले. १६८१ सालीं तर चार्ल्स-नंतर त्याचा भाऊ जेम्स हा रोमन कॅथलीक पंथाचा अनुयायी असल्यासुळे त्यास राज्यपद देण्यांत येऊं नये अशा प्रकारची सूचना कामन्स समेत पास ज्ञाली होती; परंतु ती सूचना लॉर्ड लोकांच्या समेत केंटावून लावण्यांत आल्यासुळे जेम्सला चार्ल्सनंतर इंग्लंडची गादी मिळाली. यानंतर पार्लमेंटमधील शाफ्टस्बरी व त्याचे अनुयायी यांचे वर्चस्व कमी ज्ञाल्यासुळे चार्ल्सला (१६८१-१६८५) आपली शेवटची पांच वर्षे वाटेल तसा राज्यकारमीर करता आला. जेम्स

रीतीने २५ वर्षे राज्य केल्यावर १६८५ मध्ये चार्ल्स मरण पावला; मरतेसमर्यां आपण रोमन कॅथलीक पंथाचे अनुयायी आहोत हें त्याने कबूल केले.

चार्ल्सनंतर गादीवर येणारा दुसरा जेम्स हा रोमन कॅथलीक पंथाचा अनुयायी होता इतकेच नव्हे तर रोमन कॅथलीक पंथाचा प्रसार करणे आपले इष्ट कर्तव्य आहे असें त्यास वाटत होतें; व यास्वेरीज आपल्या बापाप्रमाणेच त्याचे राजकीय विचार चमत्कारिक असून आपल्या

हातांत अनियंत्रित सत्ता असावी असें त्यास वाटत

दुसरा जेम्स. असल्यानें तो गादीवर येऊन थोडे दिवस झाले

नाहीत तोंच, प्रजेस त्याजबद्दल तिटकारा वाढू लागला. गादीवर आल्यावर दोन वर्षांनीच जेम्सने आपल्या भावाप्रमाणेच ‘सर्व धर्माच्या लोकांना धार्मिक बाबतीत आपापल्या मताप्रमाणे वागण्याची मुभा आहे’ अशा प्रकारचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करून तो प्रत्येक चर्च-मध्ये धर्माधिकाऱ्यानें वाचून दाखवावा असा हुक्म सोडला. परंतु सात ग्रमुख धर्माधिकाऱ्यांनी तर राजाचा वरील हुक्म अमान्य करून ‘राजास अशाप्रकारे पाठेमेटच्या संमतीशिवाय लोकांवर हुक्म करण्याचा अधिकार नाही’ असें लेखी कळविले. धर्माधिकाऱ्यांचे हें उद्घट वर्तन पाहून जेम्सने त्यांना कोटीसमोर उभे राहण्याचे फर्माविले (१६८८). अशारीतीने गादीवर येऊन तीन वर्षे झाली नाही तोंच जेम्सविरुद्ध इंग्लिश जनतेचे मन सख्कून गेले; परंतु जेम्सला पुत्रसंतान नंसल्यामुळे त्याची मुलगी मेरी (ही हॉलंडचा प्रॉटेस्टंटपंथी राजा बुइल्यम याची पत्नी असून प्रॉटेस्टंट-पंथाची कड्डी अभिमानी होती) ही इंग्लंडच्या गादीवर यावयाची असल्यामुळे, तिच्या अमदार्नीत प्रॉटेस्टंटपंथाचा सर्वत्र पुरस्कार होईल असें वाढून इंग्लिश जनता स्वस्थ असे. परंतु १६८८च्या जून महिन्यांत जेम्सला पुत्र झाल्याची बातमी समजतांच इंग्लिश जनतेची फारच निराशा झाली.

जेम्सनंतर इंग्लंडचे राज्यपद मेरीला न मिळतां, तें जेम्सच्या मुलाला मिळ-
णार, व जेम्सच्या देखरेखीखालीं त्याचें सर्व शिक्षण होणार असल्यानें
त्याचा रोमन कॅथलीकपंथाकडे ओढा राहून सर्व इंग्लंडवर तो धर्मपंथ
लादण्यांत येईल अशी सर्वांस भीती वाढू लागली. सर्व जनतेची अशाप्रकारची
मनःस्थिति असतांना याच सुमारास धार्मिक बाबतींत राजाचा हुक्म
अमान्य केल्याच्या अपराधावरून धर्माधिकाऱ्यांची चौकशी सुरु असल्यामुळे
लोकांचे पित खवळले; व त्यावेळेस कांहीं देशाभिमानी सरदारांनी
तर लोकांच्या मनःस्थितीचा फायदा घेऊन हॉलंडचा राजा वुइल्यम व त्याची
पत्नी मेरी यांना इंग्लंडमध्ये येण्याविषयीं निमंत्रण दिले.

१६८८ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत वुइल्यम इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर
उत्तरल्यावर त्यास लागलीच इंग्लिश जनतेचे पाठवळ मिळाले. जेम्सने

वुइल्यमचा मोड करण्यासाठीं पाठविलेल्या सैन्यानें
इंग्लंडमधील देसील वुइल्यमबरोबर युद्ध करण्याचे नाकारले.
राजकांति १६८८. तेहां आपणास कोणीकडूनही मदत मिळण्याचा
संभव नाही हें पहातांच जेम्सने इंग्लंडमधून पळ काढला !

इकडे पार्लीमेंटने ‘जेम्सने राज्यपदाचा त्याग केला आहे’ असे
जाहीर करून वुइल्यम व मेरी यांना इंग्लंडचे राज्यपद स्वीकारण्याविषयीं
विनंति केली. २ रा जेम्स यास पुन असल्यानें वुइल्यम व मेरी यांचा इंग्लंड-
च्या गादीवर कायदेशीर रीतीनेहक नक्हता, परंतु केवळ पार्लीमेंटच्या
संमतीनिंच त्यांना इंग्लंडचे राज्यपद मिळाल्यामुळे या वेळेपासून राजसत्ते-

वर पार्लीमेंटचे वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यासारसें झाले.
पार्लीमेंटचे वर्चस्व. यानंतर राजसत्ता कायमची नियंत्रित करण्याच्या
हेतूने पार्लीमेंटने १६८९ मध्ये ‘लोकांच्या हळाचा
' पास करून घेतला. हा कायदा पास झाल्यावर स्टुअर्ट घराण्या-
राजा व पार्लीमेंट यांच्यामध्ये एकमेकांच्या अधिकार-

व्यासीबद्दल जो झगडा चालला होता, त्याचा कायमचा निकाल लागून इंग्लंडच्या राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे पार्लमेंटच्या हातांत आलीं असें म्हटले पाहिजे ! यानंतर धार्मिक बाबतींत कांहीं लोकांवर जो अन्याय होत असे तो दूर करण्यासाठी १६८९ मध्ये एक कायदा पास करण्यांत आला. या कायद्यामुळे प्युरिटन, डिसेंटर, वर्गेरे पंथाच्या लोकांना आपापल्या मताप्रमाणे जाहीर प्रार्थना करण्याची मोकळीक देण्यांत आली !

प्रकरण १० वं.

१४ व्या लुईच्या अमदानीतील फ्रान्सचा उत्कर्ष.

सूत्तराच्या शतकामध्ये १४ व्या लुईच्या अमदानीत युरोपमध्ये फ्रान्सचा जो उत्कर्ष होते गेला, त्याचा पाया प्रस्वात मुत्सद्दी रिशल्यू यानेच घातला होता. फ्रान्समधील अमीरउमराव त्याचप्रमाणे प्रॅटे-स्टटपंथीय हुणेनॅट लोक यांचे प्रस्थ कमी केल्यावर त्यांस फ्रान्समधील राज-सत्ता आनियांत्रित करतां आली; व यानंतर युरोपि-रिशल्यूची कामगिरी. यन राज्यकारणांत हात घालून फ्रान्सचा फायदा करून घेण्यास अवसर सांपडला. जर्मनीमध्ये उद्भूत झालेल्या धर्मयुद्धांत हात घातल्यास फ्रान्सचा बराच फायदा होईल असें वाटून रिशल्यूने पहिल्याप्रथम त्या युद्धांत भाग घेतला, व त्याच्या कल्पनेप्रमाणे १६४८ मध्ये जेव्हां हें युद्ध थांबलें त्यावेळी झालेल्या वेस्ट-फॅलियाच्या तहान्वये फ्रान्सला आपल्या उत्तर व पूर्व सरहदीवरील बराच प्रदेश मिळून फ्रान्सचे राष्ट्र युरोपमध्ये फारच बळाऱ्य झाले. रिशल्यूच्या प्रयत्नाने फ्रान्सचा असा उत्कर्ष होत असतां, पुनरपि अंतस्थ कलहामुळे फ्रान्समध्ये अनास्था माजते कों काय अशी भीति वाढू लागली !

फ्रान्सचा राजा १३ वा लुई मरण पावल्यावर (१६४३) त्यानंतर गादीवर येणारा त्याचा पुत्र अगदींच अल्पवयी असल्यामुळे (पांच वर्षीचा) राज्यकारभाराची सर्व जोखीम अर्थीतच राजाची आई अॅन हिच्या अंगावर पडली ! परंतु यावेळी अॅन राजीने मुळींच न डगमगतां राज्यकारभाराची सर्व जोखीम मॅझरीन नांवाच्या तिच्या विश्वासांतील एका धर्माधिकाऱ्यावर सोंपवून त्यास मुख्य प्रधानाचीं वस्त्रे दिली. मॅझरीन हा रिशल्यूप्रमाणेच कर्तृत्वावान् व दूरदर्शी असल्यामुळे त्यांने त्यांचे

धोरण पुढे चालविले. १६४८ मध्ये वेस्टफॅलियाच्या तहाच्या वेळी
फ्रान्सचे युरोपसंदांत वर्चस्व प्रस्थापित केल्यावर त्यास फ्रान्सच्या अंतस्थ
गडबडीकडे आपले सर्व लक्ष घालतां आले. या-
मङ्गरीनचे वेळी, फ्रान्सच्या गाढीवर अल्पवयी राजा आहे
धोरण. हेव्हे पाहून रिशत्यूने आपले हिरावून घेतलेले राज-

कीय हक्क पुनरपि संपादन करावेत असे वाटून फ्रान्समधील अमीर-
उमरावांनी कॉन्डे नांवाच्या सरदाराच्या नेतृत्वाखाली मङ्गरीनची सत्ता
उल्थून पाढण्यासाठी एक कट रचला. राजसत्तेकडून लोकांचे न्याय्य
हक्क हिरावून घेतलेले असून ते परत मिळविण्यासाठीच आपला हा प्रयत्न
आहे असे जरी अमीरउमरावांनी दासविण्याचा प्रयत्न केला होता,
तरी आपलीच सत्ता वाढविण्यासाठी अमीरउमरावांकडून हा प्रयत्न होत
आहे हे बहुजनसमाजाच्या लक्षांत येऊन त्यांचे या कटास पाठबळ
मिळाले नाही! तेव्हां मङ्गरीनला हा कट (१६४८-१६५३) तत्काळ मोडतां आला. अशाप्रकारे आपले राजकीय हक्क परत मिळ-
विण्यासाठी सरदार लोकांकडून करण्यांत आलेला प्रयत्न अजीबात
निष्फळ झाल्यानंतर, फ्रान्समधील अमीरउमरावांचा वर्ग अगदींच निस-
पद्रवी होऊन ऐषआरामांत व ख्यालीसुशालींत दिवस काढू लागला.

१६४८ मध्ये झालेल्या वेस्टफॅलियाच्या तहानें जर्मनीमध्ये उद्भूत
झालेले धर्मयुद्ध संपुष्टांत आले, तरी फ्रान्स व स्पेन यांच्यामध्ये कांहींच
तडजोड होईना! गेल्या युद्धामध्ये फ्रान्सने स्पैनिश नेदर्लंडमधील बराच
प्रदेश जिंकून घेतला होता; त्यामुळे व वेस्टफॅलियाच्या तहाच्या वेळी

स्पेनशी
युद्ध.

या प्रदेशावर कोणाची मालकी असावी याबद्दल
फ्रान्स व स्पेन यांच्यामध्ये समाधानकारक रीतीने
कांहींच तडजोड न होतां, वेस्टफॅलियाच्या तहानें
सर्व युरोपभर जरी शांतता प्रस्थापित झालेली होती, तरी फ्रान्स व
स्पेन यांच्यामधील कलहास्ति तसाच धुमसत राहिला! यावेळी फ्रान्समधील

अमीरउमरावांनी मँझरीनच्या सत्तेविरुद्ध कट रचला असल्यामुळे एकीकडून अंतस्थ कलह व दुसरीकडून परचक्र येण्याची भीति या कैर्चीत फ्रान्स सांपडल्यामुळे फ्रान्सची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली होती ! परंतु मँझरीनने आपल्या कर्तवगारीने अमीरउमरावांचा कट मोडून टाकून आपले सर्व सामर्थ्य स्पेनची खोड मोडप्याकडे खर्च केल्यामुळे, स्पेनचा पराभव होऊन त्यास पिरनीजचा तह करणे भाग पडले. योवेळी अंतस्थ अस्वस्थता व परराष्ट्रीय युद्ध यामुळे स्पेनची सत्ता अगदीं खालावत चालली होती, व आतां १६५९ मध्ये पिरनीजचा तह करणे स्पेनला भाग पडल्यामुळे तर स्पेनचे युरोपसंघांत असलेले वर्चस्व अजीबात नाहींसे होऊन तें राष्ट्र दुसऱ्या प्रतीच्या दर्जप्रत जाऊन पोहोऱ्यांचले.

अशारीतीने स्पेनचा पराभव होऊन, फ्रान्सचे वर्चस्व युरोपमध्ये प्रस्थापित केल्यावर मँझरीन १६६१ मध्ये मरण पावला. मँझरीनच्या मृत्युनंतर फ्रान्सच्या गादीवर असलेल्या तेवीस वर्षांच्या लुई राजाने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेतलीं. याच्या अमदारीनांत फ्रान्समधील राजसत्ता पूर्णपणे अनियंत्रित होऊन, प्रधान व दुसरे मोठमोठ्या हुद्यावरील नोकर म्हणजे राजाचे कारकूनच होऊन राहिले होते. लुई हा मोठ कर्तृत्ववान् व महत्वाकांक्षी असल्यामुळे त्याच्या अमदारीनांत अनियंत्रित राजसत्तेचे उग्र स्वरूप अधिकच प्रगट होऊं लागले.

गादीवर आल्यावर १४ व्या लुईने आपल्या राष्ट्राच्या राज्यकारभारासंबंधीं पुष्कळ महत्वाच्या सुधारणा केल्या ! त्याने आपल्या राष्ट्राचे

१४ व्या लुईने केलेल्या आरमार व लष्कर सुधारून तें उक्तृष्टप्रतीचे केले. अंतस्थ व परराष्ट्रीय राजकारण यांच्या व्यवस्थे-संबंधीं त्याने महत्वाचे केरफार केले. जमाबंदीच्या सात्यामध्ये जो गोंधळ माजलेला होता तो नाहींसा करून त्याची भक्तम-

१० वें.] १४ व्या लुईच्या अमदांतील फ्रान्सचा उत्कर्ष. १४७

पायावर उभारणी केली ! लुईने आपल्या राज्यकारभारामध्ये ज्या महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या त्यांमध्ये कोलबर्ट (१६१९-१६८३) नांवाच्या पुरुषाने त्यास बरीच मदत केली. जमावंदीच्या सात्यांत पुष्कळ गोंधळ माजलेला होता ! उत्पन्नापेक्षां राष्ट्राचा सर्वच अधिक वाढत असून त्या

गोष्टीस लांचलुचपतीचेच प्रकार अधिक कारणीभूत कोलबर्टची होत असल्यामुळे ते प्रकार बंद केल्यावर, कोलबर्टला सुव्यवस्थित रीतीने त्या सात्याची उभारणी

करतां येऊन, राष्ट्राचें उत्पन्न वाढवितां आले. कोलबर्टने केलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टीपैकीं, त्याने अमलांत आणलेली संरक्षित व्यापाराची पद्धत विशेष प्रसिद्ध आहे. आपल्या राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति वाढावी या हेतूने त्याने आपल्या राष्ट्रांतून परदेशांत जाणाऱ्या मालास उत्तेजन देऊन आयात मालावर संरक्षक जकात बसविली. अशा प्रकारे आयात व निर्यात व्यापारापैकीं एकास उत्तेजन देऊन दुसऱ्याकडे अगदींच डुर्लक्ष केल्यापासून राष्ट्राचा फायदा होण्याचा संभव आहे की नाहीं, याविषयी मतभेद असला तरी कोलबर्टच्या वेळीं, त्याने केलेल्या व्यवस्थेमुळे, फ्रान्समधील उद्योगधंदे व व्यापार यांस उत्तेजन मिळाले व जगांतील सर्व बाजारपेठा फेंच मालांनी हस्तगत करून त्यापासून फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति सुधारली एवढे मात्र खरे ! केंच लोकांनी अमेरिका, हिंदुस्थान वर्गे दूरदूरच्या प्रदेशांत जाऊन तेथें आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात या हेतूने धाडशी लोकांस कोलबर्टकडून उत्तेजन मिळत गेले. अशाप्रकारचे कोलबर्टचे परराष्ट्रीय धोरण असून आपल्या राष्ट्रामध्ये दठणवळणाचे मार्ग सुलभ होऊन राष्ट्रांतील एका ठिकाणाचा माल दुसरीकडे सुलभ रीतीने नेतां यावा म्हणून त्याने ठिकठिकाणी रस्ते व काळवे स्थापनले !

अशा प्रकारे लुई गार्दीवर येऊन फार वर्षे झाली नाहीत तोंच, कोलबर्टने केलेल्या महत्त्वाच्या सुधारणांमुळे फ्रान्सचा व्यापार व उद्योग-

धंदे वाढत जाऊन फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति फारच समाधानकारक झाली. युरोपमध्ये फ्रेंच राष्ट्र पहिल्या प्रतीचे ठरून इतर सर्व युरोपियन राष्ट्रे फ्रान्सचे अनुकरण करू लागली. आपल्या राष्ट्राचे इतके वैभव वाढलेले

लुईची
महत्त्वाकांक्षा.

आहे, तरी एवढ्यानेच समाधान न पावतां लुईची महत्त्वाकांक्षा भलतीकडेच वहावत चालली ! आपले राष्ट्र फारच बलाढ्य असल्यामुळे आपल्याशी

टक्रे देण्यास आपल्या शेजारची बारकीं राष्ट्रे घजावणार नाहीत असें वाढून त्यांस आपल्या अंकित करावेसे त्यास वाढू लागले. अशा प्रकारची लुईची महत्त्वाकांक्षा असून त्याने १६६७ पासून परराष्ट्रीय राजकारणात विनाकारण हात घालून आपल्या शेजारच्या बागव्या राष्ट्रांस आपले अंकित करावे या हेतूने केलेल्या प्रयत्नामुळे पहिल्याप्रथम जरी त्यास यश मिळत गेले, तरी सरतेशेवर्टी इतर युरोपियन गट्टांनी त्याची महत्त्वाकांक्षा थोपवून धरण्यासाठी त्याच्या विरुद्ध कट रचल्यामुळे १४ व्या लुईच्या अमदार्नीत फ्रान्सच्या अवनतीचे बीज पेरले गेले असें म्हणावयास हरकत नाही.

१६६७ मध्ये लुईने स्पॅनिश नेवर्लंड प्रांतावर आपल्या पहिल्या पत्नीच्या बाजूने आपला हक्क आहे असे म्हणून एकदम स्वारी केली. लुईचे सैन्य पहिल्याप्रतीचे असल्यामुळे त्यास एकसारखा जय मिळत

स्पॅनिश नेवर्लंडवर
स्वारी.

गेला. गेल्या युद्धामध्ये स्पैनची सत्ता फारच खालावली होती तेव्हां स्पैनकद्दून त्या प्रांताचे संरक्षण होणे अगदीच अशक्य होते; व या वेळी

नेवर्लंडमधील डच लोकांनी आपले स्वातंत्र्य अबाधित रासण्याचा नेटाने प्रयत्न केला नसता तर एका क्षणांत लुईने सर्व नेवर्लंडप्रदेशावर आपले निशाण रोवले असते ! परंतु यावेळी स्वदेशप्रतीतीने प्रेरित झालेला, डच लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष जॉन्स्टॉन-वेट याने लुईची महत्त्वाकांक्षा ओपवून धरण्यासाठी झंगलंड व स्वीडन या राष्ट्रांचे साहाय्य घेतल्यामुळे

१० वं.] १४ व्या लुईच्या अमदानीतील फ्रान्सचा उत्कर्ष. १४९

लुईला आपली हालचाल थांबविणे भाग पडले. यानंतर एकस्लाशापेले या ठिकाणी तह होऊन लुईस आपल्या उत्तर सरहडीवर मिळालेल्या थोड्या प्रदेशावरच संतुष्ट रहावें लागले (१६६८).

अशा प्रकारे तह करून स्वस्थ बसणे लुईस मुळीच आवडले नाही, तर डच लोकांनी इंग्लंड व स्वीडन या राष्ट्रांचे साहाय्य घेऊन आपणास आपली महत्वाकांक्षा सफल होण्याचा समय आला असतां ती सोडून देणे भाग पाडले हे पाहून डच राष्ट्रावर पुरता सूड उगविण्याचा वेत लुई रचून लागला. त्याने बादशाहा व स्वीडनचा राजा यांच्यापासून डच लोकांशी पुनःयुद्ध करण्याचा प्रसंग आल्यास आपण तटस्थ राहून अशा प्रकारचे वचन घेऊन इंग्लंडचा राजा २ रा चार्ल्स याच्याशी डोव्हर येथे एक गुप्त तह (१६७०) करून, हॉलंडशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आल्यास इंग्लंडने मदत करण्याचे वचन घेतले. अशा प्रकारे सर्व व्यवस्था केल्यावर १६७२ मध्ये लुईने इंग्लंडची मदत घेऊन डच लोकांवर हल्ला केला.

यावेळी डच लोकांस परकीय राष्ट्रांकडून कोणत्याच प्रकारची मदत न मिळाल्यामुळे, त्यांचा पराभव होऊन बहुतेक सर्व प्रदेश फेंच लोकांच्या ताब्यांत गेला. आपल्या प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्षच कर्तृत्ववान् नस-त्यामुळे आपला असा पराभव होत आहे असे वाटून डच लोकांनी आपला अध्यक्ष जॉन-डी-वेट याचा वध करून पूर्वी पदच्युत झालेल्या ऑरेंज घराण्यांतील ३ रा वुझ्यम हा जरी लोकोत्तर त्रुद्धिमत्तेचा पुरुष नव्हता तरी आतां आपल्या राष्ट्रावर कोणती आपत्ति आली आहे, व त्यासाठी कोणते प्रथन केले पाहिजेत याची त्यास पूर्णपणे जाणीव असल्यामुळे त्यास आपल्या राष्ट्राचा

परकीय शात्रूपासून बचाव करतां आला ! आपल्या त्रुझ्यम आॅफ ऑरेंज. राष्ट्राच्या स्वार्तंत्र्यासाठी प्रत्येकानें चिकाटीनें प्रथल केले पाहिजेत इतकेंच नव्हे, तर आपले सर्वस

व प्राण खर्चे करण्यास तत्पर झाले पाहिजे असे त्याने आपल्या देशबांधवांच्या मनांत भरवून दिले.

इकडे डच लोकांचा मुळख एकसारखा पादाकान्त करीत फेंच सैन्य हँलंडची राजधानी आमस्टरडम या शहरानजीक येऊन ठेपले ! अशा रीतीने आपली राजधानी शत्रुच्या ताब्यांत जात आहे हे पाहतांच डच लोकांनी जिवावर उदार होऊन, समुद्राच्या लाटांस थोपवून धरणारे मोठमोठाले दगडी बांधारे फोडून टाकून आपला सर्व प्रदेश जलमय करून टाकला ! सर्व प्रदेश जलमय होत आहे हे पाहतांच परत फिरण्यावांचून फेंच सैन्यास गत्यंतरच नव्हते ! या सुमारास युरोपियन राष्ट्रांचे फ्रान्स-बद्दलचे धोरण पार बदलून गेले होते. बादशाहा व स्पेनचा राजा व इतर

र्जमन संस्थाने यांना लुईच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षे-
डच लोकांच्या मद-
तीस इतर युरोपियन
राष्ट्रे धूवून येतात.
ची चीड येऊन तीं राष्ट्रे डच लोकांच्या मदतीस
धूवून आलीं इतकेंच नव्हे तर इतकीं वर्षे लुईला
मदत करण्याचा इंग्लंडने इतपर फ्रान्सचा संबंध
तोडून डच लोकांशीं तह केला (१६७४). आपला पक्ष सोडून युरोपियन
राष्ट्रांनीं डच लोकांशीं तह केला हे पहातांच लुईची स्थिति फारच चमत्का-
रिक झाली ! तेव्हां आतां तह करून हे युद्ध संपुष्टांत आणवै असे वाटून
१६७८ मध्ये निमवेजिन येथें तह करण्यांत आला व बर्गीडीचा मुळख
आपल्या हस्तगत झाला होता, त्यावरच लुईला संतुष्ट रहावै लागले.

१६७८ मध्ये निमवेजिन येथें तह होऊन तीन वर्षे झालीं नाहीत
तोंच लुईने १६८१ मध्ये फ्रान्सच्या उत्तर व पूर्व सरहदीवरील कांहीं
प्रदेश आपल्या राज्यास जोडण्याच्या द्वाराने युद्धाचे याकिंचितही कारण
उपस्थित झाले नव्हते तरी बादशाह्याच्या ताब्यांत असलेल्या आलसास
प्रांतांतील स्ट्रेसबर्ग शहरावर एकदम हल्ला करून ते शहर जिकून घेतले.
याप्रसंगी त्यास स्पेनशीं युद्ध करावै लागले, परंतु १६८३ मध्ये रॅटीसबांन
न्याहरीं तह होऊन हे युद्ध थांबविण्यांत आले. या तहान्वये स्ट्रेसबर्ग शहरा-
वरील आपला हक्क आणखी वीस वर्षांनी सोडून देण्याचे लुईने
कवूल केले.

या सुमारास लुईच्या आयुष्यक्रमांत एक महत्त्वाची गोष्ट घडून आल्यामुळे त्याच्या यानंतरच्या वर्तनक्रमांत बरीच क्रान्ति झाली. मॅडेम मेन्टेनॉन या रोमन कॅथलीकपंथीय स्त्रीच्या प्रेमपाशांत तो सांपडल्या-मुळे, तिच्या प्रेरणेने त्याचा पुढील कार्यक्रमही बदलला ! मॅडेम मेन्टेनॉन ही रोमन कॅथलीकपंथाची कट्टी अनुयायी होती व तिच्याच प्रेरणेने प्रॉटे-स्टंटपंथीय लोकांचा छळ करून त्यांना रोमन कॅथलीक पंथाचा स्वीकार

नॉटचा जाहीरनामा
रद्द करण्यांत येतो.

१६८५.

करावयास लावणे आपले इष्ट कर्तव्य आहे असे त्यास वाढू लागले. पहिल्याप्रथम प्रॉटे-स्टंटपंथीय लोकांपैकी कोणी रोमन कॅथलीक पंथ स्वीकारल्यास

त्यास वक्षीस देण्यांत येत असे, परंतु १६८३ मध्य त्याने मॅडेम मेन्टेनॉनशीं शास्त्रोक्त लग्न केल्यावर तो सर्वस्वी तिच्याच तंत्राने वागू लागला ! १६८५ मध्ये त्याने सुमारे शंभर वर्षांपूर्वीं चवध्या हेनरीने ह्युगेनॉट लोकांना धार्मिक सवलत देण्यासाठी नॉट येथें प्रसिद्ध केलेला जाहीरनामा रद्द करून टाकून प्रॉटे-स्टंटपंथाचा फ्रान्समधून पुरता उच्छेद करून टाकण्यासाठी कडक उपाय योजण्यास सुरुवात केली. परंतु त्याच्या या अदूरदर्शी धोरणामुळे फ्रान्सचे जें नुकसान झाले, तें डुसन्या कोणत्याही गोष्टीने भरून काढणे जवळ जवळ अशक्यच होते असे म्हणावयास पाहिजे. लुईच्या धार्मिक जुळुमामुळे हजारों ह्युगेनॉट लोकांस फ्रान्स देश सोडून देऊन झालंड, हॉलंड, अमेरिका, प्रशिया वॉरे फ्रान्सच्या शत्रुराष्ट्रांकडे पळ काढावा लागला ! या लोकांबरोबर त्याचे उद्योगधंदेही अर्थातच परराष्ट्रांत गेल्यामुळे फ्रान्सचे अतो-नात नुकसान झाले व त्यामुळे या वेळेपासून फ्रान्सच्या अवनतीस सुरुवात झाली !

लुईने गेल्या दहा वर्षांमध्ये शांततेच्या काळांत परराष्ट्रावर कोण-त्याही प्रकारचे कारण नसतां एकदम हष्टा करण्याचा उपक्रम सुरु केला

होता त्यामुळे युरोपियन राष्ट्रांनी चिडून जाऊन एक संघ स्थापन केला.

लुईविरुद्ध
युरोपियन
राष्ट्रांचा संघ.

बादशाहा, डच लोकांचे राष्ट्र व स्पेन यांनी लुईविरुद्ध ऑंजर्वार्ग येथे एक संघ स्थापन केला, व या वेळी हॅलंडचा राजा बुइल्यम यास इंग्लंडचे राज्यपद मिळाले असल्यामुळे, त्यानें इंग्लंडलाही

या युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांत सामील करून घेतले (१६८८). फ्रान्स-विरुद्ध युरोपियन राष्ट्रांचा असा संघ निर्माण झाल्यावर, १६८८ मध्ये या ऑंजर्वार्गच्या संघानें लुईविरुद्ध युद्ध फुकारले. हें युद्ध एकंदर ९ वर्षे-पर्यंत चालून, दोन्ही पक्ष सारखेच जेरीस आल्यामुळे १६९७ मध्ये रिसिक येथे तह होऊन हें युद्ध थाविण्यांत आले. या तहान्वये कोणासही कांहींच फलनिष्पत्ति न होतां एकमेकांचा जिंकून घेतलेला प्रदेश एकमेकांस परत यावा लागला:

यानंतर स्पेनच्या राजकारणांत हात घातल्यास आपला बराच फायदा होण्याचा संभव आहे असें लुईला वाढू लागले. स्पेनचा राजा २ रांचार्लस हा मरणोन्मुख झाला असून, त्यास कोणी पुत्रसंतान नसल्यामुळे, त्याच्यानंतर स्पेनचे राष्ट्र व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला प्रदेश व वसाहती कोणास मिळणार हें कांहींच निश्चित नव्हते ! ऑस्ट्रियावर राज्य करण्याचा हॅसवर्ग घराण्यांतील पुरुषाचा स्पेनच्या गादीवर हक्क होता; परंतु आपली पहिली पत्नी स्पेनच्या राजाची वडील वहीण होती

स्पेनच्या गादीवर वारस कोणी यावयाचे ? तेव्हां तिच्या नात्याने आपल्या नातवाचाही स्पेनच्या गादीवर तितकाच हक्क आहेसे लुईस वाढू लागले. तेव्हां आपल्या इच्छेच्या आढ इंग्लंड-ने येऊ नये म्हणून पहिल्याप्रथम इंग्लंडशीं तह करून, त्याने यामंतर स्पेनचे राष्ट्र, फ्रान्स व ऑस्ट्रिया यांमध्ये कसे वांटून घ्यावयाचे यावहल कोहीं तंडजोड केली. लुइन अशाप्रकारची तंडजोड करून थोडे दिवस झाले औरहत तीच स्पेनचा राजा २ रांचार्लस मरण पांवला (१७००). मरणी-

पूर्वी चार्लसने आपल्या मृत्युपत्रांत आपल्या सर्व साम्राज्याचें, लुईचा नातू फिलीप यासच वारस केले होतें. चार्लसने अशाप्रकारे आपले मृत्युपत्र केलेले पहातांच लुईने आस्ट्रियाशीं थोडचाच दिवसांपूर्वी केलेली तडजोड धाव्यावर बसवून, आपला नातू फिलीप हा एकटाच स्पेनच्या साम्राज्याचा वारस आहे असें जाहीर करून त्यास स्पेनचें राज्यपद घेण्यासाठीं स्पेनची राजधानी मॅर्डीड येथें पाठविले.

लुईने सर्व करारनामे मोडून सर्वांस एकदम चक्रविल्यामुळे १७०१ मध्ये बादशाहा, जर्मन संस्थाने, हॉलंडचे राष्ट्र व इंग्लंड यांनी त्याच्या विरुद्ध एक बलाढ्य संघ स्थापन करून युद्ध पुकारले.

यावेळी दोन्ही पक्षांच्या बलाबलाचा विचार केल्यास लुईच्या बाजूलाच पारडे अधिक झुकेलसें दिसत होतें. लुईचे सैन्य व आरमार उत्कृष्टप्रतीचे होतें व आतां तर स्पेनचे सर्व आरमार व लष्कर लुईस आपल्याच उपयोगांत आणतां येणे शक्य असल्यामुळे लुईची बाजू अधिक बलाढ्य दिसत होती. इकडे संयुक्त राष्ट्रांमधील जूट शेवटपर्यंत कायम राहते की नाहीं याची शंकाच होती ! परंतु सैन्यबळ व युद्धसामुग्गी यांचा पुरवठा संयुक्त राष्ट्रांकडे अधिक असून इंग्लंडचा सेनापति मार्ल-बरो, सेन्याय संस्थानाचा राजपुत्र युजेन ह्या दोन प्रख्यात सेनापतींच्या

स्पेनच्या गादी-वरील वारस हक्कासंवर्धी युद्ध-१७०२-१७१३. हातासालीं संयुक्त सैन्य लढत असल्यामुळे, फ्रान्स-च्या नांवाजलेल्या फौजेशीं संयुक्त राष्ट्रांचे सैन्य धैर्यानें तोंड देईलसें वाढूं लागले. अशाप्रकारे

१४ वा लुई व इतर युरोपियन राष्ट्रे यांच्यामध्ये उपस्थित झालेल्या युद्धाचा वणवा सर्वत्र पसरून फ्रान्स व स्पेन यांच्या ज्या ज्या ठिकाणीं वसाहती होत्या त्या त्या ठिकाणीं देसील याच्या ज्वाळा जाऊन पोहोचल्या.

१७०४ मध्ये डॅन्यूब नदीजवळ ब्लेनहिम या गंवानजीक मार्ल-बरो याच्या हातासालील सैन्यास मोठा जय मिळाला. यानंतर युजेन याची कुमक आल्यावर तर फेंच सैन्याचा एकसारसा पराभव होऊं लागला.

१७०६ मध्ये नेदर्लंडमधील रॅम्लीज या ठिकाणी मार्लबरोस दुसरा एक मोठा जय मिळाला व इकडे राजपुत्र यूजेन त्याने संयुक्त सैन्याचा जय. ट्यूरीनजीक फ्रेंच सैन्याचा पराभव करून त्यास इटलीमधून हांकून लावले. अशाप्रकारे संयुक्त सैन्यास एक सारखा जय मिळत असतां १७०८ व १७०९ मध्ये औढनर्डे व माल्याके या दोन ठिकाणी फ्रेंच सैन्याचा पुरता फडशा उद्भूत संयुक्त सैन्यास सुही पॅरिसवर चालून जातां येणे देसील शक्य झाले.

अशाप्रकारे मार्लबरोच्या विजयामुळे फ्रान्सचा पुरता फडशा इंग्लंडमधील पद्धन फ्रेंच राष्ट्र पुरतेपणीं शरण येईलसा सुमार प्रधानमंडळ दिसत असतो, मार्लबरोला प्रोत्साहन देणाऱ्या बदलते. इंग्लंडमधील विग प्रधानमंडळाचा पाढाव होऊन शांततावादी टोरी वक्षाऱ्या प्रधानमंडळाने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातीं घेतल्यामुळे मार्लबरोची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली !

इकडे १७११ मध्ये पवित्र रोमन साम्राज्याचा बादशाहा जोसेफ मरण पावून त्याच्यानंतर त्याचा भाऊ द् वा चार्ल्स याचीच बादशाही

बादशाहा जोसेफ पदावर नेमणीक झालेली होती. स्पेनच्या गादीवर मरण पावतो—१७११. उमेदवार म्हणून हाच चार्ल्स असल्याने त्यास स्पेनची गादी भिळाल्यास आस्ट्रिया व स्पेन ही राज्ये एकत्र होऊन हँसवर्ग घराण्याची सत्ता युरोपमध्ये अमर्यादित होईल अशी भीती वाटल्याने, चार्ल्सचा पक्ष घेऊन १४ व्या लुईशी युद्ध करण्यांत इंग्लंडचा कांहीच फायदा नव्हता. तेव्हां हें युद्ध लवकरन्व तह करून थांबवावे असें साहजिकच इंग्लिश प्रधानमंडळास वाढू लागले. तसेच या युद्धांत एकसारखे पराभव खावे लागल्याने, १४ वा लुईही जेरीस येऊन तह करण्यास कबूल झाला. तेव्हां १७१३ मध्ये युद्धेट येण्ये तह करून हें युद्ध थांबविष्यांत आले.

युट्रेक्टच्या तहानें स्पेनचे विस्तृत साम्राज्य सर्व युध्यमान राष्ट्रांस ओडचा फार प्रमाणानें वांदून देण्यांत आले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

युट्रेक्टचा तह १७१३. ✓ फ्रान्स व स्पेन हीं दोन राष्ट्रे कधीही संयुक्त करण्यांत येऊ नयेत या अटीवर स्पेनचे राज्यपद लुईचा नातू फिलीप यास देण्यांत आले. यानंतर बादशाहा

द वा चार्लस यास, स्पेनच्या ताब्यांत असलेला इटलीमधील मीलन व नेदर्लंडमधील कांहीं प्रांत देण्यांत आला. डच लोकांना नेदर्लंड व फ्रान्स यांच्या सरहदीवर असलेले कांहीं मजबूत किळे मिळाले. इंग्लंडला, अमेरिकेतील न्यू फाऊंडलंड, नोवोर्कोशिया, हड्सन आखातानजीकचा प्रदेश व स्पेनच्या किनाऱ्यावर असलेला भूमध्यसमुद्रावरील जिब्राल्टर नांवाचा भक्तम किला मिळाला.

युट्रेक्टच्या तहानंतर दोन वर्षांनीच १७१५ मध्ये लुई मरण यावला. लुईने आपल्या अमदानीच्या सुरुवातीस कोलबर्टच्या मदतीने, फ्रान्सचे उद्योगधंदे, व्यापार, वगैरे बाबतींत महत्वाच्या सुधारणा करून वैभव संपादन केले होतें; व भलत्याच महत्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन त्यास इतर युरोपियन राष्ट्रांशी एकसारखीं युद्धे करावीं लागलीं नसतीं तर फ्रान्सचे वैभव द्विगुणित होऊन व्यापार, उद्योगधंदे, कलाकौशल्य वगैरे शांततेच्या मार्गाने फ्रान्सला युरोपमध्ये प्रमुखस्थान कायम ठेवतां आले असते यांत संदेह नाही! परंतु आपल्या राष्ट्राची अंतस्थ सुधारणा करून

स्वस्थ बसणे लुईला आवडले नाही, तर इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकारणांत हात घालून धोरण.

आपल्या अंकित करून, साधल्यास ‘पवित्र रोमन साम्राज्या’चे बादशाही पदही मिळवावे अशी त्याची महत्वाकांक्षा होती! तत्कालीन इतर युरोपियन राष्ट्रे कमक्कुवत असल्यामुळे आपली ही महत्वाकांक्षा सफल होईल असे लुईस वाटल्यास त्यांत कांहीच नवळ नव्हते. यावर्णी आस्ट्रिया-

वर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली होती ! महमद किप्रालिज, अहमद किप्रालिज, कारा मस्टाफा या कर्तृत्वावान प्रधानांच्या प्रेरणेने आटोमन टर्कीचा एकसारखा उत्कर्ष होते असून, पूर्व व दक्षिण युरोपकडून टर्कीच्या विस्तृत पावणाऱ्या सचेस थोपवून धरण्याची सर्व जबाबदारी आस्ट्रियावर पढली होती इतकेचे नव्हे, तर आपल्या साम्राज्यांतील हंगेरीमधील मेंगेआर लोकांचे बंड मोदून टाकण्याकडे बादशाहा लिओपोल्ड यांचे सर्व लक्ष वेधून गेल्यामुळे लुईच्या महत्वाकांक्षेस त्याजकडून अडथळा येईलसा संभव दिसत नव्हता. यासेरीज लुईने पोलंड, जर्मनीमधील लहान लहान संस्थाने, स्पेन, इंग्लंड वगैरे ठिकाणी आपले वकील ठेवून आपल्या मुस्तदेगिरीने फ्रान्सचा दरारा व वर्चस्व सर्वत्र प्रस्थापित केले होते. परंतु १४ व्या लुईच्या या अमर्याद महत्वाकांक्षेने युरोपियन राष्ट्रे चिडून जाऊन त्यांनी त्याजविलळ मोठा संघ स्थापन केल्यामुळेच लुईची महत्वाकांक्षा सफल न होऊन त्यास आपला पराभव कबूल करावा लागला ! अशाप्रकारे लुईच्या अमदानीच्या शेवटी शेवटी सर्व युरोपशी द्वंश करावी लागून फ्रान्सला अपयश येते

गेले, तरी तत्कालीन इतर युरोपियन राष्ट्रांशी फ्रान्सचे वैभव. तुलना केल्यास फ्रान्सने आपले श्रेष्ठत्व कायम ठेवले होते हें आपणास कबूल करावॅ लागेल.

लुईने व्हर्सेल्स येथें स्थापन केलेला दरबार म्हणजे इतर युरोपियन राजे-रजवाढ्यांस अनुकरणीय गोष्ट होऊन राहिली होती ! फ्रान्समधील चाली-रीति, तेथील पोषाख, तेथील कलाकौशल्य यांचे आपण अनुकरण करावे असें युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्रांतील पुरुषांस वाटत असे ! लुईच्या अमदानीती कॉर्नली, मोलिएर वगैरे नाट्यकवि निर्माण होऊन त्यांनी आपल्या जगमान्य कृतीनीं वाङ्ग्यविषयक बाबतीतही फ्रान्सची कीर्ति सर्वत्र पसरली असल्यामुळे, तत्कालीन युरोपियन राष्ट्रांस फ्रान्सबद्दल आवर वाटावा यांत कांहीचे नवल नव्हते !

प्रकरण ११ वें.

रशियाचा अरुणोदय.

त्तदार्तार व मोंगल लोकांच्या अमलाखालीं बरीच शतके स्थितपत पडले-
ल्या रशियाचे न्युरीक घराण्याच्या नेवृत्वाखालीं पहिल्याप्रथम एकी
करण झाले. रशियन लोकांनी हलके हलके द्विश्वन धर्माचा स्वीकार केला होता,

तरी केवळ धार्मिक बाबीव्यतिरिक्त इतर युरोपियन

रशियाचें पूर्ववृत्त.

राष्ट्रांशीं त्याचा कांहर्चि संबंध नसल्यामुळे रशियन

लोकांच्या मनावर पाश्वात्य संस्कृतीचा कांहर्चि
परिणाम झालेला नसून त्यांचे पूर्वीचे पौर्वात्य वळण व मोंगली आचार-
विचार बरीच शतके कायम होते. सरतेशेवटीं तिसऱ्या इव्हानच्या कार-
कीदीत रशियन लोकांची पारतंज्यांतून सुटका झाली व ४ थ्या इव्हानच्या
अमदार्नीत तर (१५३३-८४) रशियाने आपली सत्ता इतरत्र वाढ-
विष्याची खटपट केली. तार्तार लोकांकडून इव्हानने आस्ट्राशान हा
प्रांत जिंकून घेतल्यावर रशियाची दक्षिण मर्यादा कॅस्पीयन समुद्रापर्यंत
जाऊन भिडली.

१५९८ मध्ये रशियावर राज्य करणारे न्युरीक घराणे संपुष्टांत येऊन
रशियांत बेबंदशाही माजली; तेव्हां या संधीचा फायदा घेऊन रशियाचा
प्रदेश आपल्या ताव्यांत आवा असें रशियाच्या शेजारीं असलेल्या पोलंड
व स्वीडन या राष्ट्रांना वाढून त्यांचे त्या दिशेने प्रयत्न सुरु झाले. अशा
प्रकारे परराष्ट्रांचा रशियावर डोळा आहे हे पाहतांच कांही देशाभिमानी

रोमेनोफ घराणे. पुरुषांनी एक राष्ट्रीय पक्ष निर्माण केला; व
आपल्यांतीलच मायकेल रोमेनोफ नांवाच्या एका
पुरुषास गावीवर वसवून (१६१३) रशियाचे अंतस्थ बंदाळीपासून व

परकीय शत्रूपासून संरक्षण करण्याचें ठरविले. या राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रयत्नास यशा येऊन रशियामध्ये सर्वत्र स्थिरस्थावरता झाली, इतकेंच नव्हे तर रशी-याला परकीय प्रदेशावर स्वारी करतां येऊन सयबोरिया नांवाचा विस्त्रुत प्रांतही बळकावितां आला.

रोमेनॉफ घराण्याच्या अमदानींत रशियाची स्थिति अशाप्रकारे सुधारत असतां १६८२ मध्ये गादीवर आलेल्या पीटर बादशाहाच्या अमदानींत रशियाने आपली पुष्कळच उन्नति करून घेऊन युरोपियन-

राष्ट्रांमध्ये महत्त्वाचें स्थान पटकावले. पीटर गादी-पीटर गादीवर येतो. वर आला त्यावेळीं अगदींच अल्पवयी असल्यामुळे राज्यकारभाराचें सर्व काम त्याची थोरली बहीण सोफिया पहात असे. परंतु १६८९ मध्ये पीटर सोळा वर्षांचा झाला नाहीं तोंच त्याने राज्य-कारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातीं घेण्याचें ठरवून सोफियेस धर्ममठांत पाठवून दिले. पीटरबरोवर त्याचा थोरला भाऊ इव्हान हा देसील गादी-वर होता, परंतु तो अगदींच नेमला असल्यामुळे पीटरच्याच तंत्राने वागत असे; सरतेशेवरी १६९६ मध्ये इव्हान मरण पावला.

सतराच्या शतकाच्या उत्तरार्धात रशियन जनतेमध्ये पौर्वात्य वळण व पौर्वात्य आचारविचार योंचाच पगडा असे. रशियाचे राष्ट्र इतर युरोपियन राष्ट्रांपासून अलग असून केवळ धार्मिक बाबतींतच तें युरोपियन राष्ट्रांशीं निगडित होतें! रशियाच्या चारी दिशांकडील सरहदीवर इराण, टर्की, पोलंड, स्वीडन वैरे बळाढ्य राष्ट्रे असल्यामुळे या राष्ट्रांकडून स्वारी होऊन रशियाचे स्वातंत्र्य केव्हां नष्ट होईल हें सांगतां येत नव्हते! रशियाच्या बादशाहस झार ही संज्ञा असून त्याच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता होती, तरी देसील धार्मिक बाबतींत ग्रीक खिश्चन धर्माच्या धर्मगुरु-कडून व झारच्या सास तैनातीस असलेल्या त्याच्या 'स्ट्रेल्टझी' नांवाच्या शरीरसंरक्षक सैन्याकडून त्याच्या अनियंत्रित सत्तेस बराच विरोध होत असे! रशियाचा झार हा आपल्या हातांतील बाहुले आहे अशीच त्या

शरीरसंरक्षक सैन्याची कल्पना होती ! पीटरने गादीवर येतांच आपल्या अनियंत्रित सत्तेस कोणाकडून विरोध होत आहे हें ताढेले, व आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येणाऱ्या सर्व अडचणींचा नाश करून, त्याने आपली सत्ता खरोखरीच अनियंत्रित केली !

पीटरच्या एकंदर वागणुकीवरून त्याच्या स्वभावाविषयीं निरनि-
राळीं विधाने केलेली आढळतात ! पीटर हा आपली राक्षसी महत्त्वाकांक्षा साथ्य करण्यासाठी वाटेल ते सुष्टु दुष्ट उपाय अमलांत आणी म्हणून त्यास

पीटर
वी ग्रेट.

कित्येकांनीं कूरतेचा व निर्दयतेचा पुतळा ठरविले आहे; तर कित्येक त्याने रशीयन लोकांच्या आचारविचारांत क्रान्ति घडवून आणून, रशीया-

मध्ये युरोपियन सुधारणांचा प्रसार करून त्या मागासलेल्या राष्ट्रास उन्नत स्वरूप प्राप्त करून दिले म्हणून त्याची थोरवी गात आहेत ! तेव्हां पीटर-विषयीं निरनिराळ्या लेखकांच्या विधानांमध्ये अशी जमीनअस्मानाची तफावत पाहून हा खरोखरीच कोणत्या प्रकारचा पुरुष होता हें ठरवितांना त्याच्या सर्व कृतींकडे बारकाईने पाहिले पाहिजे. त्याच्या एकंदर वागणुकीचे सूखम निरीक्षण केल्यास त्याच्या वर्तनक्रमांत विसंगतपणा दिसत नसून तो तकालीन रशीयन लोकांच्या आचारविचारांचा व परिस्थितीचा एक मूर्तिमंत पुतळाच आहे असें आपणास दिसून येईल ! रानटी व मागसलेल्या अशा परिस्थितींत पीटर वाढला असून त्यानंतर संस्कृत व सुधारलेल्या विचारांचा त्याच्या मनावर थोडाबहुत पगडा बसला असल्यामुळे आपणास त्याच्या एकंदर आचरणांत रानटी तसेच सुधारलेले प्रकार आढळून येतात !

१६९५ च्या सुमारास पीटरला पुढे येण्यास चांगलीच संधि सांपडली. त्या वेळेस टर्कीचे साम्राज्य हलके हलके विस्त्रलीत होत असून बादशाहाचे टर्कीवरोबर युद्ध सुरु होते. तेव्हां या संधीचा फायदा घेऊन दक्षिणेकडे एताचा समुद्रापर्यंत आपले साम्राज्य नेऊन भिटवावें असें वाटून १६९६.

सालीं त्यानें काळ्या समुद्रावरील अझोव बंदर काबीज केले. अशाप्रकारे दाक्षिणकडे राशीयाची सत्ता समुद्रपर्यंत मिडविल्यावर पाश्चात्य संस्कृति व पाश्चात्य आचारविचार यांचा आपल्या देशांतील लोकांस कायदा करून देण्याचा त्यानें निश्चय केला; व त्यासाठीं पाश्चात्य सुधारणा व संस्कृति यांचे प्रत्यक्ष अवलोकन करण्यासाठीं युरोपमध्ये प्रवास करण्याचे त्यानें ठरविले.

पीटरने १६९७ व १६९८ हीं दोन वर्षे जर्मनी, हॉलंड व इंग्लंड या देशांत प्रवास करून पाश्चात्य संस्कृति व पाश्चात्य उद्योगधंदे यांची प्रत्यक्ष माहिती करून घेण्यामध्ये घालविलीं. हॉलंडमध्ये प्रवास करीत असतांना पीटरने एका जहाजे बांधण्याच्या कारखान्यांत स्वतः सुताराचे देसील काम केले. त्याने ठिकिठिकाणी वैद्यकशास्त्रावरील व्याख्याने ऐकलीं व कागद तयार करण्याच्या गिरण्या, दळणाच्या गिरण्या, छापस्साने वौंगे कितीतरी गोई प्रत्यक्ष अवलोकन केल्या !

अशा प्रकारे पीटर युरोपसंदांत प्रवास करीत असतां, त्याच्या खास तैनातीं असलेल्या 'स्ट्रेल्टझी' नांवाच्या शरीरसंरक्षक सैन्याने बंड केले असल्याची वारी त्यास समजली. तेव्हां रशियामध्ये शांतता राखण्यासाठी तो तत्काळ निघाला व बंडखोर सैन्याचा पुरा सूड घेण्यासाठी त्याने हजारों सैनिकांस हालहाल करून ठार केले. पीटरची ही कृति पाहून किंत्येक-जण त्यास दोष देतील, परंतु झारच्या सत्तेस या सैन्याकडून नेहमीच विरोध होत असल्यासुळे, तें सैन्य नाहीसे करून त्या जागीं नवीन पद्धतीने कवाईत शिकवून तयार केलेले सैन्य स्थापन करावे म्हणूनच पीटरने अशाप्रकारची कृति केली !

आपल्या महात्वाकांक्षेच्या आड येणारी ही अडचण दूर केल्यावर युरोपमध्ये प्रवास करीत असतां प्रत्यक्ष अवलोकन केलेली पाश्चात्य संस्कृति आपल्या मागसलेल्या राष्ट्रावर लादण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्याच्या ग्रेष्येने रशियन लोकांचा पोषाक, त्यांच्या चालीरीति, कॅस टेवण्याची पद्धत देसील पाश्चात्य तळेवर जाऊन रशियन लोकांच्या आचारविचारांत

क्रांति होत आहे हें पहातांच जुन्या पद्धतीचे अभिमानी असलेल्या धर्माधिकाऱ्यांस त्याच्याबद्दल टिटकारा वाढू लागून त्याच्या सर्व सुधारणांस अर्थात्तच विरोध होऊ लागला ! तेव्हां या धर्माधिकाऱ्यांची सत्ता कमी करून आपले इष्ट हेतु साध्य करण्याच्या मार्गातील ही अडचण द्वार करावी असें वाटून इ. स. १७०० मध्ये ग्रीक स्थिश्वन धर्माचा मुख्य धर्माधिकारी मरण पावल्यावर पीटरनें त्याच्या जागी दुसऱ्या कोणासही न नेमतां, धार्मिक बाबीची व्यवस्था करण्यासाठीं आपल्या खास हुक्मतीसाठीं असलेलें एक मंडळ नेमून आपली सत्ता पूर्णपणे अनियंत्रित केली !

पीटरनें आपल्या राज्यांत ठिकठिकाणीं रस्ते बांधले व कालवे खोदले. राष्ट्रांतील उद्योगधंघास त्याच्याकडून उत्तेजन मिळून ठिकठिकाणीं शाळा स्थापन करण्यांत आल्या. अशाप्रकारे सार्वजनिक उपयोगाचीं कृत्ये केल्यावर परकीय शब्दापासून रशीयाचें संरक्षण व्हयवें व रशीयाचें वैभव सर्व युरोपसंघभर प्रस्थापित करतां यावें या हेतूने रशीयाचें लळकर व आरमार जग्यत तयार ठेवण्याविषयीं त्यानें प्रयत्न चालविले !

आपल्या देशामध्ये अशाप्रकारच्या सुधारणा केल्यावर साहजिकच पीटरचें लक्ष परकीय राजकारणांत जाऊ लागले. रशीयाच्या उत्तरेस असलेल्या बाल्टिक समुद्रावर आपले वर्चस्व स्थापन करावयाचें तर स्वीडन-सारख्या बलाढ्य राष्ट्राशीं टक्कर देणे भाग होते !

यावेळीं उत्तरयुरोपवर स्वीडनचें बरेंच वर्चस्व माजले असून याचे सर्व श्रेय स्वीडनचा पराक्रमी राजा गस्टाव्हस अंडोलक्स (१६११-१६३२) यांसच दिले पाहिजे. गस्टाव्हस हा महापराक्रमी, कर्तृत्ववान् व महत्वाकांक्षी असल्यामुळे त्याने बाल्टिक समुद्राच्या उत्तरेकडील व फ्रैंकडील भागामध्ये स्वीडनचें वर्चस्व स्थापले असून, जर्मनीमध्ये चाल-लेल्या धर्मसुद्धामध्ये भाग घेतल्यामुळे १६४८ मध्ये झालेल्या वेस्ट-फॅलियाच्या तहाच्या वेळी पोर्मारेनिआ हा प्रांत, व वेसर व एल्ब या दोन

नद्यांच्या मुखावरील प्रदेश स्वीडनला मिळाला. अशाप्रकारे स्वीडनचे वर्चस्व उत्तरयुरोपमध्ये प्रस्थापित झाले होते तरी हे स्वीडनचे वैभव.

वर्चस्व, स्वीडिश लोकांच्या कर्तव्यगारीवर, त्यांच्या

शानावर, अवलंबून नसून त्यांनी आपल्या लष्करी शिस्तीने व हड्डेल-हप्पीने मिळविले असल्यामुळे तें फार दिवस टिकणे शक्य नव्हते! सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्वीडनच्या शेजारीं असलेल्या राष्ट्रांस स्वीडनचा उक्कर्ष पाहवला नाहीं व त्यांनी स्वीडनचे वैभव नष्ट करण्याचा वेत केला. पश्चिमेकडे डेन्मार्कचा मुलूख, पूर्वेकडे रशिया, पोलंड वैगेरे राष्ट्रांचा थोडा फार मुलूख काबीज करून स्वीडनने आपले वर्चस्व स्थापन केले होते, तेव्हां योग्य संघि सांपडतांच या राष्ट्रांनी स्वीडनवर हड्डा करण्याचा वेत करावा यांत कांहीच्च नवल नव्हते. १६९७ सालीं स्वीडनच्या गादीवर १२ वा चार्ल्स आला तेव्हां स्वीडनच्या शत्रूंस योग्य संघि सांपडली! स्वीडनचा राजा अल्पवरी असल्यामुळे आपणास आपला मुलूख परत मिळवितां येईल असे वाढून डेन्मार्क, रशिया व पोलंड या राष्ट्रांनी आपसांत तह केला (१७००).

परंतु या राष्ट्राचा अंदाज पार तुकळा; कारण चार्ल्स जरी केवळ पंधरा वर्षांचा होता, तरी तो धाडीसी व शूर असल्यामुळे त्याने आपल्या शत्रूंचे सर्वच वेत फसविले. डेन्मार्क, पोलंड व रशिया या तीन राष्ट्रांची सैन्ये एक ठिकाणी नसल्यामुळे, आपण एकदम चाल केल्यास, आपणाला तिन्ही सैन्यांचा वेगवेगळ्या ठिकाणी पराभव करतां येईल असे चार्लसला वाढू लागले; व त्याने एकदम चाल करून १७०० मध्ये कोपेनहेगेन या ठिकाणी डेन्मार्कच्या राजास तह करणे भाग पाढले. डेन्मार्कच्या राजाशीं तह झाला नाहीं तोंच चार्ल्सने आपला मोर्चा दुसरीकडे वळविला. त्याने रशियाचा वादशाहा पीटर यास फिन्लंडच्या आसातानजीक नाही या

ठिकाणी गाठले. पीटरच्या हाताखाली पक्षास

स्वीडनचा जय. हजार सैन्य होते तरी देशील चार्लसच्या कवाच-

इती सैन्यापुढे पीटरच्या सैन्याचे कांहीच्च चालेना,

व थोडक्याच वेळांत त्याचा पुरा मोड होऊन रशियन सैन्यास पळ काढावा

लागला ! त्यानंतर चार्लसला पोलंडकडे वळतां आले व तेथें देसील त्यास पोलिश सैन्याचा पराभव करतां आला.

अशा रीतीने १२ व्या चार्लसने आपल्या शत्रूवर जय मिळविला होता; तरी एवढ्यानेच संतुष्ट न रहातां आपल्या विस्त्रृद्ध स्थापन झालेल्या कटाचा मुख्य प्रवर्तक पोलंडचा राजा आगस्टस आहे तेव्हां त्याचा पुरता नाश केल्यावेरीज आपण परत फिरावयाचें नाहीं असा त्याचा निर्धार झाल्यामुळे सर्वच पारडे फिरले.

पोलंडमध्ये यावेळी अंदाधुंदी माजलेली होती ! सरदार लोकांनी आपल्या हातांत सर्व सत्ता वळकावली असून ते आपापल्या जहागिरीवर स्वतंत्र राजाप्रमाणेच वावरत असत ! पोलंड हें एक संघटित राष्ट्र आहे असें नुसतें नांवाला दाखविण्यासांठीच कीं काय तेथें एक प्रतिनिधि सभा असून ह्या समेतफेंच राजाची निवडणूक होई; परंतु राजाच्या हातीं कोण-त्याच प्रकारची सत्ता नसल्यामुळे त्यास आपल्या अधिकाराने कांहीच करतां येणे शक्य नव्हते. पोलंडमध्ये अशाप्रकारची अंदाधुंदी असतांना १६९७ मध्ये तेथील लोकांनी संसर्नीचा संस्थानिक अगस्टस यास आपला राजा निवडले होते. परंतु पोलिश पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय आगस्टसने आपल्या एकटच्याच्याच अधिकाराने चार्लसविस्त्रृद्ध युद्ध जाहीर कैल्यामुळे, चार्लसकडून आगस्टसचा पराभव झाला त्यावेळीं पोलिश लोकांना वाईट वाटण्याचें बाजुला राहून उलट आनंदच झाला होता ! परंतु चार्लसने आगस्टसला पोलंडच्या राज्यपदावरून पदच्यूत करून आपल्या एका हस्तकास पोलंडच्या गादीवर बसविलेले पाहून पोलिश लोकांस चीड आली व ते चार्लसविस्त्रृद्ध उठले !

अशा रीतीने स्वीडन व पोलंड यांच्यामध्ये वैमनस्य सुरु असतां रशीयाच्या पीटर बादशाहाने नाव्हा येथें झालेल्या पराभवाचा पुरा सूड घेण्याची जारीने खटपट चालविली होती ! त्याने आपल्या सैन्याची

नीट जमवाजमव करून त्यास उत्तम तहेचे लळकरी शिक्षण दिलें असल्या-
मुळे त्यास या सैन्याच्या साहाय्यानें बालिक समुद्राच्या लगतचा वराच
मुलखरी कावीज करतां आला ! १७०३ मध्ये या नवीन जिंकलेल्या मुळु-
सांतच त्यानें सेंटपीटर्सवर्ग नांवाचे शहर वसविले.

१२ व्या चार्लसने पौलंडचा राजा आगस्टस याला तह करणे भाग
पाढून राशियाचा मोड करण्यासाठी राशियाची राजधानी मास्को थाकडे
आपला मोर्चा वळविला (१७०८); परंतु त्यावेळी भर हिंवाळा असल्या-
मुळे त्याच्या सैन्याचे वाटेंत बरेच हाल झाले. सरतेशेवर्टी १७०९ मध्ये
पल्टाव्हानजीक राशियन सैन्याची गांठ पढून मोठी लढाई झाली. यावेळी
स्वीडिश सैन्यानें नेहमींप्रमाणे शौर्याची पराकाष्ठा केली तरी राशियन
सैन्यापुढे त्यांना टिकाव धरवला नाही. स्वीडिश
राशियाचे वर्चस्व
वाढते- १७०९.
सैन्याचा मुरा मोड होऊन चार्लसला आपल्या थोड्या
अनुयायांसह टर्कीकडे पळ काढावा लागला. राशि-
याने स्वीडिश सैन्याचा पूर्णपणे पराभव केल्यामुळे स्वीडनचे राष्ट्र अगदी
खालच्या दर्जाप्रित जाऊन पोहोऱ्यांच्ले, व इतःपर उत्तर युरोपमध्ये स्वीडनच्या
एवजीं राशियाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही !

टर्कीमध्ये असतांना बाराच्या चार्लसने टर्क लोकांना आपल्या
बाजूने राशियाशी युद्ध करण्याविषयी वळविण्याचा प्रथल केला
होता तरी त्यापासून फारशी फलनिष्पत्ति झाली नाही. १७१४ मध्ये
चार्लस परत स्वीडनमध्ये आला त्यावेळी स्वीडिश राष्ट्राचा पुरता नाश होऊन
स्वीडनच्या शेजारी असलेल्या शत्रुराष्ट्रांनीं स्वीडनचे लचके तोढून वराच
प्रदेश आपल्या घशांत टाकला होता ! अशाप्रकरे आपल्या राष्ट्राचे पूर्व-
वैभव पार नष्ट झालेले पाहून तें पुनः प्राप्त करून घेण्यासाठी चार्लसने
१७१८ च्या सुमारास आपणाकडून होईल तितकी तयारी केली; परंतु

ती सर्व निष्कळ ठरली. चार्लसच्या मृत्युनंतर (१७१८) स्वीडनच्या गादीवर येणारी त्याची बहीण उलरिका एलेनार हिच्या अमदानींत स्वीडिश अमीरउमरावांकडून तिच्या हातांतील वरेच अधिकार कमी करण्यांत आले.

अशाप्रकारे स्वीडनचे पूर्ववैभव नष्ट झाल्यावर स्वीडनला इतर राष्ट्रांशी निस्टॅट येथें तह केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हते! या तहाने (१) डेन्मार्कच्या राजास त्याचा पूर्वीचा सर्व प्रदेश परत मिळाला. (२) हॅनोव्हर व ब्रॅन्डेनबर्ग या दोन जर्मन संस्थानांना स्वीडनकडून गिळऱ्यात करण्यांत आलेला प्रदेश परत मिळाला. (३) आगस्टस यास पूर्ववत् पोलंडचे राज्यपद देण्यांत आले. (४) राशीयाचा बादशाहा पीटर याच्याच प्रयत्नाने स्वीडनचा पराभव झाल्यामुळे राशीयास कॅरेलिया इंग्रिया, एस्थोनिया लिहोनिया—थोडक्यांत फिनलंडशिवाय स्वीडनच्या ताब्यांत असलेला वाल्टिक समुद्रालगतचा सर्व प्रदेश मिळाला.

अशाप्रकारे पीटरच्या प्रयत्नाने राशीयाची एकदम उन्नति होऊन श्रेष्ठप्रतीच्या राष्ट्रांमध्ये राशीयाची गणना होऊ लागली, पाश्चात्य सुधारणा व पाश्चात्य आचारविचार यांचा राशीयन लोकांवर पगडा बसून राशीयाचा उत्कर्ष होऊ लागला तरी जुन्या समजुतीच्या लोकांना पीटरचे करणे मुळींच आवडले नाही. इतकेच नव्हे तर आपल्या जुन्या समजुती व आचारविचार सोडून पाश्चात्य आचारविचारांचा स्वीकार करणे म्हणजे आपला स्वामिनानच सोडण्यासारखे आहे अशी त्यांची समजूत होती. परंतु या लोकांस पीटरचे मन वळवितां न आल्यामुळे पीटरनंतर गादीवर येणारा राजपुत्र अलेक्सिस याच्यावर कायती पुराणामिमानी लोकांची भिस्त होती! राजपुत्र अलेक्सिस यानेही आपण जुन्या चालीरीतींची अमिमानी आहों असें बोलून दाखविले होते! आपल्या मुळाचीं अशाप्रकारची मते पाहून पीटरला फारख वाईट वाटे, आपल्यानंतर अलेक्सिस-कडून आपण प्रस्थापित केलेल्या सर्व सुधारणांचा विख्यास करण्यांत येईल ही.

कल्पना देखील त्यास कशीशीच वारूळ लागली. आपल्या मुळांचे मन वळविज्ञाचा पीटरने पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्यास या कार्मीं यश आले नाही. रशियाच्या उत्कर्षसाधनाच्या मार्गीत एवढीच अडचण आहे असें वाटून पीटरने अठेकिससवर राजद्रोहाचा आरोप शाब्दीत करवून त्याचा शिरच्छेद करविला (१७१८) !

रशियाच्या उन्नतीप्रीत्यर्थ अशाप्रकारचे प्रयत्न करून पीटर १७२५ मध्ये मरण पावला. पीटरनंतर त्याची पत्नी १ ली कॅथराईन हिने १७२७ पर्यंत राज्य करून आस्ट्रियाशीं सख्य संपादन केले. तिच्यानंतर २ रा पीटर गादीवर आला (१७२७-१७३०). या दोन राज्यकर्त्यांच्या अमदार्नीत रशियामध्ये जुन्या मतांचा पगडा बसून पीटरच्या सर्व सुधारणा नामशेष करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. परंतु रशियाच्या सुदैचावै १७३० नंतर अन्ना इच्छानोव्हना (१७३० ते १७४०) व इलिजाबेद (१७४१-१७५२) या दोन राज्यकर्त्यांनी पीटरचे अनुकरण करून त्याच्या अमदार्नीतील सर्व सुधारणा कायम ठेवून त्याची महत्त्वाकांक्षा सफल करण्याचे प्रयत्न केल्यामुळे रशियास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये मान्यता मिळाली. १७३३ ते १७३५ पर्यंत पोलंडच्या अंतस्थ कलहामध्ये तिने भाग घेतला; व आस्ट्रियाच्या गादीवर कोणी यावे यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या कलहामध्ये (१७४०-१७४८) तिने हंगलंड व हॉलंड या राष्ट्रांशीं सख्य संपादन केले. सप्तवार्षिक युद्धांत (१७५६-१७६३) इलिजाबेदने प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक थीं ग्रेट याच्याशीं सामना देण्यासाठीं कंवर बांधली. अशारीतीने रशियाची युरोपमधील प्रमुख राष्ट्रांमध्ये गणना होत असतां दुसऱ्या कॅथराईनच्या अमदार्नीत तर (१७६२-१७९६) रशियाने युरोपमध्ये बरेच वरचे स्थान पटकावले. २ रा कॅथराईन ही जर्मनीमधील एका संस्थानिकाची मुलगी होती व रशियाचा राजपुत्र ३ रा अमदार्नीतील रशियाचा उत्कर्ष.

भाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेतली ! अशाप्रकारे अन्यायानें व क्रूरमार्गानें जरी तिनें राज्यपद मिळविलें होतें, तरी गादीवर आल्यावर तिनें आपल्या मुत्सुदेगिरीनें व कर्तवगारीनें रशीयास युरो-पियन राष्ट्रांमध्ये पहिल्या प्रतीच्या स्थानाप्रत आणून सोडलें यांत संशय नाही. कॅथराईनचा जन्म जर्मनीसारख्या सुधारलेल्या देशांत झाला असल्यामुळे, तिला सुधारणेची खरी किंमत कळत होती, व तिनें पीटर-प्रमाणे रशीयामध्ये सर्व प्रकारची सुधारणा घडवून आणली. हिच्या अमदार्नीत ठिकठिकाणीं विद्यापीठें स्थापन करण्यांत येऊन व्यापार व उद्योगधंडे यांचा रशीयामध्ये उत्कर्ष होत गेला. अशाप्रकारे रशीयाची अंतःस्थिति सुधारण्याकडे तिनें लक्ष घातले इतकेच नव्हे तर पीटरच्या महत्त्वाकांक्षेप्रमाणे पश्चिम युरोपमध्येही आपले वर्चस्व वाढविण्याचा तिच्याकडून प्रयत्न करण्यांत आला.

उत्तरयुरोपमध्ये पीटरने स्वीडनच्या सत्तेचा न्हास केल्यापासून रशीयाच्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड पोलंडचे राष्ट्र व दक्षिण युरोपमध्ये टर्कीचे राष्ट्र हींच कायरीं दोन राष्ट्रे होतीं ! तेव्हां उत्तर व दक्षिण युरोपमध्ये रशीयाच्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येणाऱ्या या दोन राष्ट्रांचा नाश करावा व रशीयाची सत्ता वाढवावी असें तिला वाढू लागलें; व हाच उद्दिष्ट हेतु साध्य करण्यासाठी तिनें आपल्या दीर्घ प्रयत्नाने पोलंडचे एकसारखे लचके तोडण्यास प्रारंभ केला.

या वेळी पोलंडमध्ये बेबंदशाही माजली असून सर्व सत्ता सरदार लोकांच्या हातीं गेलेली होती, ती इतकी कीं पोलंडच्या त्या वेळच्या

पोलंडमधील बेबंद-शाही. कायद्याप्रमाणे राज्यकारभार चालविणे कोणत्याही राजास अशाक्य झाले असते ! कायदे कौन्सिल-

मधील कोणत्याही अमीरउमरावास आपल्या एकटूशा विरुद्ध मतानें राज्यकारभाराचा सर्वच गाडा बंद पाढतां येई ! तेथील राज्यव्यवस्था अशा प्रकारची चमत्कारिक असल्यामुळे राष्ट्रांतील अंतर्स्थ कलह अधिकच तीव्रतर होऊन परकीय राष्ट्रांस पोलंडच्या राज्य-

कारभारांत हात घालून आपला फायदा करून घेण्यास चांगलेंच फावे ! पोलंडची अशा प्रकारची स्थिती असल्यामुळे राशीया, प्रशिया व आस्ट्रिया या तीन बलाढ्य राष्ट्रांतील कॅथराईन, फ्रेडरीक व मेरिया थेरेसा या राज्यकर्त्यांस विचाऱ्या पोलिश राष्ट्राचे तुकडे गिळंकृत करण्याची संधि मिळाली.

१७७२ मध्ये कॅथराईनने पोलंडवर मोठा जय मिळवून पोलंडचा बराच मोठा भाग आपल्या घशांत टाकण्याचा प्रयत्न केला; परंतु कॅथराईनची ही कृती प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक डोल्यांत तेल घालून पहात असल्यामुळे, कॅथराईनला या दरोडेसोरीच्या लटींतील कांहीं भाग प्रशिया व आस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांसही वांदून वावा लागला. या विभागणीने १७७२ मध्ये राशीयास पोलंडचा दिना हा प्रांत, आस्ट्रियाला गळिशिया हा प्रांत व प्रशियाला पोलंडचा पश्चिमेकडील कांहीं भाग मिळाला. यानंतर १७९३ व १७९५ मध्ये या तीन राष्ट्रांनीं पोलंडचे आणखी लच्चके तोडून पोलंडचा पूर्ण पराभव केला व पोलिश राष्ट्राचे अस्तित्वच नाहीसे

पोलिश राष्ट्र इति-
हासांतून नामशेष
होते—१७९५.

करून टाकले (१७९५). अशारीतीने पोलंडचे स्वातंत्र्य जरी या तीन राष्ट्रांस हिरावून घेतां आले तरी त्या राष्ट्राचा स्वाभिमान कांहीं त्यांस नष्ट करता आला नाहीं ! आपले आचारविचार, आपला राष्ट्रीयपणा पोलिश लोकांनीं अजून सोडला नसून पुनः संधि सांपडत्यास आपल्या पुरातन राष्ट्रांचे पुनरुज्जीवन करण्याची त्यांस आशा वाटत आहे !

उत्तर युरोपप्रमाणे दक्षिण युरोपमध्येही आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव मिळावा व आपल्या मार्गात असलेल्या टर्कीचा अडथळा दूर करावा या हेतूने कॅथराईनने (१७६८—१७७४ व १७८७—१७९२) या वेळी दोनदां टर्कीशीं युद्ध उपस्थित करून काळ्या समुद्राच्या आसपासचा मुळूच मिळविला ! परंतु एवढच्यानेंच राशीयाची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण झाली आहीं. तर भूमध्य समुद्रावरील कॉन्स्टॅटिनोपल हें इतिहासप्रसिद्ध

आरमारी ठिकाण मिळविणे हेच रशियाचे अंतिमसाध्य असे, परंतु ही महत्त्वाकांक्षा कॅथरराईनच्या हयातींत पूर्ण झाली नाहीं. तिच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या बादशहानीं देसील दाक्षिणेकडे भूमध्यसमुद्रावरील कॉन्स्टॅटीनोपल शहर मिळविणे हेच आपले ध्येय ठेवून कित्येक शतके हें आरमारी ठिकाण घेण्याचा प्रयत्न चालविला ! परंतु रशियाच्या ताब्यांत तें ठिकाण गेल्यास इतर प्रबळ सुरोपियन राष्ट्रांच्या हितसंबंधास जबरदस्त धोका येण्याचा संभव असल्यामुळे मोठमोठ्या युरोपियन राष्ट्रांनी मध्ये पद्धून रशियाची ही महत्त्वाकांक्षा सफल होऊं दिली नाहीं !

प्रकरण १२ वें.

प्रशियाचा उद्य व उत्कर्ष.

सुकृतराब्या व अठराब्या शतकांमध्ये जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या प्रशिया संस्थानाने आपले राष्ट्र बळाढ्य करून युरोपमध्ये आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले असल्यासुळे, या राष्ट्राच्या पूर्वेतिहासाकडे लक्ष देऊन, त्याची उन्नति कसकशी होत गेली याचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करणे अत्यावश्यक आहे. जर्मनीमधील बैन्डेनवर्ग नांवाच्या चिमुकल्या संस्थानापासून प्रशियाची उन्नति झाली. प्रशियाचं पूवचू. मध्ययुगामध्ये येथील संस्थानिकास जर्मन बादशाहाच्या निवडणुकीत मत देण्याचा हक्क मिळाला होता व तदनंतर तें संस्थान होहेनझोर्लन घराण्याच्या ताब्यांत गेले. युरोपमध्ये धर्मसुधारणेची चळवळ सुरु झाली त्यावेळी, तेथील लोकांनी नवीन धर्मपंथाचा स्वीकार केला; व त्यानंतर सतराब्या शतकाच्या प्रारंभी तेथील संस्थानिकाच्या ताब्यांत पश्चिमजर्मनीतील क्लीब्ह प्रदेश व पूर्वजर्मनीतील प्रशियाचा प्रांतही मिळाला.

जर्मनीच्या पूर्वेकडे असलेल्या या प्रशिया नांवाच्या प्रदेशांत मध्ययुगामध्ये स्लाव जातीचे लोक रहात होते. १३ व्या शतकामध्ये टच्यूटन जातीच्या कांहीं सरदारांनी हा प्रदेश जिंकन तेथें आपले राज्य स्थापन केले; व तेथील मूळच्या राहिवाशांस स्थिश्वन धर्माची दीक्षा दिली. यानंतर १५ व्या शतकामध्ये पोलंडच्या राजाने हा प्रदेश जिंकून त्यावर आपले वर्चस्व बसविले; परंतु कांहीं काळानें त्यानें या प्रदेशाचे दोन तुकडे करून पश्चिमेकडील मुळख आपल्या राज्यास सामील केला, व पूर्वेकडील प्रदेश आपले मांडलीक म्हणून पुनः टच्यूटन सरदारांच्या ताब्यांत दिला. यानंतर जर्मनीमध्ये जेव्हां धर्मसुधारणेची चळवळ सुरु झाली,

त्या वेळी तेथील लोकांनी प्रॉटेस्टंटपथाचा स्वीकार केला, व होहेनझोर्लने घराण्यांतील आलबर्ट नांवाच्या पुरुषास आपला राजा केले (१५२५). अशारीतीने जवळ जवळ शंभर वर्षेपर्यंत आलबर्टच्या वंशानें येथे राज्य केल्या-वर १६१८ मध्ये आलबर्टचा वंश संपुष्टांत आला व बॅन्डेनबर्ग संस्थानावर राज्य करणाऱ्या होहेनझोर्लने घराण्यांतील पुरुषास आलबर्टच्या घराण्याशी नात्याचा संबंध असल्यानें, प्रशियाचे संस्थान अन्यानक मिळाले.

अशाप्रकारे बॅन्डेनबर्ग संस्थानिकास जर्मनीच्या पूर्वेकडील प्रशियाचे राज्य मिळाले होते तरी १६४० मध्ये फेडरीक वुइल्यम नांवाचा पुरुष बॅन्डेनबर्गच्या गादीवर येण्यापूर्वी तें संस्थान केडरीक वुइल्यम १६४०-८८. फारसे प्रसिद्धीस आले नाहीं. फेडरीक वुइल्यम फादीवर आला त्यावेळी जर्मनीमध्ये तीस वर्षे

टिकलेले धर्मयुद्ध सुरु असल्यामुळे बॅन्डेनबर्ग संस्थानाची फारच दुर्दशा होण्याचा संभव होता; परंतु त्याने आपल्या कर्तवगारीने राज्यांत स्वस्थता राखून १६४८ मध्ये वेस्टफॉलियाच्या तहाने जेव्हां तें युद्ध थांविण्यांत आले, त्यावेळी पोमेरेनिया प्रांताचा पूर्वभाग व दुसरी, वरींच धर्माधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत असलेलीं ठिकाणे मिळविलीं. यावेळीं पोमेरेनिया प्रांताचा सर्वच भाग त्यास मिळण्याचा संभव होता, परंतु स्वीडनसारख्या बलाढच्या राष्ट्राचा त्या प्रांताकडे ढोळा असल्यामुळे, त्यास त्या प्रांताच्या पूर्वभागावरच संतुष्ट रांहवें लागले.

अशाप्रकारे फेडरीक गादीवर आल्यावर त्याच्या ताब्यांत पश्चिमेकडील व्लीव्ह प्रदेश, मध्यवर्ती बॅन्डेनबर्ग संस्थान व पूर्वेकडील प्रशियाचे राज्य असे तीन एकमेकांपासून अलग असलेले प्रदेश असून त्या प्रत्येक संस्थानाची राज्यव्यवस्था, तेथील सैन्य व प्रतिनिधिमंडळे निरनिराळी होतीं. आपल्या ताब्यांत असलेल्या निरनिराळ्या प्रदशांतील अलगपणा नाहींसा केल्यासेरीज आपले राष्ट्र बलाढच्या व्हावयाचे नाहीं

असें वाटून त्यानें या सर्व प्रदेशाचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याचे प्रयत्न सुरु केले. आपलें हें ध्येय साध्य करण्यासाठीं त्यानें या तीन निरनिराळ्या प्रदेशांतील प्रतिनिधिमंडळे नाहींशीं करून आपली सत्ता अनियंत्रित केली व आपल्या हुक्मतीखालील सर्व सैन्याचें एकीकरण केले ! अशा रीतीने सर्व प्रदेशाचें एकीकरण होऊन प्रशियाचें एक संघटित राष्ट्र बनल्यावर, परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालून आपले महत्त्व वाढवावे असें फेडरीकला वार्दू लागल्यास कांहींच नव्हल नव्हते ! परंतु आपले सैन्य वाढवून त्यांना उत्कृष्ट प्रतीचे लष्करी शिक्षण दिल्यासेरीज आपणास आपली महत्त्वाकांक्षा साध्य करून घेतां यावयाची नाहीं असें वाटून त्याचे तर्तीत्यर्थ प्रयत्न सुरु झाले. आतां योग्य संधि सांपडतांच फेडरीक आपली महत्त्वाकांक्षा संफेले करण्याचा प्रयत्न करणार हेही

स्पष्ट दिसत होते. १६५५ मध्ये युद्ध उपस्थित

फेडरीक वुइल्यमचे परराष्ट्रीय धोरण.

झाल आहे हें पाहतांच त्यास अत्यानंद झाला व या संधीचा फायदा घेऊन पूर्व प्रशियाच्या मुलखा-

वर पोलंडचा पूर्वापार असलेला सार्वभौमत्वाचा हक्क पोलंडकडून काढून घेण्यास त्यास फार श्रम पडले नाहींत !

यानंतर १६७२ मध्ये परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालण्याची त्यास संधि सांपडली. या सुमारास १४ व्या लुईने हॅलंडवर स्वारी केली आहे हें पाहतांच त्यानें बादशाहाचे साहाय्य घेऊन, छच लोकांचे संरक्षण करण्यासाठीं एकदम फ्रेंच सैन्यावर चाल केली. परंतु १४ व्या लुईने फेडरीकला शह देण्यासाठीं ब्रॅन्डेनबर्ग संस्थानावर हळा करण्यासाठीं स्वीडिश राजाचे मन वळविले. आपल्या संस्थानावर स्वीडनकडून हळा होत आहे हें पाहतांच तो तांतडीने परत फिरला व १६७५ च्या जून महिन्यांत फेहवेलिन या ठिकाणीं स्वीडिश सैन्यावर एकदम तुटून पदून त्याने स्वीडनचा पुरता फडशा पाढला ! अशाप्रकारे आपल्या सैन्याचे लष्करी श्रेष्ठत्व एकदां प्रस्थापित केल्यावर पोमेरेनिया ग्रांतावरील

स्वीडनचे वर्चस्व अजीवात नष्ट करण्यास त्यास फार परिश्रम पडले नाहीत. परंतु अशाप्रकारे सहजरीत्या आपल्या ताब्यांत आलेला पोमरैनियाचा विस्तृत प्रांत फेडरीकला आपल्या वर्चस्वासाळी ठेवतां येणे शक्य नव्हते ! १४ व्या लुईची हॉलंडवरील मोहिम संपून १६७९ मध्ये निमवेजेन या ठिकाणी तह झाल्यावर सेंट जर्मन या ठिकाणी फेडरीकला तह करणे भाग पडून पोमरैनिया प्रांत स्वीडनच्या ताब्यांत देणे भाग पडले.

आपल्या अमदानीत बॅन्डेनबर्ग या संस्थानास उन्नत स्वरूप प्राप्त करून दिल्यावर फेडरीक वुल्यम १६८८ मध्ये मरण पावला. त्याच्यानंतर गादीवर येणारा त्याचा पुत्र फेडरीक हा चैरी व ऐषआरामी

बॅन्डेनबर्गचे संस्थानी-कास ‘प्रशियाचा राजा’ हा किताब मिळतो. असल्यामुळे याच्या अमदानीत बॅन्डेनबर्गचे वर्चस्व कायम टिकते की नाहीं याची शंका होती. परंतु ही शंका खोटी ठरून याच्या अमदानीत त्या संस्थानाचे पूर्वीचे वर्चस्व कायम टिकले इतकेच

नव्हे, तर याच्या अमदानीत बॅन्डेनबर्गच्या संस्थानिकास ‘प्रशियाचा राजा’ असा किताब मिळाल्यामुळे तर बॅन्डेनबर्गच्या संस्थानिकाचा दर्जी फारच वाढला. यावेळी ‘स्पेनच्या गादीवर कोणीं यावे’ यासंबंधी उपास्थित होणाऱ्या युद्धांत बादशहा लिओपोल्ड यास फेडरीकची मदत पाहिजे होती, तेव्हां त्यास खुष करण्यासाठी. ‘प्रशियाचा राजा’ असा किताब बहाल करण्यांत आला ! फेडरीकने लागलीच पूर्वप्रशियाची राजधानी कॅनिंगजबर्ग येथे १८ जानेवारी १७०१ मध्ये स्वतःस राज्याभिषेक करून घेतला ! प्रशियाचा प्रांत ‘पवित्र रोमन साम्राज्यांत’ कधीच मोडत नसल्यामुळे फेडरीकला ‘प्रशियाचा राजा’ असा किताब दिल्याने जर्मनीचा बादशहा म्हणून आपले महत्त्व कमी होईल अशी लिओपोल्डला भीति बाटत नव्हती ! परंतु इतःपर बॅन्डेनबर्गचे संस्थानिक स्वतःस ‘प्रशियाचे राजे’ असे म्हणू लागले, व हलके हलके त्यांचा हा प्रघात इतका रुढ

झाला कीं होहेनझोलर्न घराण्याच्या ताब्यांत असलेल्या सर्व प्रदेशास 'प्रशिया' अशी संज्ञा मिळूळं लागली !

फ्रेडरीकनंतर गादीवर येणारा त्याचा पुत्र फ्रेडरीक १ ला वुइल्यम (१७१३-४०) आपल्या आजाप्रमाणेंच महत्त्वाकांक्षी होता. आपले सैन्य जग्यत तयार ठेवल्यासेरीज आपणास आपलें राष्ट्र बलाढ्य करितां यावयाचें नाहीं हें पाहून त्याने आपले सर्व लक्ष या बाबींत सर्व केले, व थोडक्याच काळांत उत्कृष्टप्रतीचें लष्करी शिक्षण देऊन ८० हजार फौज तयार ठेवली. यानंतर त्याने राज्यकारभारासंबंधीं कांहीं सुधारणा करून प्रशियामध्ये एकतंत्री केंद्रीभूत झालेली राज्यपद्धति स्थापन करून आपल्या खास हुक्मतीखालीं वागणारी नोकरशाही निर्माण केली !

अशाप्रकारे आपल्या राष्ट्राच्या अंतस्थ बाबीसंबंधाने महत्त्वाच्या सुधारणा केल्यावर त्यास आपले राष्ट्र बलाढ्य करितां येऊन परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालतां आला. यावेळीं रशिया, डेन्मार्क व पोलंड या राष्ट्रांनीं वारंवार हल्ला केल्यामुळे स्वीडनचे राज्य अगदींच कमकुवत झाले होते व आपण यावेळीं स्वीडनवर हल्ला केला तर आपला फायदा करून घेतां येईल असे वाटून वुइल्यमने एकदम स्वीडिश मुलखांवर हल्ला करून पोमेरेनिया प्रांत बळकाविला. यानंतर स्वीडनचा पराक्रमी राजा १२. वा चार्लस मरण पावल्यावर स्वीडनला तह करणे भाग पटून बाल्टिक समुद्रा. वरील स्टेटिन नांवाचे बंदरही प्रशियाच्या हवालीं करावे लागले (१७२०)- अशाप्रकारे प्रशियाचे राष्ट्र बलाढ्य होऊन त्यास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये बरेच वरचे स्थान पटकावितां आले याचे बरेच श्रेय फ्रेडरीक वुइल्यमला दिले पाहिजे !

फ्रेडरीक वुइल्यमच्या स्वभावाचे पृथक्करण केल्यास तो फारच कठोर-हृदयी असल्याचे आपणास वाटेल ! आपल्या मनाविरुद्ध वागणाच्या मनुष्यास वाटेल ती शिक्षा करण्यास देखील तो मार्गे पुढे पहात नसे ! एकदां तर त्याचामुलगा फ्रेडरीक (हाच पुढे फ्रेडरीक धी घेट म्हणून प्रसिद्धीस

आला) याने आपल्या बापाच्या कठोर व त्रासदायक स्वभावास कंटाळून पळून जाण्याचा बेत केला. परंतु राजपुत्राचा हा बेत समजतांच त्यास आपल्या मुलाचा अतोनात राग येऊन राजपुत्र फ्रेडरीक याचा वध करावा असें देखील त्यास वाढू लागले ! परंतु

फ्रेडरीक वुइल्य- राजपुत्राच्या सुदैवानें राजांचे मन अशा प्रकारच्या भयंकर कृत्यापासून वळाविष्यांत आल्यावर

राजानें, आपल्या मुलास शिक्षा म्हणून लष्करी व मुलकी खात्याच्या खालच्या हुथापासून सर्व प्रकारचें शिक्षण संपादन करणे त्यास भाग पाढले. राजपुत्र फ्रेडरीक यास अशाप्रकारे सामान्य माणसाप्रमाणे आपण प्रत्येक गोष्टीत राबावें हें अर्थातच आवडत नव्हते; परंतु बापाच्या भीतीनें त्यास हें काम करावें लागले ! परंतु अशारीतीनें राज्यकारभाराच्या प्रत्येक खात्याची त्यास प्रत्यक्ष माहिती मिळाल्यामुळे एकंदरींत त्याचा फायदाच झाला असें म्हटले पाहिजे.

१७५० मध्ये बापाच्या मृत्युनंतर २ रा फ्रेडरीक प्रशियाच्या गादीवर आला. लहानपणापासून त्याचें, वाङ्ग्य व कलाकौशल्याच्या गोष्टी यांकडेच लक्ष असल्यामुळे याच्या अमदानींत या गोष्टींस बरेच उत्तेजन मिळेल असें वाटत होते. गादीवर आल्यावर आपले राष्ट्र वृद्धिंगत करण्या साठीं त्यास एक चांगलीशी संघि सांपडली. फ्रेडरीक गादीवर येऊन फार

दिवस झाले नाहींत तोंच रोमन साम्राज्याचा

फ्रेडरीक थी ऐट. बादशाहा ६ वा चार्लस मरण पावून त्याच्या मृत्युनंतर हॅप्सबर्ग घराण्याचा पुरुषवंश संपुष्टींत

आला. आपल्यानंतर आपल्या साम्राज्याचें कोणी वारस व्हावें यासंबंधी वाटाधाट होईल हें ओळखून त्यानें आपल्या मरणापूर्वी आपली मुलगी मेरिया थेरिसा हिला आपल्या साम्राज्याची एकटीच वारस करून त्याबद्दल सर्व युरोपियन राष्ट्रांची संमाति मिळविली होती. तेव्हां ६ व्या चार्लसच्या मृत्युनंतर त्याची मुलगी मेरिया थेरिसा हिनें हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत असलेल्या सर्व प्रदेशावर आपणच वारस असल्याचें जाहीर केले.

परंतु यावेळीं फ्रेडरीक वुइल्यमला आपला मुलूख विस्तृत करण्यास ती उत्तम संविध आहे असें वाटून, (द व्या चार्ल्सनंतर मेरिया थेरिसा हिनेंच रोमन साम्राज्याचे वारस व्हावें अशी फ्रेडरीक वुइल्यमने कवुल दिली होती तरी) त्याने एकदम आपल्या कवाईत शिकवून तयार ठेवलेल्या सैन्यानिशीं १७४० च्या दिसेवर माहिन्यांत आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेल्या सऱ्यलेशिया प्रांतावर हळ्ळा केला. दक्षिणेकडून फेंच सैन्यही आस्ट्रियावर चालून येत असल्यामले तर मेरिया थेरिसेची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली! प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक याने १० एप्रिल १७४१ मध्ये मोलाचिटझ् या ठिकाणीं आस्ट्रियन सैन्याचा पराभव करून सऱ्यलेशिया प्रांत बळकाविला. प्रशियाचा हा पराक्रम पाहून इतर युरोपियन राष्ट्रांसही उत्तेजन आले, व हलके हलके सेव्हाय, बव्हेरिया, सॅक्सनी हीं वारकीं राष्ट्रें देसील, आस्ट्रिया संस्थानाच्या ताब्यांत असलेल्या कांहीं प्रदेशावर आपला हक्क आहे असें दासवून एकदम आस्ट्रियावर चालून आली. अशारीतीने द वा चार्ल्स मरण पावून २ वर्षे झालीं नाहींत तोंच आस्ट्रियाच्या सर्व शांत्रीनीं उचल करून आस्ट्रियाचे संस्थान नामशेष करण्याचा प्रयत्न चालविला!

परंतु मेरिया थेरिसा ही कर्तृत्ववान् व धूर्त होती. तिनें तशा परिस्थितींतही आपल्या राष्ट्रांचे संरक्षण करण्यासाठीं चिकाटीने प्रयत्न केले. आपल्या राष्ट्रांचे संरक्षण करणे आपले कर्तव्य आहे, व या कामी आपल्या प्राणाचीही पर्वी कोणीं बाळगून नये असें तिने आपल्या सैनिकांस उत्तेजन दिले होते! तिच्या प्रोत्साहनाने आस्ट्रियन सैन्यास जोर आला व शान्तवर तुटून पढून, त्यानीं त्यांस बोहेमिया प्रांतांतून हांकून लावले; व बव्हेरिया प्रांतावरही स्वारी केली. फेंच सैन्याचा असा पराभव होत आहे हें पहातांच फ्रेडरीकने बोहेमिया प्रांतावर स्वारी करून आस्ट्रियन सैन्याचा पराभव केला (१७४२). तेव्हां आतां फ्रेडरीकशीं तह केल्याखेरीज आपणास फेंच सैन्याचा व इतर युरोपियन राष्ट्रांचा फडशा पाढतां यावयाचा नाहीं हें ओळखून तिने १७४२ मध्ये ब्रेस्लू येथे तह करून

संयलेशिया प्रांत पूर्णपणे फेडरीकच्या ताब्यांत दिला तेव्हां आतां इतर राष्ट्रांशी तोंड देण्याचें काम वरेच सुलभ झाले. या सुमारास इंग्लंड व हॅलंड हीं दोन राष्ट्रे आस्ट्रियाच्या वतीने युद्धांत पडत्यामुळे तर युद्धाचें क्षेत्र अधिकच विस्तृत झाले! मेरिया थेरिसा हिनें व व्हेरिया प्रांत जिंकून घेऊन दक्षिण जर्मनीवर आपले वर्चस्व गाजविले व आतां सर्व जर्मनीवर तिचें वर्चस्व प्रस्थापित होतें कीं काय असें वाटू लागले. तेव्हां आतां फ्रान्सला मदत करण्यासाठी जर आणण युद्धांत भाग घेतला नाहीं तर आज नाहीं उद्यां संयलेशिया प्रांतावरील आपले वर्चस्व नष्ट होईल या भीतीने प्रशियाच्या फेडरीकने लागलींच १७४५ मध्ये मेरिया थेरिसेच्या सैन्याचा पराभव करून तिला ड्रेसठेन या ठिकाणीं तह करणे भाग पाढले. हा तह झाला तरी मेरिया थेरिसेचे उरलेल्या शंखांशीं युद्ध सुरुच होते. सरतेशेवटीं आठ वर्षे युद्ध करून दोन्ही पक्ष जेरीस आल्यामुळे १७४८ मध्ये एकस-ला-शापेल या ठिकाणीं तह होऊन युद्ध थांबविण्यांत आले. हा तह होण्यापूर्वी १७४५ मध्ये तिचा पति लॉरेनचा संस्थानिक फॅन्सीस याची रोमन पादशाहीपदावर नेमणूक झाल्यामुळे बादशाहीपद पुनरपि हॅप्सबर्ग घराण्यांतच राहिले. एकस-ला-शापेल या तहाने संयलेशिया प्रांतासेरीज आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असरेल्या सर्व प्रदेशावर मेरिया थेरेसाचें वर्चस्व असल्याचे सर्वांनी कबूल केले.

या युद्धामध्ये आस्ट्रियासारख्या बलाढ्य पराभव करून संयलेशिया प्रांत मिळविल्यामुळे तर फेडरीकचा दरारा सर्वत्र बसला व फ्रान्स, इंग्लंड, आस्ट्रिया वरैरे प्रमुख राष्ट्रांमध्ये प्रशियाची गणना होऊं लागली! यानंतर पुढील दहा वर्षे फेडरीकने अंतस्थ बाबींमध्ये महत्वाच्या सुधारणा करण्याकडे घालविलीं. त्याने ठिकठिकाणीं कालवे खणून दृष्टणवळणा चे

फेडरीक अंतःस्थ बाबींत लक्ष घालतो. मार्ग सुलभ करून ठेवले. त्याचप्रमाणे लोसंड, लोकर, मीठ वरैरे वस्तुंची पैदास करणाऱ्या कारखान्यास त्याने उत्तेजन दिले. अशाप्रकारे औद्योगिक बाबींमध्ये महत्वाच्या सुधारणा केल्यावर, वाङ्य व कलाकौशल्याच्या

गोष्टी या बार्बीमध्येही त्याजकद्वन उत्तेजन मिळत मेले. वरील गोष्टीमध्यें फ्रान्स राष्ट्र अग्रेसर असल्यामुळे फ्रान्सवडल त्यास आदर वाटे ! फ्रान्सचे या बाबतीत अनुकरण करण्याच्या उद्देशाने फेंच तत्त्ववेत्ते, कवि व लेखक यांस त्याच्याकद्वन उत्तेजन मिळत असे. १७५० पासून तीन वर्षे फ्रान्स-मधील प्रव्यात तत्त्ववेत्ता व्हॉलटेर यास त्याने आश्रय दिला होता.

आपल्या अंतस्थ बाबीसंबंधाने महत्त्वाच्या सुधारणा करीत असतां, आपणाकद्वन सऱ्यलेशिया प्रांत परत मिळाविण्यावडल मेरिया थेरिसेकद्वन प्रयत्न होणार हें तो जाणून होता. मेरिया थेरिसेचे याच दिशेने प्रयत्न सुरु असून फेडरीकचा सूड घेण्यासाठी तिने व तिचा मुख्य प्रधान कानिटूझ यांनी आज शेंकडो वर्षे एकमेकांची हाडवैरी असलेल्या आस्ट्रियाचे हॅप्सर्वग घराणे व फ्रान्सचे बोरबोन घराणे यांच्यामध्ये स्वरोखरीच स्नेह-संबंध घडून आणला ! अशाप्रकारे अकलित रीतीने आस्ट्रिया व फ्रान्स या राष्ट्रांमध्ये तह घडवून आणल्यामुळे, युरोपमधील इतर प्रमुख राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय धोरणांतही महत्त्वाची क्रान्ति झाली ! आस्ट्रिया व फ्रान्स या दोन बलाढ्य राष्ट्रांशी तोंड देण्यास आपण एकटे आगांदींच असमर्थ आहोत हें ओळखून, दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांशी स्नेह करणे फ्रेडरीकला अत्यावश्यक वाटूं लागले ! यावेळी इंग्लंड व फ्रान्स या दोन राष्ट्रांमध्ये समुद्रावरील वर्चस्वासंबंधाने स्पर्धा सुरु होती तेव्हां इंग्लंड, फ्रान्सविरुद्ध आपणास मदत करील असें वाटून १७५६ च्या जानेवारी माहिन्यांत फेडरीकने इंग्लंडशी तह केला. अशाप्रकारे समुद्रावरील वर्चस्वासंबंधाने इंग्लंड व फ्रान्स, व जर्मनीमधील वर्चस्वासंबंधाने आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन राष्ट्रांमध्ये जी चुरस उत्पन्न झाली होती, त्याचे शेवटी 'सप्त बार्बिक' युद्धांमध्ये पर्यवसान होऊन हीं राष्ट्रे एकमेकांशी झुंजूं लागली (१७५६-६३).

अशाप्रकारे फेडरीक व मेरिया थेरिसा यांच्यामध्ये युद्ध उपस्थित झाल्यावर (१७५६) मेरिया थेरिसा हिनें रशिया,

स्वीडन, सॅक्सनी वर्गेरे राष्ट्रांशीं तह करून त्यांचे साहाय्य घेतले असल्यामुळे फ्रेडरीकची स्थिति फारच चमत्कारिक सप्तवार्षिक युद्ध १७५६—१७६३.

ज्ञालेली होती; व या सुमारास मेरिया थेरिसेचा पति १ ला फ्रॅन्सीस याच्या प्रेरणेने जर्मन संस्थानांनी मेरिया थेरिसलाच मदत करण्याचे ठरविल्यामुळे तर प्रशियाची आतां धडगत लागणार नाहीं असें वाढू लागले. परंतु अशा बिकट परिस्थितींतही फ्रेडरीकने घैर्य सोडले नाहीं. आपल्या सर्व शत्रूंची सैन्ये एकत्र होण्यापूर्वीच त्यांच्यावर आपण हळा केला तरच आपला निभाव लागण्याचा संभव आहे असें वाढून, त्याने पहिल्याप्रथम सॅक्सनी प्रांत काबीज करून बोहेमिया संस्थानावर हळा केला. यानंतर पुढच्याच वर्षी बोहेमियाची राजधानी प्रेग शहर काबीज करण्याचा त्याने घाट घातला होता, परंतु त्याच्या सैन्याच्या दुसऱ्या एका तुकडीचा कोळीन या ठिकाणी १८ जून १७५७ मध्ये पराभव झाला असल्यामुळे त्यास पुनः सॅक्सनी प्रांतात परतावे लागले ! अशारीतीने फ्रेडरीकच्या सैन्याने माधार घेतलेली पाहून आस्ट्रियन सैन्यास मोठा हुरूप आला व तें संयलेशिया प्रांतात शिरले. इकडे रशीयन सैन्य पूर्वप्रशियांत येऊन दाखल झाले होतें; व स्वीडिश सैन्याने पोमेरॅनिया प्रांतात आपला तळ दिला होता व बादशाही व फ्रॅंच सैन्य तर थेट बर्लिन शहरावर चालून येण्याच्या बेतांत होतें ! अशाप्रकारे प्रशियावर चोहोंकडून परचक्र आल्यामुळे प्रशियाची सत्ता आतां रसातळास जाणार असें सर्वांस वाढू लागले. परंतु अशा बिकट परिस्थितींतही फ्रेडरीकने आपले घैर्य मुर्लीच सोडले नाहीं. आतां जीवावर उदार होऊन शत्रूंशीं टकर दिल्यास्तरीज गत्यंतर नाहीं हें त्यास कळून चुकले ! १७५७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत त्याने आपल्या २२ हजार सैन्यानिशीं आपल्यापेक्षां संख्येने दुप्पट असलेल्या बादशाही व फ्रॅंच सैन्यावर तुटून पडून त्याचा पुरता फडशा पाडला.

१ फ्रॅंच व बादशाही सैन्याचा पुरता मोठ केल्यावर एका महिन्याच्या आंतच फ्रेडरीकने संयलेशिया प्रांतात शिरलेल्या आस्ट्रियन

सैन्यावर हड्डा करून ब्रेसलूजवळ त्याचा पुरता सौड केला व त्यास परत आपल्या मुलखांत हांकून लावले. फ्रेडरीकचा हा पराक्रम पाहून स्वीडिश व रशियन सैन्यास या वेळी प्रशियावर चालून जाण्याचं धाडस झाले नाहीं. अशारीतीने अवघ्या चार महिन्यांच्या आंत आपणावर चोहांकडून चालून येणाऱ्या शत्रूंचा प्रतिकार करून फ्रेडरीकने त्यांस थोपवून धरले !

यानंतर इंग्लंडकडून कुमक मिळाल्यावर फ्रेडरीकची स्थिति फार समाधानकारक झाली व शत्रूच्या मुलखावर चालून जाण्याचीही त्यांस उमेद वाढू लागली. फर्डिंड ऑफ बर्न्सविक या सरदाराच्या हाताखालीं असलेल्या इंग्लिश सैन्याने न्हाईन नदीच्या आसपास फेंच सैन्याशी हुंज करून त्यास गुंतवून ठेवल्यामुळे, फ्रेडरीकला आपले सर्व लक्ष आस्ट्रिया व रशिया या दोन राष्ट्रांकडे सर्व करण्यास अवसर सांपडला ! अशा प्रकारे या वर्षी प्रशियाची परिस्थिति, गेल्या वर्षीच्या मानाने वरीच समाधानकारक झालेली होती, तरी रशिया व आस्ट्रिया यांचे सैन्य संख्येच्या मानाने प्रशियापेक्षां अधिक असल्यामुळे हीं दोन्हीं सैन्ये एकत्र होण्यापूर्वीच त्यांच्यावर वरच्वेवर हड्डा करण्याचा फ्रेडरिकने निश्चय केला; व लागलीच १७५८ मध्ये झोर्नडॉर्फ या ठिकाणी स्थाने रशियन सैन्यावर जय मिळविला. परंतु पुढच्याच वर्षी रशियन सैन्याने उचल साऊन त्याचा कुर्नस्डॉर्फ या ठिकाणी पुरता पराभव केल्यानं तर युद्धाचे सर्वच पारदें फिरल्याचे दिसू लागले; परंतु फ्रेडरीकने धीर न सोडतां आपले सैन्य पुनः जमा करून शत्रूंशीं तोड देण्याची तयारी केली. यानंतर ५ फ्रेडरीकला पूर्वीप्रमाणे जय मिळव गेले नाहींत, तरी मोठ्या धैर्यांने व चिकाटीने शत्रूस आपल्या मुलखांत येऊन देण्याची त्याने पराकाष्ठा केल्या-मुळे एक दोन वर्षे सर्व कांहीं सुरक्षीत चालले होतें; परंतु १७६१ मध्ये इंग्लंडच्या गादीवर नुकत्याच आलेल्या तिसऱ्या जाऊंज बादशहाने फ्रेड-रस्किला दर वर्षीप्रमाणे कुमक देण्याचे नाकारल्यामुळे तर आपले सैन्य

पैशाच्या अभावामुळे जय्यत तयार राखतां यावयाचें नाहीं असें वाटून त्याच्या तोंडचेंच पाणी पछालें; व आतां नाइलाजास्तव फेडरीकला शत्रुंस शरण गेल्यासेरीज गत्यंतर नाहीं असें सर्वांस वाटूं लागले !

परंतु या वेळी जानेवारी १७६२ मध्ये रशियाची महत्त्वाकांक्षी व कर्तृत्ववान् राणी इलिजाबेद एकाएकीं मरण पावल्यानें फेडरीकवरील संकट आपोआप टळले. इलिजाबेदनंतर रशियाच्या गादीवर येणारा झार ३ रा पीटर यास फेडरीकबळू बराच आदर वाटत असल्यानें त्यानें आपले आपले सैन्य परत बोलाविले, इतकेंच नव्हे तर प्रशियाशीं स्नेहवर्धक तह करण्याविषयीं आपली तत्परता दर्शविली. परंतु पीटरची बायको कॅथेराईन हिन्हे पीटर गादीवर येऊन सहा महिने झाले नाहींत तोंच त्यास पद्धत्युत करून त्याचा वध केल्यामुळे, पुनः प्रशियाशीं युद्ध सुरु होतें की काय अशी भीति वाटूं लागली होती; परंतु कॅथेराईननें गादीवर आल्यावर रशिया व प्रशिया यांच्यामधील स्नेहवर्धक तह जरी रद्द केला तरी प्रशियाशीं युद्ध पुकारले नाहीं. याच सुमारास इंग्लंड व फान्स यांच्यामध्ये तह होण्याची वाटाघाट सुरु असून या राष्ट्राच्या समुद्रावरील हालचाली बंद ठेवण्यांत आल्या होत्या ! तेव्हां आतां फक्त आस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन राष्ट्रेच कायतीं एकमेकांशीं झुंज करीत होतीं. परंतु आतां कोणत्याही युरोपियन राष्ट्राचें साहाय्य नसल्यामुळे, आपणास यशःप्राप्तीची यत्किंचित्तही आशा नाहीं असें वाटून मेरिया थेरेसा तह करण्यास कबूल झाली. अशा रीतीने १७६३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत हबर्टसूबर्ग या ठिकाणीं तह होऊन मेरिया थेरेसा राजीला संयलेशिया प्रांतावर फेडरीकचे वर्चस्व कबूल करावे लागले.

संयलेशिया प्रांत आपल्या हस्तगत करून वेतल्यावर यापुढील तेवीस वर्षे फेडरीकने आपल्या राष्ट्रामध्ये अंतस्थ सुधारणा करण्याकडे सर्व केली. ठिकठिकाणीं नवीन उद्योगांदे, पेढ्या, कारखाने स्थापन करून आपल्या राष्ट्राची औद्योगिक व व्यापारविषयक बाबीत उन्नति व्हावी म्हणून त्यानें परिश्रम केले. या तेवीस वर्षांच्या

शांततेच्या काळांत विचान्या पोलीश राष्ट्राच्या कांहीं भागाची आस्ट्रिया व रशिया या दोन राष्ट्रांमध्ये विभागणी होत असतां फ्रेडरीकने मध्ये पद्धन पोलंडच्या वर्चेस्वाखालीं असलेला प्रशियाचा पश्चिमभाग आपणास मिळविला. या प्रदेशामुळे फ्रेडरीकच्या ताव्यांत पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील असलेले अलग मुलुख एकत्र जोडण्याच्या कांमीं फारच मदत होऊन प्रशियाचे एक संघटित राष्ट्र करितां आले !

अशा रीतीने फ्रेडरीकच्या अमदानांत प्रॅटेस्टंटपंथीय प्रशिया संस्थानानें, आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या व नेहमीं बादशाही पदाचा मान

आस्ट्रिया व प्रशिया त्याचा पराभव केल्यामुळे, या वेळेपासून या दोन यांमधील स्पर्धा. मिळवणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याशीं टक्रर देऊन उत्पन्न झाली; व सरते शेवटीं शंभर वर्षेपर्यंत अशा प्रकारचा झगडा चालल्यावर १८६६ मध्ये प्रस्त्यात मुत्सद्वी प्रिन्स बिस्मार्क याच्या मुत्सद्वी-गिरीने आस्ट्रियाची जर्मनीच्या राजकारणांतून हकालपट्ठी होऊन १८७१ मध्ये प्रशियाच्या नेतृत्वाखालीं संयुक्त जर्मनीचे एक बलाढ्य राष्ट्र स्थापन करण्यांत आले.

प्रकरण १३ वें.

अठराव्या शतकांतील इंग्लंड व फ्रान्स.

सूत्र १६८८ मध्ये झालेल्या राज्यकांतीने इंग्लंडमध्ये गेली ८० वर्षे राजा व पार्लिमेंट यांच्यामध्ये सुरु असलेल्या कलहाचा कायमचाच निकाल लागून पार्लिमेंटचे वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित करण्यांत आले ! वुइल्यम व मेरी या प्रोटेस्टंटपंथीय राज्यकर्त्यांची नेमणूक त्यांच्या वंशपरंपरा हक्कोने झाली नसून केवळ पार्लिमेंटच्याच अधिकाराने करण्यांत आल्यामुळे, या वेळेपासून इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांस आपला अधिकार पार्लिमेंट सभेवरच अवलंबून आहे हें कळून चुकळें व इतःपर ते पार्लिमेंट सभेच्या तंत्राने राज्यकारभार चालवू लागले ! १६८९ मध्ये पास झालेल्या 'बिल ऑफ राइट्स' या कायद्यान्वये पार्लिमेंटच्या संमतीशिवाय राजाने राज्यकारभार केल्यास तो बेकायदेशीर होय असें निश्चित होऊन इंग्लंड-मधील राजसत्ता लोकनियंत्रित झाली !

वुइल्यम इंग्लंडमध्ये येतांच २ न्या जेम्स राजाने आयर्लंडमध्ये पळ काढला (१६८९). आयर्लंडमधील लोक रोमन कॅथलीक पंथाचे अनुयायी असल्यामुळे त्यांनी लागलीच जेम्सचा पक्ष स्वीकारून वुइल्यमच्या विरुद्ध बंड उभारले. तेब्हां आतां या वंडाचा पुरता बींसोड केल्यासेरीज आपणास आपले राज्यपद स्थिर करितां यावयाचे नाहीं असें वाटून वुइल्यमने आपल्या सैन्यानिशीं आयर्लंडमध्ये प्रवेश केला व १६९० च्या जुलै महिन्यांत २ न्या जेम्सच्या हातासालील सैन्याचा बॉयनेच्या लढाईत पुरता फडशा पाढला. अशा प्रकारे आपला पराभव झाला आहे हें पहातांच २ न्या जेम्सने विचान्या आयरिश लोकांस इंग्लिश लोकांच्या तावर्डींत सोडून फ्रान्समध्ये पळ काढला. इकडे बंडसेवर आयरिश लोकांना मात्र फारच वाईट रीतीने वागविण्यांत आले.

१६०३ सालीं १ला जेम्स राजा, इंग्लंडच्या गादीवर आला त्यावेळी, आर्थर्लैंड हा इंग्लंडच्या अंकित असलेलाच एक प्रदेश आहे असें समजत असत; परंतु इंग्लंडचे या वेळी आर्थर्लैंडवर असलेले वर्चस्व केवळ नांवाचेच असून त्याच्या अंतर्थ बाबीसांबंधानें इंग्लंडकडून कोणत्याच

आर्थर्लैंडचे
पूर्ववृत्त.

प्रकारची ढवळाढवळ होत नसल्यामुळे वास्तविक पहातां हा प्रदेश अगदीं स्वतंत्र होता असें म्हणा-वयास पाहिजे. परंतु १ ला जेम्स गादीवर आल्या-

वर थोडक्याच वर्षांनी हा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणण्याचे इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांकडून प्रयत्न होऊ लागले. १६१० मध्ये आर्थर्लैंडमधील अल्स्टर हा परगणा सालसा करण्यांत येऊन तेथें इंग्लिश व स्कॉटिश वसाहती स्थापन करण्यांत आल्या ! तेव्हां अर्थातच तेथील मूळच्या रहिवाशांची त्या परगण्यांतून हकालपट्टी होऊन, इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांबद्दल आयरिश लोकांच्या मनांत अढी उत्पन्न झाली !

यानंतर या वसाहतवाल्यांकडून होत असलेल्या अन्यायाच्या व जुळुमाच्या कृत्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं आयरिश लोकांकडून वारंवार दंगेघोपे होऊ लागले. १६४१ मध्ये इंग्लंडांत अंतर्थ युद्ध सुरु असतां आयरिश लोकांनी इंग्लिश व स्कॉटिश वसाहतवाल्यांवर हळ्या करून त्यांचा नाश केला; परंतु १६४९ मध्ये क्रौमवेलने त्याच्या या कृत्याचा पुरा सूड वेण्यासाठीं बंडखोर आयरिश लोकांची कत्तल करून व अल्स्टरप्रमाणेच लेन्ट्स्टर व मनस्टर हे दोन परगणे सालसा करून तेथे नवीन वसाहती स्थापन केल्या. अशाप्रकारे या दोन प्रांतांतून आयरिश लोकांची हकालपट्टी झाल्यावर कॉनॉट या उरलेल्या प्रांताचाच आश्रय केल्यावांचून त्यांस गत्यांतरच नव्हते ! परंतु आतां १६९० मध्ये बायनांच्या लढाईत इन्या बुइल्यमनें बंडखोर आयरिश लोकांचा पराभव केल्यानंतर आयर्लैंडमधील उरलेला कॉनॉट हा प्रांत देसील सालसा करून तेथील सर्व जमिनी इंग्लिश वसाहतवाल्यांस

देण्यांत आल्या. अशाप्रकारे १६९०नंतर विचाऱ्या आयरिश लोकांस आपल्या स्वतःच्या देशांतील सर्व जमिनींस मुकावे लागून इंग्लिश जमीन-दारांच्या शेतांत सामान्य मजुराप्रमाणे कावाढकष्ट करून उद्रानिर्वाह करणे भाग पडू लागले !

बॉयनेच्या लढाईत पराभूत होऊन पळून गेलेल्या २ न्या जेम्सला फ्रान्सचा राजा १४वा लुई याने आश्रय दिला असल्यामुळे इंग्लंडला अर्थातच फ्रान्सच्या विरुद्ध आपले धोरण जाहीर करावे लागले. या सुमारास १४व्या लुईची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा थोपवन धरण्यासाठी, बादशाहा, हॉलंड व स्पेन यांनी ऑग्जर्वा या ठिकाणी स्थापन केलेल्या संघास जाऊन मिळण्याचे इंग्लंडने ठरविले.

इंग्लंडचा राजा ३रा बुझ्यम याने अशारीतीने इंग्लंडचे धोरण आंखून १६८९-१६९७ पर्यंत फ्रान्सचे इतर युरोपियन राष्ट्रांबरोबर युद्ध सुरु होते त्या वेळी फ्रान्सविरुद्ध शस्त्र उपसले. यानंतर ‘स्पेनच्या गादीवर कोणी यावे’ यासंबंधी उपस्थित होणाऱ्या युद्धांत बुझ्यमने लुईच्या विरुद्ध असलेल्या पक्षास सामील होऊन फ्रान्सविरुद्ध तयारी चालविली होती, परंतु मध्यंतरी (१७०२) बुझ्यम मृत्यु पावत्यामुळे, त्याच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या अॅन राणीस हें युद्ध पुढे चालविणे भाग पडले.

लुईविरुद्ध स्थापन झालेल्या संघांत भाग वेऊन इंग्लिश सेनापति मार्लबरो याने ब्लेनहिम व मॉलपोक या लढायांत अद्वितीय पराक्रम गाजवून फ्रान्सचा पुरता फडशा पाढण्याचा घाट घातला होता, तरी याबद्दल इंग्लंडमधील टोरी पक्षास मुळीच उत्साह वाटला नाही ! या युद्धाच्या पार्थी राष्ट्रांत सर्वत्र महागाई होऊन राष्ट्रीय कर्ज एकसारखे वाढत चालल्यामुळे, तह होऊन युद्ध केव्हां एकदांचे थांबते असे त्यांस होऊन गेले होते; व सरते शेवटीं विं प्रधानमंडळाचा पाढाव होऊन, राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे जेव्हां टोरी प्रधानमंडळाकडे आलीं तेव्हां कसेही

करून तह घडवून आणण्याचा त्यानीं विचार केला. या वेळीं दोन्हीही पक्ष युद्धास कंटाळले असल्यामुळे १७१३ मध्ये युद्धेकट या ठिकाणीं तह करण्यांत आला. या तहानव्यें इंग्लंडला फ्रान्सकडून न्यू फाऊंडलंड, नोव्हा स्कोशिया, हड्सन आखातानजीकचा मुलुख व स्पेनकडून जिब्राल्टर व मिनोर्का हीं ठिकाणे मिळाल्यानें इंग्लंडचें समुद्रावरील वर्चस्व प्रस्थापित होण्यास मदतच झाली.

अॅनच्या कारकीर्दींत दुसरी एक महत्वाची गोष्ट घडून आली व ती गोष्ट म्हणजे इंग्लिश व स्कॉटिश पार्लमेंटचें एकीकरण ही होय. पहिल्या प्रथम कांहीं व्यापारविषयक बाबींसंबंधानें या दोन देशांमध्ये खटका उडण्याचा रंग दिसून लागला. शेवटीं स्कॉटलंडच्या गादीवर ‘हेनोव्हर घराण्याएवजीं दुसरे एकादें घराणे आणुं’ अशी स्कॉटिश लोकांनी घमकी दिल्यामुळे स्कॉटलंड व इंग्लंड या दोन्ही देशांतील पार्लमेंट सभांचे एकीकरण झाल्याखेरीज या दोन्ही देशांना एकमेकांविषयीं सहानुभूति चाटावयाची नाही असें वाटल्यामुळे १७०७ मध्ये या दोन्ही राष्ट्रांचे एक संयुक्त पार्लमेंट स्थापन करण्यांत आले.

१७१४ मध्ये अॅन राणी मरण पावली तेव्हां तिच्यानंतर इंग्लंड-च्या कायद्यानव्यें हेनोव्हर घराण्यांतील सोफिया हिठा इंग्लंडचें राज्यपद मिळावयाचें होतें, परंतु ती १७१३ मध्येच मरण पावली असल्यानें तिच्या पुत्र जॉर्ज यास इंग्लंडच्या गादीवर बसविण्यांत आले. जॉर्ज-रुा गादीवर येऊन एक वर्ष होते तोंच दुसरा जेम्स राजाचा पुत्र, यानें स्वतःस ‘इ रा जेम्स’ असें जाहीर करून इंग्लंडचे राज्यपद घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यास इंग्लिश जनतेचें पाठबळ नसल्यानें त्याचा हा प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं !

पहिला जॉर्ज.

(१७१४-१७२७.)

जॉर्जने गादीवर येतांच ‘टोरी’ पक्षाच्या प्रधानांस राजीनामा आवयास लावून ‘विग’ पक्षाच्या प्रधानभंडळाच्या हातों राज्यकारभाराचीं सूखे

दिली. १६८८ साली झालेल्या राज्यकांतीने सर्व सत्ता राजाच्या हातांतन पार्लमेंटच्या हातांत गेली होती, तरी तिसरा वुइल्यम हा कर्तृत्ववान् राज्यकारभारदक्ष असल्यामुळे त्याच्या अमदानींत हा बदल विशेष व्यक्त झाला नव्हता; परंतु जॉर्जचे लक्ष जर्मनी-मधील आपल्या हैनोबहर संस्थानाकडे अधिक असन त्यास इंग्लिश भाषा अवगत नसल्याने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या प्रधानमंडळाच्या हातांत यावीं लागून त्यांच्याच तंत्राने राज्यकारभार करावा लागल्यामुळे याच्या अमदानींत प्रधानांचे प्रस्थ बरेच माझूऱ्या लागले. यासेरीज दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ३ न्या वुइल्यमने पार्लमेंट नेहमी आपल्या प्रधानांच्या हुक्मतीसाठी रहावे म्हणून पार्लमेंटसभेतील प्रमुख माणसांस प्रधानमंडळाची जागा देण्याचा प्रवात पाढला होता; तो आतां बहुतेक रुट होऊन, पार्लमेंटमधील प्रबळ पक्षास आपले राजावर वर्चस्व वसविणे शक्य झाले. यासेरीज राज्यकारभाराच्या सर्व खर्चीसाठी एक वर्षाचीच रक्कम मंजूर करण्याचा प्रवात रुट झाल्यामुळे दरवर्षी पार्लमेंटसभेची बैठक बोलाविली नाहीं तर राज्यकारभाराचा सर्वच गाढा बंद ठेवल्याप्रमाणे होत असल्यामुळे राजास दरवर्षी पार्लमेंटची बैठक बोलाविणे भाग पडूऱ्या लागले.

या वेळीं विग पक्षांतील प्रमुख गृहस्थ वाँलपोल याची मुख्य प्रधानाच्या जागेवर नेमणूक झाली असून (१७२१-४२) त्याने आपल्या कारकीर्दींत इंग्लंडची औद्योगिक व व्यापारविषयक बाबींमध्ये उन्नति होण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले. मध्यंतरीं पहिला जॉर्ज राजा मरण पावून (१७२७) त्याचा पुत्र २ रा जॉर्ज हा जरी इंग्लंडच्या गादीवर आला होता, तरी त्याचे धोरण शांततेचेच असल्यामुळे इंग्लंडला इत-

क्यांतच कोणत्याही युद्धांत पडावे लागले नाहीं.

वाँलपोल
१७२१-४२. परंतु स्पेनकडून स्पॅनिश वसाहतींकडे जाणाऱ्या इंग्लिश मालावर निष्कारण अट्टचणी उपस्थित करण्यांत येत असल्यामुळे स्पेनविरुद्ध इंग्लिश लोकमत क्षुब्ध होऊन वाँल-पोलला १७३९ मध्ये स्पेनशीं, आपल्या स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध युद्ध

जाहीर करणे भाग पडले. परंतु या युद्धापासून कांहींच फलनिष्ठत्ति झाली नाहीं. यानंतर बादशाहा द् वा चार्लस मरण पावल्यामुळे 'आस्ट्रियाच्या गादीवर कोणी यावें' यासंबंधीं युरोपमध्ये युद्ध उपस्थित झाले असून इंग्लंडने फान्स व प्रशिया यांच्याविरुद्ध आस्ट्रियाचा पक्ष स्वीकारिला. वॉलपोलचे धोरण शांततेचे असल्यामुळे त्यास युद्धप्रसंगीं नीट कामगिरी बजावितां यावयाची नाहीं असें इंग्लिश जनतेस बाढून त्यास १७४२ मध्ये राजीनामा देणे भाग पडले. अशा प्रकारे या युरोपियन युद्धांत इंग्लंडने भाग घेतला होता, तरी १७४८ मध्ये एक्स-ला-शापेल येथे 'एकमेकांनी एकमेकांचा घेतलेला प्रदेश परत वावा' या अटीवर तह करण्यांत आल्यामुळे इंग्लंडला कांहींच मिळाले नाहीं.

मध्यंतरी १७४५ मध्ये २ या जेम्सचा नातू चार्लस एडवर्ड याने इंग्लंडचे राज्यपद हस्तगत करण्याच्या इरायाने प्रयत्न केला होता. १७४५ च्या जुलै महिन्यांत आपल्या थोड्या अनुयायांसह तो पहिल्याने स्कॉटलंडमध्ये उतरला. तेथील 'हायलंडर्स' लोकांची सहानुभूति मिळवून त्याने त्यांच्या साहाय्याने एडिंबरो शहर हस्तगत केले. यानंतर लंडन शहर काबीज करण्याच्या इरायाने तो डर्बीपर्यंत चालून आला; परंतु १७४६ मध्ये कलोडेन मूर या ठिकाणीं मोठ्या निकराची लढाई होऊन इंग्लिश सैन्याने 'हायलंडर्स' सैन्याचा पराभव केल्यामुळे त्यास परत फिरणे भाग पडून मोठ्या प्रयासाने युरोपमध्ये पळ काढावा लागला.

इकडे फान्सच्या इतिहासाकडे लक्ष दिल्यास 'स्पेनच्या गादीवर कोणी यावें' यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या युद्धांत फान्सचा पराभव झाल्यामुळे, १७१३ पासून फान्सच्या उत्कर्षास उत्तरती कळाच लागली! युद्रेक्टचा तह होऊन दोन वर्षे झालीं नाहीत तोंच फान्सचा महत्वाकांक्षी बादशाहा १४ वा लुई मरण पावून, त्याच्यानंतर फान्सच्या गादीवर त्याचा पांच वर्षांचा पणतू १५ वा लुई आल्यामुळे, राजा वयांत येईपर्यंत राज्य-

कारभाराचीं सर्व सूत्रे १४ व्या लुईच्चा पुतण्या ऑर्लेन्सचा फिलीप याने आपल्या हातांत घेतलीं. फिलीप हा व्यसनी व ऐषआरामांत दिवस काढणारा असल्यामुळे याच्यापासून फ्रान्सला मुळीच फायदा न होतां, फ्रान्सची स्थिति सालावत चालली. परंतु १७२३ मध्ये हा मरण पावल्यावर, अल्पवयी राजाच्या वर्तीने, राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे प्रधानमंडळाने आपल्या हातांत घेतलीं.

१५ व्या लुईच्च्या अमदानीत फ्रान्सला १७३३ च्या सुमारास युरोपमध्ये 'पोलंडच्या गादीवर कोणी वारस यावे' यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या युद्धाची संधि साधून आस्ट्रियाकडून लॉरेन हा प्रांत बळकावतां आला ! हा प्रांत फ्रान्सने आपल्या राष्ट्रांत सामील करून घेतल्यावर फ्रान्सला आपली पूर्व सरहद वाढवतां येऊन, मेटज्ज, टूल, वर्हून या आपल्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशांस बळकटी आणतां आली. यानंतर 'आस्ट्रियाच्या गादीवर कोणी यावे' यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या युद्धांत फ्रान्सने भाग घेतला होता, परंतु त्यापासून फ्रान्सला कांहींच फलनिष्पत्ति झाली नाही.

अठराव्या शतकांतील मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामधील समुद्रावर व समुद्रापलीकडे असलेल्या प्रदेशावर कोणाचे वर्चस्व असावे यासंबंधीं उपस्थित झालेली स्पर्धा ही होय ! अशा प्रकारे या दोन राष्ट्रांमध्ये चढाओढ चालली असतां, युरोपमध्ये प्रशिया व आस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांमध्ये जर्मनीमध्ये कोणाचे वर्चस्व असावे यासंबंधीं तशीच चढाओढ सुरु होती ! अशा प्रकारे या दोन

राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा सुरु असतां, १७५६ च्या सुमारास आस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान कान्टक्ष याने फ्रान्स व आस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांमध्ये तह घडवून आणल्यामुळे अर्थातच इंग्लंडला प्रशियाचा पक्ष स्वीकारावा लागला ! शेवटी युरोपमधील प्रमुख राष्ट्रांतील ही स्पर्धा विको-

पांस जाऊन एकदां कायतो सोक्ष मोक्ष करून घेण्यासाठीच कीं काय 'सप्तवार्षिक युद्ध' सुरुं झाले.

हें जगडव्याळ युद्ध सुरुं झाल्यावर फान्सची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! आस्ट्रियास मदत करून प्रशियाशीं टक्र देण्यासाठीं फान्सला न्हाइन नदीच्या आसमंतात असलेल्या प्रदेशांत आपलें सैन्य पाठवावें लागले; व त्याचप्रमाणे इकडे समुद्रावर व समुद्रापालीकडे आपल्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशांचे संरक्षण व्हावें म्हणून इंग्लंडशीं हुंज करण्यासाठीं आपलें आरमार जय्यत तयार ठेवावें लागले ! अशाप्रकारे समुद्रावर व त्याचप्रमाणे जमिनीवर फान्सला एकसमयावच्छेदेकरून आपलें लक्ष ठेवावें लागल्यामुळे फान्सची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! अशाप्रकारे फान्सवर विकट प्रसंग आला असतां फान्सचा राजा १५वा लुई अगदींच नेभाला असून खुषमस्कन्या लोकांच्याच तंत्रानें राज्यकारभार करीत असल्यामुळे तर फान्सची स्थिति अधिकच खालावत चालली !

फान्समध्ये अशा प्रकारे अनास्था असतां इंग्लंडची स्थिति मात्र फारच समाधानकारक होती. पिटसारख्या कर्तृत्ववान् व उत्साही प्रधानाच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सर्व सूर्वे असल्यामुळे, या युद्धमध्ये इंग्लंडचा जय्य होणार हें निश्चितच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ! पिटने इंग्लंडचे आरमार व लष्कर जय्यत तयार ठेवून हिंदुस्थान व अमेरिका या देशांत असलेलीं फेंच ठाणीं हस्तगत करण्यासाठीं इंग्लंडचे आरमार व लष्कर रवाना केले. इंकडे फेडरीकने १७५७ मध्ये रॅसबॅक या ठिकाणी फेंच

सैन्याचा पराभव केला होता; व त्यानंतर फर्डिनंड सप्तवार्षिक युद्ध १७५६-१७६३. ऑफ बर्न्सविक याच्या हातांसालील इंग्लिश

सैन्यानें न्हाइन नदीच्या आसपास फेंच सैन्याचांचा भुवा उंडविला असल्यामुळे फान्सची युरोपमधील स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! युरोपमध्ये फेंच सैन्याचा असा पराभव होत असतां १७५९

मध्ये सेनापति वुल्फ याच्या हाताखालील इंग्लिश सैन्याने अमेरिकेमध्ये असलेले फ्रान्सचे केबेक हें मजबूत ठिकाण होऊन सर्व कॅनडा प्रान्तावर इंग्लंडचे वर्चस्व बसविले. याचप्रमाणे हिंदुस्थानांतही वांदिवाशच्या लढाईत फ्रेंच सैन्याचा पराभव होऊन त्यांची हिंदुस्थानांतील सत्ताही संपुष्टांत आली. फ्रान्सचा अशा रीतीने समुद्रापलीकडील प्रदेशांत पराभव होत असतां लँगास व किबेरॅन या ठिकाणी आरमारी लढायांतही फ्रान्सचा पराभव (१७५९) झाल्यामुळे फ्रान्सची समुद्रावरील सत्ता अजीवात नष्ट होऊन इंग्लंडचे समुद्रावरील वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित झाले.

अशाप्रकारे इंग्लंडचा विजय होत असतां दुसरा जॉर्ज बादशहा मरण पावून तिसरा जॉर्ज इंग्लंडच्या गादीवर आला (१७६०). ३ रा जॉर्ज मोठा महत्त्वाकांक्षी असून राज्यकारभार आपल्याच तंत्राने चालावा असे त्यास वाटत असल्यामुळे, त्याने पीटसारख्या कर्तुत्ववान् मुख्य प्रधानास राजीनामा घावयास लावून, केवळ आपल्याच तंत्राने चालणाऱ्या लॉर्ड ब्यूट या सरदाराच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे दिली. इकडे

सप्तवार्षिक युद्धांत फ्रान्सचा पूर्ण पराभव होऊन पॅरिसचा तह १७६३. पॅरिस शहरी १७६३ मध्ये तह करण्यांत आला. या तहान्वये इंग्लंडला फ्रान्सकडून कॅनडा, मिसी-

सीपी नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेश, फ्रान्सच्या ताब्यांत असलेला हिंदुस्थानांतील वराच मुळस्व मिळाला.

अशाप्रकारे 'सप्तवार्षिक युद्धामध्ये' इंग्लंडचा जय होऊन, ब्रिटिश साम्राज्याचे क्षेत्र फारच विस्तृत होऊन कांहीं वर्षे झालीं नाहीं तोंच इंग्लंडला अमेरिका संडांत असलेल्या आपल्या वसाहतींस मुकावे लागले. १७६५ मध्ये इंग्लंडने अमेरिकेतील वसाहतींवर 'स्टॅप ऑफ्ट' नांवाचा कायदा लावला. परंतु अमेरिकेतील वसाहतवाल्यांनी या वेळी मोठी चळवळ करून, 'आमचे प्रतिनिधि पार्लमेंट सभेमध्ये नसल्यामुळे आम्ही हा देणार

नाहीं' असे जाहीर केले. वसाहतींतील लोकमत आपल्याविरुद्ध क्षुब्ध झाले आहे हे पाहून इंग्लंडने हा कर परत घेतला; परंतु पार्लिमेंटला अशा प्रकारे कर वसाहितां येतो हे आपले म्हणणे जाहीर केले. इंग्लंडचे अशा प्रकारचे धोरण पाहून वसाहतींनी बंड उभारले

(१७७६). तेव्हां या बंडसेर वसाहतवाल्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी इंग्लंडकडून सैन्य येत आहे हे पाहतांच अमेरिकेने फ्रान्सशीं तह करून फ्रान्सचे साहाय्य मिळविले. पुढे १७८१ मध्ये 'लॉर्ड कार्नवॉलीस' यास अमेरिकेचा सेनापति जॉर्ज वाशिंगटन याला शरण यावें लागल्यामुळे इंग्लंडला १७८३ मध्ये व्हर्सेल्स या ठिकाणी तह करावा लागून नाहिला जास्तव अमेरिकेतील वसाहतीच्या स्वातंत्र्यास संमति यावी लागली !

प्रकरण १४ वें.

फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति.

सूक्तिराव्या शतकामध्ये रिशल्यू, मँझरिन, कोलबर्ट व चवदावा लुई यांच्या दीर्घ प्रयत्नानें फ्रान्सचा वैभवसूर्य सर्व युरोपभर प्रामु-
ख्याने प्रकाशित होत होता; परंतु चवदाव्या लुईच्या मृत्युनंतर (१७१५) कांही वर्षे लोटली नाहीं तोंच, तो वैभवसूर्य अस्तंगत होत आहेसे सर्वांस भासूं लागले. सप्तवार्षिक युद्धांत (१७५६-१७६३) फ्रान्सचे युरोपमधील वर्चस्व नाहीसे होऊन त्या राष्ट्रास उतरती कळा लागल्याचीं चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं. या युद्धांत जर्मनीमध्ये फ्रान्सच्या नांवाजलेल्या सैन्याचा पराभव झाल्यामुळे फ्रान्सचे लष्करी श्रेष्ठत्व नाहीसे झाले व समुद्रावर इंग्लंडशीं झुंज करतांना फ्रान्सला हार सावी लागल्या-मुळे फ्रान्सचे आरमारी वर्चस्व नाहीसे होऊन फ्रान्सच्या वसाहती इंग्ल-शांच्या ताब्यांत गेल्या. परंतु युरोपमधील फ्रान्सचे लष्करी व आरमारी वर्चस्व नाहीसे होणे एवढाच या युद्धाचा अनिष्ट परिणाम फ्रान्सला भोगावा लागला असे नव्हे; कारण या युद्धाचा एवढाच अनिष्ट परिणाम असता तर कालांतराने आपले नष्ट झालेले वर्चस्व पुनरपि प्रस्थापित करणे फ्रान्सला शक्य झाले असते. परंतु या युद्धाच्या समाप्तीच्या वेळी झालेल्या पॅरिसच्या तहानंतर (१७६३) फ्रान्सची स्थिति इतकी वाईट हाली होती, कीं त्या स्थितीतून तें राष्ट्र पुनरपि पूर्व स्थितीप्रत येणे म्हणजे अगदींच अशक्य गोष्ट आहे असे प्रत्येकास वाटूं लागले.

ज्या वैभवशाली राष्ट्राने थोडक्याच वर्षांपूर्वी १४ व्या लुईच्या कारकीदींत सर्व युरोपवर आपले वर्चस्व स्थापले होते, ज्या राष्ट्रास युरोप-मधील इतर राष्ट्रे प्रत्येक वाबतींत अग्येसरत्वाचा मान देत, ज्या पराक्रमी बादशाहाचा—१४ व्या लुईचा—दरबार म्हणजे इतर सर्व राजेरजवाह्यांस

अनुकरणीय गोष्ट होती, ज्या राष्ट्राची लोकसंख्या अडीच कोटी असून दुसऱ्या कोणत्याही प्रमुख राष्ट्रांच्या मानानें अधिक होती, ज्या

राष्ट्रांतील लोक उद्योगधंदा व विद्रूता यांमध्ये इतर
फ्रान्सच्या अवन-
तीची कारणे. राष्ट्रांपेक्षां पुढे होते, त्या वैभवशाली राष्ट्राची 'सप-
वार्षिक' युद्धांतील पराभवानंतर एकदम अवनति

होऊन पुनरपि हें राष्ट्र पूर्व स्थितीप्रत येणे म्हणजे अगदीच अशक्य गोष्ट आहे असें प्रत्येकास वाटणे म्हणजे स्वरोसरच आश्र्य होय! तेव्हां अठराब्या शतकाच्या उत्तरार्धात फ्रान्सची इतकी अवनति होण्याचें कारण काय याचा सोलवर विचार केला, तर आपणास एवढे कबूल करावे लागेल, कीं केंच लोकांच्या अंतस्थ न्यूनतेमुळे, त्यांच्या स्वाभाविक दुर्बलतेमुळे, किंवा त्यांच्या राष्ट्रीय नेभेलेपणामुळे ही अवनति झाली नसून या अवनतीचे कारण आपणास इतरत्र शोधले पाहिजे, व तें कारण म्हणजे फ्रान्समधील राज्यव्यवस्था व समाजव्यवस्था यांमधील विस्वलिप-पणा हें होय.

सतराब्या शतकामध्ये रिशल्यू, मॅझेरीन व १४ वा लुई यांच्या अविश्रांत परिश्रमानें राजकारभाराचीं सर्व सूत्रे बादशाहाच्या एकंतत्री हातांत गेलीं होतीं. राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन आपल्याच अनियंत्रित सत्तेने राज्यकारभार चालविण्यास राजा देखील १४ व्या लुई-प्रमाणे कर्तृत्ववान् असावयास पाहिजे; परंतु १४ व्या लुईनंतर फ्रान्सच्या गादीवर येणारा १५ वा लुई राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन राज्यकारभार चालविण्यास अगदीच असर्थ होता व त्यामुळे बादशाहाची खुशामत करणारे अमीर उमराव व बादशाहवर मोहपाश टाकण्या छिया यांच्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे गेलीं. या खुशामस्कऱ्या माणसांचा डोळा आपली तुंबडी भरण्याकेंच असल्यामुळे आपल्या अधिकाराचा दुरोपयोग करून ते राष्ट्राच्या खर्चाने स्वतःचेच स्विसे गरम करू लागले!

१४ व्यां लुईच्या कारकीर्दीत फ्रान्समधील राज्यव्यवस्था विस्तृतित होत होती, त्याचप्रमाणे फ्रान्समधील समाजव्यवस्था देसील हल्के हल्के विस्तृतित झाली होती. इतर युगोपीयन राष्ट्रांप्रमाणेच फ्रान्सच्या समाज-रचनेचा पाया सरंजामी पद्धतीवर बसविला होता. सरंजामी पद्धत ज्या वेळीं पहिल्याप्रथम आस्तित्वात आली त्यावेळेस धर्माधिकारी व मोठमोठे अमीरउमराव यांना समाजव्यवस्था व देशरक्षण या कामीं त्यांच्याकडून होत असलेल्या कामगिरीबद्दल कांहीं विशिष्ट हक्क देण्यात आले असून त्यांना कर माफ असे. परंतु अठराव्या शतकामध्ये राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे बादशाहाच्या हातात जाऊन पूर्वी अमीरउमराव यांच्याकडून करण्यात येणाऱ्या सर्व गोऱ्यी आतां राजा आपल्या अधिकाऱ्यांमार्फत करवून घेई, तरी देसील पूर्वीप्रमाणेच अमीरउमरावांना कर माफ असे. अमीरउमराव, धर्माधिकारी यांच्याकडून राज्यकारभाराचीं व समाज-व्यवस्थेची कामगिरी करविण्यात येत नाहीं तर त्यांना कर माफ काय म्हणून ? असा प्रश्न अर्थातच उपस्थित होई.

अठराव्या शतकांतील फ्रान्सच्या समाजाकडे आपण पाहिले तर आपणास तत्काळ ढोन वर्ग दिसून येतात. त्यां-फ्रान्समधील गरीब तील गरीब वर्गावर कराचे ओऱ्ये लादलेले असे, वर्गाची निकृष्टव्यवस्था.

तर दुसरा श्रीमंत व संपन्न वर्ग करापासून अजीबात मुक्त असे; श्रीमंत व संपन्न वर्गास कांहीं विशिष्ट पिढीजाद हक्क असत तर गरीब वर्गास तसले कांहींच हक्क नसत. परंतु एवढ्यानेच फ्रान्समधील बहुजनसमाजावरील जुळूम संपला असें नव्हे, तर विशिष्ट हक्क असलेल्या अमीरउमराव व धर्माधिकारी या वर्गासच मोठमोठ्या बहुमानाच्या जागा मिळत असून खालच्या वर्गाच्या लोकांना-जरी ते योग्यतेने किती-ही पात्र असले तरी-त्या जागा मिळत नसत !

करापासून मुक्त असलेल्या, व ज्यांना कांहीं विशिष्ट पिढीजाद हक्क असत. अशा वर्गांची लोकसंख्या कांहीं फारशी नव्हती. अमीरउम-

राव यांचीं फार तर पंचवीस हजार कुटुंबे असून एकंदर लोकसंख्या दीड लाखापेक्षां अधिक नव्हती व यासेरीज धर्माधिकारी वगैरे लोकांची संख्या तितकीच भरेल. म्हणजे फान्सच्या एकंदर अडीच कोटी लोकसंख्येपैकीं तीन लक्ष लोकांस विशिष्ट हक्क असून फ्रान्समधील अर्ध्या अधिक जमिनी यांच्या मालकीच्या होत्या; व राहिलेल्या अर्ध्या जामिनींवर फ्रान्समधील सव्वादोन कोटींहून अधिक माणसांस आपला गुजारा करावा लागे, व याच बहुजनसमाजास सर्व प्रकारचे कर सरकारात भरावे लागत ! तेव्हां फ्रान्सच्या या चमत्कारिक स्थितीकडे पाहिले म्हणजे अर्थशास्त्राचें एक नवीनच तत्त्व फ्रान्समध्ये अंमलांत आलेले दिसते, व तें तत्त्व म्हणजे ज्या माणसांस कर देण्याची ऐपत नाहीं अशा गरीब लोकांकडून कर वसूल करून घेण्यांत येई व ज्यांना वास्तविक पहातां कर देण्याची ऐपत आहे अशा वरिष्ठ व श्रीमान् वर्गांतील लोकांस करापासून मुक्तता मिळे !

तेव्हां फ्रान्समधील अमीरउमराव व धर्माधिकारी या दोन विशिष्ट हक्क असलेल्या वर्गांव्यातिरिक्त तिसऱ्या मध्यम स्थितींतील वर्गांचे लोकांसही मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा मिळत नसल्यामुळे त्यांस आपले सर्व कौशल्य डुस-रीकडे खर्च करणें भाग पडले. व्यापाररघंदा व वाङ्ग्यसेवा या गोर्धींकडे हा वर्ग आपले लक्ष घालूळ लागला. व्यापार व उद्योगरघंदा ह्या गोर्धींकडे या वर्गांने आपले सर्व कौशल्य खर्च केल्यामुळे थोडव्याच वेळांत काटकसर करून हा वर्ग अमीरउमराव व धर्माधिकारी या आळशी व निरुद्योगी

वर्गापेक्षां श्रीमान् होऊं लागला. अशाप्रकारे केवळ फ्रान्समधील तिसरा वर्ग.

सांपत्तिक बाबतींतच नव्हे, तर विद्वत्ता, ज्ञान, वाङ्ग्यसेवा या बाबींमध्येही पिढीजाद अमीरउम-

रावांच्या वर्गापेक्षां फ्रान्समधील हा तिसरा वर्ग पुढे येऊं लागला. या तिसऱ्या वर्गांची सुधारणा होतां होतां अठराव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं फ्रान्सचे सर्व ज्ञान याच वर्गांमध्ये सांठले आहेसे भासूळ लागले.

फ्रान्समधील तिसऱ्या वर्गांने आपली सुधारणा करून घेतली होती तरी फ्रान्समधील शेतकरी व कामकरी वर्ग, ज्यांना चवथा वर्ग म्हणत

त्यांची स्थिति फारच शोचनीय होती. कामकरी वर्गास आपली उन्नति करून घेण्याचा कोणताच मार्ग नव्हता ! त्यांच्या वरच्या वर्गांनी मोठ-मोठे व्यापारी संघ आपल्यापुरतेच निर्माण करून या वर्गास प्रायासालीं दड्पून ठेवले होते, व यांना वर डोके काढण्यास मुळींच वाव ठेवलेला नव्हता ! परंतु या कामकरी वर्गापेक्षांही शेतकरी वर्गांची फारच कष्टप्रद

स्थिति झालेली होती. मोठमोठे जमीनदार या वर्गांकडून आपल्या जमिनीबद्दल भाडे वसूल करीत, धर्माधिकारी चर्चाच्या व्यवस्थेसाठी यांच्या वर डोईजड पट्टी बसवीत, सरकार या वर्गांकडून कराच्या रूपाने पैसे वेई ! अशाप्रकारे निरनिराळ्या रीतीने या वर्गांकडून इतर सर्व वर्ग पैसे घेत असल्यामुळे दिवसभर ~~तेस्ती~~ काम करून देखील रात्री कोरडी भाकी ~~तेतात~~ मिळण्याचीही या वर्गास भ्रात पट्ट लागली; व यावेरीज सरंजामी पद्धतीच्या नियमास अनुसरून आणखी कांहीं कर या वर्गास यावै लागत ते निराळेच ! तेहां फ्रान्समधील चवथ्या वर्गांची अशी कष्टप्रद स्थिति असल्यामुळे या स्थिरीतून आपली सुटका कशी होते याचीच फ्रान्समधील चवथा वर्ग नेहमीं विवरणा करीत असे. फ्रान्समधील बहुजनसमाजाची अशी कष्टप्रद स्थिति झाली असतांना त्यांच्या विचारास व आचरणास नवीनच वळण लावणारा एक वर्ग निर्माण झाला व तो वर्ग म्हणजे लेखक व तत्त्ववेत्ते यांचा होय !

अठराव्या शतकांत सर्व युरोपभर नवीन विचारांच्या लाटा पसरू लागल्या. पूर्वीच्या पिढीजाद चालीरीती, धर्मसमजुती, आचारविचार, यांवर विचारी लोक टीका करूं लागले. जें युक्तीस पटतें व आधुनिक शास्त्रीय शोधांच्या कसोटीस उतरतें त्यासच मान द्यावयाचा व इतर सर्व गोष्टींस तुच्छ लेखावयाचें अशीच प्रत्येकाची समजूत होत होती. धर्माच्या नांवासालीं धर्माधिकाऱ्याकडून इतर वर्गांवर होत असलेला जुलूम व त्यांचें स्वतःचें धर्मबाह्य निंद्य आचरण, अमीरउमराव.

वर्गांस असलेले विशिष्ट पिढीजाद हक्क, राजसत्तेचा जुलमी बादशहां-कळून होत असलेला दुरुपयोग, या सर्वांवर नवीनच निर्माण झालेला लेखकवर्ग टीका करू लागला. जरी, पूर्वापार असलेल्या समजुती व आचाराविचार यांवर युरोपमधील सर्व राष्ट्रांतील विचारी लोकांकळून टीका-प्रहार होत होते, तरी या लेखकवर्गांतील प्रमुख नांवें फ्रान्समधील होत. व्हॉलटेर व रूसो या दोन केंच लेखकांनी ही मोहीम मोठ्या जोराने सुरु केली. व्हॉलटेरचा रोंख त्या वेळच्या धर्म-

फ्रान्समधील लेखक-
वर्ग व्हॉलटेर व रूसो, समजुतीवर असल्यामुळे त्याने आपल्या उपरोधिक
व कढक लेखांनी धर्माच्या नांवासाठां होत अस-
लेली वेडगळ कृत्ये, धर्माधिकाऱ्यांचे निंद्य वर्तन, लोकांच्या वेडगळ सम-
जुती व आचाराविचार या सर्वांवर आपल्या लेखांनी टीकाप्रहार करून
लोकांच्या धार्मिक समजुतींत वरीच कांति घडवून आणली. व्हॉलटेरने
आपल्या लेखांनी लोकांच्या धार्मिक समजुती शिथिल केल्या होत्या, परंतु
रूसोने आपल्या लेखांनी लोकांच्या सामाजिक व राजकीय विचारांत कांति
घडवून आणून फ्रान्सच्या राज्यकान्तीसाठी लोकांची मने तयार केली.
रूसोने आपल्या लेखांत व पुस्तकांत असे प्रतिपादन केले होते की, प्राचीन
काळीं सर्व लोक एकाच दर्जाचे असून त्या वेळीं श्रीमंत व गरीब, जुळूम
करणारे व जुळूम करून घेणारे वर्ग अस्तित्वांत नव्हते. त्या वेळीं सर्वत्र
'शांतता, समता, विश्वबंधुत्व व स्वतंत्रता' पूर्णपणे नांदत असून समाज
खरोखरीच सुखी होता. परंतु दुष्ट, स्वार्थी व आपमतलवी माणसांच्या
प्रेरणेने ती स्थिति नाहींशी होऊन कांहीं थोड्या लोकांनीच स्वतंत्रता बळ-
कावून इतरांस गुलाम करून सोडले ! समाजांत श्रीमंत व गरीब, जुळूम
करणारे व जुळूम करून घेणारे वर्ग अस्तित्वांत येऊन बहुजनसमाजास
आपल्या जन्मसिद्ध हक्कांस मुकावे लागले. सामाजिक बाबीप्रमाणेच
राजकीय बाबीमर्येही कांहीं थोड्या जुलमी लोकांनी राष्ट्रांतील सर्व सत्ता
आपल्या हातांत घेऊन बहुजनसमाजाची स्वतंत्रता हरण केली. लोकांनी

आपली स्वतंत्रता व आपले राजकीय हक्क सुरक्षित रहावेत म्हणून पहिल्या प्रथम आपली चाकरी करण्यासाठी 'राजा' हा अधिकारी नेमला. परंतु हलके हलके आपण लोकांचे सेवक आहोत हें नातें आपमतलवी, स्वार्थी व दुष्ट राजाकळून विसरलें जाऊन आपण लोकांचे धनी, मालक आहोत अशीत्र त्याची कल्पना होऊन बसली. त्यानें लोकांचे स्वातंत्र्य व राजकीय हक्क हिरावून घेऊन आपली सत्ता अनियंत्रित केली ! तेव्हां अशा प्रकारें राजानें आपल्या हातांत आलेल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला असल्यामुळे, त्याच्या हातांतील अनियंत्रित सत्ता काढून घेऊन 'राजा म्हणजे लोकांचा सेवक आहे, मालक नव्हे' ही कल्पना पुनरंपि त्याच्या मनांत विंबविणे हें लोकांचे कर्तव्य होय !

अशा प्रकारे व्हॉलटेर, रुसो वैरे लेखकांच्या प्रयत्नानें १७८९ च्या पूर्वी बरींच वर्षे फ्रान्समधील लोकांच्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय विचारांत क्रांति झालेली असून, धर्म, समाजव्यवस्था व राजकीय बंधने यांवरील त्यांच्या पूर्वीपार समजुती शिथिल झालेल्या होत्या; व १७८९ सालीं झालेल्या राज्यक्रान्तीनें लोकांच्या मनांतील विचारक्रान्तीस केवळ मूर्त स्वरूप देण्यांत येऊन निरनिराळ्या संस्था व कायदे यांमध्ये ही विचारक्रांति गेली असेंच म्हणावयास पाहिजे !

श्रीमंत व संपन्न अशा वरिष्ठ वर्गास असलेले विशिष्ट हक्क, कनिष्ठ वर्गांची कष्टप्रद स्थिती, त्यांच्या विचारांस नवीन निर्माण झालेल्या लेखकवर्गाच्या प्रयत्नानें लागलेले निराळेंच वळण, धर्म, समाज-रचना व राजकीय बंधने यांवरील त्यांच्या पूर्वीपार समजुतीमध्ये शिथिलता, या व अशाच प्रकारच्या कित्येक कारणांनीं फ्रान्समधील समाज-रचना क्रमाक्रमाने विसरविल्लित होऊ लागली; व आज नाहीं उद्यां, लवकरच समाजरचना व राज्यव्यवस्था यांचा ढोलारा ढांसकून पडण्यार असे

प्रत्येकास भासूं लागले. अर्थात् असा डोलरा ढांसकून पडण्यास हजारों फ्रान्सची खालावलेली कारणे लागत असतात; परंतु त्यावेळेस फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति बरी असती, तर आणखी कांहीं सांपत्तिक स्थिति. वर्षे हा डोलरा टिकाव धरून राहिला असता असे

म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु सप्तवार्षिक युद्धानंतर फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति अगदीचं खालावली. चवदाऱ्या लुईच्या महत्वाकांक्षी लढायांमुळे फ्रान्सला झालेले बरेच कर्ज, १५ व्या लुईच्या अमदार्नांत बेसुमार वाढले, व १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या प्रारंभापासून फ्रान्सचा खर्च उत्पन्नाच्या मानाने एकसारखा वाढत गेला. १५ व्या लुईच्या कारकीदांत (१७१५-१७७४) नवीन कर्ज काढून खर्च व उत्पन्न यांची कशीतरी तोंड-मिळवणी करण्यांत येत असे. परंतु राष्ट्राचे कर्ज अशारीतीने एकसारखे वाढत चालल्यामुळे कोणती तरी महत्वाची सुधारणा केल्याखेरीज राष्ट्राची घगडत लागणार नाहीं असे विचारी लोकांस स्पष्ट दिसूं लागले !

१५ व्या लुईनंतर त्याचा नातू १६ वा लुई (१७७४-१७९२) गादीवर आला तेव्हां तो केवळ वीस वर्षांचा होता. त्याची पत्नी मेरिया अऱ्टोने देसील आपल्या पतीप्रमाणेच अल्पवयी होती. आपल्या देशाची स्थिति सुधारावी, व गरीब, गंजलेल्या लोकांस मदत करावी अशी दोघांची इच्छा होती. परंतु आपल्या इच्छेप्रमाणे घडवून आणण्याचे सामर्थ्य मात्र राजा व राजी यांच्या अंगीं नव्हते ! सोलावा लुई गादीवर आला त्या दिवसापासून फ्रान्समधील राज्यक्रांतीच्या दिवसांपर्यंत-एकंदर पंधरा वर्षे-उत्पन्न व सर्व यांची तोंडमिळवणी कशी करावी याच विवर्चनेते गेली ! सर्व व उत्पन्न यांची तोंडमिळवणी करण्यास दोनच उपाय होते, व ते उपाय म्हणजे दरबारच्या बेसुमार वाढलेला सर्व कमी करणे, व विशिष्ट हक्क असलेल्या अमीर उमराव व धर्माधिकारी यांनी आपले हक्क

फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न. सोहून इतर लोकांप्रमाणे कर देण्यास तयार होणे; हेच होत ! तेव्हां या सर्व गोष्टींचा विचार करून कांहीं सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लुईने आपल्या प्रधानमंडळांत कांहीं प्रमुख माणसे घेतली. लुईच्या या नवीन प्रधानमंडळांत प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ ठर्गे

(१७७४-७६) व सांपत्तिक उलाढाळीची नीट माहिती असलेला फडणीस नेकर (१७७८ ते ८१; १७८८ ते ९०) हींदोन प्रमुख माणसे होतीं. या अर्थशास्त्रज्ञांनी आपणाकडून प्रयत्न केला तरी अमीरउमरावांच्या दुराग्रहामुळे त्यांना कोणत्याच बाबतींत सुधारणा करितां येईना; व या वेळी फेंच राष्ट्रानें इंग्लंडवर सूड घेण्यासाठी अमेरिकेला स्वातंत्र्य-प्राप्तीसाठी केलेल्या युद्धांत (१७७५-८३) बरीच सांपत्तिक मदत केल्यामुळे फ्रान्सचे कर्ज मात्र वेसुमार वाढले; तें इतके कीं १७८५ च्या सुमारास फेंच राष्ट्राचे दिवाळे वाजणार असें स्पष्ट दिसून लागले ! तेव्हां आतां दुसरा कांहीं उपाय नाहीं हें पाहून सर्व राष्ट्राचें, या राष्ट्रीय आपत्ती-बद्दल विचार घ्यावा या उद्देशाने १६ व्या लुईने १७८९ च्या मे महिन्यांत पॅरिस शहरीं फ्रान्सचे पार्लमेंट-राष्ट्रीय मंडळ-दीडशे वर्षानंतर पुनः बोलविण्याचे ठरविले.

फ्रान्सचे हें 'राष्ट्रीय मंडळ' पूर्वीं सरंजामी पद्धत अस्तित्वांत आली त्या वेळेपासून राजास राजकीय बाबतींत सळ्हा देण्यासाठीं भरविण्याचा प्रघात असे. इंग्लिश पार्लमेंटमध्ये ज्याप्रमाणे अमीरउमराव व मध्यम स्थितींतील लोक यांच्या निरनिराळ्या सभा आहेत, त्याप्रमाणे फ्रान्सच्या राष्ट्रीय मंडळांत अमीरउमराव, धर्माधिकारी व मध्यम स्थितींतील लोक यांच्या तीन निरनिराळ्या सभा असून प्रत्येक सभा आपले मत वेग-वेगळे व्यक्त करीत असे. परंतु गेल्या दीडशे वर्षात अशाप्रकारची सभा पूर्वींच्या राजांनीं बोलाविली नसून, आपल्या स्वतःच्याच अनियंत्रित सत्तेने ते राज्यकारभार करीत असल्यामुळे, दीडशे वर्षानंतर पुनरपि बोलविण्यांत आलेल्या सभेचे काम कर्से चालवावयाचे, पूर्वींचा प्रघात काय आहे, याची देसील पुष्कळांस विस्मृति पडली असल्यास त्यांत कांहींच नवळ नव्हते !

तेव्हां, हें 'राष्ट्रीय मंडळ' बोलाविण्यांत आल्यावर पाहिला मोठा प्रश्न विचारासाठीं निधाला, तो हा कीं अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांना

पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणे निरनिराळ्या सभांतून आपले मत व्यक्त करण्याचा अधिकार असावा, कीं त्यांनी मध्यम स्थिरीतील लोकांबरोबरच एकाच समेत बसून आपले मत द्यावयाचे ? मध्यम स्थिरीतील लोक म्हणून लागले कीं, हल्दीं जी सभा बोलावली आहे ती 'राष्ट्रीय' आहे, व अमुक एका वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणून आपण येथे जमलो नसल्याने सर्वांनी एकत्र बसून एकाच समेतून आपले मत व्यक्त करणे इष्ट होय. त्यावेळी मध्यम-स्थिरीतील लोकांच्या प्रतिनिधींची संख्या अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांच्या संस्वेच्या बेरजेझेसकी म्हणजे सहाशें असल्यामुळे सर्वांची एकत्र बैठक भरल्यास आपणास आपल्या इच्छेप्रमाणे वाटेल तें करून घेतां येईल असे मध्यम स्थिरीतील लोकांस वाटत होते. परंतु त्यांच्या सूचनेस अर्थातच अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांच्याकडून विरोध आला. एक महिनाभर अशा रीतीने उभयपक्षांमध्ये या प्रश्नाबद्दल मतभेद झाल्यावर मध्यम स्थिरीतील वर्गांनी असे जाहीर केले कीं, सध्यां भरविण्यांत आलेली सभा 'राष्ट्रीय' आहे, व या सभेमध्ये एकत्र बसून आमच्या बरोबर 'राष्ट्रीय' प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी अमीरउमराव व धर्माधि-

कारी यांचे प्रतिनिधि आले नाहीत, तरी आपण 'राष्ट्रीय मंडळांती'ल त्यांच्याखेरीज सभेचे काम चालवून मध्यम स्थिरी- तील लोकांच्या या चमत्कारिक वर्तनामे घावरून चाद.

जाऊन पूर्वीच्या पद्धतीनेच निरनिराळ्या सभांत बसून या राष्ट्रीय मंडळां-तील काम चालविले पाहिजे, असा लुईने घाक घातला. परंतु राजाच्या या घाकास न जुमानतां जेव्हां मध्यम स्थिरीतील लोकांनी आपल्याच म्हणण्याप्रमाणे वागण्याचे ठरविले, तेव्हां लुईने नरम येऊन अमीर-उमराव व धर्माधिकारी यांना मध्यम स्थिरीतील लोकांबरोबर एकाच बैठकीत बसून आपले मत देण्याचा हुक्म फर्माविला (१७ जून). तेव्हां फान्समधील राज्यकांति होण्यापूर्वीच फान्समधील सर्व सत्ता वरिष्ठ वर्गांच्या हातची जाऊन ती मध्यम स्थिरीतील लोकांच्या हातीं गेली तेसी असे म्हटले पाहिजे !

✓ राष्ट्रीय मंडळ (१७८९-१७९१).

फ्रान्सच्या सांपत्तिक स्थितीचा विचार करून राष्ट्रांत कोणत्या सुधारणा करणे इष्ट आहे याचा विचार करण्यासाठी बोलाविष्णवांत आलेल्या ‘राष्ट्रीय मंडळां’ तील प्रतिनिधि स्वदेशाभिमानाने प्रेरित झाले असून फ्रान्सचे खरोखरीच हित इच्छिणारे होते. परंतु त्यांच्यामध्ये असलेल्या एका अवगुणामुळे त्यांच्या सर्व सदिच्छेवर पाणी पडल्यासारखे झाले ! या

सभेतील बरीच मंडळी प्रत्येक गोष्टीचा केवळ राष्ट्रीय मंडळांतील तात्त्विक दृष्टीनेच विचार करीत असून ती गोष्ट अनुभविक सभासद. व्यवहाराच्या कसोटीस उतरते कीं नाहीं याकडे दुर्लक्ष करणारी होती. त्यांना अनुभव मुर्द्दीच नव्हता. ते आपल्या ज्ञानाचा उपयोग, ‘राष्ट्रीय मंडळा’मध्ये आपल्या विद्वत्तेची व ज्ञानाची प्रौढी मिरवून अधिक वक्तृत्व करण्याकडे त्यांची करीत !

या ‘राष्ट्रीय मंडळांती’ल एकंदर बाराशें सभासदांपैकी कांहीं थोडी मंडळी हलके हलके सर्वांच्या पुढे येऊ लागली; व त्यामध्ये लाफेट, रोबेस-पेअर व मिर्बो हे प्रमुख होते. लाफेट याचा जन्म सरदारी घराण्यांत झाला होता, तरी त्याने मध्यम स्थितींतील लोकांवड्हल आपली सहानुभूति दाखविली असून, अमेरिकेन्या स्वातंत्र्याच्या लढाईत त्या राष्ट्रास बरीच मदत केली होती. रोबेसपेअर याचा धंदा वकिलीचा असून जरी याच्या कल्पना व विचार उन्नत नव्हते, तरी देसील आपला कल लोकांच्या बाजूला

आहे असें याने दर्शविले होतें. या दोन व्यक्तीं-लाफेट, रोबेसपिर व मिर्बो. पेशां मिर्बो याचे विचार केवळ तात्त्विक नसून व व्यवहाराच्या कसोटीस उन्नतात कीं नाहीं हें

पहाण्याकडे असत. प्रचलित असलेली रासगा. उल्थून पाडून सर्वत्र बेबंदशाही माजविली म्हणजे लोकांस स्वातंत्र्याचा उपभोग ध्यावयास मिळतो असें नव्हे, अशी त्याची अजूत असल्यामुळे पूर्वीची राज्यपद्धति कायम ठेवून त्यामध्ये अवश्य तवढ्याच सुधारणा

कराव्यात असे त्यास वाटत होते. परंतु इतर सभासदांवर आपले म्हणणे जोरदारीतीने बिवाबितां न आल्याने त्यास लोकांचा पुढारी होतां आले नाहीं. हलके हलके लोकांचा याच्यावरील विश्वास उडत गेला. त्याचा जन्म एका श्रीमान घराण्यांत झाला असल्यामुळे लोकांस अर्थातच त्याच्या हेतुंबद्धल शंका वाढू लागली; व त्याचे गत आयुष्य शुद्ध नसल्याने लोक त्याच्या विरुद्ध वाटेल त्या कंडचा पिकवू लागले !

‘राष्ट्रीय मंडळा’पुढे पहिला महत्वाचा प्रश्न म्हणजे राज्यव्यवस्थेत महत्वाच्या सुधारणा करणे हा होय. हा प्रश्न अतिशय महत्वांचा असल्या-मुळे त्या प्रश्नाचा शांतपणे सर्व बाजूनीं विचार होणे इष्ट होते. त्यावेळी बोलाविण्यांत आलेल्या ‘राष्ट्रीय मंडळा’मध्ये जमीनदार व संपत्ति-वान लोकांचे प्रतिनिधी असल्याने प्रत्येक गोष्टीचा शांतपणे विचार करण्यांत येईल असे वाटण्यास सबळ कारण होते. परंतु दुर्दैवाने या राष्ट्रीय मंडळावर माथेफिरू लोकांचा पगडा वसून या सभेकडून महत्वाच्या गोष्टीचा शांतपणे विचार होईना ! हलके हलके खालच्या प्रतीचे लोक पुढे येऊ लागून राज्यव्यवस्थेत सुधारणा करणे म्हणजे सर्व राज्यव्यवस्था मोडून टाकून सर्वत्र बेबंदशाही माजविणे असाच ही मंडळी सर्व सुधारणांचा अर्थ करू लागली. तेहां अशा अननुभविक व प्रत्येक गोष्टीचा केवळ तात्त्विक दृष्टीनेच विचार करणाऱ्या लोकांच्या हातांत या सभेची सर्व सूत्रे गेल्यामुळेच आपणास फेंच राज्यक्रान्तीचे अनिष्ट परिणास झालेले दिसतात !

परंतु या सर्व अनिष्ट परिणामांस राजा व ‘राष्ट्रीय मंडळां’तील सभासद यांनाच आपण जबाबदार धरिले पाहिजे; कारण त्यांनी प्रत्येक गोष्टीचा तडजोडीने विचार करण्याचा प्रयत्न न करतां, आपल्या हातांत अधिक सत्ता असावी म्हणून प्रत्येक पक्ष खटपट करू लागला. अशा प्रकारे राजा व लोकांचे प्रतिनिधी यांच्यामध्ये तीव्र मत-

वॅस्टील तुरुंग फो-
डण्यांत येतो. १४ जुलै
१७८९.

भेद असत्यामुळे राजाच्या विरुद्ध वाटेल त्या कंड्या पिकूं लागल्या. राजा सर्व सत्ता आपल्याच हातांत आनियंत्रित रीतीने घेण्याचा प्रयत्न करीत असून, सर्वत्र सुलतानी गाजविण्याचा त्याचा विचार आहे, अशा प्रकारच्या त्या कंड्या असत्यामुळे पैरिसमधील लोक चवताळले, व त्यांनी १४ जुलै रोजी बैस्टील तुरुंग फोडून सर्व कैद्यांस मुक्त केले !

पैरिसमध्ये झालेल्या प्रकारावरून राजाने धडा घेऊन लोकांच्या विरुद्ध आपल्या सैन्याचा उपयोग करण्याचा विचार त्यांने आतां सोडून दिला. राजाचे असें सौम्य वर्तन पाहून लोकांनीही शांत होऊन जिकडे तिकडे शांतता राखण्यासाठी 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्य' निर्माण करून लाफेट नांवाच्या एका लोकप्रिय सरदारास त्याचा सेनापति केले. परंतु इतके जरी झाले तरी या नवीन निर्माण केलेल्या सैन्यास शांतता ठेवतां येईना ! कारण हलके हलके प्रचालित राज्यपद्धतीविरुद्ध सर्वत्र अस्वस्थता माजली असून जुनी घडी पार उल्थून देण्याचा फ्रेंच जनतेचा विचार होता; व या जनतेस आंवरणे 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्य' स देखील अशक्य होते !

तें कर्से अशक्य होतें हें खालील प्रसंगावरून व्यक्त होईल. आक्टोबर महिन्याच्या सुमारास एक नवीनच अफवा पसरली असून त्यामुळे फ्रान्समधील लोक अधिकच चवताळले. ती अफवा म्हणजे फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति सैन्याच्या मदतीने पार चेंपून टाकून पुनः सर्वत्र अस्मानी-सुलतानी स्थापण्याचा १६ व्या लुईचा विचार आहे; व फ्रान्समध्ये नुकताच पडलेला दुष्काळ १६ व्या लुईने सर्व धान्य मुद्दाम खरेदी करून पाढ्यांत आला होता, अशी ती अफवा होय ! अशा प्रकारची चमत्कारिक अफवा पसरल्यावर आक्टोबरच्या ५ व्या तारखेस गरिबीने गांजलेल्या दहा हजार बायका व्हर्सेल्सहून राजाला पैरिसमध्ये आणण्यासाठी निघाल्या; व वाटेत त्यांना बरीच मंडळी मिळून ही मोठी टोळी व्हर्सेल्सला दाखल झाली. परंतु देशांत शांतता राखण्यासाठी निर्माण झालेल्या 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्य'चा अधिपति लाफेट

यास या चवताळलेल्या जनतेस अद्वतां येईना ! देशांत शांतता रास्त-
प्याचे आपले कर्तव्य बजावण्यास हें ‘राष्ट्रसंरक्षक सैन्य’ अगदीच
असमर्थ होते ! पॅरिसमधून ही दंगेसोराची टोळी निघाल्यावर काहीं
वेळाने लाफेटने आपल्या सैन्यासहवर्तमान व्हर्सेल्सला जाण्याचे ठरविले.
तेथें गेल्यावर अर्थातच जिकडे तिकडे गोंधळ माजलेला त्यास आढळून
आला, परंतु तेथें आल्यामुळे वाढशहा व राजी यांचे प्राण मात्र त्यास
मोठ्या शिकस्तीने वांचवितां आले. लाफेट आपल्या ‘राष्ट्रसंरक्षक’
सैन्यासह तेथें आला नसता तर पॅरिसच्या चवताळलेल्या जनतेने बाद-
शहाचा व राजीचा प्राण खावीने घेतला असता !

१६ वा लुई, लोकांचा
कैदी बनतो.

लाफेटच्या प्रयत्नाने राजाचे प्राण वांचविण्यांत
आल्यावर राजाने व राजीने आनंद्या आत्मा

पॅरिसमध्ये आले पाहिजे, असे जनतेकडून सांगण्यांत आल्यावर, जन-
तेच्या मागणीस अनुमोदन दिल्यास्वेरीज गत्यंतरच नव्हते ! ता. ६
आकटोबरला राजाची पॅरिसमध्ये रवानगी करण्यांत आली, व त्यास
'ठ्यूलरीज' राजवाड्यांत मोठ्या बंदोबस्ताने कैदी म्हणून ठेवण्यांत
आले ! राजाच्या मागेमाग व्हर्सेल्समध्ये असलेले 'राष्ट्रीयमंडळ'ही
पॅरिसिला येऊन दाखल झाले.

ता. ५ व ६ आकटोबर रोजी घडलेल्या प्रसंगाकडे वारकार्हाने पाहि-
त्यास आपणास असे आढळून येईल कीं, त्या दिवसाणासून फान्समधील
राजसत्तेचा ज्ञास झाला असून फान्समधील सर्व सत्ता राजसत्तेविरुद्ध क्रांति
करण्यास उद्युक्त झालेल्या फ्रेंच जनतेच्या हातीं गेली होती ! त्या वेळी
प्रसिद्ध होणाऱ्या शेंकडों लहान लहान पत्रकांच्या व चोपड्यांच्या योगाने
फ्रेंच जनतेच्या मनाची तयारी होऊन त्यांनी ही राज्यक्रांति घडवून
आणली होती. या नानाविध पत्रकांमध्ये फान्समधील बहुजनसमाजावर
येणाऱ्या आपत्तीचे सर्व सापर राजसत्तेवर फोडले असून अशा प्रकारची
कुलमी, अन्याची व सुरुतानी अंमल गाजविणारी राजसत्ता उल्थून पाढणे

हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे असें या पत्रकांत प्रतिपादन केलेले असे. याचे

कांतिकारक जाको- सुमारास निरनिराळे कुब स्थापन होऊन त्यांमध्ये
बिन कुब. कांतिकारक राजकीय बाबींचा खल होत असे.

फ्रान्समधील प्रत्येक कॉफीगृहास तेशें चाललेल्या

राजकीय बाबींच्या ऊहापोहामुळे राजकीय कुबांचेंच स्वरूप प्राप्त झालेले होते. अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कुबांपैकी 'जाकोविन कुब' आपल्या जवलज्जहाल कांतिकारक विचारांनी सर्वच्या पुढे आला. या कुबची पहिल्या प्रथम अगदीं लहान पायावर स्थापना झाली असून हलके हलके सर्व फ्रान्सभर या कुबच्या शास्त्रा पसरू लागल्या. परंतु दुर्दैवाने थोडक्यांच काळांत हा कुब जहाल कांतिकारक लोकांच्या ताब्यांत जाऊन त्यांच्या विचारांचा पगडा या कुबवर पडू लागला. लाफेट व मिरैबो या दोन पुढाच्यांचे या कुबवरील वर्चस्व नष्ट झालें व रोबेसपिअरसारख्या माथे-फिरू माणसांने या कुबवर आपले वजन बसविले !

फ्रान्समध्ये अशा प्रकारची बेबंदशाही माजली असतां इकडे १७८९ व १७९० हीं दोन वर्षे 'राष्ट्रीय मंडळ' तील सभासदांनी फ्रान्ससाठीं नवीं राज्यव्यवस्था कशी असावी हें उत्तिष्ठानात घालविलीं. त्यानंतर अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांना असलेले विशिष्ट हक्क आतां नवीन राज्यपद्धतीं असावेत कीं नाहीं हा महत्वाचा प्रश्न पुढे आला; परंतु या प्रसंगीं या वरिष्ठ वर्गाच्या लोकांनी मोठ्या उदारतेने आपणास असलेले विशिष्ट हक्क स्वखुषीने सोडण्याचे कबूल करून इतर लोकांप्रमाणे कर देण्यास तत्पर असल्याचे जाहीर केले (४ ऑगस्ट).

फ्रान्समधील नवीन राज्यघटना कशा प्रकारची असावी याबद्दलनवीं चर्चा करण्यामध्ये हें 'राष्ट्रीय मंडळ' गुंतलें होते. आतां या 'राष्ट्रीय मंडळ'च्या मताप्रमाणे फ्रान्सची नवी राज्यघटना कशाप्रकारची झाली असेल हें कांहीं विषद् करून सांगावयास पाहिजे असें नाहीं; कारण

एकतंत्री व अनियंत्रित राज्यपद्धतीने ज्यांचे थोडे कार नुकसान झाले होते अशाच मंडळींचा या नवीन राष्ट्रीयमंडळांत भरणा असल्यामुळे एकतंत्री राज्यपद्धति काढून टाकून त्या जागी लोकांच्या पूर्ण संमतीने चाललेली रुपरेषा.

एखादी राज्यघटना या मंडळींनी ठरविली असल्यास त्यांत विशेष आश्वर्य वाटण्यासारखे काहींच नाही. थोडव्यांत (या नवीन घटनेप्रेमाणे राष्ट्रासंबंधी कायदे करणाऱ्या मंडळास कार्यकारी मंडळावर हुक्मत चालविण्याचे अधिकार देण्यांत आले होते. कायदे करणारी सभा एकच असून ती दोन वर्षांनी बदलावयाची होती. या नवीन राज्यघटनेची रुपरेषा जेव्हां ठरविण्यांत आली त्या वेळी राष्ट्रीय मंडळांतील एक प्रसिद्ध मुत्सही मिरँबो यांचे असे म्हणणे होते कीं, नवीन राज्यघटने-प्रेमाणे अंमलवजावणीच्या खात्यास व त्या खात्यावर मुख्य असलेल्या राजाच्या हातीं फारच थोडे अधिकार देण्यांत आल्यामुळे अंमलवजावणीचे साते अगदींच कुमकुवत राहील; म्हणून या खात्यास अधिक अधिकार देणे अत्यावश्यक आहे.) परंतु राष्ट्रीय मंडळांतील इतर सभासदांकडून मिरँबोच्या सूचनेस जोराचा विरोध करण्यांत आला व त्याची सूचना नापास झाली. आपली सूचना फैटाळून लावण्यांत आली व आपले कोणीच ऐकत नाही हें पाहून तो फारच कषी झाला व सरते शेवटी १७९१ मध्ये तो मरण पावला. मरतेसमर्थी फ्रान्सच्या उत्तरराज्यकानीसंबंधाने त्यांने केलेले भाकीत पुष्कळ अंशांनी सरें ठरले !

मिरँबोच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रीय मंडळांत राजसत्तेचा वाली असा क्लोणीच नसल्यामुळे राजाची परिस्थिति मात्र उत्तरोत्तर चमत्कारिक होत

राजाची चमत्कारिक परिस्थिति. गेली ! ता. ६. आक्टोबरपासून राजा वास्तविक पहातां ‘राष्ट्रीय मंडळ’चा कैदीच झाला असून

प्रत्येक बैठकीच्या वेळीं नवीन कायदे करून त्याची सत्ता हिरावून घेतली जात होती. ‘राष्ट्रीय मंडळ’ने या नवीन केलेल्या

राज्यघटनेप्रमाणे राज्यकारभार चालविणे अगदीच अशक्य आहेसे त्यास वाटूं लागले; व मिर्वोच्या मृत्युनंतर राष्ट्रीय मंडळांत आपली बाजू घेणारा कोणीच नाही हें कळून आल्यामुळे फ्रान्समधून पळून जातां आले तर वरें असे १६ व्या लुईला वाटूं लागले.

राजाचा पळून जाप्याचा प्रयत्न.
२० जून १७९१.

ता. २० जून पर्यंत राजा आपल्या सर्व कुटुंबासह पळून जाणार आहे हें कोणालाही समजले नव्हते.

त्या रात्रीं फ्रान्समधून पळ काढीत असतां घोडऱ्याच्या टप्याच्या ठिकाणीं घोडे बदलतांना बराच वेळ राजाची सोटी झाली नसती तर त्यास गुप्तपणे फ्रान्समधून पळ काढतां आला असता, परंतु 'सेंट मेनेहोल्ड' या ठिकाणीं घोडे बदलतांना जास्ती सोटी झाल्यामुळे, तेथील लोकांनीं राजास ओळखले, व तेथें त्यास पकडून पुनः पैरीसला पाठवून देण्यांत आले !

राजाची पुनः पैरिसिला रवानगी करण्यांत आल्यावर 'राष्ट्रीय मंडळ' तील राजसत्तावादी व लोकसत्तावादी सभासदांमध्ये तीव्र वाद-विवाद होऊं लागला. राजसत्ता असल्यावेरीज कोणतीच राज्यघटना टिकणे शक्य नाहीं, व राजाच्या हातीं राष्ट्रीय मंडळाने दिलेले अधिकार अगदीच तुटपुंजे असून त्यायोगाने राज्यकारभार चालविणे अगदीच अशक्य वाटल्यामुळे राजाने फ्रान्समधून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला, असे राजसत्तावादी सभासद म्हणूं लागले. तर उलट लोकसत्तावादी पुढांयांना राजाच्या पळून जाण्याच्या प्रयत्नामुळे

राजसत्तावादी व लोकसत्तावादी सभा-सदांमध्ये मतभेद.

राजास पदच्युत करून फ्रान्समध्ये लोकसत्ताक राज्य स्थापन करण्यासासाठी जोराची चळवळ करण्यास संविधान मात्र मिळाली! शेवटीं राजसत्तावादी व लोकसत्तावादी सभासदांमधील तंटा विकोपास जाऊन हातधाईचा प्रसंग आला (१७ जुलै); परंतु सरतेसेवटीं राष्ट्रीय मंडळांत राजसत्तावादी सभासदांचे मताधिक्य असल्यामुळे राष्ट्रसंरक्षक सैन्याच्या मदतीने हा दंगा मोडण्यांत

आला. यावेळीं फ्रान्सदेश सोडून जाण्याचा आपला मुळींच विचार नव्हता असें लुईने जाहीर केल्यामुळे राष्ट्रीयमंडळाने त्यास गादीवर बसविले, व लुईने नवीन राज्यघटनेप्रमाणे राज्यकारभार चालविण्याची गंभीरपणे शपथ घेतली. ता. ३० सप्टेंबरच्या सुमारास राज्यघटनेत कांहीं किरकोळ सुधारणा करून १७८९ मध्ये लुईने बोलाविलेल्या ‘राष्ट्रीय मंडळाने’ आपसुषीरीने आपले विसर्जन केले. गेल्या दोन वर्षांत या मंडळाने जरी पुष्कळ चुका केल्या होत्या, तरी त्यांनीं फ्रान्सची नवी राज्यघटना उत्तम रीतीने सुचविली होती. परंतु या नवीन घटनेप्रमाणे फ्रान्सचा राज्यकारभार सुरक्षीत चालतो कीं नाहीं हेच आतां पहावयाचे होतें ! !

कायदे करणाऱ्ये मंडळ.

(१ आक्टोबर १७९१ ते २१ सप्टेंबर १७९२.)

गेल्या ‘राष्ट्रीय मंडळा’ने ठरविलेल्या घटनेप्रमाणे कायदे करण्यासाठी नवीन ‘राष्ट्रीय मंडळा’ची निवडणूक होऊन तिची पहिली बैठक बोलाविण्यांत आली. परंतु जुन्या ‘राष्ट्रीय मंडळां’तील सभासदांची स्वार्थत्यागाची कल्पना या वेळी पार चुकली असून ती उलट राष्ट्रविधातकच ठरली; कारण या नवीन घटनेप्रमाणे निवडण्यांत येणाऱ्या ‘राष्ट्रीय मंडळां’तील सभासदाच्या जागेसाठीं उमेदवार म्हणून उमेसाठी राहण्याचें, जुन्या, कसलेल्या व अनुभविक सभासदांनी आपला स्वार्थत्याग व्यक्त करण्यासाठी नाकारले ! तेव्हां या नवीन ‘राष्ट्रीय मंडळां’त निवडून आलेले ७४५ सभासद कायदे करण्याच्या कामास अगदींच अननुभविक होते. त्यांना राज्यकारभार सुरक्षीत रीतीने चालविण्यास कोणत्या गोष्टींची अवश्यकता असते, याची कांहींच माहिती नव्हती. तेव्हां नवीन ‘राष्ट्रीय मंडळा’चं अनुभविकत्व.

या मंडळापासून राष्ट्राचें हित होण्याएवजी, उलट त्यांच्या चमत्कारिक सूचनांप्रमाणे वागल्यास राष्ट्रवर धोका येण्याचाच अधिक संभव होता ! नवीन निवडून आलेल्या

सभासदांमध्यें 'जँकोर्भीन' कुवांमध्यें ज्यांनीं वक्तृत्वाचें प्रदर्शन केले होतें, परंतु ज्यांना वास्तविक पहातां राज्यकारभाराची कांहींच माहिती नव्हती अशा लोकांचा भरणा अधिक होता !

हे नवीन राष्ट्रीय मंडळ जमत्यावर थोडक्याच दिवसांत त्यांत निरनिराळे पक्ष अस्तित्वांत येऊ लागले गेल्या राष्ट्रीय मंडळानें तयार केलेली घटना कायम ठेवावी असें म्हणणारा एक लहान पक्ष असून त्याचे अनुयायी फारच थोडे होते. याखेरीज इतर सभासदांमध्यें 'माझेन' व 'जिरॉ-डीस्ट' असे दोन पक्ष अस्तित्वांत आले; परंतु फ्रान्समध्यें राजसत्ता नाहीशी करून प्रजासत्ताक राज्यपद्धति स्थापन करावी या बाबतींत या दोन्ही पक्षांचे एकमत असत्यामुळे तशा प्रकारच्या सूचना राष्ट्रीय मंडळाच्या बैठकींत जोराने पुढे येऊ लागल्या. पाहिल्या प्रथम या पक्षांतील सभासदांनीं, लुईची इच्छा नव्हती तरी त्यास आस्ट्रियाच्या विरुद्ध युद्ध जाहीर करण्यास भाग पाडले.

आस्ट्रियाशीं युद्ध पुकारण्यांत लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या मनांत दोन तीन हेतु साध्य करून वेण्याचे होते. 'पवित्र रोमन पादशाही'चा बादशाहा लिओपोल्ड, १६ व्या लुईच्या पत्नीचा भाऊ असून त्यानें फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति दृपदून टाकण्याचे आपले घोरण प्रशियाच्या संमतीने पिलनिट्झच्या जाहीरनाम्यानें (१७९१ आक्टोबर) जाहीर केल्यामुळे फ्रान्समधील क्रान्तिकारक पक्षास, आस्ट्रियाचा अर्थातच राग आला होता; व त्याखेरीज फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीच्या सुरुवातीवरोवर फ्रान्समधील बरेच अर्मारउमराव, फ्रान्स व आस्ट्रिया यांच्या सरहद्वावर असलेल्या न्हाईन नदीच्या पलीकडे गेले होते व १६ व्या लुईचा भाऊ अटास याच्या हाताखालीं त्यांनीं बरेच सैन्य जमविलें असून 'क्रान्तिकारक फ्रेंच जनतेवर आपण चांगलाच सूड उगवू' असें त्यांनीं जाहीर केल्यामुळे त्यांचाही समाचार आपणास घेतां येईल असे 'राष्ट्रीय मंडळां'तील प्रजासत्तावादी सभासदांस

वाढू लागले, या व अशाप्रकारच्या हेतुने प्रेरित झाल्यामुळे आस्ट्रियाशीं युद्ध सुरु करणे क्रान्तिकारक व प्रजासत्तावादी सभासदांस अत्यावश्यक गोष्ट वाढू लागली. जरी या गोष्टीस रोवेसपिअर व दुसरे कांहीं जाकोबीन पुढारी

विरुद्ध होते तरी जहाल लोकसत्तावादी पुढाऱ्यांचा 'राष्ट्रीय मंडळावर' पगडा बसून आस्ट्रियाशीं युद्ध करण्याचे एप्रिलच्या २० तारखेस फ्रान्सने जाहीर केले.

आस्ट्रियाशीं युद्ध पुकारून एक महिना झाला नाहीं तोंच आस्ट्रि- याचा कर्तृत्ववान् बादशाहा लिओपोल्ड मरण पावून, त्याचा मुलगा २ रा फँन्सीस गादीवर आला (१७९२-१८३५). २ रा फँन्सीस आपल्या पिंत्याप्रमाणे कर्तृत्ववान् नसून फ्रान्सच्या राजक्रान्तीशीं टक्रे देण्याची भयंकर जोखीम त्याच्या अंगावर येऊन पडली. फ्रान्सशीं उपस्थित झालेल्या युद्धांत जर फ्रेंच प्रजासत्तावादी लोकांचा जय झाला तर युरोपमधील सर्वच देशांतील राजसत्तेस धोका येईल या भावनेने या युद्धांत आस्ट्रियाच्या बाजूने फ्रान्सशीं लढण्यास प्रशियाही तयार झाला. अशा- रीतीने १७९२ सालीं फ्रान्सच्या राज्यक्रान्तीशीं झुंजण्यास आस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन प्रमुख युरोपियन राष्ट्रे तत्पर झालीं.

आस्ट्रियाशीं लढाई पुकारण्यांत ज्यांनी प्रमुख भाग घेतला होता, त्या जिरोडीस्ट पक्षानें आपली भलतीच समजूत करून घेतली होती, आस्ट्रियाशीं युद्ध पुकारातांच फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीचे अनुकरण करून युरोपमधील इतर सर्व राष्ट्रांतील लोक, आपआपल्या जुलमी राजांस सिंहासनावरून पदच्युत करतील अशी या लोकांची कल्पना चुकीची ठरली ! आपण सर्व मानवजातीस जुलमी राजांच्या सुलतानी अमला- पासून सोडवून स्वातंत्र्यसुसाचा आस्वाद घ्यावयास प्रवृत्त करीत आहेत अशी यांनी आपली भलतीच समजूत करून घेतली होती ! आस्ट्रियाशीं होणाऱ्या युद्धांत आपणास तत्काळ जय मिळेल असे या

पक्षास वाटत होतें, तें खोटें ठरून आस्ट्रियाशीं झालेल्या पहिल्याच्च चकमकींत कवाईत शिकवून तयार नसलेल्या, व केवळ आयत्या वेळीं तयार ठेवलेल्या फ्रेंच सैन्याचा पराभव झाला. येत्या मे महिन्यांत फ्रान्सवर

फ्रान्सचे पहिले
अपजय.

स्वारी करण्याचा आस्ट्रिया व प्रशिया या राष्ट्रांचा विचार आहे असें ऐकतांच फ्रान्सवर येऊं पहा-
ण्या या आपत्तीमुळे सर्वजण हवालदील झाले-

फ्रान्सच्या अपजयाबद्दल भलत्याच बातम्या पसरू लागल्या ! फ्रान्समधील कांहीं मंडळी शत्रूस फितूर आहेत अशाच प्रकारच्या त्या अफवा असत ! फ्रेंच सैन्याच्या पराभवाचें सर्व सापर राजाच्या माथ्यावर फोडण्यांत येऊन राजाच्या हेतूविषयीं वाटेल त्या कंड्या लोकांत पसरू लागल्या. इकडे प्रत्येक दिवशीं प्रशियन सैन्य पैरीस शहरानजीक येत असल्या-च्या बातम्या ऐकून फ्रान्समधील लोकांचें पित्त स्वबळले ! अशा वेळीं १६ व्या लुईच्या केसास फ्रेंच लोकांनी धक्का लावला तर आपण पैरीस शहराची जाळून रासरांगोळी करूं अशी प्रशियन सेनापति ब्रन्सविकू याने धमकी दिल्यामुळे तर लोकांस राजाबद्दल वाटत असलेल्या त्वेषास सीमाच राहिली नाहीं ! राजा शत्रूस फितूर आहे म्हणूनच त्याच्याबद्दल प्रशियन सेनापतीस सहानुभूति वाटून त्याने वरील प्रकारचे धमकीचे उद्भार काढले अशी लोकांची समजूत झाल्यामुळे प्रजासत्तावादी पुढाऱ्यांच्या नेवृत्वासाळां, १६ व्या लुईस आपल्या सिंहासनावरून पदन्धुत करण्या-साठीं फ्रेंच लोक राजवाड्यावर हल्ला करण्यासाठीं निघाले.

राजाच्या खास हुक्मतीसाळीं असलेल्या स्विस पलटणीकद्दून १६च्या लुईस लोकांची ही बंडाळी मोडतां आली असती, परंतु त्याने घाब-रून जाऊन असा विचार मनांत आणला नाहीं. सकाळीं ८ वाजतां जेव्हां आपला राजवाडा बंडखोर लोकांच्या ताव्यांत जात असल्याचें राजाने पाहिले, तेव्हां त्याने घाबरून जाऊन ‘राष्ट्रीय मंडळा’चा आश्रय घेतला. या वेळीं स्विस फोजेने आपली पराकाष्ठा करून लोकांच्यां विरुद्ध राजवाड्याचं संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला.

फेंच जनतेच्या वरील अत्याचारास 'राष्ट्रीय मंडळ' कडून संमति मिळाली ! या 'राष्ट्रीय मंडळ' ने लागलीच राजाला पदच्युत करण्याचा व हड्डींची राज्यघटना बदलून लोकसत्ताक राज्यपद्धतीची नवीन राज्य-घटना तयार करण्यासाठी एक नवीन मंडळ निवडण्याचा ठराव पास करून घेतला. ता. २१ सप्टेंबरपासून हैं नवीन मंडळ भरणार होते. अशा रीतीने दहा महिन्यांतच केवळ राजसत्ताच नव्हे, तर पूर्वीच्या 'राष्ट्रीय मंडळ' ने ठरविलेली घटना देसील संपुष्टांत आली !

राजसत्ता नाहीशी झाल्यावर फ्रान्सची राज्यव्यवस्था 'राष्ट्रीय मंडळ' व त्या मंडळाने नेमलेले प्रधानमंडळ यांच्या हातांत जावयास पाहिजे होती ! परंतु पैरीस शहर या वेळी खवळ-लेल्या फेंच जनतेच्या हातीं गेल्यामुळे आपल्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे ठेवून सर्वत्र शांतता राखणे राष्ट्रीय मंडळास व प्रधानमंडळास कठीण वाढू लागले. या वेळी बहुजनसमाजाची आराधना करून, त्यांच्या क्रान्तिकारक विचारांस प्रोत्साहन देणारी 'रोबेसपिअर, डॅन्टन, मेरा' वौरे मंडळी पुढे येऊ लागली. या पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वासार्लीं राष्ट्रीय मंडळांत 'माऊंटेन' या टोपण नांवासार्लीं एक जहाल क्रांतिकारक पक्ष अस्तित्वांत आला असून १० ऑगस्टपासून, म्हणजे ज्या वेळीं फ्रान्समधील राजसत्ता नाहीशी करण्यांत आली, त्या दिवसापासून २१ सप्टेंबरपर्यंत, फ्रान्समधील राज्यव्यवस्थेचीं सर्व सूत्रे या जहाल क्रांतिकारक पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्याच हातीं होतीं असे म्हटले पाहिजे.

फ्रान्सवर हड्डा करणाऱ्या प्रशियन सैन्यास मार्गे हटविणे हेच काम मुख्यत्वेकरून फेंच लोकांपुढे होते; व या कार्मी नवीन उद्भूत झालेल्या माऊंटेन पक्षाने पुढाकार घेतला. राष्ट्रावर संकट माऊंटेन पक्षाकडून आले असल्यामुळे इतर सर्व धंदे सोहून सर्व धडधाकट पुरुषांनी शूपासून आपल्या देशाचा बचाव करण्यासाठी पुढे यावे असे जाहीर करण्यांत आले. जीवमळमास अम-

इथक असणाऱ्या वस्तुव्यतिरिक्त इतर वस्तु तयार करणारे सर्व कारखाने बंद करण्यांत येऊन शास्त्रात्रे व युद्धसामग्री यांची पैदास जोरानें करण्यांत आली. सैन्यांत दाखल न होणाऱ्या सर्व धडधाकट लोकांस सक्रीयानें सैन्यांत सेंचून आणण्यांत आले. अशा प्रकारे हरप्रयत्न करून या ‘माउंटेन’ पक्षानें फ्रान्सच्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं शत्रूर्णी तोंड देण्यासाठी मोठी फौज जमा केली.

जिवावर उदार होऊन लढ्यासाठीं सर्व फेंच राष्ट्र तयार झाल्यामुळे फेंच सैन्यानें व्हाल्मी येथे प्रशियाचा पराभव करून (१७९२ सप्टेंबर) प्रशियन सैन्याच्या पॅरिसिकडे जाणाऱ्या ओघास अडथळा घातला व या वेळीं प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक वुइल्यम याला पोलंडचा आणखी एक लचका तोडण्याची सुरंगिं मिळाल्यामुळे त्याने फ्रान्सशीं युद्ध तसेच टाकून आपल्या सैन्यास परत फिरण्याचा हुक्म दिला.

फ्रान्समधील जहाल लोकसत्तावादी क्रांतिकारक पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेने शत्रूचा पराभव झाल्यावर या मंडळीचा ढोळा साहजिकच फ्रान्सच्या अंतस्थ स्थितीकडे वळला. या वेळीं त्यांच्याकडून जीं अनन्वित कुत्यें करण्यांत आलीं तीं नीट समजण्यास आपणासं फ्रान्सच्या त्या वेळच्या स्थितीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. त्या वेळीं फ्रान्समध्यें सर्वत्र बेबंदशाही माजलेली असून सर्व सत्ता थोड्या माणसांच्याच हातांत होती. फ्रान्समधील सैन्यभरतीच्या वेळीं राजसत्तावादी मंडळीकडून त्यांना अडथळा येत असून राजसत्तावादी पक्षाच्या अनुयायांची संख्या बरीच असल्यानें, दुसऱ्या कोणत्या उपायांनी नाहीं तरी अनन्वित कुत्यें करून या मंडळीस घावरविण्याचा डॅन्टन, मेरा, यांचे अनुयायी प्रयत्न करू लागले. ज्या ज्या माणसांचा राजसत्तावादी पक्षाकडे कल आहे अशी या मंडळीस शंका

पॅरिसमध्यें झालेली कृत्तल-सप्टेंबर २, ३, ४ १७९२. येई, त्या सर्व मंडळीस कैदेत टाकण्याचा या मंडळींनी सपाटा चालविला ! थोडक्याच वेळांत तुरुंगांत येणाऱ्या मंडळीची संख्या एकसारखी वाढू लागून तुरुंग कैद्यांनी चिकार भरून जाऊ लागले; तेव्हां तुरुंगांत असलेल्या कैद्यांची सरसहा कत्तल करून तुरुंग पुनः रिकामे

करण्यांत येत ! या मंडळीनीं सप्टेंबर २, ३, ४ तारखेसे केलेल्या अनन्वित कृत्यांचीं वर्णने ऐकलीं म्हणजे अंगावर शहरे येतात ! या तीन दिवसांत दोन हजार निरपराधी माणसांचे खून करण्यांत आले ! थोड-व्यांत सांगवयाचे म्हणजे फ्रान्समधील सर्व सत्ता खून करण्यास उद्युक्त झालेल्या सशस्त्र टोलीच्या हातीं गेली होती ! अंगावर शहरे आणणाऱ्या या भयंकर कृत्याचा प्रतिकार करण्याचा कोणाकडूनही प्रयत्न झाला नाही ! पॅरिसमधील सर्व लोक हें हिंडीस कृत्य मुकाब्यानें पहात होते !!

राष्ट्रीय मंडळ.

(२१ सप्टेंबर १७९२ ते २६ आक्टोबर १७९५.)

ता. २१ सप्टेंबर रोजीं नवीन 'राष्ट्रीय मंडळ' नेमण्यांत आल्यावर सुनी लोकांचे औट घटकेचे राज्य संपुष्टांत आले. नवीन भरलेल्या

फ्रेंच राष्ट्र लोकसत्ताक बनते. राष्ट्रीय मंडळानें पहिल्याच बैठकीत फ्रान्सचे राष्ट्र लोकसत्ताक जाहीर केले. प्रशियन लोकांचा व्हालमी येथें याच सुमारास पराभव झाला होता व आणसी कांहीं दिवसांनीं आस्ट्रियाचा लिली येथें पराभव झाल्यामुळे परकीय शत्रूपासून फ्रान्सची त्या वेळेपुरती तरी सुटका झाली. त्यानंतर फ्रेंच सैन्यानें सैक्सनी प्रांतावर हड्डा करून व्हाईन नदीच्या आसमंतांतील प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला; व नोवेंबरमध्ये आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेला नेदर्लंडमधील मुद्रुख मिळविला. अशा रीतीने परकीय शत्रूवर जय मिळाल्यावर आपल्या अंतर्थ स्थितीसंबंधानें विचार करण्यासाठी या 'राष्ट्रीय मंडळ'स सवड मिळाली.

फ्रान्समधील सर्व सत्ता आतां या नवीन भरलेल्या 'राष्ट्रीय मंडळ'च्या हातीं असून फ्रान्सची भवितव्यता यांच्याच हातीं

होती. त्या मंडळामध्ये एकंदर ८०० सभासद असून त्यांतील प्रत्येकजण कट्टा लोकसत्तावादी होता. परंतु त्यांच्यामध्ये देसील थोड्याफार मत-वैचित्र्यानें निरनिराळे पक्ष उत्पन्न होऊन दोन पक्ष प्रामुख्यानें पुढे आलेले

राष्ट्रीय मंडळांतील
दोन पक्ष—जिराँ-
डार्ट व माझंटेन.

होते. ते दोन पक्ष म्हणजे 'जिराँडीस्ट' व 'भाऊंटेन' हे होत. यासेरीज दुसरा एक 'प्लेन' नांवाचा लहानसा पक्ष असून तो कर्धी पहिल्या तर कर्धी

त्यांच्या पक्षास जाऊन मिळे. गेल्या सप्टेंबर महिन्यांत स्वतंत्रतेच्या व लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या नांवाखालीं जीं अनन्वित कुत्ये करण्यांत आलीं, तशा प्रकारचीं कुत्ये पुनः होऊं नयेत म्हणून व्यवास्थित कायदे करून राज्यकारभाराची घडी नीट बसविल्यास फ्रान्सचे आपणास हित साधतां येईल असे 'जिराँडीस्ट' पक्षास वाटत होते. यांच्या-पक्षां 'माझंटेन' पक्षाचीं मते थोर्डीं भिन्न असत. फ्रान्सचे शत्रूपासून संरक्षण करणे हे आपले पाहिले कर्तव्य असल्यामुळे त्याकामीं लोकांच्या स्वतंत्रतेवर घाला घालण्याची पाळी आली तरी बेहत्तर असे या पक्षास वाटत असे ! राष्ट्रापुढे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची मुळींच किंमत नाहीं असेहा पक्ष प्रतिपादन करी !

माझंटेन व जिराँडीस्ट या दोन पक्षांमधील तीव्र मतभेद १६ व्या लुईच्या चौकशीच्या वेळीं निदर्शनास आला. १० ऑगस्टपासून बाद-शाहास व त्याच्या कुटुंबास कैदी म्हणून अटकेत ठेवण्यांत आले होते. १७९२ च्या डिसेंबर महिन्यांत पदच्युत बादशाहास चौकशीसाठी

१६ व्या लुईस फांशी
देण्यात येते—२१
जानेवारी १७९३.

न्यायासनासमोर उमे करण्यांत आले. १६ व्या लुईच्या वतीने रद्दबदली करून त्यास होणारी

शिक्षा माफ करण्यासाठीं 'जिराँडीस्ट' पक्षांने खटपट केली; परंतु लोकांच्या तंत्राने चालणाऱ्या 'भाऊंटेन' पक्षास राजाची चौकशी होऊन त्यास शिक्षा होणे अत्यावश्यक वाटत होते; व राष्ट्रीय मंडळांत या पक्षाचे अनुयायी बरेच असल्यामुळे

लुई कॅपे—फ्रान्सचा माजी बादशहा १६ वा लुई—यास न्यायासनासमारे चौकशीसाठी आणविण्यांत आले व त्याच्यावरील आरोप शाब्दीत ज्ञाल्यासुळे त्यास फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली ! ता. २१ जानेवारी १७९३ मध्ये लुईचे शीर गिलटीनवर लटकूऱ्यालगले !

१६ व्या लुईस फांशी देण्यांत आल्यावर युरोपमधील सर्व राष्ट्रांस फेंच जनतेबद्दल तिटकारा वाढूऱ्यालागून फ्रान्समधील क्रांतिकारक मंडळीशी झुंजण्यास युरोपियन राष्ट्रांचा पहिला मोठा संघ स्थापन झाला. या संघाशी तोंड देण्यासाठी फ्रान्सने फेब्रुवारीमध्ये इंग्लंड व हॉलंड, व मार्च-मध्ये स्पेन यांच्याशी लढाई पुकारली. मार्चच्या २३ तारखेस ‘पवित्र रोमन पातशाहींत’ मोड-यान्या सर्व राष्ट्रांनी फ्रान्सशी युद्ध जाहीर केले. अशा रीतीने एप्रिल महिन्याच्या सुमारास हा युद्धाचा वणवा पूर्वीप्रमाणे केवळ ऑस्ट्रिया व प्रशिया या दोन देशांपुरताच मर्यादित न रहातां सर्व युरोपसंघभर भडकला, व या वणव्यापासून आपल्या राष्ट्रांचे संरक्षण करण्याची भयंकर जोसीम फ्रान्सवर येऊन पडली. २१ मार्चमध्ये फेंच सैन्याचा नीरविनडेन या डिकाणी पराभव होऊन फेंच सैन्यास माधार घ्यावी लागली. या पराभवासुळे फ्रान्सवर चोहांकद्दून चालून येणाऱ्या शत्रूशी टक्रे देण्यासाठी फ्रान्सने अटोकाट प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे, व असा प्रयत्न केल्याखेरीज फ्रान्सची कांहीं धडगत नाही हें मात्र निर्दर्शनास आले.

फ्रान्सवर सर्व बाजूंर्नी येत असलेल्या परच्काशी तोंड देऊन राष्ट्रांत स्वस्थता राखण्यासाठी नऊ सभासदांचे एक मंडळ स्थापन करण्यांत आले. परंतु हें मंडळ स्थापते वेळी व या मंडळाच्या हातीं कोणते आधिकार असावेत, हें ठारविते वेळीं जिरांडीस्ट व माऊंटेन या दोन ‘जिरांडीस्ट’ पक्षाचा पांडांब.

पक्षांमधील मतभेद विकोपास जाऊन हातधाईचा प्रसंग आला. दोन्ही पक्षांस आपल्या राष्ट्रांचे हित व्हावें, असें मनापासून वाटत होते; परंतु ते हित साध्य होण्यास कोणते उपाय योजावयाचे याबद्दल मात्र दोन्ही पक्षांमध्ये

मतभेद होता. जिराँडीस्ट पक्षानें मोठमोठालीं भाषणे केलीं व अंतःस्थ स्थिति सुधारून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर राष्ट्राकडून घाला न घालण्याचा प्रयत्न केला तरच विघडलेली घडी नीट बसण्याचा संभव आहे, असें प्रतिपादन केले. परंतु माऊंटेन पक्ष म्हणूं लागला कीं, सध्यां बिकट परिस्थिति उत्पन्न झालेली आहे, राष्ट्रावर चोहोंकडून परचक येत आहे, तेव्हां या वेळीं मोठमोठालीं भाषणे करून व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या गप्पा मारण्यांत कांहींच हंशील नाहीं, तर सार्वजनिक सुरक्षितता स्थापण्यासाठीं व परचकाशीं तोंड देण्यासाठीं नेमण्यांत आलेल्या मंडळास या वेळीं सर्वच आधिकार देणे इष्ट आहे! माऊंटेन पक्षाचे असें म्हणणे असून आपल्या विरुद्ध पक्षाचा पाडाव करण्यासाठीं या पक्षाकडून एक सशस्त्र टोली सज्ज ठेवण्यांत आली, व आपल्या हेतूच्या आड येणारास वाटेल तें करून जगांतून नाहींसे करून टाकण्याचा या टोलीस हुक्म देण्यांत आला. अशारीतीने माऊंटेन पक्षाची संमति मिळाल्यावर या टोलीने राष्ट्रीय मंडळाच्या वैठकीच्या वेळीं सभागृहावर हल्ला केला व ता. २ जून १७९३ रोजीं जिराँडीस्ट पक्षाचे पुढारी पकडून नेऊन त्यापैकीं ३१ जणांना अटकेत ठेवले!

राष्ट्रीय मंडळांत माऊंटेन या जवलज्जहाल क्रान्तिकारक पक्षावर, जिराँडीस्ट या नेमस्त पक्षाचा असलेला थोडाबहुत दाब वरील कृतीने नाहींसा झाल्यामुळे त्यांच्या या पुढील अनन्वित कृत्यास तर सीमाच्च माऊंटेन पक्ष प्रबल होतो.

रांहिली नाहीं! वाटेल तें करून फ्रान्सचे शत्रूपासून संरक्षण करणे एवढाच एक हेतु या पक्षापुढे होता; व तो साध्य करण्यासाठीं त्यांनी जीं हिंडिस व अंगावर शाहरे आणणारीं कृत्यें केलीं, तीं पाहिलीं म्हणजे १७९२ च्या सप्टेंबर महिन्यांत फक्त तीनचौंदिवसांत जे २००० सून पडले त्या प्रसंगाची आठवण होते. पण त्यावेळीं तें हिंडीस काम फार तर ४-५ दिवसच टिकले, परंतु या माऊंटेन पक्षाचे वर्चस्व एक वर्षभर टिकले असल्याने-

या वेळी फैंच राष्ट्रानें या खुनी सत्ताधारी मंडळास आपले स्वातंत्र्यच विकून या सुलतानी अनियंत्रित व जुलमी अशा सतेच्या अंमलासालीं गुलामगिरीपेक्षांही अधिक गुलामगिरीच निमूटपणे पतकरली असेंच म्हणावयास पाहिजे !

जुलमी व सुलतानी राज्यव्यवस्था.

(ता. २ जून १७९३ ते २७ जुलै १७९४)

ता. २ जून १७९३ रोजीं फ्रान्समधील राष्ट्रीय मंडळ माझेटेन पक्षाच्या ताब्यांत गेल्यावर ' सार्वजनिक सुरक्षितता स्थापण्यासाठी एक १२ सभासदांची नवी कमिटी नेमण्यांत येऊन या कमिटीकडे राष्ट्रांतील सर्व अंमलबजावणीचे अधिकार देण्यांत आले. या कमिटींत आपल्या कर्तव्यगारीने नव्हे तर इतर वाममार्गानीं मंत्रा व रोबेसपिअर हीं माणसे पुढे येऊन, या कमिटीने सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या नांवासालीं जीं अनन्वित कृत्ये केली, त्या सर्व कृत्यांशीं या गृहस्थांचीं नावें प्रामुख्यानें संलग्न असत. राष्ट्रांत सुरक्षितता राखण्याचें जबाबदारीचें काम या कमिटीकडे सोंपविण्यांत आल्यासुळें, आपले काम चोख व्हावें म्हणून या कमिटीने खालील उपाय योजले. पहिल्याप्रथम केवळ संशयावरून अटकेत ठेव-ण्याचा कायदा करण्यांत आला. या कायद्याच्या प्रभावानें या कमिटीस वाटेल त्या माणसास नुसत्या संशयावरून अटकेत ठेवतां येण्ये शक्य झाले !

राज्यक्रान्तीविरुद्ध ज्या माणसांचा कल आहे असा सार्वजनिक सुरक्षित-तेच्या कमिटीची काम या मंडळास संशय येई त्या सर्व माणसांस तात्काळ तुरुंगांत सेंचण्यांत येई. अशारीतीने थोडक्याच करण्याची चोख पद्धत !

वेळांत सर्व तुरुंग कैद्यांनीं भरून जात ! व मग ते रिकामे करण्याची मोठी जबाबदारी या मंडळावर पडल्यासुळें, पकड-लेल्या लोकांची झटपट चौकशी करण्यासाठीं एक न्यायासन (!) मुद्दाम स्थापन करण्यांत आले. पुहिल्या पहिल्याने नीट चौकशी करून मग

शिक्षा देत आहों असा आव आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत असे. परंतु नंतर तसें कांहीं भासविण्याची या कोर्टास आवश्यकता न वाढून बन्याच्च कैद्यांना एकदम न्यायासनासमोर (!) उमे करून व त्यांचीं नुसरीं नांवें वाचून झाल्यावर चौकशी करण्याचा नुसता फारस्ही न करतां फांशीची शिक्षा सांगण्यांत येई! या न्यायकोर्टाकडून सर्वांसाच फांशीची शिक्षा सांगण्यांत येत असल्यामुळे एक नवी खाटिक शाळा स्थापण्याची अवश्यकता वाढू लागली! अशा प्रकारे प्रत्येक गोईचा तांतडीने योग्य निकाल लावून सर्वजनिक सुरक्षितता (!) स्थापन करण्याचे मोठे जबाबदारीचे काम हें बारा लोकांचे मंडळ मोळ्या आस्थेने करीत होते ! !

या कमिटींत मेरा नांवाचा गृहस्थ फारच खुनशी असून त्याच्याच सलुच्यानें या कमिटीकडून वरील अनन्वित प्रकार चालत असत असें म्हण-ण्यास हरकत नाहीं. या दुष्ट माणसाचा वध केला तर फ्रान्समध्ये सध्यां सर्वजनिक सुरक्षितता या नांवाखालीं चाललेलीं अनन्वित कृत्ये थांबतील अशा समजुतीने चालेटी कार्डे नांवाच्या नॉर्मंडीमध्ये राहणाऱ्या एका तरुण मुलीने त्या दुष्ट माणसाच्या घरीं शिरून त्याचा वध केला. मेराचा आपण वध केल्यास आपणास खुनी म्हणून फांशी देण्यांत येईल हें या मुलीस समजत नव्हते असें नाहीं, परंतु असल्या भीतीस न जुमानतां तिनें मेराचा वध करून आपले डोके गिलटीनवर अडकावून दिले !

सर्वजनिक सुरक्षितता स्थापण्यासाठी निर्माण झालेल्या कमिटीने आपल्या कारकीदीत इतर अनन्वित कृत्यांबरोबर १७९३ च्या आकटोबर महिन्यांत राजी मेरिआ अँन्टोनी हिच्यावर वाटेल ते आरोप लाडून तिला न्यायासनासमोर उमे केले; व पूर्ण चौकशी करून तिला देसील फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली ! !

फ्रान्समध्ये सध्यां प्रचलित असलेली सुलतानी व जुलमी राजसत्ता फार दिवस टिकणे शक्य नव्हते. जहाल कांतिकारक पक्षाच्या हातांत सर्व सत्ता होती तरी त्या पक्षामध्ये लवकर फूट होऊन दोन्ही तट एक-

मेकांवर उठतील असे अनुमान करण्यास जागा होती. १७९३ च्या
माऊंटेन पक्षांतील दुफऱी. ऑगस्ट महिन्यांत जहाल कांतिकारक पक्षांत फूट
पडल्याची चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं. या पक्षां-
तून निघालेला जो ज्वलज्जहाल पक्ष होता, त्याने

हेबर्ट नांवाच्या पुढाच्याच्या नेतृत्वाखाली जमून पॅरिस शहराची सर्व सत्ता
आपल्या हातीं घेतली. रोमन कॅथलीक धर्माविरुद्ध या पक्षाचें मत असल्या-
मुळे त्यांनी एक निराठाच पंथ काढला व त्यास 'विचारप्रधान
धर्म' असे नांव दिलें; व आपल्या नवीन पंथास कोणत्याही
प्रकारचा अडथळा होऊं नये म्हणून ज्यामध्ये जुन्या धर्माचे प्रति-
पादन करण्यांत येत असे अशीं सर्व चर्चेस बंद ठेवण्याचे हुक्म सोडले.

पूर्वीच्या रोमन कॅथलीक धर्माविरुद्ध या पक्षानेंशास्त्र
हेबर्टास्ट पक्षाचा उच्चलत्यामुळे धर्मभिमानी व अडाणी लोकांकडून^{पाडाव—मार्च १७९४.}
या नवीन पंथ स्थापणाऱ्या पक्षास विरोध करण्यांत

येऊन या पक्षाविरुद्ध लोकमत व्यक्त होऊं लागले. या संघीचा फायदा
घेऊन रोबेसपियर यानें जुन्या धर्माच्या लोकांची कड घेतली व या पक्षास
हाणून पाढण्याची स्टपट चालविली. शेवटी त्याच्या प्रयत्नास यशा
येऊन १७९४ च्या मार्च महिन्यांत रोबेसपियरच्या प्रयत्नानें सार्वजनिक
सुरक्षितता ठेवण्यासाठी निर्माण हालेल्या कमिटीने हेबर्टच्या सर्व अनुयायांस
पकडून फांशी दिले. हेबर्टच्या पाहावानंतर डॅन्टन नांवाच्या एका प्रसिद्ध
व्यक्तीचा देसील नाश करण्याची रोबेसपियरची स्टपट सुरु झाली. वास्त-
विक पहातां डॅन्टन यानेंच माऊंटेन हा पक्ष अस्तित्वांत आणून १७९२
मध्ये परचक्रापासून फ्रान्सचे संरक्षण केले होते. डॅन्टन हा एक मोठा
मुत्सुदी होता; व केवळ याच्याच प्रयत्नानें आणीबाणीच्या वेळी
फ्रान्सची धडगत लागली होती. फ्रान्सचे परचक्रापासून संरक्षण झाल्या-
नंतर आतां फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधी लोकहिताच्या दृष्टीने कांहीं मह-

त्वाच्या सुधारणा केल्या पाहिजेत असें त्यास वाढू लागले. सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या कमिटीनिं आपल्या अधिकाराचा डॅन्टन व त्याच्या अनु-दुरुपयोग केलेला त्यास पहावेना ! देशांतील बहु-यांचा पाडाव-जनसमाज या जुळुमी राज्यपद्धतीनिं अगदीच एत्रील-१७९४. गांजून गेलेला पाहून त्यास फारच वाईट वाटे !

डॅन्टनच्या मनांतून प्रचलित राज्यपद्धतींत सुधारणा करण्याचें घाटत आहे व त्यास सध्यां अस्तित्वांत असलेल्या ‘सार्वजनिक सुरक्षितता’ ठेवण्या-साठी निर्माण झालेल्या कमिटीची कामगिरी आवडत नाही हें रोबेस-पियरच्या लक्षांत येतांच, डॅन्टन व त्याचे अनुयायी यांना जितक्या लव-कर या जगांतून नाहीसें करतां येईल तितके बरें असें वाढून रोबेसपियर व त्याचा साथीदार सेंट जस्ट हे त्या उद्योगास लागले. डॅन्टनसारखा प्रमुख मुसद्दी एक इंचांचा डोळ्यांआड झाला, म्हणजे आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव मिळेल व आपाणास आपल्या इच्छेप्रमाणे वाटेल त्या गोर्धी करतां येतील असें त्यास वाटत होतें. रोबेसपियरच्या प्रयत्नास थोडक्याच दिवसांत यश येऊन हेबर्टप्रमाणेंच ३८नंसारख्या प्रसिद्ध मुत्सव्यास व पुढाऱ्यास देखील असेर गिलटीनला बळी पडवें लागले. अशारीतीनें आपल्या मार्गीत असलेला हा शेवटचा मोठा कांटा काढून टाकल्यावर रोबेसपिअरनें आपला महत्त्वाकांक्षेचा मार्ग सुकर करून ठेवला ! परंतु ३८नंसारख्या प्रसिद्ध मुत्सव्यास रोबेसपिअरनें फांशीं दिल्यावर, त्याच्या मनांत फ्रान्समधील सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेऊन सर्वत्र सुलतानी गाजविण्याचा विचार आहे कीं काय असें लोक आपापसांत कुजबुजूं लागले यांत कांहींच नवल नव्हते !

आपल्या सर्व प्रतिस्पर्ध्यांस एकामागून एक नाहीसें केल्यावर आतां आपल्या मार्गीत कसलीच आडकाठी उरली नाही हें रोबेसपिअरला कळून चुकले. आतां त्याला सहजरीतीनें फ्रान्सची सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेतां आली असती. पॅरिसची म्युनिसिपालिटी, जाकेविन कळवचे

अनुयायी, राष्ट्रीय मंडळ, सार्वजनिक सुरक्षिततेची कमिटी, या सर्वांवर त्याची हुक्मत चालत असून त्याचा प्रत्येक शब्द शेलण्यास ही सर्व मंडळी तत्पर असत. रोबेसपिअरने जरी सर्वांवर आपली छाप बसाविली होती तरी आपल्या हातांत सर्व सत्ता घेऊन राज्यकारभार व्यवस्थित रीतीने हांकण्याची अक्कल मात्र त्याच्या अंगी नव्हती. त्याने आपल्या

सर्व प्रतिस्पर्ध्यांस एकामागून एक डोळ्यांआढ
रोबेसपिअरचे केल्यावर, संशयास्पद लोकांच्या चौकशीसाठी
वर्चेस्त्व. नेमण्यांत आलेल्या कोटींत कांहीं बदल केला. हा

फेरफार करण्यांत आल्यावर फांशी जाणाऱ्या लोकांची संख्या एकसारखी वाढू लागली. त्यानेंया कोटीच्या घटनेत नवीन फेरफार करण्यापूर्वी दीड माहिन्यांत या कोटीकडून ५७७ लोकांस फांशी देण्यांत आले हेतो; परंतु नवीन फेरफार झाल्यावर या कोटीने १३५६ माणसांस पुढील दीड माहिन्यांत फांशी दिले. रोबेसपिअरच्या या जुलमी कृत्यानें, कोणत्या वेळी आणगास केवळ संशयावरून पकडण्यांत येऊन फांशी जावे लागेल याची कोणासच कल्पना नव्हती! फ्रान्समधील जनता हवालदील झालेली होती! रोबेसपिअरच्या सुलतानी अंमलाचा प्रत्येकासच तिटकारा आला होता! या गोष्टीचा त्याच्या बन्याच शवूनीं फायदा घेऊन रोबेसपिअरला जगांतून नाहीसें केल्यास आपल्यावरील व सर्व फैंच जनतेवरील आपात्ति ठळेल असें वाटून त्यांनी रोबेसपिअरच्या वध करण्याचा कट रचिला. शेवटी रोबेसपिअरच्या शवूनीच्या प्रयत्नास यश येऊन २७ जुलै १७९४ रोजीं राष्ट्रीय मंडळाने त्यास फांशीची शिक्षा सांगितल्यावर लागलीच दुसऱ्या दिवशीं या खुनी माणसांचे—रोबेसपिअरचे—शिर गिलटीनवर लटकावण्यांत आले!!

नेमस्त कांतिकारक पक्षाची राज्यव्यवस्था.

(२७ जुलै १७९४ ते २६ ऑक्टोबर १७९५.)

रोबेसपिअर व त्याचे साथीदार यांच्यावरोबर एक वर्षभर टिक-

लेल्या जुलमी राज्यव्यवस्थेचाही शेवट लागला व आतां सुरळीत राज्यव्यवस्था प्रस्थापित करण्याची प्रत्येकास अवश्यकता वाटूं लागली. गेल्या वर्षीच्या जुलमी राज्यव्यवस्थेत ज्यांचा थोडा फार हात होता अशी बरीच मंडळी सध्यांही राष्ट्रीय मंडळांत होती; तरी देसील त्यांनी आतां आपण व्यवस्थित व न्यायी राज्यव्यवस्थेचे प्रवर्तक आहोत असें आपणावर पांघरूण घेऊन गेल्या वर्षी करण्यांत आलेल्या सर्व कृत्यांचे सापर ही मंडळी नेमस्त विचारांचा वर्गाडा. रोबेसियर व त्याचे अनुयायी यांच्या माझ्यावर फोडूं लागली. फ्रान्सची राज्यव्यवस्था आतां नेमस्त पक्षाच्या राष्ट्रीय मंडळाच्या हातांत गेल्या-पासून सुरळीत व व्यवस्थित राज्यपद्धति सुरु होण्याची चिन्हे दिसूं लागल्यामुळे त्यांना बन्याच लोकांचे पाठबळ मिळूं लागलें. हलके हलके पूर्वीच्या जुलमी राज्यव्यवस्थेच्या सर्व दुष्ट साधनांचा नायनाट करण्याचा उपक्रम सुरु झाला. पहिल्या प्रथम क्रांतिकारक व दंगेधोपे करण्यास्या मंडळीस आश्रय देणारी पॅरिसिची म्युनिसिपालिटी मोडून टाकण्यांत आली; त्यांनंतर संशयास्पद माणसांची चौकशी करण्यासाठी निर्माण करण्यांत आलेल्या कोर्टाचे उच्चाटन करण्यांत आले. सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या कमिटीचे बरेच अधिकार कमी झाले व आतां पुनः ज्वलज्जहाल क्रांतिकारक पक्षाचा पगडा बसूं नये म्हणून ठिकठिकाणचे जाकोबिन कळव बंद करण्यांत आले. अशा गीतीने पूर्वीच्या राज्यपद्धतीचीं पाळेमुळे खाणून टाकल्यामुळे आतां पुनः फ्रान्समध्ये बेबंदशाई माजणार नाहीं असें सर्वांस वाटूं लागलें.

गेल्या वर्षी फ्रान्समध्ये असलेल्या जुलमी राज्यपद्धतीस व त्यां अमदार्नीत झालेल्या जुलमी व अनन्वित कृत्यांबद्दल त्या राज्यव्यवस्थेस दोष देत असतां त्या अमदार्नीत ‘सार्वजनिक सुरक्षिततेसाठी’ नेमलेल्या

कमिटीकडे मात्र आपण दुर्लक्ष करतां कामा नये. फ्रान्सविरुद्ध इतर

जुलमी राज्यव्यवस्थेकडून झालेली महत्त्वाची कामगिरी.

कमिटीकडे मात्र आपणास त्या युद्धाकडे विहंगमदृष्टीने पाहिले पाहिजे. १७९३ च्या सुमारास फेंच सैन्याने कसा तरी टिकाव धरला होता; परंतु १७९४ मध्ये सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या कमिटींतील लष्करी तज्ज्ञ जो कार्ने याने फेंच सैन्याची नीट जमवाजमव करून व त्यास योग्य प्रकारे कुमक पोहऱ्याच्यावून शत्रूच्या प्रदेशांत लढाई नेऊन शत्रूची पिछेहाठ केली. १७९४ च्या मोहिनीत द्युर्धानच्या हातासाळी फेंच सैन्याने फ्लूरस येथे शत्रूचा पराभव करून (२६ ज्ञन) बेलजमच्या सर्व मुलखावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. इकडे फेंचांच्या दुसऱ्या तुकडीने हाँलूळ देश आपल्या वर्चस्वासाळी आणला.

फ्रान्सने ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेला बेलजम प्रांत जिंकल्यावर तेथे एक फ्रान्सच्या धर्तीवर लोकसत्ताक राज्य स्थापन करून त्यास ‘बटेविहयन लोकसत्ताक’ असे नांव दिले. फेंच सैन्याने केलेल्या या विलक्षण पराक्रमामुळे फ्रान्सविरुद्ध स्थापन झालेला युरोपियन राष्ट्रांचा पहिला संघ

प्रशिया व स्पेन यांच्याशी तह-
१७९५.

नाहीसा होऊन शत्रुपक्षाकडील कांहीं राष्ट्रे तह करण्यास तयार झालीं. फ्रान्समध्ये आतां जुलमी राज्यपद्धति नाहीशी होऊन सुरक्षीत राज्यपद्धति

स्थापन झाली होती; व फ्रान्सला आतां युद्ध पुढे चालवावयाचे नसल्यामुळे १७९५ मध्ये प्रशिया व स्पेन या राष्ट्रांशी बँसले या ठिकाणी तह करण्यांत आला. त्यानंतर थोडक्याच दिवसांत टर्स्कनीच्या संस्थानिकानेही फ्रान्सशी तह केल्यामुळे फ्रान्सची स्थिति आतां पूर्वीप्रमाणे धोक्याची राहिली नाही; कारण आतां फ्रान्सविरुद्ध ऑस्ट्रिया व इंग्लंड हीच काय तीं दोन राष्ट्रे टक्कर देण्यासाठीं तत्पर होतीं.

मध्यंतरीं 'राष्ट्रीय मंडळ' फ्रान्ससाठी एखादी सुव्यवस्थित राज्यघटना तयार करण्याच्या कार्मीं गुंतले होते. या मंडळाकडून राज्यघटनेचे काम होत असतां, प्रचलित राज्यव्यवस्था उठथून पाढण्यासाठी १ एप्रिल, २० मे. व ६ ऑक्टोबर रोजीं जाकोविन कुबने चिथावल्यामुळे

दंगेधोपे झाले; तरी मोठ्या शिक्कस्तीनें हे दंगे मोड-नेपोलियन बोनापार्ट राष्ट्रीय मंडळाचे एथांत आले. ता. ६ ऑक्टोबर रोजीं झालेल्या दंग्याच्या वेळीं, हा दंगा मोडण्याचे काम नेपोलियन बोनापार्ट नांवाच्या एका तसुण पुरुषाकडे सौंपविण्यांत आले होते. तसुण नेपोलियनने यापूर्वी टूलोन येथे आपले शौर्य दाखविले होते व आतां देसील हा दंगा तत्काल मोडून टाकण्याचे कार्मीं त्यानें आपल्या अंगाची कर्तव्यगारी सर्वांच्या निर्दर्शनास आणली. अशा रीतीने फ्रान्सच्या राजकारणांत या तसुण पुरुषाचा प्रवेश होऊन त्यास आपली कर्तव्यगारी सर्व जगाच्या निर्दर्शनास आणण्याची संधि मिळाली !

मध्यंतरीं राष्ट्रीय मंडळानें नवीन सुव्यवस्थित राज्यघटना तयार केली व २६ ऑक्टोबर रोजीं आपले विसर्जन करून घेतले. या नवीन राज्यघटनेप्रमाणे राष्ट्रांतील अंमलज्जावणीचे खाते पांच सभासदांच्या एका मंडळाकडे-डिरेक्टरीकडे-सौंपविले असून कायदे करण्यासाठीं एक राष्ट्रीय मंडळ स्थापन करण्यांत आले. या मंडळाचे दोन भाग असून एकांत सामान्य लोकांचे पांचशे प्रतिनिधी व दुसऱ्यांत बडचा लोकांचे प्रतिनिधी असत.

प्रकरण १५ वें.

फान्सचे लोकसत्ताक राज्य व नेपोलियन.

इंग्लंड, ऑस्ट्रिया व सार्दीनिया या फान्सच्या उरलेल्या शत्रूंचा पाढाव करून फान्सचे वर्चस्व अबाधित करावें असा नुकत्याच स्थापन झालेल्या डिरेक्टरीचा विचार होता. परंतु फान्सजवळ आरमार नसल्या-मुळे इंग्लंडचा पराभव करणे अगदीच अशक्य होते. परंतु ऑस्ट्रियारी युद्ध जाहीर केल्यास तशी कांहीं अडवण नाहीं हें पाहून जर्मनीत व इटलीत असलेल्या ऑस्ट्रियाच्या मुलखावर एकसमयाबद्देवैकरून हळा करण्याचे डिरेक्टरीने योजले. जर्मनीकडील स्वारी मोठी महत्वाची असल्यामुळे झूर्डान व मोरो या दोन प्रसिद्ध सेनापतींच्या हाताखालीं नांवाजलेले सैन्य देऊन या दोन सेनापतींस जर्मनीच्या मोहिमेवर पाठिष्यांत आले. इटलीकडील स्वारी इतकी महत्वाची नसल्यामुळे नेपोलियनच्या हाताखालीं साधारण प्रतीचे तीस हजार सैन्य देऊन त्याची या मोहिमेवर रवानगी करण्यांत आली. परंतु नेपोलियनने आपल्या हिंमतीवर इटली-मधील ऑस्ट्रियन सैन्याचा पराभव करून डिरेक्टरच्या अंदाजाविरुद्ध इटलींतील पराक्रमामुळेच या मोहिमेचा शेवट लावला.

इटलीमध्ये नेपोलियनास ऑस्ट्रिया व पिडमॉट या दोन्ही सैन्यांचा तें सैन्य दुपट होते तरी—पराभव करावयाचा होता. तेव्हांनेपोलियनने या दोन्ही सैन्यांस, ती सैन्ये एकत्र होण्यापूर्वीच, निरनिराळ्या ठिकार्णी गांठून त्यांचा पूर्ण मोड केला. त्यानंतर नेपोलियनने टचुरीनच्या किळच्या-पर्यंत अकस्मात चाल केली व सार्दीनियाच्या राजास तह करावयास लावून सेव्हाय व नीस हे दोन प्रांत मिळविले (मे १७९६); नंतर लाग-

लीच त्याने आपला मोर्चा लांबडीकडे वळविला त्या प्रांतांतून ऑस्ट्रियनेपोलियनची इटली-वरील मोहीम. यन सैन्यास हांकून लावले. नेपोलियनच्या या पराक्रमामुळे इटलीतील पोप व इतर राजेरजवाडे बरेच हवालदील होऊन त्याच्याशीं तह करण्यास कबूल झाले. इटलीतील संस्थानिक नेपोलियनचे वर्चस्व कबूल करीत असतां ऑस्ट्रियन सैन्याने पुनः उचल घेऊन नेपोलियनचा पराभव करून आपला प्रांत परत मिळविण्याचे योजले. परंतु नेपोलियनने एकदम चाल करून अरकोला व रिहोली या दोन ठिकाणीं ऑस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण पराभव करून, तो थेट विहेन्ना शहराच्या तटापाशीं येऊन दाखल झाला.

नेपोलियनच्या या अचानक हल्ल्यामुळे बादशाहा दुसरा फॅन्सीस तर चकितच झाला व आतां तह केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं हें ओळखून १७९७ च्या आकटोबर महिन्यांत कॅपो फोर्मियो येथें तहास कबूल

कॅपो फोर्मियोचा तह-१७९७. झाला. या तहान्वये ऑस्ट्रियाने आपल्या ताव्यांतील बेल्जमचा मुलूख फ्रान्सला दिला, इटलीमध्ये

फ्रान्सचे वर्चस्व कबूल केले, अयोनियन बेंटे फ्रान्सच्या ताव्यांत ठेवण्याची संमति देऊन, फ्रान्सची उत्तरसीमा व्हाईन नदीपर्यंत असण्यास मान्यता दिली; ऑस्ट्रियाला व्हेनीसचे लोकसत्ताक राज्य, इट्रियामधील व्हेनीसचा प्रांत, डाल्मोशिया, अडीजपर्यंत मुलूख मिळाला. इटलीमध्ये नेपोलियनने जिंकलेल्या लॉम्बर्डी व जेनोआ या संस्थानांची 'सिसलिपन' व 'लिगूरियन' अशीं दोन लोकसत्ताक राज्ये फ्रान्सच्या नमुन्यावरहूकूम स्थापण्यांत येऊन त्यावर फ्रान्सचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यांत आले.

वरील जय मिळवून नेपोलियन फ्रान्समध्ये परत आला तेव्हांत्याचा मोठा गौरव करण्यांत आला. नेपोलियनच्या पराक्रमाने फ्रान्स-

च्या सर्व शवूंचा पराभव होऊन फ्रान्सला स्वस्थता मिळाली होती; इतकेच नव्हे, तर केवळ एका मोहिमेत नेपोलिनेपोलियनचा गौरव. यननें फ्रान्सच्या वर्चस्वासालीं विस्तृत मुळूख आणून फ्रान्सचा दरारा सर्वत्र पसरला असल्यामुळे 'राष्ट्रीय योद्धा' म्हणून त्याचा गौरव होऊं लागला.

आपल्या पराक्रमानें नेपोलियन फ्रान्समध्ये एवढा प्रसिद्धीस येईल असें त्याच्याविषयीं लहानपणीं कोणीच भाकीत केले नसतें! फ्रान्सच्या दक्षिणेस असलेल्या कार्सिका बेटांत १७६९ सालीं त्याचा जन्म झाला. याच वेळी हें बेट जेनोआ संस्थानाकडून फ्रान्सनें घेतलें असून, त्या बेटावर आपले वर्चस्व पूर्णपणे बसविण्याचा फ्रान्सचा प्रयत्न चालुलेला होता. योवेळी नेपोलियन लहान असून त्यास फेंच लोकांच्या कृतीबद्दल मोठा तिटकारा वाटे, व त्याच्या सर्व बाल्यावस्थेत फेंच लोकांबद्दलचा त्याचा तिटकारा कायदा

राहिला. फ्रान्समधील राज्यकान्तीनें नेपोलियनची नेपोलियनचे महत्त्वाकांक्षा जागृत झाली, व आपल्या आंगच्या लळकरी कौशल्यानें पुढे येण्यास त्यास वाव मिळाला.

पहिल्याप्रथम टूलॉनच्या बेढच्याच्या वेळीं व दुसऱ्यांनदां पॅरिस शहरी झालेल्या दंग्याच्या वेळीं आंपल्या आंगच्या हिंमतीनें तो पुढे आला; व आतां तर आस्ट्रियाच्या राजाकडून कॅम्पो फोर्मियो हा तह करविण्यास नेपोलियनचे एकटचाचे परिश्रम कारणीभूत झाल्यामुळे नेपोलियनबद्दल सर्व फेंच लोकांस साहजिकच आदर वाढू लागला.

फ्रान्समध्ये डिरेक्टरी स्थापन झाल्यापासून थोडक्याच काळांत फ्रान्सनें इंग्लंडसेरीज आपल्या सर्व शवूंचा पराभव केला होता; परंतु इंग्लंडचा मात्र आपणास पराभव करितां येत नाहीं ही गोष्ट त्यांना स्वस्थता देत नव्हती! १७९८ च्या सुमारास इंग्लंडचा पराभव कसा करावयाचा वाविषयीं वाटाघाट करण्यांत आली. फ्रान्सजवळ बळाढ्यां आरमार नसल्यामुळे इंग्लंडवर हळा करितां येणे शक्य नव्हते. तेव्हां इंग्लंडवर

प्रत्यक्षरीतीने हळा करितां आला नाहीं, तरी अप्रत्यक्षरीतीने इंग्लंडचा पराभव करण्याचे डिरेक्टरीने ठरविले. इंग्लंडच्या ताब्यांत असलेली ठिकाणे व वसाहती यांवर हळा करून तीं काबीज केल्यास अर्थातच

इंग्लंडला पराभव कबूल करावा लागेल असें वाढून शह देण्याचा नेपोलिय- गुप्तरीतीने एक लहानसें आरमार तयार करून नचा घाट १७९८. त्याचें आधिपत्य नेपोलियनला देण्यांत आले.

फ्रान्सकडून चाललेल्या तयारीची वार्ता इंग्लिश आरमाराचा सेनापति नेल्सन यास मिळून फ्रान्सच्या प्रत्येक हालचाली तो डोक्यांत तेल घालून पाहू लागला. परंतु नेल्सनला चुकवून १७९८ साली नेपोलियनला इजिस्मध्ये आपल्या सैन्यानिशीं जातां आले. इजिस हा प्रांत त्याचेळी तुर्कस्थानच्या ताब्यांत असून लष्करी दृष्टीने फारच महत्त्वाचा होता. इजिसवर वर्चस्व स्थापत्यावर हिंदुस्थान व पूर्वेकडील प्रदेश यांवर हळा करून इंग्लंडला शह देतां येईल असें नेपोलियनला वाटत होते. अशारीतीने इजिसवरील वर्चस्व लष्करीदृष्टीने फारच महत्त्वाचे असल्यामुळे नेल्सनला जेव्हां नेपोलियनच्या हालचालीची वार्ता समजली तेव्हां तो तत्काळ इजिसकडे आपल्या आरमारासह निघाला. परंतु नेल्सन तेथें जाण्यापूर्वीच नेपोलियनने इजिसची राजधानी अलेक्झांड्रा या शहरीं उतरून फेंच सैन्याचा तळ दिला होता. तेव्हां आतां काय करावें असा नेल्सनला विचार पडला; परंतु त्याने न डगमगतां, फेंच आरमाराचा आपणास पराभव करितां आला तर नेपोलियनच्या हातासालील फेंच सैन्याचा व फ्रान्सचा संबंध तुटेल व नेपोलियनला फ्रान्सकडून वरचेवर कुमक मिळणार नाहीं असें वाढून त्याने आपला मोर्चा फेंच आरमाराकडे वळविला व ता. १ ऑगस्ट रोजीं अबूकर आसातांत फेंच आरमाराचा पाडाव केला. फेंच आरमाराचा व नेपोलियनचा संबंध तुटल्यामुळे युरोपचा व नेपोलियनचा संबंध तुटल्यासारखेच झाले !

अशारीतीने नेल्सनने नेपोलियनचे दळणवळणाचे मार्ग बंद ठेवल्यावर नेपोलियनला कुमक मिळण्याचे बंद झाले. परंतु तशा स्थिरीतही

नेपोलियनने १७९८ साली 'पिरामिडस'च्या लढाईत इजिशियन लढवय्या सैन्याचा पराभव करून नाईल नदीच्या आसपासच्या सर्व प्रातावर आपला अंमल बसविला व लागलीच दुसऱ्याच वर्षी त्याने सीरिया प्रांतावर स्वारी केली. फान्सशीं आपला तुटलेला संबंध

नेपोलियनची इजिस-
मधील मोहीम फसते. पुनः प्रस्थापित करावा म्हणून एकर नांवाचें आरमारी बंदर आपल्या ताब्यांत घेण्याचा त्याने प्रयत्न

केला; परंतु त्याच्या प्रयत्नास यश आले नाहीं. इकडे त्याच्या सैन्यांत फ्लेगची सांथ उद्भवल्यामुळे बरेच शिपाई मृत्युमुखीं पडू लागले. तेव्हां मनांत कष्टी होऊन नेपोलियनने परत इजिसकडे आपला मोर्चा फिरविला; व आपले सैन्य तेथेच सोडून तांतडीने फान्समध्ये परत जाण्याचा तो विचार करू लागला. ता. २२ ऑगस्ट १७९९ रोजी इंग्लिश आरमाराची नाकेबंदी चुकवून नेपोलियन आपल्या कांहीं अनुयायांसह ९ ऑक्टोबर रोजी 'फ्रेजेस' या ठिकाणी येऊन उतरला. नेपोलियन फान्समध्ये आल्यावर फेंच जनतेने त्याचा मोठा गौरव केला !

नेपोलियन इजिसच्या मोहिमेमध्ये असतांना इकडे आस्ट्रिया व रशिया हीं दोन राष्ट्रे इंग्लंडकडून पैशाची कुमक मिळाल्यामुळे, फान्सशीं लढण्यासाठी तत्पर झालेली होतीं ! तेव्हां फान्सविरुद्ध युरोपियन राष्ट्रांचा हा दुसरा संघ निर्माण झाला, त्यावेळीं इटलीमध्ये दिग्विजय गाजविणाऱ्या

फान्सविरुद्ध युरो-
पियन राष्ट्रांचा दुसरा संघ-१७९९.

नेपोलियनला येतांना पाहून सर्व राष्ट्रास उमेद आली. इटलीमध्ये ज्याप्रमाणे नेपोलियनने एका मोहिमेत फान्सचे वर्चस्व स्थापून आस्ट्रियाचा मोठ केला, त्याप्रमाणे आतां देसील हा योद्धा फान्सचे शङ्कुपासून संरक्षण करील असे सर्वांस वारू लागले ! नेपोलियनचा योग्य गौरव करण्यासाठीं त्याची पैरीस शहरापर्यंत मोठी मिरवणूक काढण्यांत आली ! नेपोलियनची ही मिरवणूक चालली असतां इजिसमध्ये नेपोलियनच्या सैन्याची नाकेबंदी झाली असल्यामुळे नेपोलियनला मोठ्या शिकस्तीनेच

आपल्या कांहीं अनुयायांसह फ्रान्समध्ये परत येण्यास सांपडले ही वार्ता देखील कोणास नव्हती !

परंतु आतां फ्रान्सविरुद्ध इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं युद्ध जाहीर केले असल्यामुळे सर्व राष्ट्रास नेपोलियनच आतां आपला त्राता आहे असे वाटल्यास नवल नव्हते ! नेपोलियनच्या शौर्याची सर्व राष्ट्रास सात्री पटलेली होती व आतां डिरेक्टरी मंडळांतील सभासदांमध्ये असलेली कूट पाहून नेपोलियनलाच सर्वजण आपला पुढारी समजूं लागले !

आपल्यावर सर्व राष्ट्राचा विश्वास आहे, व आपणास लोकांचे पाठवळ आहे हें कलून चुकल्यावर आपणास डिरेक्टरी मंडळ तत्काळ मोहून टाकतां येऊन सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेतां येईल असे नेपोलियनला साहिजिकच वाढू लागले ! आपला हेतु सिद्धीस नेण्याचा प्रयत्न करीत असतां, पांचशे सभासदांच्या कायदे करणाऱ्या सभासदांकडून त्यांस विरोध करण्यांत आला, परंतु नेपोलियनच्या मदतीस फेंच सैन्य तत्पर असल्यामुळे त्यास या कार्मी विशेष कांहींच अडथळा आला नाहीं. अशा रीतीने ९ नोव्हेंबर १७९९ मध्ये डिरेक्टरीची सत्ता संपुष्टांत आली !

कॉम्सलर राज्यपद्धति.

(१७९९—१८०४).

नेपोलियनने डिरेक्टरीची सत्ता उल्थून पाढल्यावर त्यास पाहिजे तशी फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेची घटना तयार करून त्यांमध्ये स्वतःस महत्वाची जागा घेतां येणे शक्य होते ! गेलीं दहा वर्षे फ्रान्स-मध्ये चाललेल्या बेबंदशाहीस कंटाळून पुनरपि केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था स्थापन झाल्यास लोकांस हवीच होती. ‘स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व’ हीं तच्चे प्रतिपादन करणाऱ्या कान्तिकारक मंडळीच्या जुलमी राज्यपद्धतीचा लोकांस तिटकारा वाढू लागला होता; व पुनरपि १४ व्या लुईप्रमाणे नेपोलियनने जरी आपली सत्ता अनियंत्रित व केंद्रीभूत केली तरी गेल्या दहा वर्षांतल्या बेबंदशाहीपेक्षां ती फार बरी असे सर्वांस वाढू.

लागले ! डिरेक्टरी उल्थून पाढत्यावर, पूर्वीच्या रोमन साम्राज्यांतील केंद्रीभूत ज्ञालेल्या पद्धतीचे फ्रान्समध्यें अनुकरण करावे, व कॉन्सल-लोकप्रतिनिधि—या नात्यानें सर्वत्र आपला दरारा बसवावा असें नेपो-लियनला वाढू लागले; व आपल्या कांही मित्रांचा सट्टा वेऊन फ्रान्स-मध्यें तसली राज्यपद्धति स्थापण्याचें त्यानें निश्चित केले. परंतु अशी केंद्रीभूत ज्ञालेली राज्यव्यवस्था स्थापन करतांना लोकनियंत्रित राज्य-पद्धतीस अजीबता फांटा देणे योग्य नव्हे असें वाटून कायदे करण्यासाठी ‘ट्रिब्यूनेट’ व ‘कायदे करणारे मंडळ’ अशा दोन सभा निर्माण करण्यात आल्या. परंतु या सभांस देण्यात आलेल्या अधिकारावरून या सभा केवळ दिसाऊच आहेत असा कोणीही तर्क केला असता ! कारण, ‘ट्रिब्यूनेट’ या सभेस आपल्या पुढे येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाबद्दल चर्चा करण्याचाच अधिकार असून मत देण्याचा अधिकार नव्हता, व त्यांच-प्रमाणे ‘कायदे करणारे मंडळ’ या सभेस आपल्यापुढे येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नावर चर्चा करण्याचा अधिकार नसून फक्त मत देण्याचाच अधिकार होता. अशा प्रकारे या दोन्ही सभांची सत्ता निरनिराळ्या मार्गांनी हिरावून घेतल्यामुळे या सभांचे कांहीच वजन पडणे शक्य नव्हते ! फ्रान्समधील अंमलवजावणीच्या खात्यावर या सभांची हुक्मत अशा रीतीने केवळ दिसाऊच असल्यामुळे नेपोलियनला, कॉन्सल (लोकांनी निवडलेला मुख्य अधिकारी) या पदाबद्दल बादशाहा हें पद सहज धारण करितां येण्या-सारसे होते !

परंतु सध्यां फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेपेक्षां इतर राष्ट्रांशी तोंड देणे फ्रान्सला जरूर होते. या नवीन होणाऱ्या युद्धाच्या प्रारंभीच रशियानें युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांतून आपले नांव काढून घेतल्यामुळे फ्रान्सला इटलीमध्ये नेपो-लियनची दुसरी स्वारी. आतां फक्त आस्ट्रिया व इंग्लंड यांच्याशीच मुद्दे करावयाचे होते. १७९६ च्या वेळच्या परिस्थितीची प्रमाणे सध्यांही फ्रान्सची परिस्थिति होती, तेली इटलीमध्यांचा आस्ट्रियावर जर्मनीत व इटलीत एकदम स्वारी करण्यात

चा त्यानें निश्चय केला. मोरो नांवाच्या प्रसिद्ध सेनापतीच्या हाताखाळीं वरेच सैन्य देऊन त्यास नेपोलियननें जर्मनीमध्ये असलेल्या आस्ट्रियाच्या मुळुसावर स्वारी करण्यासाठीं पाठविलें, व इटलीमधील आस्ट्रियाचें पुनरापि प्रस्थापित झालेले वर्चस्व नष्ट करण्यासाठीं तो. स्वतः इटलीच्या मोहिमेवर निघाला. आपल्या सैन्यानिशीं जोरानें चाल करून त्यानें अकस्मात् रीतीनें आस्ट्रियन सैन्याच्या पिढ्यांवर हड्डा करून शत्रूस सेंट बर्नार्डच्या चिंचोळ्या घाटामध्ये अडकावून ठेवलें. नंतर लागलीच मरेगो येथील लढाईत (१४ जून १८००) त्यानें आस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण पराभव करून इटलीवर आपले वर्चस्व बसविलें. या खेपेसही आस्ट्रियाचा राजा व पवित्र रोमन पातशाहीचा बादशहा २ रा फॅन्सीस यास फेंच सैन्याचें श्रेष्ठत्व कबूल करावें लागलें. ल्यूनेव्हीलच्या तहांत त्यानें कॅपो-

ल्यूनेव्हीलचा
तह—१८०१.

फोर्मीयोच्या तहांतील सर्व अटी कबूल करून न्हाईन नदीच्या पश्चिमेचा मुळुस फ्रान्सला दिला. या तहानें पुनरापि फ्रान्सचें इटलीवर वर्चस्व

स्थापले जाऊन ‘सिसल्पीन’ व ‘लिंगुरियन’ हीं दोन लोकसत्ताक संस्थाने फ्रान्सच्या हुक्मतीखालीं आलीं.

अशारीतीनें आस्ट्रियाचा पराभव केल्यावर फ्रान्सविरुद्ध स्थापन झालेल्या संघापैकीं एकटे इंग्लंड राष्ट्र कायतें फ्रान्सकदून पराभूत झालेले नव्हते. तेव्हां इंग्लंडसारख्या आरमारी राष्ट्रास पराभूत कर्से करावयाचें हा नेपोलियनपुढे मोठा प्रश्न होता ! फ्रान्सचें आरमार ही कामगिरी बजाविष्यास अगदीच असमर्थ होते, व पुनः इजिसमध्ये शिरून शत्रूस शहदेण्याचा प्रयत्न सिद्धीस जाणार नाहीं असें त्यास वाढू लागले ! तेव्हां इंग्लंडनंज पराभव करणें सध्यां शक्य नसल्यामुळे इंग्लंडरीं तह कसवा व आपली अंतर्स्थ सुधारणा करून राष्ट्रांतील अव्यवस्था दूर करावी

अमीन्सचा

तह १८०२.

असें वाढून 'एकमेकांचीं घेतलेलीं ठिकाणे परत मिळावीत' अशा अटीवर १८०२ मध्ये त्यानें अमीन्स येथें इंग्लंडशीं तह केला.

गेलीं दहा वर्षैं शत्रूशीं एकसारखी झुंज करावी लागल्यामुळे फान्सला स्वस्थता मिळाली नव्हती. परंतु आतां स्वस्थता मिळाल्यावर नेपोलियनला फान्सच्या अंतर्व्यवस्थेत पाहिजे त्या सुधारणा करून घेणे शक्य झाले. गेल्या दहा वारा वर्षीत फान्सच्या राज्यव्यवस्थेची व अंतर्व्यवस्थेची

फान्सच्या अंतर्व्यवस्थेत महत्त्वाच्या
सुधारणा.

घडी पार विस्कटून गेली असल्यानें राज्यकारभाराचा गाढा सुव्यवस्थित रीतीनें पुनः सुरु करण्याच्या कार्मीं मोठमोठ्या खंबीर मुत्सव्यांनीं देखील

हात टेंकले असते. फान्सच्या अंतर्व्यवस्थेत सुधारणा करणें म्हणजे फान्सच्या सर्व खात्यांचीच नवीन पायावर उभारणी करण्यासारखे होते. परंतु इतके अवघड काम होते, तरी देखील नेपोलियननें शांतपणे सर्व गोष्टींचा विचार करून ज्या सुधारणा अमलांत आणल्या त्यायोगे फान्सच्या राज्यकान्तीने विघडलेली घडी त्याने नीट बसविली.

पहिल्याप्रथम नेपोलियनने राज्यव्यवस्थेसंबंधी केलेल्या सुधारणांचा आपण विचार करू. गेल्या दहा वर्षीत फान्सच्या राज्यव्यवस्थेच्या कारभारांत सर्वत्र गोंधळ माजून राहिला होता. हा गोंधळ नाहीसा करून टाकण्यासाठी नेपोलियनने फान्सचे सारखे विभाग करून त्या प्रत्येकावर

केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था.

सुभेदार (प्रिफेक्ट) नेमले. या अधिकाऱ्यांची नेपोलियनकदून होत असून त्यांना आपल्या सुभायांच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधाने सर्व

प्रकारचे अधिकार देण्यांत आले होते. अशा प्रकारची केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था अमलांत येऊन फान्समधील गोंधळ जरी नाहीसा झाला. तरी त्यामुळे फैंच राज्यकान्तीने जनतेच्या मनांत उद्भूत झालेल्या स्वराज्याच्या कल्पना मात्र चेपून गेल्या ! परंतु यावेळीं फैंच जनतेसे स्वतः-

ज्याची नसली तरी सुराज्याची अवश्यकता असल्यामुळे नेपोलियनच्या या व्यवस्थेने त्यांना स्वस्थता मिळाली असें म्हणण्यास हरकत नाही! यानंतर नेपोलियनने फान्सला कॅथलीक चर्चेच्या अंमलाखाळी पुनरपि आणण्याचा निश्चय केला. गेल्या राज्यक्रांतीमुळे फान्समधील कॅथलीक चर्चाची सत्ता संपुष्टांत आली होती. चर्चाची सर्व मालमत्ता जस करून धर्माधिकाऱ्यांस सरकारने चर्चच्या व्यवस्थेसाठी ठेवण्यांत आलेले अंमलदार बनविले होते. फान्समध्ये पुनः रोमन कॅथलीक पंथाची स्थापना केल्यास आपणास फान्समधील बहुजनसमाजाचे पाठबळ मिळेल असें वाटून नेपोलियनने पोपशीं यासंबंधाने बोलणे लावून चर्चसंबंधीं सर्व व्यवस्था कायम केली. राज्यक्रान्तीच्या अमदारांत सरकारजस झालेली सर्व मालमत्ता सरकारच्या पूर्णपणे ताब्यांत आली व याबद्दल सरकार-कडून चर्चच्या व्यवस्थेसंबंधीं सर्व सर्व सोसण्यांत यावा असें ठरले. यांसेरीज धर्माधिकारी नेमण्याचा आधिकार मात्र नेपोलियनने आपल्या हांतीं ठेवला. अशाप्रकारे सर्वस्वी सरकारवर अवलंबून असलेली, परंतु नांवाला मात्र पोपशीं संबंध असलेली चर्चव्यवस्था पुनरपि फान्समध्ये स्थापन झाली!

परंतु वरील सर्व सुधारणांपेक्षां ज्यायोगे नेपोलियनचे नांव अजरामर राहील अशा महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे त्याने 'न्यायसात्यांत केलेली सुधारणा' व 'कोड नेपोलियन' या नांवाचे सर्व कायदे एके ठिकाणी व्यवस्थितीतीने संगृहीत केलेला ग्रंथ याच होत ! सर्व सात्यांपेक्षां न्याय-

कोड सात्यांत तर विलक्षण गोंधळ माजलेला होता; नेपोलियन. परंतु १८०४ मध्ये नेपोलियनने देशांतील सर्व ठिकाणाचे, व असंबद्ध असलेले कायदे एके ठिकाणी सुव्यवस्थित रीतीने 'कोड नेपोलियन' या ग्रंथांत संगृहीत करून न्यायसात्यांतील गोंधळ नाहींसा केला. रोमन पातशाहा जस्टीनियन (५२७-५६५) याच्या वेळेपासून अशाप्रकारे देशांतील सर्व कायदे एकत्र श्रद्धित करण्याचा प्रयत्न कोणीच केलेला नव्हता !

फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधीं वर सांगितलेल्या सुधारणा करून व त्या सुधारणांस योग्य फळे आलेली पाहून नेपोलियन थांबला असता तर त्यास फ्रान्सचे एक संघटित, सुव्यवस्थित व बलाढ्य राष्ट्र बनवितां आले असते. परंतु वर सांगितलेली अंतस्थ सुधारणा करून व त्याचीं फळे स्वस्थपणे चासीत वसणे नेपोलियनला आवडले नाहीं ! प्राचीनकाळीं अलेक्झांडर बादशाहाने केलेले पराक्रम आपणी करून सर्व पृथ्वी पादानेपोलियन 'बादशहा' असा किताब धारण करतो—२ डिसेंबर १८०४.

कांत करावी व रोमन पातशाहीचा पराक्रमी बादशहा जो ऑगस्टस त्याच्याप्रमाणे आपली कीर्ति दिगंत पसरावी अशी नेपोलियनची महत्वाकांक्षा होती ! १८०० मध्ये डिरेक्ट्रीची सत्ता उल्थून प्राढल्यावर त्याने 'कॉन्सल' अथवा 'लोकांनी निवडलेला मुख्य अधिकारी' असा किताब धारण करून आपल्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे केंद्रीभूत केलेली होतीं ! परंतु 'कॉन्सल' या किताबाने त्याचे समाधान होईना ! तेव्हां वस्तुतः पहातां तो नांवाने नसला तरी खरोखरीच फ्रान्सचा बादशहा होता, तरी आपल्या अंगावर असलेले कॉन्सल या पदवीचे पांघरूण काढून ठाकून १८०४ च्या मे माहिन्यांत त्याने फ्रेंचांचा बादशहा असा बहुमानदर्शक किताब धारण केला; व त्याच वर्षी डिसेंबर माहिन्यांत मोळ्या समारंभाने पॅरीस शहरी 'नोट्रोडेम' या चर्चमध्ये आपणास व आपली पत्नी जोसेफीन हिला मोळ्या थाटाने राज्याभिषेक करून घेतला ! अशा रीतीने गेली पांच वर्षे फ्रान्समध्ये नांवाला असलेली 'लोकसत्ताक राज्यपद्धति' नाहीशी होऊन आतां पुनरापि केंद्रीभूत झालेली 'राजसत्ता' प्रस्थापित झाली !

' फ्रेंच पातशाही.
(१८०४-१८१५)

फ्रान्समधील लोकसत्ताक राज्य नष्ट होऊन नेपोलियनच्या राज्याभिषेकाने तेथें राज्यसत्ता स्थापन झाल्यावर फ्रान्सवर अनु-

लंबून असणाऱ्या सर्व लोकसत्ताक राज्यांचेही अस्तित्व संपुष्टांत येऊन तेथे राजसत्ता स्थापन करण्यांत आली ! फ्रान्सच्या प्रयत्नानेहा निरनिराक्रया लोकसत्ताक राज्यांतील जनतेस स्वराज्याचे हक्क मिळाले होते, परंतु आतां खुद फ्रान्समधील लोकांनी जेव्हां राजसत्तेचे जू आपल्या मानेवर घेण्याचे कबूल केले, तेव्हां अर्थातच फ्रान्सवर अवलंबून असलेल्या व फ्रान्सच्या नमुन्याबरहुक्म निर्माण करण्यांत आलेल्या प्रजासत्ताक संस्थानांतील लोकांनी राजसत्तेचे जू आपल्या मानेवर घेण्यावांचून गत्यंतर नव्हते. नेपोलियनच्या आज्ञेने हॉलंडमध्ये स्थापण्यांत आलेले 'वेटेव्हियन लोक-सत्ताक राज्य' मोढण्यांत येऊन हॉलंडच्या गादीवर नेपोलियनचा भाऊ लुई बोनापार्ट यास बसविण्यांत आले. त्याचप्रमाणे इटलीमध्ये स्थापन झालेले 'सिसल्वीन' लोकसत्ताक राज्य मोडून टाकण्यांत आले व इटलीमध्ये राजसत्ता स्थापण्यांत येऊन नेपोलियनने १८०५ च्या मे महिन्यांत स्वतःस मिळन येथें राज्याभिषेक करून घेतला !

नेपोलियनने अशाप्रकारे लोकसत्ताक राज्ये मोडून तेथे आपल्या नातलगांस बसविण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हां त्याच्या हेतूवद्दल युरो-पियन राष्ट्रांच्या मुत्साधांस साहजिकच शंका येऊ लागली. जगांत शांतता रहावी असा नेपोलियनचा हेतु नसून सर्व जग पादाकांत करण्याचीच त्याची महत्वाकांक्षा आहे, व आपली महत्वाकांक्षा सफल होण्यासाठीं योग्य संधीचीच तो मार्गप्रतीक्षा करीत आहे अशी सर्वांस शंका येऊ लागली. १८०३ च्या सुमारास नेपोलियनने 'बोलांग' येथें इंग्लंडवर हड्डा करतां यावा म्हणून आरमार बांधण्यांस मुरुवात केलेली पाहून विटिश मुत्साधांनी नेपोलियनविरुद्ध ऑस्ट्रिया व रशिया या दोन राष्ट्रांशीं फ्रान्स-विरुद्ध संघ स्थापन करण्याविषयीं बोलणे लावले. नेपोलियनला या

फ्रान्सविरुद्ध युरो-पियन राष्ट्रांचा तिसरा संघ—१८०५.

गोष्टीची वार्ता लागतांच त्याने इंग्लंडवर आरमारी हड्डा करण्याचा विचार सोडून देऊन युरोपमधील इतर राष्ट्रांचा समाचार घेण्याचा निश्चय केला; व लागलीच त्याने मोराविह्या प्रांतावर स्वारी करून 'अस्ट्रेलिद्स' येथे ऑस्ट्रिया व रशिया यांच्या संयुक्त सैन्याच्या पराभव केला (ढिसें.

१८०५), व ऑस्ट्रियाचा राजा २ रा फॅन्सीस यास दांतीं तृण घेऊन तह करावयास लावले ! या प्रेसवर्गच्या तहानें आस्ट्रियास व्हेनीस प्रांतास मुकाबें लागले व तदनंतर तो प्रांत इटलीच्या राज्यास जोडण्यांत आला. तद्वतच ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांतील द्वॉल हा प्रांत बब्हेरियाच्या संस्थानिकास देण्यांत आला. याचेव्ही बब्हेरिया व वर्टेमर्ग हीं दोन दक्षिणेकडील जर्मन संस्थानें 'पवित्र रोमन पातशाहीपासून' अलग करण्यांत येऊन त्यांचीं स्वतंत्र राज्ये बनाविण्यांत आलीं. हीं दोन जर्मन संस्थानें स्वतंत्र झाल्यास जर्मनी-तील आस्ट्रिया व प्रशिया यांचे वाढलेले प्रस्थ कमी होईल असें वादून नेपोलियनने झाईन नदीच्या आसपास असलेल्या लहान लहान संस्थानांचा एक राष्ट्रीय संघ केला व त्या संघाचे स्वातंत्र्य रक्षण करण्याची स्वतःकडे हमी घेतली (१८०६) !

नेपोलियनच्या नेतृत्वाखालीं हा संघ स्थापन झाल्यावर अर्थातच जर्मनीच्या व 'पवित्र रोमन पातशाही'च्या घटनेत मोठी क्रान्ति झाली. दक्षिण व पश्चिम जर्मनींतील संस्थानांनी, पातशाहीपासून अलग असलेला आपला स्वतःचा संघ निर्माण करून फेंच नेपोलियनचे वर्चस्व कबूल

पवित्र रोमन
साम्राज्याचा
अस्त-१८०६.

कल्यावर आज हजार वर्षे सर्व जर्मनीवर हुक्मत चालविणाऱ्या 'पवित्र रोमन पातशाही'चे आस्तित्वच नष्ट झाल्यासारखे झाले ! रोमन साम्राज्याच्या निरनिराळ्या घटकावयवांनीं आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्याची वार्ता कानीं येतांच बादशहा २ रा फॅन्सीस याने 'पवित्र रोमन साम्राज्याचा बादशहा' हा नामधारी किताब टाकून देऊन 'आस्ट्रियाचा बादशहा' असा नवीनच अपरिचित किताब धारण केला !

नेपोलियनच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या संघामुळे प्रशियाच्या जर्मनीमधील वर्चस्वास बाध येऊन लागला. १७९६ सालीं झालेल्या बॅस्ट्रेच्या तहानंतर प्रशियाने आपल तटस्थ धोरण ठेवून फ्रान्सविरुद्ध स्थापन झालेल्या युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांत भाग घेतला नव्हता. परंतु आता नेपो-

लिंयनने रशिया व ऑस्ट्रिया या दोन बलांव्य राष्ट्रांचा पुरा मोड केला असल्यामुळे प्रशियाच्या तटरथपणाची कांहींच अवश्यकता नव्हती, व आतां युरोपियन राष्ट्रांचा पराभव झाल्यामुळे प्रशियाचे वर्चस्व कमी करण्याची ही उत्तम संधि आहे हें जाणून नेपोलियनने प्रशियाशीं युद्ध जाहीर केले (१८०६).

नेपोलियनने आतांपर्यंत केलेल्या मोहिमेपेक्षां १८०६ मधील मोहीम विशेष प्रसिद्ध आहे. एका महिन्याच्या आंत त्याने प्रशियन सैन्याचा 'येना'च्या लढाईत पराभव करून बर्लिन शहरांतून प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक वुइल्यम यास हाकून लावले, तेव्हां आपल्या कांहीं थोड्या सैन्यानिशीं फ्रेडरीक वुइल्यम रशियाच्या आश्रयास गेला. आतांपर्यंत नेपोलियनने सव मध्ययुरोपवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते; परंतु आतां रशियाचा बादशाह अलेक्झांडर (१८०१—१८२५) याने फ्रेडरीक वुइल्यमला आश्रय दिल्यामुळे रशियाचा समाचार घेण्यासाठी रशिया विरुद्ध मोहिम— नेपोलियनने रशियावर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. १८०७ मध्ये फ्रीडलंड या ठिकाणी रशियन सैन्यावर जय मिळविल्यावर रशियाचा बादशाह अलेक्झांडर तह करण्यास तयार झाला.

अलेक्झांडरला नेपोलियनबद्दल वराच आदर वाटत होता, व आतां फ्रीडलंडच्या लढाईत रशियन सैन्याचा पराभव झाल्यावर तहान्ची वाटाधाट करण्यासाठी जेव्हां दोन्ही बादशाहांची निमेन नदीमध्ये एका लहानशा बोटीमध्ये भेट झाली त्या वेळी नेपोलियनची तेजस्वी मूर्ति व लोकोत्तर बुद्धिमत्ता यांची छाप अलेक्झांडरवर सहाजिकच बसली ! या दोन बादशाहांच्या मुलाखतीच्या वेळी प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक वुइल्यमही हजर होता. त्यावेळी झालेल्या मुलाखतीचे पर्यवसान टिलसीटच्या तहामध्ये झाले. या तहान्वये रशियास फ्रान्सकडून आपला गमावलेला सर्व मुळूस परत

मिळून प्रशियास मात्र आपल्या अध्यां मुळखास मुकावें लागले. नेपोलियनने एत्वं व झाईन या दोन नवीनमधील नवीन मिळालेल्या मुलखाचें 'वेस्टफॅलीयाचें राज्य' असे एक नवीन-च राज्य निर्माण करून आपल्या 'जेरोमे' या भावास त्याचा राजा केले; व त्याचप्रमाणे प्रशियाच्या ताब्यांतील पोलंडच्या मिळालेल्या मुळखाचें वार्साचे एक संस्थान बनवून तें संस्काराच्या संस्थानिकाच्या ताब्यांत देऊन त्यास 'राजा' ही पदवी दिली. अशा रीतीने प्रशियाचें जर्मनीमधील वर्चस्व नाहींसे झाल्यानें तें राष्ट्र एखादा दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रतीच्या राष्ट्राच्या स्थितीप्रत आले !

टिलसीटच्या तहाने घडून आलेली मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नेपोनियन व अलेकझांडर यांच्यामधील स्नेहसंबंध ही होय ! नेपोलियनने पथिवी युरोपवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करावें व अलेकझांडरने पूर्व युरोपकडे आपले लक्ष पुरवावें असे या दोन बादशाहांमध्ये झालेल्या तहांत ठरून सर्व युरोपसंदावर यांचे पूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित होणार असे वाढू लागले.

अशाप्रकारे टिलसीटच्या तहाच्या वेळी नेपोलियन वैभवाच्या अन्युच्च शिखराप्रत पोहोचला असून त्याने सर्व युरोपवर आपले वर्चस्व स्थापले होते असे म्हणण्यास हरकत नाहीं ! तो आतां फान्सचा बादशाहा असून इटलीचे राज्यपद त्याने स्वतःकडेच घेतलेले होते; व याशिवाय झाईन नदीच्या आसपास असलेल्या जर्मन संस्थानांच्या संघाचे नेतृत्व त्याच्याकडेच असून स्वीझर्लंडचे हेलवेटिक लोकसत्ताक राज्य त्याच्याच हुक्मतीखाली होते ! यासेरीज हॉलंड, वेस्टफॅलिया, नेपल्स वैरे राज्यांवर त्याने आपल्या नातलगांस बसविले असल्यामुळे ती राज्येसी-

नेपोलियनचे
वर्चस्व.

अप्रत्यक्ष रीतीने त्याच्या अंमलाखाली होतीं. अशा रीतीने पश्चिम व मध्ययुरोपवर त्याचे वर्चस्व असून पूर्वेकडे आपले वर्चस्व स्थापणाऱ्या अलेक्झांडरशीं त्याचा स्नेहसंबंध होता. अशारीतीने जवळ जवळ सर्व युरोपवर त्याने आपले वर्चस्व स्थापले होते तरी नेपोलियनसारख्या महत्त्वाकांक्षी बादशाहाच्या मनांत अजून एक गोष्ट लागून राहिली होती; व ती गोष्ट म्हणजे इतके सर्व झाले तरी पश्चिमेकडील एका लहानशा बेटांतील राष्ट्रानं—इंग्लंडनं—आपले वर्चस्व कबूल केले नव्हते हीच होय !

इंग्लंडचा पराभव करून त्यास आपले वर्चस्व कबूल करावयास लावावें अशी नेपोलियनची बरेच दिवसांपासूनची महत्त्वाकांक्षा होती; व ती महत्त्वाकांक्षा साध्य करण्यासाठीं योग्य संघि मिळण्याची तो मार्ग-
नेपोलियनची प्रतीक्षा करीत होता. अमीन्सच्या तहानंतर एका
महत्त्वाकांक्षा. वर्षानंतर इंग्लंड व फ्रान्स यांमध्ये वैमनस्य उपस्थित
झाले; व आंकटोवर १८०५ मध्ये नेपोलियन व्हिएन्ना-

कडे कूच करीत असतां नेल्सनने ट्रॅफलगारजवळ फ्रान्स व स्पेन या संयुक्त आरमाराचा पराभव केला होता. या ठिकाणी ब्रिटिश आरमारास जय संपादन करून दिल्यावर नेल्सन मरण पावला. फ्रान्स व स्पेन या संयुक्त आरमाराचा पराभव झाल्यावर इंग्लंडशीं समुद्रावर हुंज करण्यास कोणतेच आरमार धजावत नसे. आज व्हिएन्ना तर उद्यां सेंटपीटर्सबर्ग अशा रीतीने नेपोलियन आपल्या फौजेनिशीं कूच करीत असल्यामुळे सर्व लोक नेपोलियनला घाबळन जात; तरी नेपोलियनची हुक्मत जमिनीवरच चालत असल्यानं ती उत्तर समुद्राच्या किनाऱ्यावर येतांक्षणीं थबके. समुद्रावर इंग्लंडच्या आरमाराशीं टक्कर देण्यास फ्रान्सचे आरमार अगदीच असमर्थ होते. तेव्हां इंग्लंडसारख्या समुद्रवेष्टित

छोक्या राष्ट्रास जेरीस आणण्यासाठीं काय करावें हें त्यास समजेना !

इंग्लंडचा व्यापार-
विषयक कोंडमारा
करण्याचा प्रयत्न.

इंग्लंडचे समुद्रावरील वर्चस्व व्यापारावर व त्या
व्यापारानें पोसलेल्या आरमारावर अवलंबून आहे,
तेव्हां इंग्लंडचा परदेशांशीं असलेला व्यापारच बंद

ठेवण्याचा आपण प्रयत्न केला तर इंग्लंडचे समुद्रा-

वरील वर्चस्व नष्ट होईल या समजुतीनें त्यानें इंग्लंडचा व्यापारविषयक
बाबतीत कोंडमारा करण्याचा बेत केला ! १८०६ मध्यें नेपोलियन
बर्लिन शहरीं असतांना इंग्लिश माल फ्रेंच किंवा फ्रान्सच्या हुकमतीखालीं
असलेल्या कोणत्याही राष्ट्रांतील बंदरामध्यें न येऊ देण्याविषयीं व कोणे
सांपडल्यास तो जप्त करून टाकण्याविषयीं त्यानें फर्मान सोडले. यानंतर
टिलसीट येथें रशियाचा बादशाहा अलेकझांडर याच्या संमतीनें युरोपमधील
प्रत्येक राष्ट्रानें आपल्या फर्मानाप्रमाणे चालून इंग्लंडचा व्यापारविषयक
कोंडमारा करण्यांत यावा असें ठरविले. नेपोलियनच्या या फर्मानास
‘ जशास तसें ’ या न्यायानें प्रत्युत्तर देण्यासाठीं युरोपच्या सर्व बंदरांवर

नेपोलियनला इंग्लंडचे प्रत्युत्तर.

नाकेबंदी करून बाहेरून युरोपियन राष्ट्रांस कोण-
ताच माल जाऊ यावयाच्वा नाहीं असें इंग्लंडनें
ठरविले ! समुद्रावर इंग्लंडचे वर्चस्व असल्या-
मुळ अर्थातच इंग्लंडला युरोपची नाकेबंदी करितां येऊन नेपोलियनचे
फर्मान मात्र त्याच्या स्वतःच्याच गळव्यांत आले !

इंग्लंडशीं व्यापार करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठीं नेपोलियननें
सौडलेल्या फर्मानापासून त्याच्या सत्तेस उत्तरती कळा लागली असें म्हण-
ण्यास हरकत नाहीं. नेपोलियनच्या फर्मानामुळे युरोपचा पर-
राष्ट्रांशीं असलेला व्यापार इंग्लंडच्या नाकेबंदीनें थांबला व
सर्वत्र दुष्काळ पडण्याची चिन्हे दिसूं लागलीं. सर्व लोक हवाल-

दील झाले. अशी युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्राची स्थिति झाल्यामुळे या सर्व-
नेपोलियनच्या कर्माना-
मुळे त्याच्या सत्तेस
उतरती कठा
लागते.

अनर्थपरंपरेचा उत्पादक जो नेपोलियन त्याच्या-
विरुद्ध प्रत्येक राष्ट्र मनांतल्या मनांत जळ-
फक्कूं लागले. प्रत्येक राष्ट्राच्या मनांत नेपोलि-
यनची सत्ता उल्थून पाढण्याचा विचार एक-
समयावच्छेदेकरून आला तर त्याच्याशीं टक्रर
देण्याचें सामर्थ्य नेपोलियनच्या अंगीं नव्हते.

नेपोलियनच्या कर्मानाविरुद्ध आपली नाखुषी दाखाविण्याचें धारिष्ठ
पहिल्याप्रथम छोऱ्या पोर्टुगालनें केले. नेपोलियनला ही वार्ता समजतांच
पोर्टुगीज बंदरें आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं त्यानें पोर्टुगालमध्ये सैन्य
रवाना केले. या सैन्याशीं टक्रर देण्याचें सामर्थ्य लहानशा पोर्टुगालमध्ये
नसत्यानें पोर्टुगालच्या राजानें ब्राकीलिंगडे पळ काढला.

पोर्टुगाल नंतर स्पेन देशाही पूर्णपणे आपल्या हुक्मतीखालीं
आणावा असें नेपोलियनला वारूं लागले. फ्रान्स व स्पेन या दोन देशांचे
संबंध १७९५ पासून विशेष सलोख्याचे होते. स्पेनचा राजा चार्लस यानें
नेपोलियनशीं सख्य संपादन केले असून, नेल्सनच्या विरुद्ध ट्रॅफल्गार
येथें लढण्यासाठीं आपले आरमारही त्यानें फ्रान्सच्या ताब्यांत दिले होते;
व त्या लढाईत त्याच्या आरमाराचा विघ्वंस झाला. अशा रीतीनें स्पेननें
स्वतःचे नुकसान करूनही फ्रान्सला मदत केली होती, तरी देखील स्पेनचे
राज्य पूर्णपणे आपल्या हुक्मतीखालीं आणण्याचा विचार नेपोलियननें
सोडला नाहीं. १८०८ च्या सुमारास स्पेनचा राजा व राजपुत्र यांच्यामध्ये
चाललेल्या कलहाचा फायदा घेऊन त्या कलहाचा योग्य निकाल लाव-
ण्यासाठीं त्यानें त्या पितापुत्रांस फ्रान्समध्ये बोलाविले; व तेथें आल्यावर
त्या दोघांनाही स्पेनच्या गादीवरील आपला हक्क सोडण्यास लावले.
अशा रीतीनें स्पेनचे राज्य बळकावून त्यावर आपला भाऊ जोसेफ यास
बसविले व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला नेपल्स हा प्रांत आपल्या
मेव्हण्याच्या ताब्यांत दिला !

नेपोलियनची ही अन्यायाची व जुलमाची कृति पाहून नेपोलियन-विसूद्ध सर्व स्पेन राष्ट्रास तिटकारा वाटूं लागला. स्पेनमधील स्वदेशाभिमानी शूर वीरांस अर्थातच नेपोलियनच्या या अरेरावीच्या कृत्याची चीड येऊन त्यांनी गनिमी काव्याच्या पद्धतीने फेंच सैन्याचा पुरा मोड करून आपल्या मानेवरील फेंच सत्तेचे जूं द्वागारून देण्याचे ठरविले ! अशाप्रकारे १८०८ च्या मे महिन्याच्या सुमारास नेपोलियनवर चोहोंकदून अनर्थपरंपरा कोसळूं लागली व या अनर्थपरंपरेस आणखी भर घालण्यासाठीच कीं काय इंग्लंडने या वेळीं स्पेनला मदत करण्याचे ठरविले. फान्सशीं समुद्रावर टक्र याची असा इंग्लंडचा विचार होता, परंतु फान्सच्या आरमाराच्या कमळवतपणा-मुळे इंग्लंडशीं समुद्रावर दोन हात करण्याचे नेपोलियनला घाडस झाले नाहीं. तेव्हां आतां जमिनीवरच नेपोलियनशीं युद्धप्रसंग करण्याचा इंग्लिश सैन्याने विचार केला. १८०८ च्या मे महिन्यांत पोर्टुगाल व स्पेन या दोन राष्ट्रांस मदत करण्यासाठी इंग्लंडदून सैन्य रवाना करण्यांत आले. फान्सविसूद्ध अशारीतीने युरोपियन राष्ट्रे एकामागून एक उठत असल्यामुळे यावेळीं नेपोलियनला राशीयाच्या स्नेहसंबंधाची फारच अवश्यकता होती; म्हणून त्याने १८०८ आकटोबरमध्ये अलेक्झांडरची भेट घेतली व राशीयाकदून आपणास घोका येणार नाही अशी तजवीज करून घेतल्यावर तो स्वतः स्पेनच्या मोहिमेवर निघाला. त्याने लागलीच स्पैनिश सैन्यास दौँगराळ मुलखांत हांकून लावून इंग्लिश सैन्यास स्पेनच्या बाहेर पळ काढण्यास लावले; व तो स्पेनमधून फान्सकडे जाण्यासाठी निघाला. नेपोलियन स्पेनमधून गेला नाही तोंच स्पैनिश सैन्य जमाव करून दन्यासोन्यांतून व दौँगरासाली उतरले; व इंग्लिश सैन्यही स्पेनच्या किनाऱ्यावर दास्तल झाले. स्पैनिश सैन्याचा पुरा मोड झाला नसून ते पुनः युद्ध करण्यास तत्पर झाले आहे ही बातमी ऐकतांच त्याची तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पेहळेचली पण नेपोलियनला यावेळीं औस्ट्रियाकडील मोहिमेवर स्वतः जाख-च्याचे असल्यामुळे त्याने दुसऱ्या एका सेनापतीच्या इतासाठी

चरेच सैन्य देऊन त्यास स्पेनमध्ये रवाना केले. यावेळी इंग्लिश सैन्याचें आधिपत्य 'डूक ऑफ वेलिंगटन' या नांवाजलेत्या सेनापतीस देण्यांत आले असून त्यानें तर फ्रान्सचा पिच्छा पुराविण्याचाच विडा उचलला होता. स्पेनमध्ये नेपोलियनविरुद्ध व सर्व युरोपियन राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य हरण करून त्यांना गुलाम बनवून टाकण्याच्या त्याच्या महत्त्वाकांक्षेविरुद्ध स्पॅनिश लोक मोठ्या शौर्यानें बंड करीत आहेत, ही वार्ता इतर युरोपियन राष्ट्रांस समजतांच त्यांच्या मनांतही नेपोलियन-विरुद्ध बंड करण्याची सूर्ति झाली, व हलके हलके युरोपांतील प्रत्येक राष्ट्र योग्य संघि मिळण्याची मार्गप्रतीक्षा करू लागले. नेपोलियन स्पेनच्या

मोहिमेत गुंतला आहे, ही संघि पहातांच १८०८ च्या सुमारास बंड करण्याची ऑस्ट्रियानें तयारी चाल-विली. ही वार्ता नेपोलियनला मिळाल्यामुळे स्पॅनिश व इंग्लिश सैन्याचा पुरा मोड करण्यापूर्वीच त्यास आपल्या फौजेनिशीं ऑस्ट्रियाकडे कूच करावें लागले.

१८०९ च्या सुमारास स्पॅनिश व इंग्लिश सैन्याने फेंच सैन्यास जेरीस आणले आहे असे समजतांच नेपोलियनविरुद्ध जर्मनी-मधील सर्व संस्थानांस प्रवृत्त करण्याचा आस्ट्रियानें प्रयत्न केला; परंतु त्या वेळी आस्ट्रियाच्या प्रयत्नास यश आले नाही. आस्ट्रियास इतर जर्मन संस्थानांकडून मदत न मिळाल्यामुळे नेपोलियनने सहज रीतीने आस्ट्रियाचा वँगामच्या लढाईत मोड करून त्यास चवथ्यांदां तह करावयास भाग पाढले. व्हिएन्ना येथील तहाने आस्ट्रियास आणखी आपल्या कांहीं मुलसास मुकावे लागले. नेपोलियनला या वेळी आस्ट्रियाचा सर्वच प्रांत आपल्यास जोडून आस्ट्रियाचें राज्याच मोडून टाकतां आले असते, परंतु त्यावेळच्या एकंदर राजकीय परिस्थितीवरून दृबळ्या काळेल्या आस्ट्रियास जिरवत ठेवणेच नेपोलियनला इष्ट वाढले.

नेपोलियनने आस्ट्रियाचे राज्य कां सालसा केले नाहीं हें नीट समजप्यास आपणास रशियाकडे नजर टाकली पाहिजे. टिलसीटच्या तहाने पश्चिमयुरोपवर आपले वर्चस्व स्थापावें असें ठरल्याने अर्थातच त्या दिशेकडे अलेक्झांडरच्या महत्वाकांक्षेस कांहींच वाव नव्हता ! व त्यानंतर अलेक्झांडरच्या संमतीने सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या बंदरांतून इंग्लिश मालास बहिष्कार घालण्याचें ठरविल्यामुळे रशियास फारच अडचण सोसावी लागली. याशिवाय अलेक्झांडर याने रशियन राजकन्येबद्दल नेपोलियनच्या मागणीस अनुमोदन दिले होते, परंतु त्याप्रमाणे कांहींच करण्याचा अलेक्झांडरचा विचार नाहीं हें पाहून नेपोलियनला अलेक्झांडरचा राग आला. रशियाचा बादशाहा आपला शत्रु होऊन आपणां दोघांमध्ये वैमनस्य आल्यास त्यास आस्ट्रि-

अलेक्झांडर व नेपो-
लियन यांच्यामध्ये
वितुष्ट येते.

याच्या मदतीची फारच आवश्यकता वाटत होती. तेव्हां आस्ट्रियाचे राज्य जरी त्यास पूर्णपणे नाम-

शेष करितां आले असते तरी नेपोलियनने तसें कांहींच न करितां आस्ट्रियाशीं सख्य संपादन केले व आस्ट्रियाच्या राजाची मुली 'मेरिया लुईसी' हिला मागणी घातली ! १८१० मध्ये नेपोलियनने आपल्या पहिल्या पंलीस—जेसेफानला—आपल्या राजीपदावरून काढून प्रसिद्ध हॅप्सबर्ग घराण्यांतील राजकन्येशी—मेरिया लुईसी—मोठ्याआठांने विवाह केला.

अलेक्झांडर व नेपोलियन यांच्यामधील वितुष्ट हलके हलके वाढत मेरें व १८१० च्या सुमारास या दोन बादशाहांमध्ये मोठा खटका उढप्याचीं चिन्हे दिसू लागलीं. ऑल्डेनबर्गी या संस्थानांतील राजा अलेक्झांडरचा जवळचा आप असून त्याचे राज्य नेपोलियनने सालसा केले व

नेपोलियनची राशी-
बांतील मोहम्मी—
१८१२.

पश्चिम गॅलिशिया हा प्रांत सालसा करून तो प्रांत वार्साच्या संस्थानिकास दिलेला पाहून अलेक्झांडर चवताळला ! ३१ डिसेंबर १८१० मध्ये

त्याने एक जाहीरनामा काढून नेपोलियनच्या उर्फादिस्त ओष्ठें धोरण जाहीर केले. झारने काढलेला जाहीस्तामा

पाहून नेपोलियनला अर्थातच राग आला व त्याने १८१२ च्या सुमारास आपले सैन्य जमा करून रशियाची सोड मोहण्याच्या इरायाने त्याने स्वतः रशियाच्या मोहिमेचे आधिपत्य घेतले. योवर्दी नेपोलियन-जवळ पांच लाख सैन्य असून त्यांमध्ये नेपोलियनच्या विस्तृत साम्राज्यां-तील प्रत्येक राष्ट्राचे लोक होते ! या अवाढव्य सैन्याच्या मदतीनं नेपोलियनला पहिल्याप्रथम एकसारखे जय मिळत गेले; व सध्येवर महिन्यांत तर नेपोलियनने रशियाची राजधानी जें मास्को शहर तें काबीज करण्याचा घाट घातला !

आपणास रशियाचा पूर्ण पराभव करितां येऊन झार अलेक्झांडर यास दांतीं तृण घेऊन शरण येण्यास लावतां येईल अशी नेपोलियनची

कल्पना होती ! रशियन लोकांकडून आपणास आपल्या महत्त्वाकांक्षेत अडथळा यावयाचा नाही असें त्यास वाटत होते. परंतु स्पेनप्रमाणे रशियां-तील लोकही जिवावर उदार होऊन लढण्यास तत्पर होते. नेपोलियन आपल्या सैन्यानिशीं मास्को शहरानजीक आला नाही तोंच माघार घेणाऱ्या रशियन सैन्याने पूर्वी ठरल्याप्रमाणे त्या शहरास आग लावून तें पार उघ्वस्त करून टाकले ! मास्को शहर हातांतून जाणे म्हणजे फैंच सैन्याने लढाईत पूर्ण पराभव झाला असें कबूल करण्यासारखेच होय ! त्यावेळेस भर हिंवाळा असल्यामुळे मास्कोखेरीज फैंच सैन्यास विश्रांति घेण्यासारखे दुसरे स्थळच नव्हते; व आतां तर रशियन सैन्याने त्या शहरास आग लावून दिली असल्यामुळे फैंच सैन्याने आतां हिंवाळ्यासाठीं आश्रयास कोठे जावयाचे हा नेपोलियनपुढे प्रश्न पडला ! तेव्हां आतां परत फिरल्या-खेरीज गत्यंतरच नाही हें जाणून परत फिरण्यावड्यल नाइलाजास्तव त्याने आपल्या सैन्यास हुक्म दिला. भर हिंवाळ्यांत पुढे जातां येणे शक्य नसल्यामुळे परत फिरण्याचा पांच लाख सैन्याचे काय हाळ झाले असतील.

मास्को शहरास
आग.

तील लोकही जिवावर उदार होऊन लढण्यास तत्पर होते. नेपोलियन आपल्या सैन्यानिशीं मास्को शहरानजीक आला नाही तोंच माघार घेणाऱ्या रशियन सैन्याने पूर्वी ठरल्याप्रमाणे त्या शहरास आग लावून तें पार उघ्वस्त करून टाकले ! मास्को शहर हातांतून जाणे म्हणजे फैंच सैन्याने लढाईत पूर्ण पराभव झाला असें कबूल करण्यासारखेच होय ! त्यावेळेस भर हिंवाळा असल्यामुळे मास्कोखेरीज फैंच सैन्यास विश्रांति घेण्यासारखे दुसरे स्थळच नव्हते; व आतां तर रशियन सैन्याने त्या शहरास आग लावून दिली असल्यामुळे फैंच सैन्याने आतां हिंवाळ्यासाठीं आश्रयास कोठे जावयाचे हा नेपोलियनपुढे प्रश्न पडला ! तेव्हां आतां परत फिरल्या-खेरीज गत्यंतरच नाही हें जाणून परत फिरण्यावड्यल नाइलाजास्तव त्याने आपल्या सैन्यास हुक्म दिला. भर हिंवाळ्यांत पुढे जातां येणे शक्य नसल्यामुळे परत फिरण्याचा पांच लाख सैन्याचे काय हाळ झाले असतील.

हें वर्णन करतां येणे शक्य नाहीं ! जिकडे तिकडे बर्फाचे पर्वतप्राय डोंगर नेपोलियनच्या सैन्याचे असून त्यांमधून जातांना कित्येक फ्रेंच सैनिक हाळ. मृत्युमुखीं पडत ! वाटें या अवाढव्य फ्रेंच सैन्यास अन्नसामुग्गी मिळण्याची पंचाईत पडत

असल्यानें आपली भूक शमविण्यासाठी थोड्याच्या मांसावर देखील रहाण्याची त्यांच्यावर पावी आली ! अशारीतीने मोठ्या कष्टानें हें अवाढव्य सैन्य दरकूच दरमजल करीत चालले असतां अडीअडचणीच्या ठिकाणीं ‘कोझऱ्ह’ लोकांच्या लहान लहान टोळ्या त्यावर हड्डा करून त्यास त्रास देत ! अशा प्रकारे फ्रेंच सैन्य मोठ्या कष्टानें परत येत असतां खुद फ्रान्समध्ये वराच गेंधळ माजला आहे अशी बातमी समजतांच नेपोलियन ५ डिसेंबर रोजीं आपले सैन्य मागे ठेऊन आपल्या थोड्या अनुयायांसह फ्रान्समध्ये दाखल झाला. यानंतर कांहीं दिवसांनीं मोठ्या जथ्यत तयारी-निशीं गेलेल्या पांच लाख सैन्याचा थोडासा अवशेष परत फ्रान्सला येऊन ठेपला !

रशीयावरील मोहिमेंत नेपोलियनच्या अवाढव्य सैन्याचा विनाश झालेला पाहून इतर युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सदी व देशाभिमानी लोक आपल्या राष्ट्रांतील लोकांस नेपोलियन विरुद्ध उत्युक्त करू लागले. आपले

स्वातंत्र्य परत मिळविण्याची हीच संधि आहे, व नेपोलियनविरुद्ध ही संधि गमविल्यास आपल्या मानेवरील परकी-सर्व युरोपियन राष्ट्रे यांच्या दास्यत्वाचे जू कायमचेंच बसणार, तेव्हां उठतात.

आतां राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या राष्ट्रासाठी, आपल्या स्वातंत्र्यासाठी, परकीय सत्तेच्या मगरमिठींतून आपली सुटक, करून घेण्यास तत्पर झाले पाहिजे अशा प्रकारची मर्ते प्रत्येक युरोपियन राष्ट्रांतील देशभक्त आपल्या देशाबांधवांस प्रतिपादन करू लागले. अशा रीतीने नेपोलियनची सत्ता उल्थून पाढण्याचा प्रत्येक राष्ट्र विचार करीत असतां नेपोलियनविरुद्ध चव्वळ करण्यामध्ये प्रशियानें पुढाकार घेतला.

टिलसीटच्या तहानें प्रशियाच्या सत्तेचा पुरा झास होऊन त्याची दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रतीच्या एसाड्या बारबया संस्थानाप्रमाणे स्थिति झालेली होती; परंतु त्या तसल्या स्थितींतूनही आपण पुनः पूर्वस्थितीप्रत येऊन जर्मनीमध्यें आपले वर्चस्व प्रस्थापित करू अशी आशा प्रशियामधील मुत्सद्यांनी सोडून दिलेली नव्हती! येनाच्या लढाईत नेपोलियनकडून प्रशियन सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर स्टाईन, हार्डेनर्ग वगैरे देशभक्तांनी प्रशियाच्या दुर्बळ राजाच्या मंत्रिमंडळांत आपला शिरकाव करून घेतला. मंत्रिमंडळांत हे नवीन देशभक्त मुत्सद्यी आल्यावर त्यांनी प्रशियांतील गुलामगिरी मोडून टाकली व कवाईत करून शिकविलेले राष्ट्रीय सैन्य निर्माण केले. प्रशियामध्यें अशा प्रकारच्या राष्ट्रीय सुधारणा चालल्या असतां, जेव्हां नेपोलियनस्या अवाढव्य सैन्याचा रशियाच्या वर्फाळ प्रदेशांत नाश झाल्याची बातमी प्रशियाच्या मुत्सद्यांस लागली, तेव्हां त्यांच्या आनंदास सीमाच राहिली नाहीं! नेपोलियनवर सूड घेण्याची हीच योग्य संधि आहे असें प्रशियांतील प्रत्येक माणसास वाढू लागले; व सूड उगविण्यास रशियाच्या झारची मदत अत्यावश्यक आहे असें वाटून १८१३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत प्रशिया व रशिया यांच्यामध्यें तह होऊन लागलीच मार्च महिन्यांत फ्रान्सशीं युद्ध पुकारण्यांत आले.

१८१२ सालच्या मोहिमेचा असा कष्टप्रद शेवट झालेला पाहून दुसऱ्या कोणत्याही माणसांचे अंतःकरण निराशमय झाले असते, परंतु नेपोलियनची कांहीं तशी स्थिति झाली नाहीं! निराशा हा शब्द॒च जणूंकाय त्यास माहीत नव्हता! प्रशिया व रशिया या दोन राष्ट्रांनी आपल्या विरुद्ध तह केला आहे अशी बातमी त्यास समजतांच त्यानें हरप्रथल करून सैन्य जमा केले; व १८१३ च्या एप्रिल महिन्यांत आपल्या या नवीन सैन्यानिशीं प्रशिया व रशिया यांचा समाचार घेण्याच्या उद्देशानें तो जर्मनीच्या मध्यभागी येऊन दाखल झाला. ता.३ मे रोजी 'लटझेन'

येथे व २० मे रोजीं 'बॅटझेन' येथे त्यास प्रशियन सैन्याचा पराभव करितां आला तरी पूर्वीं येना व फीडलँड या ठिकाणीं मिळविलेल्या जयाच्या मानानें वरील लढायांचे महत्त्व कमीच ठरेल ! कारण नेपोलियनला जरी वरील दोन्हीं ठिकाणीं जय मिळाला होता तरी त्याला शत्रूचा पुरता मोडन करतां आल्यामुळे, पराभवानंतरही प्रशियन सैन्य नीट व्यवस्थेने सॅयलेशिया प्रांतांत येऊन दाखल झाले.

या वेळीं रशिया व प्रशिया या संयुक्त सैन्यांचे व नेपोलियनच्या सैन्यांचे बल बहुतेक सारखे असल्यामुळे आस्ट्रिया ज्या वाजूला जाऊन मिळेल त्या पक्षास तात्काळ जय मिळेल असें दिसू लागले ! आस्ट्रियाने आपणास मदत करावी म्हणून दोन्ही पक्ष आपापल्याकडून पराकाष्ठा करीत होते. त्यावेळीं आस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान प्रस्त्रयात मुत्सद्धी मेटर्निच याचा युद्ध न करतां दोन्ही पक्षांमध्ये तह घडवून आण-प्याचा विचार होता; परंतु त्याने सुचविलेल्या तहाच्या कांहीं कलमांचा नेपोलियनने धिकार केल्यामुळे मेटर्निचने प्रशिया व रशिया

लिपझीकची लढाई-
आक्टोबर १८१३.

यांचाच पक्ष स्विकारप्यांचे ठरविले. आस्ट्रिया आपल्या पक्षास मिळाल्यावर अर्थातच प्रशिया व रशिया या दोन राष्ट्रांस जोर आला; व रशियन, प्रशियन व आस्ट्रियन सैन्यांने नेपोलियनला चोहों वाजूनीं घेरून टाकण्याचे ठरविले ! नेपोलियनच्या दीड लाख फौजेस शत्रूच्या अडीच लाख सैन्याशीं टक्रर घ्यावयाची होती ! ता. १६ आक्टोबरपासून तीन दिवसपर्यंत लिपझीक या शहरानंजीक दोन्ही सैन्यांची निकराची लढाई होऊन त्यांत नेपोलियनचा पुरा मोड झाल्याने त्यास आपल्या थोड्या सैन्यानिशीं न्हाइन नदीच्या पठीकडे पळ काढल्यावांचून गत्यंतरच नव्हते ! लिपझीकच्या लढाईत नेपोलियनचा मोड झाल्यामुळे जर्मनीवरील त्यांचे वर्चस्व नष्ट झाले इतकेच नव्हे तर आतां

खुद फ्रान्स देशाचे तरी त्यास संरक्षण करतां येते कीं नाहीं अशीही शंका वाटूं लागली !

नोवेंबरच्या ९ व्या तारखेस फँकफोर्ट येथे संयुक्त राष्ट्रांनी नेपोलियनशीं तहाचे बोलणे लावले. या तहामध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी मौठ्या उदारतेने फ्रान्सच्या पूर्वीपार असलेल्या चतुर्सीमा कबूल केल्या होत्या.

संयुक्त राष्ट्रांकडून भालेची तहाची सूचना नेपोलियन फेटाळून लावतो. उत्तरेकडे व्हाइन नदी, पूर्वेकडे आल्प्स पर्वत व दक्षिणेकडे पिरनीज पर्वत वगैरे फ्रान्सच्या सीमा असाव्यात असें त्यांनी बोलणे लावले. परंतु नेपोलियनसारख्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषास आपला पराभव

झाला होता तरी संयुक्त राष्ट्रांनी आपल्या राष्ट्राच्या अशा सीमा सुचविणे न आवडून त्याने त्या सूचना फेटाळून लावल्या ! तेव्हां आतां दुसरा कांहीं इलाज नाहीं हें पाहतांच फ्रान्सवर स्वारी करून नेपोलियनला पदच्युत करण्याचे संयुक्त राष्ट्रांनी ठरविले. इतके झाले तरी नेपोलियनने आपला धीर सच्चूं दिला नाहीं. आपल्याकडून सैन्याची जथ्यत तयारी रास्तण्याचा त्याने प्रयत्न केला; परंतु संयुक्त सैन्य अवाढव्य असल्यामुळे नेपोलियनच्या सैन्याचे कांहींच चालले नाहीं. ता. ३१ मार्च रोजीं उत्तरेकडून संयुक्त सैन्य पॅरिसच्या तटाजवळ येऊन दाखल झाले व फैंच सेनापति सूल्ट याचा स्पेनमध्ये पराभव झाल्याने लॉर्ड वेलिंगटन आपल्या सैन्यानिशीं दक्षिणेकडून पॅरीस शहरानजीक येत होता. अशा प्रकारे आपल्या सर्व सैन्याचा मोड झाला आहे व शत्रुसैन्य पॅरिसच्या तटाजवळ आले असून त्यास प्रतिबंध करण्यास आपण असमर्थ आहेत हें

नेपोलियन राज्यपद सौडतो—६ एप्रिल १८१४. रोजीं नेपोलियनने आपण राज्यपद सौडले असल्याचे जाहीर केले ! लोंगर्लीच संयुक्त लैन्याने नेपोलियनला कैद करून

एल्बा बेटांत ठेवण्याचे ठरविले; व नंतर फ्रान्सची काय व्यवस्था करावयाची याविष्यर्थी संयुक्त राष्ट्रांतील मुत्सदी विचार करूं

लागले. फ्रान्सच्या गादीवर पूर्वीच्या बोरबोन लुईस, १८ वा लुई म्हणून बसविण्यांत येऊन १७९२ मध्ये फ्रान्सच्या पॅरिसिचा तह १८१४. वर्चस्वासाळीं असलेला सर्व मुलुख त्याच्या ताब्यांत देण्यांत आला.

गेल्या वीस वर्षांत युरोपमध्ये चाललेल्या धुमश्वकीने विस्वाळित झालेल्या युरोपियन राष्ट्रांची पुनरापि व्यवस्थित रीतीने कशी मांडणी करावयाची याचा विचार करण्यासाठी व्हिएन्ना शहरी सर्व युरोपियन राष्ट्रांची परिषद भरली होती ! या महत्वाच्या बैठकीसाठीं युरोपमधील सर्व प्रमुख राष्ट्रांतील मुत्सदी आपापल्या राष्ट्रांच्या वतीने हजर होते ! अशाप्रकारे युरोपची नवी मांडणी कशी करावयाची यावळून या परिषदेमध्ये वाटाघाट सुरु असतां, नेपोलियन एल्बा बेटांतून निस्टून फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर उतरला असल्याची अनपेक्षित बातमी या परिषदेपुढे येऊन थडकली !

एल्बा बेटांतून निस्टूल्यावर पुनः एकदां संयुक्त राष्ट्रांशीं निकराची टक्कर देण्याचा नेपोलियनचा विचार होता. फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर नेपोलियन दाखल झाला आहे हे पाहतांच त्याचे पूर्वीचे जीवावर उदार होऊन लढणारे कितीतरी सैनिक त्यास येऊन मिळाले. नेपोलियनला पकडून आणण्या साठी १८ व्या लुईने पाठविलेला मार्शल ने ह्या सरदाराच्या डोळ्यांत नेपोलियनची तेजस्वी मूर्ति पाहतांच आनंदाश्रु आले, व त्यास आपण कोणत्या कामासाठीं येथे आलों आहोत याची पार विस्मृति पडून, तो नेपोलियनपुढे हात जोडून उभा राहिला ! नेपोलियनने आपल्या लोकोत्तर सामर्थ्यांने आपली सर्वांवर छाप बसवून सर्वांस आपले अंकित करून सोडले ! इकडे फ्रान्सच्या गादीवर बसलेला १८ वा लुई याने नेपोलियन-विरुद्ध लढण्यास आपले सैनिक तयार नाहीत हे पाहतांच फ्रान्समधून पळ काढला, व जगद्विजयी नेपोलियनने फ्रेंच लोकांच्या आनंदकल्होळांमध्ये पुनः पैरीस शहरीं प्रवेश केला ! अशाप्रकारे पैरीस शहरीं नेपोलियन-

आला आहे ही बातमी ऐकतांच संयुक्त राष्ट्रांनी आपापलीं सैन्ये फ्रान्सकडे चोहांकडून रवाना केली; नेपोलियनच्या विरुद्ध सर्व युरोपियन राष्ट्रे चालून आलीं असतां जय मिळविणे नेपोलियनला अर्थात्तच शक्य नव्हते! फेंच सैन्य जिवावर उदार होऊन लढत असल्यामुळे नेपोलियनला एसाद दुसऱ्या लढा-

फ्रान्सवर संयुक्त राष्ट्रांची ईत काचित् जय मिळे; परंतु सरते शेवटी या सैन्यापुढे नेपोलियनचा टिकाव न लागून त्यास हार सावी लागणार हें उघड दिसत होते !
१८१५.

बेलजममध्ये ढचूक ऑफ वेलिंगटन याच्या हातां-सालीं इंग्लिश व जर्मन सैन्य तयार असून या सैन्याच्या मदतीसाठी बरेचसे प्रशियन सैन्य घेऊन मार्शल ब्लचर येत होता. फ्रान्सच्या उत्तर सरहदीवर जमत चाललेल्या या सैन्याशीं टक्रर देण्याचा नेपोलियनने विचार केला. आपल्या नेहर्मीच्या पद्धतीप्रमाणे मोठी चपळाई करून त्याने ब्लचरच्या हाताखालील प्रशियन सैन्यास एकटे गांडून त्याचा १८ जून रोजीं 'लिझी' येथे मोड केला. यानंतर त्याने आपल्या हाताखालील मार्शल गुशी या सरदाराच्या हाताखालीं तीस हजार सैन्य देऊन त्यास प्रशियन सैन्याचा पाठलाग करण्यासाठीं पाठवून दिले व तो स्वतः १८ जून रोजीं वेलिंगटनशीं तोंड देण्यासाठीं निघाला.

वाटर-लू जवळ एक मजबूत ठिकाण पाहून त्या ठिकाणी वेलिंगटन फेंच सैन्याशीं टक्रर देण्यासाठीं तळ देऊन राहिला होता. नेपोलियनने

वेलिंगटनवर जोराचा हष्टा करून त्यास तेथून वाटरलूची लडाई-१८ जून १८१५. हांकून लावण्याची बरीच खटपट केली. परंतु त्यास या कामीं यश आले नाहीं. सवंध दिवसभर

दोन्ही पक्षांची बरोबरी असतांना सायंकाळच्या सुमारास अकस्मात् रीतीने बिटिश सैन्यास प्रशियन सैन्य आपल्या मदतीस येत असल्याचे समजले. एकीकडून प्रशियन सैन्य व दुसरीकडून बिटिश सैन्य यांच्यामध्ये नेपोलियन सांपळल्यामुळे त्याचा पुरा मोड झाला. या परा-

भवानंतर नेपोलियनने पैरिसकडे पळ काढून आपण राज्यपदाच्या त्याग केला असल्याचे जाहीर केले !

फ्रान्समधून अमेरिकेला पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतांना नेपोलियनला पकडण्यांत आले व त्यास मोठ्या बंदोबस्ताने सेंट हेलेना बेटांत ठेवण्यांत आले. या ठिकाणी नेपोलियन १८२१ पर्यंत जिवंत होता !

इकडे पुनः फ्रान्सच्या गादीवर नेपोलियनला घावरून पळून गेलेल्या १८ व्या लुइस बसविण्यांत आले !

प्रकरण १६ वें.

राज्यकर्त्याच्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी.

ब्रृहट्टराष्ट्रच्या लढाईत नेपोलियनचा पराभव होऊन त्याची मोळ्या बंदोबस्ताने सेंट हेलेना बेटांत रवानगी झाल्यावर हिएन्हा येथें जमलेल्या युरोपियन राष्ट्रांतील प्रतिनिर्धना युरोपची नवी मांडणी स्वस्थपणे करतां आली ! त्यावेळेस झालेल्या एकंदर वादविवादाकडे, व त्या परिषद्देने केलेल्या नवीन मसुद्याकडे व्हिएन्हा येथें भरलेली युरोपियन राष्ट्रांची परिषद.

पाहिले असतां, फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीने उत्पन्न झालेल्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या व लोकनियंत्रित राज्य-क्रान्तीच्या कल्पना पार चेंपून टाकून पुनरापि १७८९ च्या पूर्वीची परिस्थिती युरोपमध्ये प्रस्थापित करावी असें तेथें जमलेल्या मुत्सद्याचें धोरण दिसत होतें. गेल्या वीस वर्षांत युरोपमध्ये चाललेल्या धुमश्वकीचा सर्वांस वटी आला होता, व ज्या फ्रेंच राज्य-क्रान्तीच्या प्रेरणेने व ज्या राज्यक्रान्तीमध्ये उत्पन्न झालेल्या नवीन कल्पनेने ही धुमश्वकी चाललेली होती, त्या कल्पना व ते विचार पार चेंपून टाकून पूर्वीची स्थिति प्राप्त करून घेण्यासाठीं युरोपियन राष्ट्रांचा कल जावा यांत कांहींच नवल नव्हते ! परंतु फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या पूर्वीची स्थिति प्राप्त करून घेण्यासाठीं या परिषदेस एक-राष्ट्रीयत्वाच्या व उदार धोरणाच्या कल्पनेस अर्थातच फांटा वावा लागला ! या परिषदेमध्ये निरनिराळ्या प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांतून जे मुत्सद्दी आले होते, त्यांमध्ये आँस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान मेटर्निंच यांने प्रमुख भाग घेतला असून आपले वजन सर्वांवर बसविले होते; व याच्याच ब्रेरणेने मुख्यतः त्या परिषदेचे धोरण ठरविण्यांत आले होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

व्हिएन्ना येथें भरलेल्या परिषदेने एकराष्ट्रीयत्वाच्या व उदार राज्य-
पद्धतीच्या विरुद्ध स्टपट करून पूर्वीच्या जुलमी बादशहांच्या घराण्यांतील

परिषदेचे
प्रतिगामी धोरण.

पुरुषांस, त्या त्या राष्ट्रांच्या गादीवर बसविण्याचा
प्रयत्न केला तरी या परिषदेचे धोरण नवीन
विचारांनी प्रेरित झालेली जनता मुकाब्याने मान्य

करील असा संभव दिसत नव्हता ! ‘स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व, एक-
राष्ट्रीयत्व व लोकनियंत्रित राज्यपद्धति’ या व अशा प्रकारच्या कल्पना
फान्समधील राज्यकान्तीच्या काळांत उऱ्हून होऊन त्या सर्व युरोपियन
राष्ट्रांतील जनतेमध्ये पसरलेल्या असत्यामुळे या कल्पनांच्या विरुद्ध आपले
धोरण व्यक्त करणाऱ्या परिषदेवर चोहोंकडून टीकाप्रहार आज नाहीं
उद्यां होऊन त्या धोरणाविरुद्ध प्रत्येक राष्ट्रांतील जनता चळवळ करील
असे स्पष्ट दिसत होते !

व्हिएन्ना येथें भरलेल्या परिषदेने पहिल्याप्रथम विजयी झालेल्या
राष्ट्रांच्या गेल्या वीस वर्षांत गमावलेला प्रदेश मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.
ऑस्ट्रिया व प्रशिया या दोन राष्ट्रांस आपला पूर्वीचा सर्व प्रदेश मिळाला

व्हिएन्ना परिषदेने प्रमुख राष्ट्रांस दिलेला मुल्ख. इतकेंच नव्हे तर थोडा जास्तच मुल्ख मिळाला.
ऑस्ट्रियाचे इटलीवर वर्चस्व कायम झाले, व

प्रशियाला पश्चिम जर्मनीमधील कांहीं प्रांत मिळाला. आस्ट्रिया व प्रशिया यांच्या मुलखांतून
पोलंडपैकी कांहीं भाग तोडण्यांत येऊन पोलंडचे राज्य निर्माण करण्यांत
आले व त्याचे राज्यपद रशीयाचा झार अलेक्झांडर यास देण्यांत आले.
इंग्लंडला उच्च लोकांच्या दक्षिण आफिकेतील वसाहती मिळाल्या. अशा
रीतीने नेपोलियनचा पाढाव करण्यामध्ये ज्या ज्या राष्ट्रांनी प्रमुख भाग
घेतला होता त्या त्या राष्ट्रांस आपल्या कामगिरीबद्दल थोडाकार मोबदला
मिळाला असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मोठमोठ्या राष्ट्रांची अशा प्रकारे व्यवस्था केल्यावर पोलंड, इटली, जर्मनी वगैरे विस्वाळित असलेल्या प्रदेशाची नीट व्यवस्था ठरविण्याच्या कामीं मात्र या परिषदेस बन्याच अडचणी आल्या. वराच वादविवाद झाल्यावर पोलंडवर सनदशीर पद्धतीने राज्य करण्याचे अलेक्झांडरने कवूल केले. इटलीमध्ये मात्र राज्यक्रान्तीच्या पूर्वीची परिस्थिति निर्माण करण्याचे या परिषदेने ठराविले. नेपलसचे राज्य (दोन सिसलीचे राज्य) बोरबोन घराण्यांतील एका पुरुषास देण्यांत आले; पोपला पुनः चर्चव्याहुकमतीखालीं असलेला सर्व प्रदेश मिळाला; टस्कनीचे राज्य हॅप्सबर्ग घराण्यांतील वारसास देण्यांत आले; पिडमांट व जेनोआचे प्रजासत्ताक राज्य हीं दोन्हीं राज्ये एकत्र करून तें सार्डिनियाच्या राजाच्या ताब्यांत देण्यांत आले व इटलीमधील व्हेनीस व लॉबर्डी हे सुपीक प्रांत ऑस्ट्रियाच्या वर्चस्वाखालीं असण्याचे ठरले. इटलीच्या द्वीपकल्पांत पार्मा, मोडेना, ल्यूका वगैरे लहान लहान स्वतंत्र संस्थाने होतीं तरी एकंदरीने इटलीमध्ये ऑस्ट्रियाचेच वर्चस्व होते असे म्हटले पाहिजे. |

नेपोलियनच्या धुमश्वकीने जर्मनीचा एकदरीत फायदाच झाला असे म्हणण्यास हरकत नाहीं ! जर्मनीवर आपले नांवापुरतेंच वर्चस्व गाजविणाऱ्या ‘पवित्र रोमन पातशाही’चा विनाश झाला असून जर्मनीतील पूर्वी असलेली ३०० संस्थानांची संख्या कमी होऊन ३९ संस्थानेंच जीव धरून होतीं. संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राज्य स्थापन करावे असे प्रशियन पुढारी स्टाईन यास वाटत होते; परंतु त्याच्या कल्पनेप्रमाणे जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याएवजीं लहान लहान संस्थानांचे अस्तित्व कायम ठेवण्याचे प्रव्यात मुत्सदी मेटर्निच याचे धोरणच शेवटी अमलांत आणले गेले ! कारण जर्मनीमध्ये जोपर्यंत ऑस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन प्रतिस्पर्धी संस्थाने आहेत, तोंपर्यंत जर्मनीच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या कोणत्याच कल्पनेस मूर्त स्वरूप देणे शक्य नव्हते. तेहां संयुक्त जर्मनीचे एक राष्ट्र स्थापण्याएवजीं जर सर्व जर्मन संस्थानांचा एक निराळाच संघ

निर्माण करतां आला तर वरें असे वाटून एक संघ स्थापण्यांत आला. या संघातके काम करण्यासाठीं फँकफॅर्ट येथे एक प्रतिनिधिमंडळ बोलाविष्यांत येऊन जर्मनीतील ३९ संस्थानांना त्या सभेत प्रतिनिधी पाठविण्याची विनंति करण्यांत आली. परंतु या प्रतिनिधींना विशेष असे कोणतेच अधिकार देण्यांत न आल्यामुळे त्या प्रतिनिधि-सभेस कांहींच करतां येणे शक्य नसल्यानें त्यांची बैठक व तेथील भाषणे म्हणजे निव्वळ फार्सच उडत असे !

व्हिएन्ना शहरी भरलेल्या सर्वराष्ट्रीयं परिषदेचें धोरणे कंशो प्रकारचे होतें हें आपण पाहिलेच आहे. या धोरणाप्रमाणे प्रत्येक गोष्ट अमलांत आणण्यासाठीं व या धोरणाच्या विरुद्ध जाण्याचा कोणीं प्रयत्न केल्यास त्यास शासन करण्यासाठीं रशिया, ऑस्ट्रिया व प्रशिया या तिघां प्रतिगामी राष्ट्रांतील बादशाहांनीं आपापसांत तह केला. या तहाप्रमाणे व्हिएन्ना येथे भरलेल्या परिषदेने ठरविलेल्या घटनेविरुद्ध जर कोणत्या राष्ट्रानें आपली नाखुषी दर्शविली व चळवळ करण्याचा प्रयत्न केला तर या तिघां बादशाहांनीं ती चळवळ चेपून टाकण्याचें ठरविले.

नेपोलियनच्या पाढावानंतर ऑस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया यांच्या बादशाहांनीं अरोरावी पद्धतीने ठरविलेल्या धोरणाविरुद्ध नाखुषी दर्शवून त्याविरुद्ध चळवळ करण्याचा जर कोणीं प्रयत्न केला असेल तर तो

स्पेननेच होय ! व्हिएन्ना येथील परिषदेने स्पेनच्या
स्पेनमधील गादीवर पूर्वीच्या बोरबोन घराण्यांतील ७ वा
चळवळ. फर्डीनंड यास बसविले होते. गादीवर आल्यावर

फर्डीनंडने आपल्या वाढवाडिलांप्रमाणे सर्व सत्ता अनियन्त्रितपणे आपल्या हातांत वेण्याची स्टपट सुरु केली; व स्पॅनिश देशभक्तांनी १८१२ मध्ये तयार केलेली राज्यवटना पार मोदून टाकली ! त्यानंतर नेपोलियनच्या अमदानींत स्पेनमध्ये करण्यांत आलेल्या सर्व सुधारणा नाहींशा करून,

देशहितदक्ष देशभक्तांचा छळ करण्याचा उपक्रम फर्डीनंडने सुरु केला. अशा रीतीने आपल्या प्रतिगामी धोरणाप्रमाणे आचरण करीत असतां १८२० च्या सुमारास फर्डीनंडने सर्व सत्ता आपल्या एकत्रिंगी हातांत घेऊन लोकमत पायासाळीं तुडविण्याचा प्रधात पाढला ! फर्डीनंडचीं वरील जुलमीं कृत्ये पाहून त्याच्याविसूद्ध बंड करण्यासाठीं स्पैनिश देशभक्त उद्युक्त झाले ! आपल्याविसूद्ध स्पेनमधील प्रत्येक मनुष्य उठत आहे हें पाहून फर्डीनंड जरा नरम आला व त्याने घावरून जाऊन १८१२ सालीं स्पैनिश देशभक्तांनी केलेली घटना कबूल करून त्याप्रमाणे वागण्याचें अभिवचन दिले.

स्पेनच्या जनतेने आपल्या राजाकडून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या
नेपल्समधील घटनेप्रमाणे वागण्याचें अभिवचन घेऊन फार
चळवळ-१८२०. दिवस झाले नाहींत तोंच तशाप्रकारची चळवळ
नेपल्समध्येही सुरु झाली. नेपल्सच्या गादीवर अस-
लेल्या बोरबोन घराण्यांतील दुसऱ्या एका फर्डीनंडास तेथील लोकांनी घावरवून
टाकून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या घटनेप्रमाणे राज्य करण्याचें
अभिवचन घेतले.

स्पेन व नेपल्स येथें घडून आलेल्या प्रकारामुळे आस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान मेटर्निंच यास अर्थातच राग आला; व त्याने सर्व युरोपियन राष्ट्रां-तील मुत्सव्यांची सभा बोलावली. या परिषदेत वर सांगितलेल्या चळवळीची उल्लेख करून त्या हाणून पाढण्याचें आपले कर्तव्य आहे असें त्याने प्रतिपादन केले. नेपल्स व स्पेन येथील चळवळी हाणून पाढण्या-चा युरोपांतील मोठमोठ्या राष्ट्रांतील मुत्सव्यांनी प्रयत्न केला नाहीं; तर ही चळवळीची लाट युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्रांत जाऊन पुनः युरोपमध्ये

मोठी धुमश्वकी सुरु होईल व युरोपवर अनर्थपरंपरा कोसळेल असे मेट-
रिंचने प्रतिपादन केले. मेटरिंचच्या म्हणण्याचा
लोकपक्षीय चळवळी
हाणून पाडण्याचा
प्रयत्न.
युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सद्यांवर परिणाम होऊन
हा चळवळी हाणून पाडण्याचा ठाव पास झाला;
व नेपल्समधील चळवळ हाणून पाडण्याचे काम
ऑस्ट्रियाकडे सोंपविण्यांत आले !

ऑस्ट्रियन सैन्याविरुद्ध टिकाव धरण्याचे सामर्थ्य नेपल्समधील लोकांच्या अंगीं मुळींच नव्हते ! ऑस्ट्रियन सैन्य दाखल होतांच तेथील लोकपक्षीयांचा पाडाव होऊन नेपल्समधील राजा फर्डीनंद, याच्या हातीं पुनरपि अनियंत्रित सत्ता देण्यांत आली.

लोकपक्षीय पुढाऱ्यांकडून सुरु होणाऱ्या चळवळी दडपून टाक-प्याच्या पाहिल्याच प्रयत्नांत सहजरीत्या यश मिळाल्यामुळे मेटरिंचला आनंद झाला; व आतां स्पेनमधील राजकारणांतही हात घालण्याची त्यास साहजिकच इच्छा झाली. १८२२ मध्ये व्हेरोना येथे भरलेल्या परिषदेंत स्पेनमधील चळवळ मोडून टाकण्याचे काम फान्सकडे सोंपविण्यांत आले. फान्सच्या मदतीने पुनः स्पेनमध्ये अनियंत्रित राज्यपद्धति स्थापण्यांत आली; व या विजयोत्सवासाठी फर्डीनंदने तेथील बज्याच लोकपक्षीय पुढाऱ्यांस फांशीं दिले !

अशा रीतीने पश्चिम युरोपमधील रांडे आपल्या राज्यकर्त्यांचे जुलमी जूं आपल्या मानेवर घेत असतां पश्चिमेकडील एका लहानशा राष्ट्राने स्वातंत्र्यासाठीं व स्वराज्यासाठीं मोठी चळवळ सुरु केली, व हें लहानसे राष्ट्र म्हणजे श्रीक राष्ट्राच होय ! १८२१ च्या सुमारास आटोमन टर्कीच्या जुलमी अमलासार्लीं असलेल्या या लहानशा राष्ट्राने टर्कीच्या सुलतानांचे जूं आपल्या मानेवरून झुगारून देण्याचा प्रयत्न केला. श्रीक राष्ट्राच्या या कुल्याने सुलतानास त्वेष येऊन त्याने मोठ्या क्रूरतेने वीस हजार श्रीक

लोकांचा आपल्या सैनिकांकडून वध करविला; परंतु ग्रीक राष्ट्रानें सुल-
आपल्या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत संड पडूं
तांनाच्या या जुलमी कृत्यानें भेदरून न जातां
आपल्या आपल्या आपल्या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत संड पडूं
कारक चळवळ. दिला नाहीं.

ग्रीक राष्ट्र स्थिर्व्वन असून आपल्या महमदी धर्माच्या जुलमी राज्य-
कर्त्याविरुद्ध स्वराज्यप्राप्तीसाठी प्रयत्न करीत होते, तरी बरेच दिवस
युरोपियन स्थिर्व्वन राष्ट्रे त्याच्या मदतीस धांवून गेलीं नाहींत. सरतेशेवटीं
१८२६ च्या सुमारास इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय प्रधानानें रशीयाचा बादशाहा
निकोलस (१८२५-१८५५) यास ग्रीकच्या वतीनें आपणाबरोबर
मध्यस्ती करण्यासाठी वळविले. त्यानंतर लागलीच फ्रान्सनें देसील ग्रीक
लोकांच्या वतीनें मध्यस्ती करण्याचे कबूल केले. परंतु इंग्लंड, फ्रान्स
व रशीया या राष्ट्रांनीं मध्यस्ती केली असतांना देसील जेव्हां ग्रीक
लोकांना स्वराज्याचे हक्क देण्याचे टक्कीने नाकारले तेव्हां या तीन
युरोपियन राष्ट्रांच्या संयुक्त आरमारांनीं टर्कीच्या आरमाराचा नँव्हीरीनो
या ठिकाणीं पुरा मोड केला (१८२७). ग्रीक लोकांच्या स्वराज्यप्राप्ती-
च्या प्रयत्नांत त्यांस यश मिळावे म्हणून युरोपांतील कितीतरी लोकांनीं
आपखुंबीने ग्रीक सैन्यांत आपलीं नावे दाखवल केलीं होतीं !

ग्रीक लोकांना स्वराज्य दिल्यासेरीज गत्यंतर नाहीं हे टर्कीच्या
सुलतानास कळून चुकले; परंतु सुलतानाकडून या कामीं विलंब होत आहे
हे पाहून रशीयानें टर्कीच्या डॅनूब नदीच्या आसपास असलेल्या प्रदेशावर
स्वारी केली व टर्कीच्या सुलतानास ॲंड्रिआनोपलचा तह (१८२९)
करण्यास भाग पाढले. या तहानें टर्कीच्या सुलतानाने बाल्कन द्वीपकल्पां-
तील, सर्बिया, मोल्डोविया, वॉलेचिया या प्रमुख प्रांतावर स्थिर्व्वन
गव्हर्नर ठेवण्याचे वचन देऊन ग्रीक राष्ट्राचे स्वातंत्र्य कबूल केले. त्यानंतर
युरोपियन राष्ट्रांची एक मोठी परिषद लंडन शहरीं भरविण्यांत आली व
त्या ठिकाणीं बऱ्हेरियाचा राजपुत्र ॲटो यास ग्रीकचे राज्यपद देण्याचे

ठरविण्यांत आले. आटो हा ग्रीसचा पहिला राजा अंसून त्याने १८६२ पर्यंत राज्य केले.

द्विएन्नाची परिषद भरल्यापासून स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत श्रीक राष्ट्राच्या प्रयत्नास अग्रस्थान दिले पाहिजे. श्रीक राष्ट्रानें अनेक अडच-र्णीस न जुमानतां जुलमी राज्यकर्त्यांची सत्ता झुगाऱ्यन देऊन आपले स्वातंत्र्य मिळविले. श्रीक राष्ट्राच्या या उदाहरणावरून युरोपमधील इतर राष्ट्रेंही घडा घेतात कीं काय हेच आतां पाहिले पाहिजे.

वाटर्लूच्या लढाईत नेपोलियनचा पराभव झाल्यावर फ्रान्सच्या तक्कावर दुसऱ्यांदा १८ व्या लुईस बसविण्यांत आले. लुईबरोबर फ्रान्स-मधून नेपोलियनच्या अमदार्नींत पळून गेलेले बरेच अमीरउमरावही आतां परत आले. पण गेल्या वीस वर्षांत बदललेल्या परिस्थितीवरून या अमीर-

फ्रान्समधील
चळवळ.

उमरावार्नीं कांहींच घडा घेतलेला नव्हता ! फ्रान्स-मधील राज्यक्रान्तीच्या पूर्वी ज्याप्रमाणे आपणास वाटेल तसें वागतां येत होतें, तसें आतांही वागतां

येईल अशी त्यांची समजूत होती ! परंतु फ्रान्सच्या गाढीवर बसलेला १८ लुई द्यूरदर्शी होता. आतां बदललेल्या परिस्थितीप्रमाणे आपणास वागले पाहिजे हेच त्याच्या लक्षांत आले. लोकमतास मान न देतां त्याच्या आकांक्षा चेपून टाकण्याचा जर आपण प्रयत्न केला तर त्याचा परिणाम आनिष होईल हेच त्यास कळून चुकले; व म्हणून त्याने सनदशीर पद्धतीने राज्य करण्याचे कबूल करून फ्रान्समध्ये कायदे करण्यासाठी ‘ लॉर्ड लोकांची ’ व ‘ मध्यम स्थितील लोकांची ’ अशा दोन सभा स्थापन केल्या.

१८ व्या लुईच्या अमदार्नींत सर्व कांहीं सुरक्षीत चाललेले होतें; परंतु अठराव्या लुईनंतर (१८२४) जेव्हां त्याचा भाऊ १० वा चार्लस मार्डीवर आला, तेव्हां लवकरच फ्रान्समध्ये अनर्थपरंपरा कोसळणार अशी किंवें दिसून लगली. १० व्या चार्लसविष्यां लोकांना तिटकारा वाटत

होता तर इकडे अमीरउमराव मात्र त्याचें विनाकारण देव्हारे माजवीत

होते ! चार्लसने गादीवर आल्यावर आपल्या सुष्ठुप्त्या
१० व्या चार्लसची मस्कन्या अमीरउमरावांस सुष्ठुप्त करण्यासाठी, व
जुलमी राज्यपद्धति. गेल्या राज्यकांतीच्या वेळीं त्यांच्या झालेल्या नुक-

सानीची भरपाई करण्यासाठी १० कोटी फ्रॅक रक्कम त्यांना देण्यासाठीं मंजूर करून घेतली ! त्यानंतर देशांतील छापखाने व विश्वविद्यालये यांची मुस्कटदावी करण्याचा प्रथम करण्यांत आला. इतक्या थरावर गोष्ट गेली तेव्हां चार्लसच्या कृत्यांस पाठबळ देण्याचे फ्रान्समधील कॉमन्स सभेने नाकारले. कामन्स सभेचे असें उद्हाम वर्तन पाहून १८३० मध्ये कामन्स सभा बंद करण्यांत आली. त्यानंतर फ्रेंच जनतेस अप्रिय असलेल्या पॉलिग्न्यॅक नांवाच्या सुख्य प्रधानाच्या संमतीने चार्लसने पार्लमेंटची संमति न घेतां आपल्याच अधिकाराने जाहीरनाऱ्यांच्या द्वारे मतदार लोकांची संख्या पुष्टकळ कमी करून छापखान्यांची मुस्कटदावी केली ! अशा रीतीने चार्ल- सने राष्ट्रांत असलेली पार्लमेंटची सत्ता पार हुगरून देऊन सर्व सत्ता आपल्या अनियंत्रित हातांत घेतली.

चार्लसच्या या जुलमी कृत्याचा सर्वांसच त्वेष आला. फ्रान्समधील सर्व तसुण मंडळी रस्त्यांतून टोळ्या करून हिंदू लागली ! प्रधानमंडळ व

फ्रान्समधील क्रान्ति-

कारक चळवळ

१८३०.

राजा यांस पदच्युत करण्याविषयीं सर्वजण बोलूं लागले ! आतां पुनः फ्रान्समध्ये पूर्वीप्रमाणेच बेंदशाही माजते कीं काय असा रंग दिसूं लागला ! राजा व प्रधानमंडळ यांच्याविरुद्ध उठलेल्या फ्रेंच जनतेस आंवरून धरण्यास फ्रान्समधील लष्कर अगदींच असमर्थ होतें !

फ्रान्समध्ये वरील प्रकाराने सर्वत्र अंदाधुंदी माजली असल्यामुळे आतां काय करावे हा विचार लोकपक्षीय पुढाऱ्यांवर पडला. फ्रान्समध्ये पुनः स्वस्थता राहून व्यवस्थित राज्यपद्धति असावी असें सर्वांसच वाटत.

होतें. परंतु १० व्या चार्लसच्या हातून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार होण्याचे कांहींच चिन्ह न दिसल्यामुळे त्यास पदच्युत करून फ्रान्सचे राज्यपद बोरबोन घराण्यांतील 'लुई फिलिपी' नांवाच्या पुरुषास

देण्याचे पुढारी मंडळींनी ठरविले. लुई फिलिपी याने लुई किलिपी यास पूर्वी फेंच राज्यकान्तीच्या वतीने राजपक्षीय लोकां-राज्यपद देण्यांत येते.

विरुद्ध लढण्यांत भाग घेतला होता व त्यावेळी आपला कल लोकांच्या बाजूला आहे असें त्याने दर्शविले असल्याने त्यास राज्यपद देण्यांत आल्यास त्याच्याकडून लोकनियंत्रित राज्यपद्धती-स विरोध व्हावयाचा नाहीं अशी सर्वांची स्वात्री होती. फ्रान्समधील नेमस्त पुढाऱ्यांकडून त्यास राज्यपद स्वीकारण्यावहूल विनंति करण्यांत आल्यावर लुईने पहिल्याप्रथम आपणास राज्यपद नको असल्याचा बहाणा केला; परंतु सरतेशेवटीं लोकसभेने आपणास राज्यपद देऊ केल्यास आपण ते स्वीकारू असें त्याने कबूल केले. थोडवयाच दिवसांनी भरलेल्या लोकसभेने लुई फिलिपी यास राज्यपद देण्याचा ठराव पास केला; व 'लुईने फेंचांचा राजा' असा किताब धारण करून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीने राज्यकारभार चालविण्याचे अभिवचन दिले. फेंच लोकांचा चरील निर्धार पहातांच १० व्या चार्लसचे धावे दण्णाणले व त्याने एकदम राज्यपदाचा त्याग करून फ्रान्समधून पाय काढला.

१८३० च्या जुलै महिन्यांत फ्रान्समध्ये घडून आलेल्या राज्य-कान्तीची बातमी लागलीच चोहोंकडे पसरली; व फ्रान्सचे अनुकरण करून आपापल्या राष्ट्रांतील जुलमी अनियंत्रित राज्यपद्धति हाणून पाढण्याची प्रत्येक राष्ट्रांतील जनतेस आशा वाढूलागली. १८३० मध्ये युरोपियन राष्ट्रांनी एकामागून एक फ्रान्सचे अनुकरण करून राज्यकारभारांत लोकप्रतिनिधींचा शिरकाव करण्याची खटपट सुरु केली.

व्हिएजा येथील परिषदेकडून कोणत्या राष्ट्राचे विशेष नुकसान झाले असेल तर ते बेल्जमचेंच होय ! बेल्जममधील लोकांची इच्छा काय

आहे याची नुसती विचारपूस देसाल न करतां हॉलंडच्या राष्ट्राशी हे राज्य जखाऱून टाकून या नवीन झालेल्या राज्यास नेदरलंडचे राज्य असे नांव देण्यांत येऊन औरेंज घराण्यांतील एका पुरुषास तेथील राज्यपद देण्यांत आले. व्हिएन्ना येथील परिषदेने ठरविलेल्या या घटनेस, बेल्जम-मधील लोकांचा पाहिल्यापासूनच विरोध होता. हॉलंडसारख्या बारक्या

राष्ट्रानें आपणावर हुक्मत चालावावी हे बेल्जम-
बेल्जममधील मधील जनतेस न आवडून आपणास स्वतंत्र राज्य-
राज्यक्रान्ति. कारभार देण्याविषयीं त्यांनी मागणी केली. परंतु

हॉलंड व बेल्जम या संयुक्त राज्यावरील राजा वृश्चिक्यम यानें जेव्हां बेल्जममधील लोकांची मागणी नाकरली, तव्हां बेल्जममधील जनतेने फ्रेंच लोकांचे अनुकरण करून बंड करण्याचे ठरविले. बेल्जममधील बंडाने युरोपियन राष्ट्रांची लंडन शहरीं एक परिषद भरून त्यांनी बेल्जमची कायमची व्यवस्था करण्याचे ठरविले. त्यावेळेस रशिया, प्रशिया, आस्ट्रिया येथील बादशहांना आपापल्या राज्यांतील चळवळींकडे लक्ष पुरवावयाचे असल्यामुळे, इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांनी बेल्जमबद्दल ठरविलेल्या व्यवस्थेस अनुमति दिल्यावांच्यून गत्यंतर नव्हते ! तेव्हां सर्व राष्ट्रांनी बेल्जमचे

स्वातंत्र्य कबूल करून, बेल्जमचा प्रदेश युद्ध-
बेल्जमचे एक स्वतंत्र क्षेत्र न समजण्याविषयीं हमी दिली. बेल्जमचे स्वातंत्र्य राष्ट्र निर्माण होते कबूल केल्यावर बेल्जमची अंतर्व्यवस्था कशाप्रकारची

१८३०. असावी, हे ठरविण्यासाठीं बेल्जममधील लोकांची एक 'कॅंग्रेस' बोलाविण्यांत आली (१८३० नोव्हेंबर). या बैठकीत बेल्जममध्ये लोकनियंत्रित राज्यपद्धति असावी असे ठरवून 'सेक्स-कोवर्ग' च्या जर्मन संस्थानांतील लिओपोल्ड या राजपुत्रास तेथील राज्यपद स्वीकारण्याविषयीं बोलाविले. लिओपोल्ड जरी परकीय होता, तरी त्याने कुशल रीतीने राज्यकारभार करून (१८३१-१८६५) बेल्जममधील लोकांचे प्रेम संपादन केले.

विहेन्नाच्या परिषदेने बेल्जमप्रमाणे जर्मनी व इटली या दोन प्रदेशांची तेथील जनतेचा मुळींच विचार न घेतां आपणास पाहिजे तशी व्यवस्था लावली असल्यामुळे, १८३० मधील बेजलूममधील लोकांचे प्रयत्न पाहून या दोन प्रदेशांतील जनता देसील राज्यकारभारांत लोकांचा हात असावा अशी मागणी करील असें वाटूं लागले !

जर्मनीमध्ये आस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन प्रमुख संस्थाने असून जर्मनींतील राजकारण येथील राज्यकर्त्याच्या धोरणावरच अवलंबून असे. प्रशिया व आस्ट्रिया येथील लोकांना आज बरींच वर्षे अनियंत्रित राज्य-पद्धतीच्या अंमलासाठीं रहाण्याची संवय असल्याने तेथील लोकांनी १८३० सालीं फान्सचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. परंतु जर्मनींतील इतर लहान लहान संस्थानांतील लोकांच्या मनांत नवीन आशा उद्भूत होऊन आपापल्या संस्थानांच्या कारभारांत भाग देण्याची लोकांनी राजांकडे मागणी केली. या वेळीं लोकांच्या मागणीचा या

जर्मनींतील लहान लहान संस्थानांतील जनतेस

राज्यकारभारांत भाग मिळतो.

लहान लहान संस्थानांच्या राज्यकर्त्यांकडून योग्य विचार झाल्याने तेथील लोकांना आपापल्या

संस्थानांच्या राज्यकारभारांत थोऱाफार भाग मिळाला. अशा रीतीने १८३२ च्या सुमारास

जर्मनींतील आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन बळांव्य संस्थानांतील जनतेसेरेज इतर संस्थानांच्या लोकांस राज्यकारभारांत भाग मिळाला असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

| १८२० मध्ये नेपल्समधील चळवळीचा आस्ट्रियाकडून पूर्ण मोठ झाल्याची आठवण इटालियन लोक अजून विसरले नव्हते ! तेव्हां १८३० मध्ये इतर युरोपियन राष्ट्रांची चळवळ पाहून इटलीमध्ये कसल्याच प्रकारची चळवळ झाली नाहीं ! इटलीमध्ये चळवळ झाल्यास तिचा बर्मोड करतां यावा म्हणून मेटर्निंचने लॉबर्डीमध्ये आस्ट्रियन सैन्य जाय्यत तयार ठेवले होते !

युरोपमध्यें १८३० च्या सुमारास झालेल्या चळवळी पोलंडमध्यें याच सुमारास झालेल्या दंग्याच्या मानानें अगदींच क्षुल्क होत ! व्हिए-न्नाच्या परिषद्देने आस्ट्रिया व प्रशिया यांकडून मिळालेला पोलंडचा प्रदेश रशियाच्या हवालीं केला होता हें आपण पाहिलेच आहे. रशियाचा झार अलेक्झांडर यानें पोलंडचे एक वेगळे राज्य स्थापन करून तेथील लोकांस बरेच हक्कही दिले होते ! परंतु मानी पोलिश लोकांस एवढयानें समाधान होईना ! रशियाचा वादशाह अलेक्झांडर जिवंत होता तोंपर्यंत पोलंड-मध्यें कांहीं विशेष असंतोष माजला नाहीं; परंतु १८२५ सालीं अलेक्झांडर मृत्यु पावून त्याचा भाऊ गार्दीवर आला, तेव्हां त्याच्या उद्घाम वर्तनानें सर्वत्र असंतोष माजूं लागला, १८३० सालीं सर्व युरोपियन राष्ट्रांतून चळवळी झालेल्या पाहून पोलिश लोकांनाही, रशियाच्या मगरमिठींतून सुटण्याची हीच योग्य संधि आहे, असे वारूं लागले ! १८३० च्या नोव्हेंबर महिन्यांत कांहीं तसुण पुढान्यांच्या चिथावणीवरून पोलिश पोलंडमधील दंगा लोकांनी बंड उभारले, व त्यांनी पोलंडचे सर्व १८३०. राज्य आपल्या ताब्यांत घेतले.

आपल्या अंकित असलेल्या पोलिश लोकांनी बंड केलेले पाहून कूर निकोलस अर्थातच चवताळला व त्यानें तेथील बंडाचा मोड करण्यासाठी आपले सैन्य रवाना केले. कर्वाईत शिकवून तयार असलेल्या अवाढव्य रशियन सैन्यापुढे पोल्स लोकांचे कांहींच चालेना ! रशियन सैन्याच्या मदतीनें पोलंडमधील दंगा मोडल्यावर आतां पुनरपि असा दंगा करण्याची संधिच पोल्स लोकांना मिळूं न देण्याचे झार निकोलसने ठरविले. पोलंडचे विभक्त असें लहानसे राज्यच मोहून टाकण्यांत येऊन, अवाढव्य रशियन साप्राज्याचा पोलंड हा एक प्रांतच करून टाकण्यांत आला ! पोलंडमध्ये पोलिश भाषेएवजीं रशियन भाषा वाप्रराची, त्यांचा रोमन कॅथलीक धर्म मोहून टाकून, सर्वांनी श्रीक चर्चाचे अनुयायी व्हावै

अशा प्रकारचीं फर्माने निकोलसने सोडली ! निकोलसच्या वरील जुलमी कृत्याने पोलिश राष्ट्राचें अस्तित्वच नाहींसे झाले असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. रशीयाने पोलंडला आपला गुलाम करून सोडले; परंतु इतके जरी झाले तरी पोलिश लोकांच्या मनांतील अढी मात्र रशीयाला नष्ट करतां आली नाहीं ! पुनरापि आपले स्वातंत्र्य आपणास मिळवितां येईल अशी पोलिश लोकांनी आपली आशा कधीच सोडली नाहीं ! व सध्यांच्या महायुद्धानंतर तर त्यांची आशा सफल होण्याचा रंग दिसत आहे. ।

प्रकरण १७ वे.

१८४८ मधील क्रान्तिकारक चळवळी.

खून १८३० मध्ये लुई फिलिपी यास फ्रान्सच्या तकावर बसविल्यावर कांहीं वर्षे फ्रान्समधील एकंदर राज्यव्यवस्था वरीचालली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. लुई फिलिपी धोरणी व दूरदर्शी असून पूर्वीच्या कोणत्याच घराण्याबद्दल यास अभिमान वाटत नसल्याने याच्या कारकीर्दीत फ्रान्समध्ये अस्वस्थता माजणार नाहीं असा संभव दिसत होता. परंतु लुई गादीवर येऊन कांहीं वर्षे लोटलीं नाहीत तोच फ्रान्समध्ये चार निरनिराळे पक्ष आस्तित्वांत आले; व त्यांपैकीं तीन पक्षांस प्रस्तुतच्या राजाबद्दल यत्किंचित्तही आदरभाव वाटत नसल्याचें दिसून आले. हे चारपक्ष म्हणजे, नेपोलियनच्या घराण्याबद्दल ज्यांना अभिमान वाटत असे बोनापार्टिस्ट पक्षाचे लोक, दुसरा ज्यांना बोरबोन घराण्याबद्दल सहानुभूति वाटते असा पक्ष, व तिसरा फ्रान्समध्ये लोकसत्ताच असणे इष्ट आहे असे वाटणाऱ्या लोकांचा पक्ष, असे तीन पक्ष लुई फिलिपीच्या विसर्जन असून चवथ्या पक्षास मात्र लुईच्या विसर्जन कांहींच म्हणावयाचें नसल्यामुळे या पक्षाकडे आपली सहानुभूति आहे असे त्यास नाइलाजास्तव दाखवावें लागे. तेव्हां फ्रान्सच्या एकंदर परिस्थितीकडे पाहिल्यास आपल्या तात्काळ लक्षांत येईल कीं, कांहीं थोड्या मंडळीसेरीज लुईला कोणाचाच पाठिंबा नव्हता.

एकोणिसाब्या शतकाच्या आरंभापासून भांडवलवाल्या वर्गाचा सर्वत उदय होत होता, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या वर्गाच्या प्रेरणेने देशांत चोहोंकडे लहान लहान धंदे निर्माण झाले व कामकरी वर्गाची वाढ होऊँ.

कामकरीवर्गाची
वाढ.

लागली. मोठमोठ्या शहरांमध्ये चोहोंकडून कामकरी गोळा होऊँ लागले. शिक्षणामुळे त्याच्या अंगीं असलेल्या ज्ञानांत भर पडून या वर्गातील लोकांनी आपले कामकरीसंघ निर्माण केले, व ‘राजकीय हक्कां’साठीं यां वर्गातील

लोक प्रयत्न करूँ लागले. अशा रीतीने भांडवलवाळे वर्ग व कामकरी वर्ग यांच्यामध्ये चढाओढ सुरु झाली. लुईच्या वेळीं या दोन वर्गांतील चढाओढ अगदींच नवीन असल्यामुळे, ही चढाओढ थांबविण्यासाठीं कोणते उपाय योजावे हें लुईला न समजल्यास त्यांत कांहींच आश्वर्य नव्हते ! ही चढाओढ सुरु असतां दुसराच एक 'समाजसत्तावादी' नांवाचा पक्ष निर्माण होऊन, त्याच्या प्रयत्नाने लोकांत नवीन चमत्कारिक मते पसरू लागलीं. तेहां या लोकांची चलवळ थांबविण्यासाठीं लुईला अर्थातच त्यांच्याविरुद्ध कडक उपाय योजावे लागले; परंतु त्यामुळे या पक्षांतील लोकांस लुईबद्दल टिटकारा मात्र वाटूऱ लागून ही मंडळी लुईच्या विरुद्ध असलेल्या लोकसत्तावादी पक्षास जाऊन मिळूऱ लागली ! अशा रीतीने लुई जरी धोरणी होता, तरी त्यास निरनिराळ्या पक्षांची सहानुभूति संपादन करतां आली नाहीं.

लुई फिलीपीं याचा कल मध्यमस्थिरांतील वर्गांकडे होता व त्यामुळे या वर्गांतील लोकांसच बहुदा मंत्रिमंडळांत जागा मिळे. कायदे करणाऱ्या मंडळांतही याच पक्षाचा भरणा असून, गीझो व टँअर हे पुरुष उदयास आले. केवळ राजकीय बाबतींतच नव्हे, तर वाङ्यसेवा व इतर बाबी यांमध्येही या पुढाऱ्यांस मोठा मान होता. हलके हलके गीझो व टँअर हे प्रतिस्पर्धी होऊन प्रधानमंडळांत प्रमुख जागा पटकावण्याबद्दल एकमेकांविरुद्ध प्रयत्न करूऱ लागले. लुईच्या विरुद्ध जे तीन पक्ष होते, त्यांचा या दोन प्रमुख पुढाऱ्यांकडून टिटकारा होत असल्यामुळे, दोघांमध्ये वितुष्ट होण्याचे वास्तविक पहातां कांहींच कारण दिसत नव्हते ! परंतु फ्रान्स-च्या पालंमेटसाठीं उमेदवार निवडणाऱ्या मतदार लोकांची संख्या वाढवावी कीं नाहीं याबद्दल या दोन प्रमुख मुत्सव्यांमध्ये वितुष्ट आलें. फ्रान्स-च्या त्या वेळच्या मतदार लोकांच्या संख्येकडे पाहिले म्हणजे ही संख्या वाढविणे जरूर आहे असें आपल्या तत्काळ निर्दर्शनास येईल. फ्रान्समध्ये एकंदर तीन कोट लोकसंख्या होती, तरी केवळ श्रीमंत लोकांसच मत

देण्याचा अधिकार असल्यामुळे अवघ्या दोन लक्ष लोकांसच मतदार होतां येत असे. तेव्हां अशाप्रकारची चमत्कारिक स्थिति नाहींशी करून मत-दार लोकांची संख्या वाढवावी असे टँगरचे म्हणणे होते.

१८४८ च्या सुमारास गीझो हा मुख्य प्रधान होता; मतदार लोकांची संख्या वाढविण्याच्या बाबतीत त्याचे टँगरला मुळीच पाठबळ नव्हते. गीझोचा संकुचित स्वभाव व त्याचे अनुदार धोरण, अर्थात्तच टँगर व त्याचे अनुयायी यांना आवडले नाहीं; व लोकमत आपल्या बाजूचे करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न चालविला. त्यांनी ठिकिकाणीं सभा भरवून गीझोच्या धोरणावढळ निषेध व्यक्त केला. १८४८ मध्ये फेब्रुवारीच्या

२२ व्या तारखेस, मतदार लोकांच्या संख्येत वाढ करणे जरुर आहे, व त्यावेळच्या मांत्रिमंडळाचे लोकमत क्षुब्ध होते. १८४८. धोरण अनिष्ट आहे, हें दशवून त्याचा निषेध करण्यासाठीं पैरीस शहरीं एक जंगी सभा भरविण्यांत आली. परंतु अशाप्रकारची सभा भरवून देऊन आपला निषेध सर्वांनी करावा हें गीझो यास इष्ट न वाटल्यानें पोलिसच्या मदतीने पैरिस-मधील लोकांची ही जंगी सभा मोळून टाकण्यांत आली; पण या त्याच्या कुत्याने लोकांस त्याच्यावढळ अधिक संताप वाढू लागला! गीझोच्या विरुद्ध असलेल्या लोकांच्या टोळ्या, पैरिसमधील रस्यांवरून हिंदू लागून ‘गीझोला मुख्य प्रधानाच्या जागेचा राजनीमा घावयास लावा’ असे म्हणून लागल्या.

गीझोच्या विरुद्ध लोकमत बरेच क्षुब्ध झालेले आहे हें पाहून, दुस-ज्याच दिवशीं (२३ फेब्रुवारी) लुईने गीझोचे प्रधानमंडळ मोळून टाकून कोणकोणत्या सुधारणा करणे इष्ट आहे यासंबंधाने वाटाघाट करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मध्यांतरीं शहरांत शांतता रहावी या हेतूने दंगेखोरे लोकांवर सैनिकांकडून गोळ्या झाडण्यांत आल्यामुळे राजाच्या तडजोडीच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून लोक अधिकच चवताळले! मोठमोठालीं घरे उधस्त

करून टाकण्यांत आलीं, व ड्युलरीज राजवाड्याभोंवतालीं सशस्त्र लोकांचा

लुई फिलिपी फ्रान्स- गराडा पडला ! तेव्हां आतां इतःपर फ्रान्समध्ये
मधून पळ काढतो राहिल्यास आपलाच प्राण जावयाचा असें वाटून
२४ फेब्रु. १८८८. २४ फेब्रुवारी १८४८ मध्ये लुई फिलिपीने
फ्रान्समधून पळ काढला.

यावेळी फेंच पार्लमेंटमधील सभासदांनी घैर्य दाखविले असतें, तर फ्रान्समधील राजसत्ता नष्ट झाली नसती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. लुईच्या ऐवजीं त्याच्या नातवास फ्रान्सच्या गादीवर बसवितां आले असतें. परंतु दंगेखोर मंडळीनीं फ्रान्सच्या पालमेंटगृहावर हड्डा करून सभागृहांत प्रवेश करितां क्षणीं सभासदांनीं यतकिंचित्ही चिकाटी न दाखवितां तेथून पळ काढला ! तेव्हां दंगेखोर मंडळीचा पुढारी लॅमर-टाईन याने लागलीच फेंच राष्ट्र लोकसत्ताक झाल्याचें जाहीर केले.

अशा रीतीने २४ फेब्रुवारी रोजीं लोकसत्तावादी लोकांनी जय मिळविला खरा; परंतु या जयानंतर या पक्षामध्ये एकजूट न रहातां, संमाजसत्तावादी पक्ष इतर पक्षांतून फुटून, या पक्षाने आपल्या

समाजसत्तावादी पक्षाच्या चमत्कारिक मागण्या लोकांच्या पुढे मांडल्या. या पक्षाच्या प्रेरणेने ‘राष्ट्रीय कारखाने’ काढण्याची अवश्यकता सरकारास वाटू लागून; ज्या लोकांना इतरत्र काम मिळवून देण्याची व्यवस्था अमलांत आणली गेली.

मध्यंतरीं, फ्रान्समध्ये स्थापन झालेल्या नवीन लोकसत्ताक राज्य-पद्धतीची व्यवस्थित घटना उरविण्यासाठीं नवीन ‘राष्ट्रीय मंडळ’ बोलाविण्यांत आले. मे महिन्याच्या सुमारास या मंडळाची बैठक होऊन, फ्रान्समधील राज्यव्यवस्था या मंडळाने पहिल्याप्रथम आपल्या हातीं घेतली. या नवीन राष्ट्रीय मंडळांत लोकसत्ताक पक्षाचे पुरस्कर्ते बरेच असल्या-

मुळे, समाजसत्तावादी पक्षानें सुचिलेल्या, व व्यवहाराच्या कसोटीस न उतरणाऱ्या योजना या पक्षास न आढून, सुव्यवस्थित अशी राज्यघटना लोकसत्तावादी पक्षास स्वस्थपणे करतां आली. सैन्याच्या मदतीने कांहीं चळवळ्या लोकांस तुरुंगांत टाकण्यांत येऊन, समाजसत्तावादी लोकांच्या प्रेरणेने स्थापन करण्यांत आलेले राष्ट्रीय कारखाने बंद करण्यांत आले !

आपण राष्ट्रांत घडवून आणलेल्या महत्त्वाच्या सुधारणा नामशेष करण्याचा प्रयत्न लोकसत्ताक पक्षांतील पुढारी राष्ट्रीय मंडळांत आपले मताधिक्य स्थापन करून करीत आहेत हें पाहून समाजसत्तावादी पुढार्ण्यांची तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पोहोचली ! आतां तडजोडीने या प्रश्नाचा निकाल लागत नाहीं हें पाहून समाजसत्तावादी पुढार्ण्यांनी हातधाईचा प्रसंग आणला ! तीन दिवसपर्यंत पैरिसमधील रस्त्यावर दोन्ही पक्षांच्या झटापटी होऊन रक्काचा पूर वाहू लागला ! अवघ्या तीन दिवसांत दहा हजार माणसे मृत्युमुरीं पडलीं ! सरतेशेवटीं या झटापटींत समाज-सत्तावादी पक्षाचा पूर्ण पाढाव होऊन लोकसत्तावादी पक्षाचा विजय झाला !

समाजसत्तावादी पक्षाचे हें बंड मोडण्यांत आल्यावर लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्याचा ‘राष्ट्रीयमंडळ’ने फ्रान्सची एक नवीन राज्यघटना तयार केली. ‘राष्ट्रांतील कायदे करण्यासाठी एकच सभा

असावी, राष्ट्रांतील प्रत्येक इसमास निवडणुकीच्या फ्रान्समधील लोक-नियंत्रित राज्यपद्धतीची घटना—१८४८.

वेळीं मत देण्याचा अधिकार असावा, अंमल-बजावणीच्या सात्यावर एक अध्यक्ष लोकांकडून

निवडण्यांत येऊन त्याचा अधिकार चार वर्षे टिकावा’ अशाप्रकारची ही नवीन घटना होती.

‘राष्ट्रीय मंडळ’कडून अशाप्रकारची घटना तयार करण्यांत आल्यावर, या नवीन लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष निवडण्यासाठीं, ता. १० डिसेंबर १८४८ रोजीं मर्ते मागविण्यांत आलीं. थोड्याच दिवसांपूर्वी

समाजसत्तावादी पक्षानें केलेल्या बंडाचा बीमोड 'कॅव्हेगनॅक' नांवाच्या पुढाऱ्यानें केला असल्यामुळे सर्वांच्या वरीनें त्यासच फ्रान्सच्या प्रजासत्ताक राज्याच्या अध्यक्षाचा मान मिळणार असें सर्वांस वाटत होतें, परंतु फ्रान्स-

लुई नेपोलियन फ्रान्सच्या लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष होतो. — १८४८.

मधील जनतेकदून मतें मागविण्यांत आल्यावर,

फ्रान्सचा जगविस्थ्यात बादशाहा नेपोलियन बोनापार्ट, याचा पुतण्या लुई नेपोलियन यासच अधिक

मतें मिळालीं असल्याचें आढळून आलें ! तेव्हां

सर्वानुमतें फ्रान्सच्या प्रजासत्ताक राज्यावर त्याची नेमणूक झाली ! लुईस फेंच जनतेकदून हा जो मान मिळाला होता, तो त्याच्या स्वतःच्या कर्तव्यारीने मिळाला नसून, बादशाहा नेपोलियन बोनापार्ट याच्याबद्दल फेंच जनतेस वाटत असलेला आदरभाव नष्ट झाला नसल्यामुळेच मिळाला होता असे म्हणण्यास हरकत नाही ! लुई नेपोलियनला आतां फ्रान्सचे अध्यक्षपद मिळाले होतें व सर्व सत्ता त्याच्या हातांत आल्यामुळे लुई आपले अध्यक्षपद हुगारून देऊन योग्य संघि सांपडतांच बादशाही पद स्वकारतो कीं काय हेच आतां पहावयाचें होते !

१८३० मध्ये सर्व युरोपियन राष्ट्रांतून राज्यकर्त्याच्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी करण्यांत आल्या होत्या, तरी त्यावेळेस ही चळवळीची लाट जर्मनी व इटली या दोन विस्तारित असलेल्या देशांमध्ये पसरली नसून, येथील जनतेने राज्यकर्त्यांची अनिर्यंत्रित सत्ता निमूटपणे मान्य केली होती ! १८२२ साली नेपल्समधील चळवळ आस्ट्रियन सैन्याने चेपून टाकल्याचें उदाहरण इटलीपुढे असल्याने इटलीमध्ये कांहींच गडबड झाली नाहीं; त्याप्रमाणे जर्मनींतील अस्ट्रिया व प्रशिया या प्रमुख व बलाढ्य संस्थानांतील जनतेस आज कितीतरी वर्षे अनिर्यंत्रित राज्यपद्धतीच्या अमलासालीं राहण्याची संवय असल्यामुळे १८३० च्या सुमारास इतर युरोपियन राष्ट्रांचें उदाहरण पाहून या दोन संस्थांतील जनतेस चळवळ करण्याची सूर्ति झाली नसल्यास कांहींच नवल नव्हते. १८३० नंतर

जर्मनी व इटली या दोन देशांतील कवि व लेखक यांच्या प्रेरणेने जन-
तेच्या मनांत लोकनियंत्रित. राज्यपद्धतीच्या कल्पना प्रादुर्भूत होऊन,
संघि सांपडल्यास आपल्या मनांतील विचाराप्रमाणे कृति घडवून आणण्या-
ची लोकांच्या मनाची तयारी झाली होती. तेव्हां १८४८ मध्ये
पैरीस शहरीं झालेली राज्यकान्ति पाहून जर्मनी व इटली येथील लोकांसही
तशाच प्रकारची कान्ति आपापल्या देशांत घडवून आणण्याविषयी
प्रेरणा झाल्यास नवल नाही !

१८४८ च्या मार्च महिन्याच्या सुमारास कान्तिकारक चळवळीची
लाट जर्मनीमध्ये पसरून, जर्मनींतील इतर लहान लहान संस्थानांप्रमाणेच,
आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन प्रतिगामी धोरणाच्या संस्थानांतील जनतेनेही
चळवळ करून आपापल्या संस्थानांत अनियंत्रित राज्यपद्धति नष्ट करून,
लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचे बरेच हक्क मिळविले. विहएन्ना व बर्लिन येथील
प्रतिगामी धोरणाच्या राज्यकर्त्यांनी आपल्या जनतेस राज्यकारभारांत
भाग घेण्याचे कांहीं हक्क दिलेले पाहून, संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित
राष्ट्र स्थापन झाल्यास फार इष्ट होईल असे जर्मनीमधील कांहीं राष्ट्र-
भिमानी पुरुषांस वाढू लागले; व ती इष्ट गोष्ट साध्य करून घेण्याची
पूर्वतयारी म्हणून सर्व जर्मन संस्थानांतील लोकपक्षीय प्रतिनिधींचे एक
संयुक्त पार्लिमेंट स्थापन करण्याची अवश्यकता त्यांना वाढू लागली.

जर्मन लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेने अशाप्रकारचे पार्लिमेंट १८४८.
च्या मे महिन्यांत फँकफोर्ट येथे भरविण्यांत आले. जर्मन भाषा बोलण्या

फँकफोर्ट येथे जर्मन पार्लिमेंटची स्थापना
-मे १८४८.

प्रत्येक पुरुषास, या पार्लिमेंटमधील सभासदाच्या
निवडणुकीसंबंधानें मत देण्याचा अधिकार देण्यांत
आला होता. १८४८ मध्ये अशा रीतीने फँकफोर्ट

येथे स्थापन झालेल्या पार्लिमेंटमध्ये, जर्मनींतील
नांवाजलेल्या लोकपक्षीय पुढाऱ्यांचा भरणा झाला असून, ‘ सर्व जर्मन
संस्थानांचे एकीकरण करून संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन

च्छावें' अशी प्रत्येक सभासदाची मनापासूनची इच्छा होती ! परंतु आपले इष्ट कार्य त्वरित घडवून आणण्यास नुसती इच्छा किंवा उत्साह असून भागत नाहीं, तर तें कार्य घडवून आणण्यास सरतेशेवर्टीं शारीरिक सामर्थ्यावरच अवलंबून रहावें लागतें हें जर्मन लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या नीट लक्षांत आलें नाहींसे दिसते ! फँकफोर्ट येथें भरविण्यांत आलेल्या संयुक्त जर्मन पार्लमेंटच्ये नार्मनीतील आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन प्रति-गामी धोरणाच्या बलाढ्य संस्थानांकडून कांहीच अडथळे न आल्यामुळे, संयुक्त जर्मन राष्ट्र स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा लवकर सफल होईलसे जर्मन राष्ट्रमिमानी पुरुषांस वारू लागलें; परंतु आस्ट्रिया किंवा प्रशिया यांपैकीं एखाद्या संस्थानानें फँकफोर्ट येथें असलेल्या जर्मन पार्लमेंटच्या सल्ल्याप्रमाणे वागण्याचें नाकरल्यास, त्या संस्थानास आपल्या इच्छेप्रमाणे वागावयास लावण्याचें सामर्थ्य कांहीं जर्मन पार्लमेंटच्या हातीं नव्हते ! व अशाप्रकारचे सामर्थ्य नसल्यामुळे फँकफोर्ट येथील पार्लमेंट असून नसून सारखेच होते असे म्हणण्यास हरकत नाहीं ! तें कसें तें स्वालील प्रसंगावरून विशद होईल.

स्लेशविंग व होलस्टेन हे दोन प्रांत जटलंड द्वीपकल्पाच्या दक्षिण भागांत मोडत असून, तेथील लोकवस्ती मुख्यत्वेकरून जर्मन लोकांचीच आहे ! १८४८ च्या सुमारास हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या राजाच्या ताव्यांत असून, त्यानें तेथील जनतेस जर्मन कायद्याप्रमाणे व रीतिरिवाजाप्रमाणे

राहण्याची मुभा दिलेली होती ! १८४४ च्या सुमारास, डेन्मार्कच्या राजास पुत्रसंतान नसल्यामुळे डेन्मार्कच्या राजघराण्यांतील पुरुषवंश संपुष्टांत येऊन डेन्मार्कच्या कायद्याप्रमाणे, डेन्मार्कचे राज्य व त्यावरोबर क्षेत्रील दोन्ही प्रांत स्थीवारसाकडे जाणार असा रंग दिसून लागला ! परंतु स्लेश घराण्यांतील पुरुषवंश संपुढांत आल्यास कनिष्ठ घराण्यांतील पुरुष-

वंशांतील वारसासच राज्यपद देण्यांत यावें, असा जर्मन कायदा असल्या-
मुळे, श्लेष्विग व होलस्टेन या दोन प्रांतांतील लोकांनी, डेन्मार्कच्या
कायद्यप्रमाणे राज्यपद कोणास मिळावें यासंबंधी केलेली व्यवस्था
आपणास मान्य नसल्याचें प्रदर्शित केले !

श्लेष्विग व होलस्टेन या दोन प्रांतांतील जर्मन जनतेचे वरील
प्रकारचे मत पाहून, डेन्मार्कच्या राज्यांत व या दोन प्रांतांत पुढे कांहीं
वितुष्ट येऊ नये म्हणून डेन्मार्कच्या राजाने १८४६ च्या सुमारास एक
जाहीरनामा प्रसिद्ध करून वारसहक्कासंबंधी डेन्मार्कचेच नियम या दोन
प्रांतांसही लागू असल्याचें जाहीर केले. या जाहीरनाम्याविरुद्ध श्लेष्विग
व होलस्टेन या दोन प्रांतांतील लोकमत वरेच क्षुब्ध झाले व तेथील
जनतेने १८४८ मध्ये सर्व युरोपभर चाललेल्या क्रान्तिकारक चळवळींचा
फायदा घेऊन डेन्मार्कच्या राजाविरुद्ध बंड उभारले इतकेच नव्हे तर
फँकफोर्ट येथें नुकत्याच स्थापन झालेल्या जर्मन राष्ट्रीय पार्लमेंटकडे
आपणास मदत करण्याविषयीं विनंति केली. आपल्या जर्मन बांधवांच्या
या हांकेकडे फँकफोर्ट येथें भरलेल्या जर्मन राष्ट्रीय पार्लमेंटला अर्थात् च
दुर्लक्ष्य करितां येईना ! या दोन प्रांतांतील लोकांच्या विनंतीचा जमन
पार्लमेंटकडून विचार करण्यांत येऊन, श्लेष्विग व होलस्टेन दोन
प्रांतांस डेन्मार्कच्या मगरमिठींतून सोडविण्याची कामगिरी प्रशिया व
उत्तरेकडील कांहीं जर्मन संस्थाने यांच्यावर सौंपविण्यांत आली ! यावेळीं
प्रशियाने कसलीच नाखुणी न दर्शवितां जर्मन पार्लमेंटच्या इच्छेप्रमाणे ही
कामगिरी मोठ्या आनंदाने पतकरली व डेन्स लोकांचा पराभव केला.
तेव्हां डेन्स लोकांनी चवताळून जाऊन प्रशियावर सूड घेण्यासाठीं बालिटिक-
समुद्रांत असलेल्या प्रशियन आरमाराचा विधवंस करून टाकला. आपल्या
आरमाराचा विधवंस झालेला पाहून आतां काय करावें असा प्रशियास
विचार पडला ! डेन्मार्कशीं असलेले युद्ध पुढे चालविल्यास आपले नुक-

सान होऊन जर्मनीमधील आपलें वर्चस्व बरेच कमी होईल असें वाढून प्रशियाच्या राजास डेन्मार्कशीं तह करणेच इष्ट प्रशियाच्या राजास डेन्मार्कशीं वाटले व फँकफोर्ट येथील जर्मन पार्लमेंटचा तह करितो—१८४८ मुळेच विचार न घेतां प्रशियाने १८४८ च्या आँगस्ट मध्ये डेन्मार्कच्या राजाशीं वेगळा तह केला व श्लेष्विग व होलस्टेन हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या ताव्यांत देण्याचें कबूल केले !

प्रशियाच्या राजाचें हें उद्घामणाचें कृत्य पाहून ‘जर्मन राष्ट्रीय पार्लमेंट’ मधील सभासदांस अर्थातच राग आला; व प्रशियाच्या या कृत्यावद्दल त्यास योग्य शिक्षा देण्यांत येणे इष्ट आहे असें सर्व सभासदांस वाढू लागले. परंतु शांतपणे विचार केल्यावर प्रशियास योग्य शिक्षा करण्यास फँकफोर्ट येथील पार्लमेंट अगदीच असमर्थ आहे हें सर्वांच्या स्तव संमति भिक्ते.

लक्षांत आले, व शेवटी नाइलाजास्तव या पार्लमेंटकडून एक ठराव पास करण्यांत येऊन प्रशियाच्या कृत्यास अनुमाति दर्शविण्यांत आली ! पार्लमेंटच्या या कृत्याने, ‘राष्ट्रीय जर्मन पार्लमेंट’ची दुर्बलता मात्र सर्वांच्या निर्दर्शनास येऊन जर्मनीमधील संस्थानांनी या पार्लमेंटची नांवापुरती असलेली सत्ताही झुगारून दिली !

१८४८ मध्ये सर्व युरोपभर चालेल्या क्रान्तिकारक चळवळी पाहून इटलीमधील लहान लहान संस्थानांतील जनतेस आपल्या मानेवर असलेले पारतंत्र्याचे जू फेकून देण्याची ईर्षी उत्पन्न झाली ! आस्ट्रियाची राजधानी व्हिएन्ना येथील लोक राज्यकारभारांत लोकमताचा शिरकाव व्हावा म्हणून आपल्या बादशाहाविरुद्ध चळवळ करीत आहेत अशी बातमी

येतांच, आस्ट्रियाच्या जुळमी अंमलासार्ली असलेल्या व्हेनिस व मिलन इटलीमधील संस्थाने या दोन इटालियन संस्थानांनी एकदम आपले अस्ट्रियाविरुद्ध स्वातंत्र्य जाहीर करून आपल्या संस्थानांत अस- बंड उभारताब. केलेला आस्ट्रियन सैन्यास हाकून लावले. अस्त्रि-

याचे वर्चस्व समूळ नष्ट करण्याच्या कार्मी आपणास मुदत करावी, अशी या दोन छोट्या संस्थानांनी इटलीमधील इतर संस्थानांस व सार्दिनियाचा राजा चार्लस आल्बर्ट यास विनंति केली. या वेळी व्हेनिस व मिलन प्रमाणेंच क्रांतिकारक चळवळीची लाट इटलीमधील सर्व संस्थानांत पस- रली असल्यामुळे टस्कनी, रोम, सिसली व इतर इटालियन संस्थानांतील जनतेकडून, व्हेनिस व मिलन या दोन संस्थानांनी सुरु केलेल्या स्वातंत्र्य- ग्रासीच्या प्रयत्नास पाठिंबा मिळाला व आस्ट्रियाशी टक्कर देण्यासाठी इटालियन संस्थानांतील फौजा व्हेनिस व मिलन या संस्थानांच्या मदतीस धांवून गेल्या !

इटालियन द्वीपकल्पाची आस्ट्रियाच्या मगरामिठीतून सुटका ज्वावी या हेतूने आस्ट्रियाशीं दोन हात करण्यास उद्युक्त झालेल्या संयुक्त इटा- लियन सैन्याचें आधिपत्य सार्दिनियाचा राजा चार्लस आल्बर्ट यास देण्यांत आले होते. चार्लस आल्बर्टचे घराणे फार प्राचीन असून आज किती तरी क्षातके इटलीमध्ये मोडणाऱ्या सार्दिनिया बेटावर या घराण्यानें राज्य केले होते. चार्लस आल्बर्टने आपल्या संस्थानांतील जनतेस राज्यकारभारांत चराच भाग दिला असून, इटालियन लोकांच्या राष्ट्रीय आकांक्षेबद्दल सहा- नुभूति दर्शविली असल्यानें, सर्व इटालियन देशभक्तांस चार्लस आल्बर्ट व त्याचे घराणे यांबद्दल आपलेपणा वाटावा यांत नवल नाही !

संयुक्त इटालियन सैन्याचे आधिपत्य स्वीकारून आस्ट्रियन सैन्याशीं दोन हात करण्यासाठी चार्लस आल्बर्ट कूच करीत असतां कस्टोझा शहरा- नजीक ता. २६ जुलै रोजी आस्ट्रियन सैन्याशीं गांठ पडून त्यांत दुर्दैवकरून

इटालियन सैन्याचा मोड झाला व आस्ट्रियन सैन्य पुनः मीलनमध्ये शिरले ! आपणास पराभव खावा लागल्यामुळे कष्टी होऊन चार्ल्सने राज्यपदान्वा त्याग केला, व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा विक्टोर २ रा इमॅन्यूल १८४९ च्या मार्चमध्ये सार्दिनियाच्या गादीवर आला ! त्यावेळीची एकंदर परिस्थिति पाहून आस्ट्रियाविरुद्ध जय मिळविणे सध्यां तरी अशूक्य आहे हें कळून येतांच विक्टर इमॅन्यूलने आस्ट्रियाशीं तहाचे बोलणे लावले. या वेळीं आस्ट्रियाला आपल्या सार्दिनिया व आस्ट्रिया यांमधील तह मार्च- १८४९.

सार्दिनिया व पिडमांट या संस्थानांचा राजा इमॅन्यूल यास आस्ट्रियाला वरीच खंडणी मात्र यावी लागली !

सार्दिनिया-पिडमांटच्या राजाचा पराभव करून आस्ट्रियाने पुनरपि लोऱ्डीं व व्हेनिस या दोन संस्थानांवर आपली सत्ता बसविली ! इटर्लॉटील क्रान्तिकारक चळवळीचा अशा रीतीने शेवट होऊन पुनरपि इटर्लॉटीवर आस्ट्रियाचे वर्चस्व स्थापले गेले ! परंतु इटालियन लोकांच्या स्वराज्य-प्राप्तीचा पहिला प्रयत्न फसल्याने पका गोष्टीबद्दल मात्र सर्वोच्च्या मनांत जाणीव उत्पन्न झाली; व ती गोष्ट म्हणजे 'इटर्लॉटील सर्व संस्थानांनी एक-जुटीने व एकसमयावच्छेदेकरूम जर इटर्लॉटीच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं प्रयत्न केला, तरच तो प्रयत्न सिद्धीस जाण्याची कांहीं आशा आहे' हर्च ती जाणीव होय !

व्हेनिस व मीलन येथील क्रान्तिकारक चळवळ ज्याप्रमाणे आस्ट्रियन बादशाहकळून चेपून टाकण्यांत आली; तद्वतच टस्कनी, नेपल्स येथील क्रान्तिकारक चळवळी देसील तेथील प्रतिगामी धोरणाच्या राज्यकर्त्यांकळून मोळून टाकण्यांत आल्या ! परंतु रोममधील चळवळ कांहीं सहज रीतीने चेपून टाकतां आली नाहीं.

१८४८ मध्ये ९वा पायस नांवाचा पोप रोमच्या संस्थानावर अधिष्ठित होता. पायसने आपल्या कारकीदांत पुष्कळ चांगल्या सुधारणा करून लोकप्रियता संपादन केली होती. त्याने आपल्या संस्थानांतील जनतेस राज्यकारभाराचे वरेच हक्कही दिलेले होते. परंतु १८४८ च्या सुमारास व्हेनिस, मिलन व सार्दिनिया वैगैरे संस्थानांनी आस्ट्रियाविरुद्ध उभारलेल्या बंडास पोपने मदत करावी, असा रोममधील जनता पोपला आग्रह करूं लागतांच तसें करणे इष्ट नव्हे, असे पोपची चमत्कारिक परिस्थिति.

पोपला वाटूं लागले. स्थिश्वन धर्माचे आपण मुख्याध्यापक असतां एका स्थिश्वन राष्ट्राविरुद्ध दुसऱ्या

स्थिश्वन राष्ट्रांस मदत करणे बरें नव्हे असे पोप प्रतिपादन करूं लागला ! परंतु पोपची ही विचारसरणी रोममधील जनतेस मुळींच पटली नाही ! इटलीमधील पोप संयुक्त इटलीच्या राष्ट्रीय युद्धास मदत करत नाही, हे पाहून रोममधील जनतेस पोपबद्धल तिटकारा व तिरस्कार वाटूं लागला; व पोपला आपल्या गादीवरून पदच्युत करण्याचे प्रथत रोममधील जनतेकडून उघड उघड सुरु करण्यात आले. तेव्हां आपल्या जनतेचे हे कृत्य पाहून घावरून जाऊन पोपने नेपल्समध्ये पळ काढला (२४ नोव्हेंबर १८४८). रोम शहरांतून पोपने पळ काढतांच रोमचे संस्थान क्रान्तिकारक पक्षाचा पुढारी मॅझिनी याच्या ताव्यांत आले व त्याने लागलींच रोमशहरीं लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाल्याचे जाहीर केले.

मॅझिनीच्या या कृत्याचा सर्व युरोपभर गवगवा झाला. स्थिश्वन लोकांच्या धर्मगुरुस मॅझिनीने रोम शहरांतून हांकून लावलेले पाहून रोमन कॅथलीक पंथाचे राजेरजवाडे व लोक स्वच्छन गेले ! फ्रान्समधील रोमन कॅथलीक धर्माच्या जनतेसं व सर्व युरोपियन राजेरजवाडच्यांस खूप करण्याची ही चांगली संघि आहे असे वाटून, फ्रान्सच्या लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष नेपोलियन याने पोपचा पक्ष उचलला व मॅझिनीच्या सैन्यास रोम शहरांतून हांकून लावण्यासाठी फेंच सैन्य रवाना केले. १८४९

मध्ये नेपोलियनच्या फेंच सैन्याने, मॉजिनी व गॅरिबाल्डी यांच्या नेवृत्वात् खालीं असलेल्या इटालियन सैन्याचा पराभव करून त्या सैन्यास रोममधून हांकून लावले, व पोपला पुनः रोममधील गादीवर प्रस्थापित केले.

इटलीमधील क्रान्तिकारक चलवळींच्या अशा प्रकारे प्रतिकार चालला असतां आस्ट्रियाच्या विस्त्रित साम्राज्यांत बंडाळी सुरु झाली. आस्ट्रियांचे साम्राज्य म्हणजे अठरा धान्यांचे कडबोळे होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. आस्ट्रियाची राजधानी जी व्हिएन्ना, तेथील जर्मन जनतेने आस्ट्रियन साम्राज्यां- बंडाळी सुरु करतांच या विस्त्रित साम्राज्यांतील तील बंडाळी. इतर लोकांनी देसील जर्मन लोकांचेंच अनुकरण करण्याचा उपक्रम सुरु केला. व्हिएन्ना शहरीं जर्मन लोकांनी बंड उभारून कांहीं दिवस झाले नाहींत तोंच, प्रेग शहरांत स्लाव्ह लोकांनी, बुद्धापेस्ट शहरांत हंगेरियन लोकांनी व मिलन व व्हेनिस येथे इटालियन लोकांनी आस्ट्रियाविरुद्ध एकसमयावच्छेदेकरून बंड उभारले ! तेव्हां आतां आस्ट्रियन साम्राज्यांतील; जर्मन, स्लाव्ह, हंगेरियन व इटालियन लोकांनी निरनिराळ्या ठिकाणी ही बंडाळी सुरु केल्यामुळे आस्ट्रियन साम्राज्याचीं चार शकळे तात्काळ होतील असे वाढू लागले ! परंतु आस्ट्रियन सैन्य जन्यत तयार असल्यामुळे आस्ट्रियाच्या बादशाहास हे अठरा धान्यांचे कडबोळे तसेच आपल्या मगरमिठींत राखतां आले !

सैन्याच्या मदतीने प्रेगमधील स्लाव्ह लोकांची, व्हिएन्नामधील जर्मन लोकांची व व्हेनिसमधील इटालियन लोकांची बंडाळी तत्काळ मोऱून टाकण्यांत आली ! परंतु हंगेरींतील बंडाळी मोऱून टाकण्याच्या कामीं मात्र आस्ट्रियास बराच त्रास पडला !

हंगेरींचे राज्य आजपर्यंत बरींच शतके आस्ट्रियाच्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत होते, तरी त्यास हंगेरियन लोकांचा स्वाभिमान

कांहीं नष्ट करतां आला नाहीं. १८४८ मध्यें कॉश्टु नांवाचा पुढाऱ्याच्या
नेतृत्वासालीं हंगेरियन लोकांनी आपल्या राष्ट्रास
हंगेरीमधील चळ- आस्ट्रियन साम्राज्याच्या इतर राष्ट्रांशीं जसदून
वळ - १८४८.

नेतृत्वासालीं हंगेरियन लोकांनी आपल्या राष्ट्रास
आस्ट्रियन साम्राज्याच्या इतर राष्ट्रांशीं जसदून
न टाकतां स्वराज्याचे हक्क देण्याविषयीं आस्ट्रि-

याच्या बादशाहाकडे मागणी केली, परंतु बादशाहाकडून त्यांची मागणी
फेटाळून लावण्यांत आल्यावर हंगेरियन लोकांनी बुडापेस्ट येथें बंड उभा-
रले ! बुडापेस्ट येथील बंडाचा बींमोड करण्यासाठीं आस्ट्रियन बादशाहाने
एक लक्ष सैन्य तत्काळ रवाना केले.

या वेळी कॉश्टुच्या नेतृत्वासालीं असलेल्या हंगेरियन सैन्याने
कल्पनातीत कामगिरी बजाविली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आस्ट्रि-
याच्या नांवाजलेल्या सैन्याशीं लदून हंगेरियन सैन्याने आस्ट्रियन सैन्याचा
पूर्ण पराभव केला होता, व आतां हंगेरियन लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणे
त्यांना पूर्णपणे स्वराज्याचे हक्क आस्ट्रियन बादशाहाकडून मिळतील असें
वारूं लागले होतें; परंतु या वेळी हंगेरियन लोकांचा पुढारी कॉश्टु याने
मोठी चूक करून घिमेपणे स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याची संघी व्यर्थ दवडली

रशियाच्या मदतीने असें म्हणावयास पाहिजे. आस्ट्रियन सैन्यावर
हंगेरीमधील बंडाकी आपण मिळविलेल्या जयाने चढून जाऊन कॉश्टुटेने
मोळप्पांत येते - १८४९. लागलीच हंगेरीचे स्वातंत्र्य जाहीर केले (१८४९
एप्रिल). हंगेरीने आस्ट्रियाविरुद्ध केलेले बंड
यशस्वी ठरून हंगेरियन लोकांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलेले पाहतांच
रशियाचा बादशाह निकोलस यास धास्ती पडली ! आपण यावेळी
आस्ट्रियास मदत केली नाही, तर ही चळवळींची लाट हंगेरीस लागून
असलेल्या आपल्या साम्राज्यांत पसरून, आपले लोकही बंडाळी करतील
असें वारून निकोलसने आस्ट्रियास मदत करण्याचे ठाविले. रशियाकडून
मदत मिळतांच आस्ट्रियास जोर आला; व पश्चिमेकडून आस्ट्रियन सैन्य व
पूर्वेकडून रशियन सैन्य यांच्यामध्ये हंगेरियन सैन्य कोंडले गेल्याने त्या

सैन्यास शरण गेल्यावांचून गत्यंतरच नव्हते (आगस्ट १८४९). अशा प्रकारे हंगेरीतील मँगेओर या स्वाभिमानी लोकांस पुनरपि आस्ट्रियाचं जूं आपल्या मानेवर निमूटपणे घेणे भाग पडले !

श्लेषविग व होलस्टेनच्या प्रकरणांत प्रशिया सारंख्यो बळाढ्य संस्थानास आपल्या हुकमतीखालीं वागावयास लावण्यास. फँक्कफोर्ट येथे भरलेले संयुक्त जर्मनीचे पार्लमेंट कसे असमर्थ होते हैं आपण पोहिलेच आहे. विएन्ना व बर्लिन येथे १८४८ च्या सुमारासं क्रान्तिकारक चळवळी सुरु होत्या तरी प्रशियानें या पार्लमेंटची सत्ता धाव्यावर बसविण्यास मागेपुढे पाहिले नाही, तर आतां क्रान्तिकारक चळवळीचा पूर्ण बीमोड झाल्यावर प्रशिया किंवा इतर जर्मन संस्थानें या पार्लमेंटची सत्ता कितपत मान्य करतील हैं तर स्पष्टच दिसत होते ! अशाप्रकारे या संयुक्त पार्लमेंटची डुर्बलता व्यक्त झाली होती तरी सर्व जर्मनीचे एकीकरण करण्याची आशा या संयुक्त पार्लमेंटने कांहीं सोडली नाही ! १८४८ च्या डिसेंबर महिन्याच्या सुमारास या पार्लमेंटने सर्व जर्मन संस्थानांचे राष्ट्रीय एकीकरण करण्याच्या इरायाने एक घटना तयार केली, व आतां फक्त या संयुक्त जर्मन राष्ट्राचे बादशाही पद कोणास यावयाचे हाच प्रश्न या पार्लमेंट समेपुढे होता ! जर्मनीतील आस्ट्रिया किंवा प्रशिया या दोन बळाढ्य संस्थानांपैकी कोणास तरी हा मान मिळावयाचा होता ! फँक्कफोर्ट येथे असलेल्या जर्मन पार्लमेंटमध्ये बादशाहाचे पद कोणास यावयाचे यासंबंधाने मोठा कढाक्याचा वादविवाद होऊन, नानाविध जारीनी मिश्र असलेल्या आस्ट्रिया-पेक्षां प्रशियामध्येच जर्मन लोकांचा भरणा अधिक आहे म्हणून प्रशियाच्या राजासच जर्मनीचे बादशाही पद अर्पण करण्याचा ठराव पास झाला. या ठरावाप्रमाणे हे बादशाही पद अर्पण करण्यासाठी पार्लमेंटसभेतर्फे एक शिष्टमंडळ जेव्हां प्रशियाचा राजा ३ रा वुइल्यम याजकडे आले तेव्हां क्रेडीक वुइल्यमने दुरवर विचार करून हे बादशाही पद स्वीकारण्याचे नाकारले ! फँक्कफोर्ट येथे असलेल्या लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्याकडून मिळत असलेले हे बादशाही पद स्वीकारले तर हलके हलके

प्रशियामधील आपली सत्ता देसील कमकुवत होईल; व यासेरीज आपण या वादशाही पदाचा स्वीकार केल्यास आस्ट्रिया युद्ध करण्यास प्रवृत्त होईल असे वाटून फेडरीकने वादशाही पदाचा स्वीकार केला नाहीं.

अशाप्रकारे संयुक्त जर्मनपार्लमेंटकडून अर्पण करण्यांत आलेल्या पादशाहीपदाचा स्वीकार करण्याचं फेडरीक वुझ्यमकडून नाकारण्यांत आल्यावर या पार्लमेंटची नांवापुरती असलेली सत्ताही संपुष्टांत आली असे म्हणण्यास हरकत नाहीं ! संयुक्त जर्मन पार्लमेंट आपणास मदत करील या आशेवर गरीब विचाऱ्या श्लेष्विंग होलस्टेन या प्रांतांतील लोकांनी बंड उभारले होते ; परंतु या पार्लमेंटचे अस्तित्वच संपुष्टांत आल्यावर या प्रांतांतील लोकांच्या प्रयत्नास कोणीकडूनही सहानुभूति मिळेना ! १८४८ मध्ये प्रशियाने डेन्मार्करी तह करून या प्रांतास मदत करण्याचे नाकाराले

होते, तरी देसील डेन्मार्कविरुद्ध या प्रांतांतील

लेस्विंग व होल-
स्टेन हे प्रांत डेन्मार्करी
जखडून टाकण्यांत
बेताते-१८५०.

लोकांची चळवळ थांबली नव्हती. १८४९ मध्ये

प्रशियाने पुनः या प्रांताच्या वरीने डेन्मार्करी युद्ध सुरु केले ! तेव्हां या दोन प्रांतांसंबंधी काय तो

कायमचा निकाल करून टाकण्यासाठी इंग्लंड व

रशिया या दोन राष्ट्रांस मध्यस्ती करावी लागली. १८५० मध्ये सर्व गोर्टीचा विचार करण्यासाठी लंडन शाहीं एक सर्वराष्ट्रांची परिषद भरून, हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या राज्याशीं कायमचे जखडून टाकण्याचे ठरले ! फँकफोट येथे स्थापन झालेल्या संयुक्त जर्मन पार्लमेंटकडून आपणास मदत मिळेल या आशेवर विश्वास ठेवल्यामुळे या दोन प्रांतांवरील पारतंत्र्याचे जोखड आधिकच कायम झाले ! ! पण, पुनः योग्य संघि सांपडल्यास आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं प्रयत्न करण्याची संघि तेथील लोक मोठ्या उत्कंठेने आहूं लागले !!

अशाप्रकारे १८४८ मध्ये सर्व युरोपभर क्रान्तिकारक चळवळी उत्पन्न होऊन लोकनियंत्रित राज्यपद्धति स्थापण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले; परंतु सरतेशेवटीं ते प्रयत्न निष्कळ ठरून ठिकठिकाणच्या राज्यकर्त्यांनी आपापल्या देशांवरील राजसत्तेची मगरामिठी आधिकच दृढ केली ! आपले प्रयत्न निष्कळ झालेले पाहून ठिकठिकाणच्या देशभक्तांची निराशा झाली; तरी त्यांच्या या वेळच्या पराभवांमुळे एक गोष्ट मात्र त्यांच्या चांगली निर्दर्शनास आली, व ती गोष्ट म्हणजे 'संघटित प्रयत्न व तो प्रयत्न आधिक लवकर सिन्दीस जाण्यासाठीं आपला मनगटाचा जोर साध्य केल्यासेरीज आपणास यश मिळणार नाही' हीच होय !

प्रकरण १८ वे.

इटलीचे एकीकरण.

इ. स. १८६१ मध्ये इटलीचे एकीकरण होऊन संयुक्त इटलीचे राज्यपद सार्दिनिया-पिटमाँडचा राजा विक्टर इमान्यूल यांस देण्यांत आले ! आपल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी इटालियन संस्थानांकडून जे प्रयत्न करण्यांत आले, त्या प्रयत्नांस फ्रान्सचा बादशाह तिसरा नेपोलियन याची मदत मिळाली नसती, तर आस्ट्रियाच्या मगरामिठीतून इटलीची सुटका करून संयुक्त इटलीचे राज्य स्थापन करणे इटालियन देशभक्तांस अगदीच अशक्य झाले असते ! तेव्हां इटलीचे एकीकरण होऊन संयुक्त इटलीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्यासाठी कसकसे प्रयत्न करण्यांत आले, हें नीट समजण्यास आपणास फ्रान्सकडे व फ्रान्सचा १८४८ मधील प्रेसिडेंट लुई नेपोलियन याच्या महत्वाकांक्षेकडे लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे !

फ्रान्सच्या लोकसत्ताक राज्यावर प्रेसिडेंट म्हणून लुई नेपोलियनची निवडणूक (१८४८ डिसे.) झाल्यावर त्याच्याबद्दल केलेले भाकीत अखेर सरें ठरले ! लुई आपल्या चुलत्याप्रमाणेच फ्रान्समध्ये पुनः राजसत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करील असे सर्वांस वाटत होते. फ्रान्सच्या अध्यक्षाच्या जागेवर येतांक्षणी लुई नेपोलियनने इटलीमध्ये सैन्य पाठवून

लुई नेपोलियन बादशाही पद धारण करतो.

गरीबालडी व मँझिनी यांनी रोममध्ये नुकतेच स्थापन केलेले प्रजासत्ताक राज्य मोदून टाकले. त्यानंतर फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेत बरीच ढवळा-ढवळ करून आपल्या हातांत अनियंत्रित सत्ता

घेण्याचा त्याचा प्रयत्न सुरु झाला; व १८५२ मध्ये त्यानें मोठ्या थाटाने स्वतः बादशाही किताब धारण केला ! यावेळी त्यानें आपल्या हातांत

अगदीं अनियंत्रित सत्ता न घेतां, लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा आपण अंगीकार केला आहे हैं दासविष्यासाठीं राष्ट्रांतील कायदे करण्यासाठीं दोन सभा (सीनेट व राष्ट्रीय सभा) स्थापन केल्या; परंतु या सभांच्या हातीं फारच थोडी सत्ता डेवण्यांत आल्यामुळे या दोन सभा असून नसून सारख्याच होत्या असे म्हणावयास पाहिजे !

बादशाहांचे पद धारण केल्यावर आपल्या चुलच्याप्रमाणे, मोठमोठी शौर्याची कृत्ये करून फेंच लोकांकडून लोकप्रियता संपादन करावी, व युरोपियन राजकारणांत हात घालून आपल्या राष्ट्रास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये प्रमुख स्थान प्राप्त करून यावे असे त्यास वाढू लागले. परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालण्याची संधि मिळण्यास त्यास फार दिवस वाट पहावी

लागली नाहीं ! रशीयाचा झार निकोलस हा क्रीमियन युद्ध—
१८५४ महत्त्वाकांक्षी असून दक्षिण व पूर्वेकडे आपले साप्राज्य विस्तृत करून भूमध्यसमुद्र व पॅसिफिक

महासागर यांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करावे अशी त्याची मनीषा होती. दक्षिणेकडे आपले वर्चस्व स्थापण्याचा मार्गात त्यास टक्कीचा अडथळा येणार होता ! तेव्हां आतां टक्कीचे राष्ट्र आपणास गिळंकूत करावयास सांपडावे या हेतुने झार निकोलसने ‘टक्कीचे राष्ट्र आतां वृद्धावस्थेप्रत पोहोचले असून फार दिवस जिवंत रहाऱ्ये शक्य नाही’ असा विलक्षण शोध लावून टक्कीच्या साप्राज्याचे आपणाच कायते एकटे वारस आहोत अशी आपली समजूत करून घेतली ! इतकेंही करून टक्कीचे राष्ट्र मृत होईपर्यंत वाट पहाण्याची रशीयाच्या झारला अवश्यकता न वाढून, झार निकोलसने टक्कीचा कांहीं प्रांत बळकाविला; व टक्कीच्या साप्राज्यांतील शीक खिश्वन धर्मीय लोकांचे आपण संरक्षक आहोत हैं मान्य करण्यासाठीं टक्कीच्या सुलतानाकडे बोलणे लावले ! झारच्या या अरेरावीपणाचा अर्थातच टक्कीच्या सुलतानाने निषेध केला ! आपल्या न्याय्य (!) मागणीचा निषेध झालेला पाहून रशीयाने बोलेडेविह्या प्रांतावर स्वारी केली (जून १८५३). रशीयाच्या या हाल-

चालीकडे इंग्लंड व फ्रान्स हीं राष्ट्रे डोळ्यांत तेल घालून पहात होतीं. भूमध्यसमुद्रांत रशियासारख्या बलाढ्य राष्ट्राचा प्रवेश झाल्यास इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या हितसंबंधांस जबरदस्त धोका येण्याचा संभव असल्यामुळे, भूमध्य-समुद्रावर टर्कीचे कमकुवत मोहरे जिवंत ठेवण्याचे फ्रान्स व इंग्लंड या राष्ट्रांनी ठरविले; व रशियाला मोल्डेविह्या प्रांतांतून आपले सैन्य परत नेण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली! परंतु टर्कीची राजधानी जे कॉन्स्टॅटिनोपल शहर ते हस्तगत करून भूमध्यसमुद्रावर आपले वर्चव स्थापन करावे अशी रशियाची फार दिवसांपासूनची महत्त्वाकांक्षा असल्यानें, फ्रान्स व इंग्लंड या राष्ट्रांनी केलेल्या सूचनांकडे झार निकोलसने दुर्लक्ष केले! तेव्हां अर्थातच आपल्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यासाठी इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांनी टर्कीला मदत करण्याचे ठरवून रशियाविरुद्ध शाब्द उपसले (मार्च १८५४).

१८५४ मधील रशियन मोहिमेचा पराभव झाला. डॅन्यूब नदीच्या आसमंतात् असलेले किंवा काबीज करण्याचे रशियाचे प्रयत्न फसले जाऊन टर्कीच्या सैन्याकडून त्यांना माघार घ्यावी लागली. १८५४ मध्ये

सेबॅस्ट्यूपूलचा वेढा—
१८५५.

फ्रेंच व इंग्लिश सैन्ये रणांगणावर दाखल होऊन त्यांनी क्रीमियन द्वीपकल्पांतील रशियाच्या ताब्यांत

असलेला सेबॅस्ट्यूपूल नांवाचा भक्कम किंवा काबीज करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु एक वर्षभर रशियन वीरांनी कांहीं दाद दिली नाहीं व शेवटीं मोठ्या शौर्यानें एक वर्षभर किंवा लढवून तो सरतेशेवटीं शत्रूच्या ताब्यांत यावा लागला. हा किंवा पडल्यावर तर रशियाची अगदीच निराशा झाली; व १८५५ च्या मार्च महिन्यांत झार निकोलस मरण पावून त्याच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या दुसऱ्या अलेक्झांडरच्या (१८५५-८१) मनांत युद्ध पुढे चालवावयाचे नसल्यामुळे रशिया

तह करण्यास कबूल झाला. १८५६ मध्ये पैरीस शहरीं झालेल्या तहान्वयें

पैरीसचा तह—
१८५६.

रशियाला आपला सेवास्टपूल किण्ठा परत मिळाला;

परंतु रशियानें टकीच्या साप्राज्यांतील कोणत्याही

प्रदेशाबद्दल कसलेही हक्क न सांगण्याचें कबूल केले.

काळ्या समुद्रावर कोणत्याही राष्ट्राचें स्वामित्व नसल्याचें ठरलें व तो सर्व राष्ट्रांस खुला असल्याचें उरुन टकीचें स्वातंत्र्य जाहीर करण्यांत आले !

कीमियाच्या लढाईत भाग घेऊन आपल्या पैरीस शहरीं या युद्धाचा तह घडवून आणण्यांत लुई नेपोलियननें फ्रान्स राष्ट्रास पुनरपि श्रेष्ठपदाप्रसंचढविले होतें असे म्हणण्यास पाहिजे. परंतु या युद्धांत हात घालून समाधान न झाल्यामुळे इटलीच्या राजकारणांत हात घालून आपले युरोपमधील प्रथ बरेच माजवावे असे नेपोलियनला वारू लागले ! व अशाप्रकारची संधि नेपोलियनला १८५८ च्या सुमारास अनायासेच मिळाली !

१८४८ पासून सार्दीनिया-पिटमांटचा राजा व्हिक्टोर इमान्यूल हाच संयुक्त इटलीचा पुढारी आहे असे इटालियन देशभक्तांस वाटत होते. परंतु त्याच्या नेतृत्वाखालीं इटलीच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं कोणते उपाय योजावयाचे याबद्दल इटालियन मुत्सव्यांमध्ये मतभेद असे. परंतु सुदैवानें १८५० च्या सुमारास काहूर नंवाचा एक प्रस्व्यात मुत्सव्यी त्याच्या मंत्रिमंडळांत येऊन त्याच्या सलृच्यानें इटालियन लोकांच्या राष्ट्रीय आकांक्षा सफल झाल्या.

प्रस्व्यात मुत्सव्यी काहूर याचें असे म्हणणे होते की, इटलीतील लंबडी व व्हेनिस यांवर आपले वर्चस्व स्थापून इटलीमधील इतर जुलमी राजेरजवाढ्यांस आपल्या घोरणाप्रमाणे वागावयास लावणाऱ्या आस्ट्री-याच्या, इटलीच्या एकीकरणाच्या मार्गात अडथळा आहे; व आस्ट्रीयाचा,

पराभव करण्यास सार्डिनिया—पिढमांटचें राज्य व इतर इटालियन संस्थाने

अगदींच असमर्थ असल्यानें दुसऱ्या कोणत्यातरी

सार्डिनिया व फ्रान्स राष्ट्राची मदत घेतल्यासेरीज सार्डिनियाळा जय यांमध्ये तह—१८५८.

मिळें शक्य नाही, असें वाटत असल्यामुळे

त्यानें १८५८ मध्ये फ्रान्सचा बादशहा लुई नेपोलियन याच्याशी तह केला. सार्डिनिया व फ्रान्स या राष्ट्रांमधील तह कोणत्या उद्देशानें घडवून आणण्यांत आला हे आस्ट्रियाच्या लक्षांत येतांच, सार्डिनियानें आपले सैन्य कमी करावे असें आस्ट्रियांकडून फर्माविण्यांत आले. आस्ट्रियाच्या आज्ञेप्रमाणे आपले सैन्य कमी करण्याचें सार्डिनियानें नाकारतांच आस्ट्रियानें सार्डिनियावर स्वारी केली; व काहूरच्या मनीषेप्रमाणे आस्ट्रियाशी लुवकरच युद्ध उपस्थित झाले (एप्रील—१८५९).

अशा रीतीनें आस्ट्रियाशी युद्ध उपस्थित झाल्यावर १८५८ च्या तहाप्रमाणे फ्रान्सनें सार्डिनियास मदत केली. १८५९ च्या मे महिन्यांत फ्रान्स व सार्डिनिया यांच्या संयुक्त फौजेने मैगेन्टा व सॉल-

फेरिनो या दोन ठिकाणी आस्ट्रियन सैन्याचा पुरा आस्ट्रियाशी युद्ध—
१८५९. मोड करून त्यास लॉबर्डीमधून हांकून लावले.

सार्डिनियानें मिळविलेल्या या जयामुळे सर्व इटलीभर आनंदोत्सव सुरु झाले. नेपोलियनबद्दलही सर्वांस आदर वाढू लागला; व आतां आल्पसू पर्वत उत्तरून आस्ट्रियन सैन्याचा पुरा मोड करण्यासार्थी नेपोलियन आस्ट्रियन सैन्यावर छापा घालील असें सर्वांस वाढू लागले! परंतु इटालियन लोकांच्या मनीषेप्रमाणे नेपोलियनने कांहींच कृति केली नाही इतकेंच नव्हे तर सार्डिनियाची मुळींच संमति न घेतां शत्रूशीं विहा—फ्रॅका येथे ११ जुलै रोजीं निमूटपणे तह केला. त्यावेळची इतर परिस्थिति पाहून आस्ट्रियाशी तह करणे आपल्या राष्ट्रास अधिक श्रेयस्कर आहे असें नेपोलियनला वाटत होते. इटालियन लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणे संयुक्त इटलीचें एक बलाढूच राष्ट्र स्थापन झाल्यास त्यापासून आपल्या राष्ट्रास धोका येईल,

व यासेरीज झाईन नदीच्या बाजूने प्रशिया आस्ट्रियाच्या वर्तीने आपणा-
सार्डिनियाचा आस्ट्रि-
याशीं तह- १८५९
नोव्हेंबर.

वर स्वारी करण्यास उद्युक्त होईल अशी नेपो-

लियनला भीति वाटत होती ! परंतु नेपोलियनने अचानक रीतीने आस्ट्रियाशीं केलेल्या तहासुम्ले

सार्डिनियाची स्थिति मात्र फारन्व चमत्कारिक

झाली. आस्ट्रियाशीं युद्ध चालविण्यास एकटे सार्डिनियाचें राष्ट्र अगदीच असमर्थ असल्यासुम्ले आस्ट्रियाशीं तह केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हते ! तेव्हां १८५९ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत आस्ट्रियाशीं केलेल्या तहान्वयें सार्डिनियाला लाँबडी हा प्रांत मिळून, व्हेनिस हा प्रांत मात्र आस्ट्रियाच्या हवालीं करावा लागला; व गेल्या युद्धांत नेपोलियनने सार्डिनियाला मदत केल्यासुम्ले फ्रान्स व सार्डिनिया-पिटमाँटच्या सरहदीवर असलेले सेव्हाय व नीस हे दोन प्रांत फ्रान्सला यावे लागले (१८६०).

अशा रीतीने १८६० च्या सुमारास इटलीच्या उत्तरेकडील लाँबडी प्रदेश सार्डिनियाच्या ताब्यांत आल्यावर इटलीचा एकीकरणाचा मार्ग वराच सुलभ होईलसें काहूरला. वाढू लागले. संयुक्त इटलीच्या एकीकरणा-च्या मार्गीत आड येणाऱ्या इटलीमधील लहान लहान संस्थानांमधील जुलमी राज्यकर्त्यांचा मोड करण्याचा काहूरने निश्चय केला. दक्षिण इटलीमध्ये

सिसली व नेपल्स हीं संस्थाने गॅरीबाल्डी आपल्या ताब्यांत घेतो - १८६०.

असलेले नेपल्समधील जुलमी संस्थानिकाचें राज्य मोहून टाकण्याबद्दल काहूरने गॅरीबाल्डीस प्रोत्सा-हन दिले. गॅरीबाल्डीने आपल्या हाताखालील एक हजार राष्ट्रभक्त सैन्यानिशीं १८६० च्या मे महि-

न्यांत सिसली बेटांत प्रेशा करून तेथील बोरबोन घराण्याची जुलमी राजसत्ता उल्थून पाढली ! सप्टेंबर महिन्याच्या सुमारास नेपल्सवर स्वारी करून तेथील राजा पळून जातांक्षणीं गॅरीबाल्डीने तें संस्थान सार्डिनिया-पिटमाँटच्या संस्थानास जोडल्याचें जाहीर केले. गॅरीबाल्डीने हीं दोन जुलमी राजांचीं संस्थाने उल्थून पाढल्याची बातमी

आँबिया संस्थानांत पसरली, व तेथील लोकांनी आपल्या जुलमी राजाविरुद्ध चलवल सुरु केली तेव्हां गॅरीबालडीनें तेथेही आपल्या सैन्यानिशीं हल्ला करून तेथील जुलमी राजसत्ता मोडून टाकली. इकडे काहूरने सार्दिनिया-पिडमांटच्या सैन्याच्या मदतीनें पोपचें संस्थान हस्तगत केले होते.

अशा प्रकारे १८६१ च्या सुमारास ईशान्येकडे आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेला व्हेनिस हा प्रांत व इटलिन्या मध्यभारीं फ्रेंच सैन्याच्या संरक्षणाखालीं असलेले रोम शहर या दोन ठिकाणांसेरीज सर्व इटालियन द्वीपकल्प सार्दिनिया-पिडमांटच्या राजाच्या हातांत होते असें म्हणण्यास हरकत नाही! तेव्हां आतां ह्या दोन संस्थानांवर हल्ला करून ती इतक्यांतच काबीज करावींत असें गॅरीबालडीचे म्हणणे होते; परंतु तसें केल्यास आस्ट्रिया व फ्रान्स यांचे इतक्यांतच विनाकारण वैर संपादन करावे लागेल असें काहूरचे म्हणणे पडल्यामुळे, व्हिक्टर इमान्युलला तो विचार तृती सोडून घावा लागला. तेव्हां आतां सार्दिनियाच्या ताब्यांत असलेल्या इटलीचे एकीकरण करणेंच तृती इष्ट आहे असें इटालियन देशभक्तांस वाढून पिडमांटची राजधानी ट्युरीन येथें संयुक्त इटलीचे

पार्लमेंट १८६१ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत पहिल्या व्हिक्टर इमान्युल संयुक्त इटलीचा राजा होतो—१८६१. प्रथम बोलाविण्याचें ठरले. इटालियन देशभक्तांच्या आकांक्षा आतां बहुतेक फलदूप झाल्यानंतर हें पार्लमेंट बोलाविण्यांत येत असल्यामुळे तेथील एकंदर देखावा मोठा थाटाचा होऊन सर्वानुमते संयुक्त इटलीचे राज्यपद व्हिक्टर इमान्युल यास अर्पण करण्यांत आले. व्हेनिस व रोम हीं दोन ठिकाणे आतां काबीज करावींत अशा गॅरीबालडीच्या एकसारख्या सूचना येत होत्या, परंतु तसें केल्यास संयुक्त इटलीच्या राष्ट्रास इतक्यांतच आस्ट्रिया व फ्रान्स या दोन प्रबळ राष्ट्रांकडून घोका येण्याचा संभव आहे असें वाढून, थोग्य संघि मिळेपर्यंत वाट पाहण्याचे व्हिक्टर इमान्युलने ठरविले. १८६१ च्या

जून महिन्यांत प्रख्यात मुत्सदी काढू हा जरी मरण पावला होता, तरी इटलीच्या राजानें काहूरचे धोरणच पुढे चालविष्याचे ठरविले ! संयुक्त इटलीच्या राजास आस्ट्रियाशीं दोन हात करून घेणिस प्रांत इटलीच्या राजास जोडण्याची योग्य संधि सांपडण्यासाठी मार्गप्रतीक्षा करण्यात्थार्थीं फार वेळ कांही थांबावें लागले नाहीं. १८६६ च्या सुमारास आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन संस्थानांतील जर्मनीमधील वर्चस्वासंबंधीं फार दिवस धुमसत असलेला मत्सराशी प्रदीप होऊन युद्ध सुरु झाले ! तेव्हां आतां आस्ट्रियावर शक्त उपसंष्यास ही संधि वरी आहे असे वाटून इटलीनें प्रशियावरोवर तह करून दक्षिणेकडून आस्ट्रियावर हळा करण्याचे ठरविले. परंतु दुर्दैवानें यावेळी कस्टोझाच्या लढाईत (जून १८६६) इटालियन सैन्याचा पराभव झाला, व ऑँड्रिआटिक समुद्रांत लिसा बंदरानजीक असलेल्या इटालियन आरमाराचा पूर्ण फडशा पाडण्यांत आला ! परंतु तिकडे उत्तरेकडे, सेंडोवाच्या लढाईत प्रशियन सैन्यानें आस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण फडशा पाडल्यामुळे इटलीला वरील पराभवाचे परिणाम भोगावे लागले नाहीत ! प्रशियाकडून आस्ट्रियाचा पूर्ण पराभव झाल्यामुळे तह केल्यावांचून आस्ट्रियाला गत्यंतरच नव्हते. या तहान्वये आल्यस् पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेला व्हेनिस प्रांत संयुक्त इटलीस मिळून १८६६ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत मोठ्या विजयाशीने व्हिक्टर इमान्यूल राजानें प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध असलेल्या व्हेनिस शहरी प्रवेश केला.

आतां फक्त रोम शहरच इटलीच्या राजाच्या ताब्यांत यावयाचे राहिले होते, परंतु ते शहर या वेळी फ्रेंच सैन्याच्या संरक्षणाखाली असल्यानें रोमवर हळा केल्यास फ्रान्सशीं इतक्यांतच टक्रर यांवी लागेल या भीतीने तसें न करतां योग्य संधि सांपडेपर्यंत थांबण्याचे व्हिक्टर इमान्यूलने ठरविले. रोममधील रोमन लोकांनाही संयुक्त इटलीला मिळावेसे वाटत होते, परंतु फ्रेंच सैन्याच्या भीतीने त्यांना तसें करतां येईना ! योग्य संधि मिळण्याची मार्गप्रतीक्षा करीत रोममधील जनताही स्वस्थ

बसली होती ! विहक्टर इमान्यूल व रोमन जनता यांना फार दिवस कांहीं
योग्य संधि सांपडण्यासाठीं थांबावें लागले नाहीं. १८७० मध्ये फ्रान्स व

रोम शहर इटलीच्या
ताब्यात येते—
१८७०.

संयुक्त जर्मनी यांच्यामध्ये मोठे युद्ध उपस्थित
होऊन, नेपोलियन बादशाहास रोम शहरीं असलेले
फ्रेंच सैन्य पॅरीस शहराच्या संरक्षणासाठीं बोलाविणे

भाग पडले. रोमधून फ्रेंच सैन्याचा तळ हालल्यावर,
लागलींच विहक्टर इमान्यूलने आपले सैन्य पाठवून रोम शहर काबीज केले.
संयुक्त इटलीच्या या कृत्याचा पोपने निषेध केला ! परंतु विजयश्री मिळ-
विणाच्या इटालियन सैन्याने पोपच्या राजवाड्यास हात न लावतां त्यास
सुराक्षित ठेवले. त्या शहरीं जरी पोपचे वास्तव्य होते, तरी सर्व इटालियन
जनतेच्या इच्छेवरून इतिहासप्रासिद्ध पुरातन, वैभवशाली रोमशहरास
संयुक्त इटलीच्या राजधानीचा मान देण्यांत आला !

प्रकरण १९ वै.

संयुक्त जर्मनी.

खन १८४८ मध्ये प्रशियाच्या राजाकडून तेथील जनतेस राज्यकारभाराचे कांहीं हक्क मिळाले होते. हे हक्क जरी तुटपुंजे होते, तरी लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या कल्पनेचा स्वीकार प्रशियासारख्या प्रतिगामी राष्ट्रानें केलेला पाहून, संयुक्त जर्मन पार्लमेंट स्थापन करण्याची कल्पना निघून १८४८ मध्येच त्यास मूर्त स्वरूप देण्यांत आले. फँकफोर्ट येथे संयुक्त जर्मन पार्लमेंट स्थापन झाल्यावर संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याची कल्पना बळावली! फँकफोर्ट येथे स्थापन झालेल्या पार्लमेंटकडून संयुक्त जर्मन राष्ट्र स्थापन करण्याच्या प्रयत्नास कितपत यश आले हें आपण पाहिलेच आहे. १८४८ मध्ये बोलावण्यांत आलेल्या पार्लमेंटला जर्मनीतील कोणत्याच संस्थानिकांचे पाठबळ नसल्यामुळे त्यावेळचा प्रयत्न फसला होता; परंतु जर्मनीतील एसाड्या बळाढ्य संस्थानाकडून अशा प्रकारच्या प्रयत्नास पाठबळ मिळाले तर हा प्रयत्न यशस्वी झाला असता यांत संदेह नाहीं! १८५८ मध्ये प्रशियाच्या गादीवर आलेल्या वुइल्यमने अशाप्रकारे संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याची खटपट सुरु केली.

आपल्या मनांतील सर्व हेतु साध्य करून घेण्यासाठी आपणास सैन्याच्या मदतीची फारच आवश्यकता आहे हें कडून चुकल्यामुळे आपले सैन्य कवाईत शिकवून उक्कृष्ट रीतीने तयार ठेवण्याचा वुइल्यमने उपक्रम सुरु केला! परंतु आपले प्रशियन सैन्य जव्यत तयार ठेवण्याच्या मार्गात एक अडच्न्य उपस्थित झाली. प्रशियाच्या पार्लमेंटमध्ये शांततावादी समासदांचे मताधिक्य असून, त्यांनी लष्करी खर्चासाठी जादा रक्कम मंजूर करण्याचे साफ नाकारले! परंतु वुइल्यम हा पार्लमेंटकडून संमाति

न मिळाल्यास घावरून जाणारा पुरुष नव्हता ! पार्लमेंटची संमति मिळत नाहीं, तर पार्लमेंटच्या संमतीसेरीज आपणास इष्ट वाटत असलेली लक्षकी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी पैसे सर्व करण्याचे ठरवून, प्रिन्स बिस्मार्क नांवाच्या एका पुरुषास त्याने आपल्या प्रधानमंडळांत बोलावून मुख्य प्रधानाची जागा दिली (१८६२). प्रिन्स बिस्मार्क हा मुत्सदी असून

प्रिन्स बिस्मार्क.   राजसत्तेचा कट्टा पुरस्कर्ता होता. प्रिन्स बिस्मार्कची

मुख्य प्रधानाच्या जागेवर नेमणूक झाल्यावर पार्लमेंटची सत्ता हलके हलके संपुष्टांत येऊन सर्व सत्ता राजाच्या हातीं आली ! यावेळी डेन्मार्कच्या राज्यांत कांही गडबड झाल्यामुळे सर्व जर्मन संस्थानांचे लक्ष तिकडे वेधले.

१८६३ मध्ये डेन्मार्कचा रोजा ७ वा फ्रेडरीक मरण पावल्यावर, सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या संमतीने त्याच्यानंतर ९ वा विश्वन गादीवर आला.

या राजाबद्दल डेन्मार्कप्रमाणेच श्लेष्विग व होल्स्टेन या दोन प्रांतांनी आपली मान्यता दर्शविली होती; परंतु डेन्मार्कच्या राजाने एक जाहीरनामा काढून हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या राज्याशी एक-

जीव केल्याचे जाहीर करतांच, या दोन प्रांतांमधील जर्मन प्रजेने आपला निषेध व्यक्त केला. या वेळी १८४८ प्रमाणे त्या दोन प्रांतांच्या वतीने जर्मनीतील सर्व संस्थानांनी भाग व्यावा असें सर्व जर्मन लोक म्हणूं लागले. तेव्हां डेन्मार्कच्या राजकारणांत हात शिरकविण्याची ही संधि न दवडण्यासाठी प्रिन्स बिस्मार्क या मुत्सदीने आपल्या बाजूला आस्ट्रियाचें मन वळविले, व १८६४ च्या जानेवारी महिन्यांत प्रशिया व आस्ट्रिया या खाद्यांनी डेन्मार्कवर स्वारी केली. आक्टोबर महिन्याच्या सुमारास डेन्मार्कचा पूर्ण परांभव होऊन त्यास श्लेष्विग व होल्स्टेन हे दोन प्रांत प्रशिया व आस्ट्रियां या राष्ट्रांच्या ताब्यांत आवे लागले.

हे दोन प्रांत हस्तगत ज्ञाल्यावर या प्रांतांची वांटणी कशी करावयाची हा विकट प्रश्न अर्थातच पुढे आला ! या दोन प्रांतांना पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन या दोन प्रांतांचे एक लहानसे संस्थान बनविण्याचा विचार करणे आस्ट्रिया व प्रशिया या राष्ट्रांस इष्ट वाटले नाही, तर हे दोन्ही प्रांत आपणास मिळावे असें प्रशियाचा मुख्य प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क यास वाढू लागले. जर्मनीमध्ये आपले वर्चस्व स्थापन करावे अशी आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन राष्ट्रांमध्ये वरेच दिवसांपासूनची चुरस होती; व या दोन प्रांतांच्या वांटणीत जर कोणाला अधिक भाग मिळाला, तर त्या संस्थानांचे जर्मनी-मध्ये वर्चस्व वाढेल अशी या दोन राष्ट्रांस भीती वाटत होती ! तेव्हां या दोन प्रांतांच्या वांटणी-संबंधाने आस्ट्रिया व प्रशिया यांमध्ये कलह उत्पन्न झाल्यास कांहींच नवल नाही. इतकेच नव्हे तर अशाप्रकारचा कलह उत्पन्न करून आस्ट्रियाचा नक्षा कमी करावा अशी प्रशियाचा प्रख्यात मुत्सदी प्रिन्स बिस्मार्क याची इच्छा होती ! तेव्हां हा हेतु साध्य करून घेण्यासाठी १८६६ च्या मार्च महिन्यात प्रशियाने इटलीशी तह केला; व त्यानंतर आस्ट्रियाने प्रशियाविरुद्ध जर्मनीतील लहान लहान संस्थानांबोरव तह केला. अशाप्रकारे जर्मनीमधील ही दोन प्रमुख संस्थाने १८६६ च्या जून महिन्याच्या सुमारास एकमेकांवर हळा करण्यासाठी सज्ज झाली ! जर्मनीमध्ये कोणाचे वर्चस्व असावे या-संबंधाने शंभर वर्षापूर्वी फ्रेडरीक धी ग्रेट व मेरिया थेरेसा यांच्यापासून चालत आलेल्या चुरसीचा एकदां कायतो सोक्षमोक्ष करून घ्यावा असें दोन्ही पक्षांस वाटत होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

आतां यावेळी प्रशियाचा राजा वुइल्यम याने अर्वाचीन पद्धतीने

कवाईत शिकवून तथार ठेवलेल्या सैन्याची सरी किंमत कळून आली.

प्रशिया व आस्ट्रिया
यांच्यामधील निकराचें
युद्ध-सँडोवाची लढाई
१८६६.

प्रशियाचें सैन्य आपल्या शत्रूशीं लढण्यासाठी
तत्काळ तथार झाले. प्रशियन सेनापति मोल्टके
यांने आपल्या सैन्याची नीट रचना करून बोहे-
मिया प्रांतांतील सँडोवा शहरानजीक आस्ट्रियन

सैन्य कोंडून धरून इ जुळै रोजीं आस्ट्रियन सैन्या-
चा पुरा फडशा पाडला. इटलीमध्ये आस्ट्रियन सैन्यानें इटालियन
सैन्याविरुद्ध कस्टोझाच्या लढाईत जरी जय मिळविला होता, तरी आस्ट्रि-
यन सैन्याचा मुख्य भाग प्रशियाच्या ताब्यांत सांपडत्यामुळे इटलीमधील
जयाचें कांहीच महत्त्व नव्हते! सँडोवाच्या लढाईत पूर्ण पराभव झाल्या-
मुळे १८६६ च्या अँगस्टमध्ये प्रेग शहरीं तह केल्यावांचून आस्ट्रियाला
गत्यंतर नव्हते.

प्रेगच्या तहानें जर्मनीच्या राजकारणांतून आपला संबंध काढून
घेण्याचें आस्ट्रियानें कबूल करून प्रशियानें केलेल्या नवीन घटनेस आपण

जर्मनीच्या राज-
कारणांतून आस्ट्रियाची
हकालपटी—१८६६.
मान्यता दर्शवू असें आस्ट्रियानें कबूल केले. यासेवी
इटलीमधील व्हेनिस हा प्रांत संयुक्त इटलीच्या
स्वाधीन करावा लागून, श्लेष्माविग व होलस्टेन हे

दोन्ही प्रांत बिनशर्त प्रशियाच्या ताब्यांत देण्याचें
आस्ट्रियाला मान्य करावे लागले.

अशा रीतीनें जर्मनीतील आस्ट्रियाचें महत्त्व कमी केल्यावर प्रिन्स
विस्मार्कने आस्ट्रियाच्या इतर जर्मन संस्थानांबरोबर तह केला. वन्हेरिया
वर्टेम्बर्ग व इतर दक्षिण जर्मनीतील संस्थाने यांच्याकडून खंडणी वसूल
करून घेतली, परंतु प्रशियाच्या विरुद्ध असलेल्या हॅनोव्हर, नॅस् वर्गेरे
कांही संस्थानांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यांत येऊन ती प्रशियाच्या राज्यास
जोडण्यांत आली!

अशा रीतीने दक्षिण जर्मनींतील संस्थानांची वाट लावल्यावर मेन नदी-च्या उत्तरेकडे असलेल्या संस्थानांचा प्रशियाच्या नेवृत्वाखालीं एक संघ स्थापन करण्यांत आला. यावेळीं बिस्मार्कने दक्षिणेकडील संस्थानांना या संघाचे

उत्तरेकडील जर्मन संस्थानांचा संघ, प्रिन्स विस्मार्ककडून स्थाप-प्यांत येतो.

प्रिन्स बिस्मार्कला वाटत होते. जर्मनीकडे नजर टाकल्यास उत्तरेकडे प्रशि-याच्या नेवृत्वाखालीं असलेला उत्तर जर्मन संस्थानांचा बलाढ्य संघ व दक्षिण जर्मनीमध्ये बहेरिया, वर्टेम्बर्ग, बेडन, हीस हीं चार एकमेकां-पासून अलग असलेलीं संस्थाने दिसून येतील. परंतु १८७० मध्ये फ्रॅको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं व हें युद्ध झाल्यानंतर स्थापन झालेल्या संयुक्त जर्मनी या राष्ट्राचा पाया प्रिन्स बिस्मार्कने उत्तर जर्मन संस्थानांचा प्रशियाच्या नेवृत्वाखालीं एक बलाढ्य संघ स्थापन करण्याच्या वेळींच घातलेला होता असे म्हणावयास पाहिजे.

तेव्हां १८७० मध्ये उपस्थित झालेल्या फ्रॅको-जर्मन युद्धामध्ये जर्मनीचे कसे एकीकरण झाले तें नीट समजण्यासाठीं फान्स व जर्मनी यांच्यामध्ये वितृष्ण येऊन फ्रॅको-जर्मन युद्ध कसे सुरु झाले हें पहासों जरूर आहे.

फान्सचा बादशाहा नेपोलियन याने १८५९ मध्ये आस्ट्रियावर मिळविलेला जय आपण पाहिलांच आहे. त्यावेळीं नेपोलियनने पूर्ण वैभव संपादन केले असून सर्व इटालियन देशभक्तांस त्याजबद्दल आदर वाटत होता; परंतु यानंतर नेपोलियनने आस्ट्रियाचा पुरा मोठ करण्याचे टाकून सार्विनियाच्या राजाची संमति घेतल्यासेरीज शत्रूशीं अचानक तह केलेला पाहून तर नेपोलियनची इटलीमधील लोकप्रियता कमी होत गेली; व

यांचेरीज खुद रोम शहरीं पोपच्या संरक्षणासाठी म्हणून फेंच सैन्य जायत असल्यामुळे तर इटालियन लोकांना त्याच्याबद्दल तिटकाराच वाटूं लागला होता! अशा वेळीं अमेरिकन राज्यकारणांत नसता हात घालण्याची

नेपोलियन अमेरिकन त्यास बुद्धि झाली! अमेरिकेतील मेकिसको संस्थानांतील अंतस्थ राज्यकारणांत हात घालून त्यानें राज्यकारणांत हात घालतो—१८६३.

१८६३ सालीं आस्ट्रियाच्या बादशहाचा भाऊ मैकिशमीलन यास तेथील राज्यपद देऊन, मेकिसकोमध्ये राजसत्ता स्थापन करण्याचा नेपोलियनने प्रयत्न केला! नेपोलियनच्या या कृत्याचा सर्व अमेरिकन लोकांस तिटकारा वाटून अमेरिकेत त्यावेळीं चाललेली आपापसांतील लढाई संपतांच ‘युनायटेड स्टेट्स’ने नेपोलियनला अमेरिकन राज्यकारणांत ढवळाढवळ न करण्याची ताकीद दिली. तेव्हां आतां दुसरा कांहीं इलाज नाहीं हें पाहून नेपोलियनने आपले फेंच सैन्य अमेरिकेतून परत बोलाविले. फेंच सैन्य मेकिसकोंतून जातांक्षणीं बिचाऱ्या मैकिशमीलन राजास मात्र अमेरिकन लोकांनीं पकडून फांशीं देऊन (१८६७) मेकिसकोमध्ये पुन: लोकसत्ताक राज्य स्थापन केले! इकडे १८६६ च्या सुमारास फेंच सैन्य अमेरिकेत असल्यामुळे प्रशिया व आस्ट्रिया यांच्यामधील युद्धाच्या वेळीं नेपोलियनला तटस्थ रहावें लागून प्रशियाला आस्ट्रियाविरुद्ध मोठा जय संपादन करितां आला! नेपोलियनचे

फ्रांस व प्रशिया
या राष्ट्रांमध्ये
वित्तुष्ट येते.

असे म्हणणे होते कीं, प्रिन्स बिस्मार्कने आपणास या युद्धाच्या वेळीं तटस्थ राहण्याबद्दल विनंति केल्या-मुळेच आपण तटस्थ राहिलो होतो, तेव्हां आपल्या

या कामगिरीबद्दल प्रशियानें लक्ष्येस्वर्ग हा प्रांत पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे देणे इष्ट होय! नेपोलियनने त्या प्रांताबद्दल बिस्मार्कशीं बोलणे करितांच, ‘आपण अशा प्रकारचे कधींच वचन दिले नव्हते’ असे प्रिन्स बिस्मार्कदून सांगण्यांत येऊन नेपोलियनच्या या मागणीचा सर्व

जर्मन संस्थानांकहून धिक्कार करण्यांत आला ! त्यानंतर लागलीच १८६७ साली लंडन शहरीं सर्व राष्ट्रांची एक परिषद भरविण्यांत येऊन 'लग्जेम्बर्ग' हा प्रांत स्वतंत्र असल्याचे ठरविण्यांत आले.

इकडे नेपोलियनची स्थिति मात्र चमत्कारिक झाली ! लग्जेम्बर्ग-सारख्या जर्मनीमध्ये मोडल्या जाणाऱ्या जर्मन संस्थानाबद्दल नेपोलियनने मागणी करून तें संस्थान आपल्या राज्यास जोडण्याची इच्छा प्रदर्शित केली असल्यानें सर्व जर्मन जनतेस नेपोलियनबद्दल तिटकारा वाढू लागला; त्याचप्रकारें 'आस्ट्रो-प्रशिया' युद्धाच्या वेळीं नेपोलियनने तटस्थ राहून ज्हाइन नदीच्या पलीकडील मुळूख काबीज करण्याचा संधि व्यर्थ गमावली म्हणून फेंच जनताही नेपोलियनला दोष देऊ लागली ! अशाप्रकारे आस्ट्रो-प्रशियन युद्धांत आस्ट्रियाच्या वर्तीने प्रशियाशी युद्ध करण्याची संधि आपण व्यर्थ गमावली म्हणूनच आपणावर चोहोंकहून टीकाप्रहार होत आहेत हें लक्षांत येतांच पुनः संधि सांपडल्यास प्रशियाशी युद्ध करून आपल्या नांवावरचा कलंक धुवून टाकण्याचा नेपोलियनने निश्चय केला ! नेपोलियनच्या मनांत कोणते विचार चालले असतील, व संधि सांपडल्यास तो आपणावर सूडही घेण्यास मर्गे पुढे पाहगार नाहीं हें प्रशियाचा मुत्सही प्रिन्स विस्मार्क यासही कळून तुकळे ! तेव्हां अशाप्रकारे दोन्हीं राष्ट्रांमध्ये एकमेकांविषयी कळुषित मत असल्यामुळे एखादे कारण सांपडतांच हीं दोन राष्ट्रे एकमेकांवर शक्त उपसंथ्यास तत्पर होतील असे स्पष्ट दिसू लागले !

१८७० मध्ये स्पेनचा राजा मरण पावून स्पेनच्या गादीस कोणीच वारस नसल्याने स्पैनिश पार्लीमेंटने होहेनझोलार्न घराण्यांतील 'लिओपोल्ड'

फ्रॅको-जर्मन युद्धास प्रशियाचा राजा वुह्ल्यम याचा नातलग असल्याने निमित्कारण,

यास राज्यपद देऊ केले. राजपुत्र लिओपोल्ड हों

प्रशियाचा राजा वुह्ल्यम याचा नातलग असल्याने

मुळे स्पेनच्या गादीवर त्याच्या निवडणुकीसंबंधाने

पॅरीस शहरीं बरीच स्वल्पबळ उहून गेली ! आपल्या विरुद्ध ही स्वल्प

पाहून लिओपोल्डने स्पेनचे राज्यपद नाकारले; परंतु नेपोलियनचे एवढ्यानेच समाधान न होतां पुनः कधीही 'लिओपोल्डकडून स्पेनचे राज्यपद स्वीकारतां येणार नाही' अशाबद्दालचे अभिवचन प्रशियाचा राजा वुइल्यम याने यावें अशी मागणी केली. प्रशियाचा राजा वुइल्यम याने नेपोलियनच्या या अरेरावी मागणीचा निषेध करितांच नेपोलियनने फ्रेंच पार्लमेंटच्या पूर्ण संमतीने १९ जुलै १८७० रोजीं प्रशियाशीं युद्ध जाहीर केले !

दक्षिणेकडील जर्मन संस्थानांना प्रशियाच्या वर्चस्वाबद्दल वैमनस्य चाटत असल्यामुळे तीं संस्थाने या युद्धामध्ये आपल्या बाजूला मिळतील असें नेपोलियनला चाटत होतें; परंतु त्या संस्थानांनी या वेळीं प्रशियाला दगा न देतां आपापलीं सैन्ये प्रशियाच्या वर्तीने लढण्यासाठीं खाना केलीं. अशा रीतीने १८७० सालीं फ्रान्सशीं लढण्यासाठीं एकटेंच प्रशियाचे संस्थान उद्युक्त झाले नसून आज कितीतरी शतकांनीं सर्व जर्मन राष्ट्राच आपल्यांतील कलह विसरून उद्युक्त झाले होते !

ऑंगस्ट महिन्याच्या प्रारंभीच जर्मन फौजा तयार होऊन त्यांनीं फ्रान्सवर एकदम स्वारी केली. ता. ६ ऑंगस्ट रोजीं प्रशियाचा राजपुत्र फ्रेडरीक याच्या हाताखालील जर्मन सैन्याची, मार्शल मँकमोहन याच्या

हाताखालील फ्रेंच सैन्याशीं वर्ध येथे गांठ पडून फ्रॅक्षो—जर्मन युद्ध
फ्रेंच सैन्याचा पुरा मोड झाला, व आल्सास प्रांत
—१८७०.

जर्मनीच्या ताब्यांत आला. फ्रेंच सैन्याची दुसरी तुकडी लॉरेन ग्रांतांत असून, मेटझूच्या किल्च्याचा आश्रय घरून होती. जर्मन सेनापति मोल्टके याच्या मनांतून फ्रेंच सैन्य तेथेच कोंडून धरावयाचे असल्यामुळे त्याने १८ ऑंगस्ट रोजीं ग्रॅव्हेलोटी येथे फ्रेंच सैन्याचा पराभव करून मेटझू किल्च्यास गराढा दिला ! मेटझूच्या वेढ्यासाठीं अर्धे सैन्य ठेवून तो बाकीच्या अर्ध्या सैन्यानिशीं मँकमोहनचा पाठलाग करण्यासाठीं पुढे जाण्यासाठीं निघाला.

ता १ सप्टेंबर रोजीं सेडननजीक मँकमेहनच्या सैन्याची पुनः जर्मन-सैन्याशीं गांठ पडली. या वेळीं अवाढव्य जर्मन सैन्याशीं टक्र देणे अगदीच अशाक्य झाल्यामुळे मँकमोहनला आपल्या सैन्यासहवर्तमान शत्रूंस शरण जाणे भाग पडले. या वेळीं बादशाहा नेपोलियन मँकमोहनबरोबर असल्यामुळे त्यास कैद करून झार्डिन नदीच्या उत्तरेकडे मोळ्या बंदोबस्ताने पाठविण्यांत आले; व विजयी जर्मन सैन्य सप्टेंबर माहिन्याच्या शेवटीं पॅरीस शहरानजिक येऊन दाखल झाले.

मध्यंतरीं पॅरीस शहरीं बराच गोंधळ माजून राहिला होता. सेडन-नजीक फेंच सैन्य व बादशाहा नेपोलियन शत्रूंस शरण गेल्याची बातमी ऐकतांच पॅरीसमधील जनतेने नेपोलियनचा थिकार केला व फ्रान्समधील राजसत्ता उल्घून पाहून फ्रान्समध्ये लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाल्याचे जाहीर केले (४ सप्टेंबर). या वेळीं गँवेटा नांवान्या पुढाऱ्याने इतर पुढाऱ्यांच्या मदतीने शत्रूंशी युद्ध चालविण्यासाठी ‘राष्ट्रसंरक्षक मंडळ’ स्थापन केले.

गँवेटाने आपल्या हाताखालील फेंच सैन्याच्या मदतीने शत्रूपासून पॅरीस शहराचे संरक्षण करण्याचा मोळ्या शौर्याने प्रयत्न केला; परंतु प्रशिथाच्या कवार्डित शिकवून तयार असलेल्या सैन्यापुढे गँवेटाच्या अननुभाविक सैन्याचा टिकाव लागला नाही. २८ जानेवारी १८७१ रोजीं मेटझूचा किळा पडल्याची हकीकत समजतांच फेंच सैन्याचा धीर खचला, व पॅरीस शहराची अन्नसामुग्धीवांच्न उपासमार होत असल्यामुळे शत्रूंस शरण गेल्यावांच्न गत्यंतरच राहिले नाही. १८७१ च्या फेब्रुवारीच्या प्रारंभी फेंच सैन्य शत्रूंस शरण गेल्यानंतर जर्मनीने फ्रान्सकडून अलसाक व लारेन हे दोन्ही प्रांत व वीस कोटी पौऱ खंडणी मिळविली.

फ्रान्सप्रमाणे या युद्धाने जर्मनीच्या अंतस्थ व्यवस्थेमध्येही मह-

त्वाच्या सुधारणा घडून आल्या ! उत्तर व दक्षिण जर्मन संस्थानांच्या

संयुक्त जर्मनीची
स्थापना—१८७१ संघटित प्रयत्नानें हा विजय संपादन करण्यांत आल्यामुळे उत्तर व दक्षिण जर्मन संस्थानांचे एक संघटित राष्ट्र निर्माण करण्याची इच्छा सर्वोच्च

वाढू लागून जर्मन सैन्य फ्रान्समध्यें विजय संपादन करीत असतांनाच २८ जानेवारी १८७१ रोजी व्हर्सेल्स शहारामध्येंचे प्रशियाचा राजा बुइल्यम यास ‘ जर्मन बादशाहा ’ असा किताब देण्यांत आला.

यानंतर संयुक्त जर्मनीच्या राज्यघटनेचा एक मसुदा तयार करण्यांत आला. या घटनेप्रमाणें जर्मनीचे एक संयुक्त राष्ट्र स्थापन करण्यांत आले. संयुक्त जर्मनीसाठीं कायदे करणारे एक मंडळ असून त्यांत बुंडे-स्राथ व राइसटाँग असे दोन भाग असत. जर्मनीतील एकंदर पंचवीस संस्थानांनी बुंडेस्राथ या वरच्या सभेसाठीं प्रतिनिधी पाठवावयाचे असून राइसटाँग सभेसाठीं जर्मन जनतेने निवडलेले प्रतिनिधी येत असत. बुंडे-स्राथ व राइसटाँग या दोन सभांमार्फत संयुक्त जर्मन राष्ट्रासाठीं कायदे करण्यांत येत असून प्रशियाचा राजा हा जर्मन बादशाहा या नात्यानें सर्व कायद्यांची अंमलबजावणी करी ! जर्मनीतील एकंदर संस्थानांपैकीं प्रशियाचे संस्थान सर्वपेक्षां फारच मोठे व बलाढ्य असून, त्या संस्थानाच्या राजासच जर्मन बादशाह होण्याचा मान मिळत असल्यामुळे जर्मनीमधील सर्व धोरण प्रशियाच्या धोरणाप्रमाणेंचे ठरविण्यांत येई ! यासेवीज प्रशियाच्या राजास आपला मुख्य प्रधान (चान्सेलर) नेमण्याचा व त्यास बाटेल त्यावेळेस आपल्या जागेवरून काढण्याचा आधिकार असून जर्मनी-तील ‘ कायदे करणाऱ्या मंडळास ’ प्रधानमंडळांतील मंत्री कोणत्याही तज्जेने जबाबदार नसल्यानें जर्मनीतील मंत्रिमंडळाची सत्ता लोकनियंत्रित नसून हें मंत्रिमंडळ बादशाहाच्याच हुक्मानें राज्यकारभार करी !

जर्मनीशीं तह करण्यांत आल्यावर फ्रान्सची अंतस्थ स्थिति फार चमत्कारिक होऊन फ्रान्सवर पुनः अनर्थपंपरा कोसळते कीं काय असें

वाटूं लागले. गँवेटाने फ्रान्समध्ये प्रजासत्ताक राज्य स्थापन केल्याचे जाहीर केल्यानंतर फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेची घडी नीट बसण्यापूर्वी, पॅरिसमधील कित्येक चळवळ्या माथेफिरू लोकांस पॅरीसमध्ये पुनः बेबंदशाहीच असणे इष्ट वाटून, त्यांनी फ्रान्समध्ये नुकर्तेच स्थापन झालेले प्रजासत्ताक राज्य मोडून टाकले व पॅरीस शहर दोन महिनेपर्यंत (एप्रिल ते मे-१८७१) आपल्या ताज्यांत घेतले. अशा प्रकारे फ्रान्समधील परिस्थिति फारच चमत्कारिक झाली असतांना टायर नांवाच्या एका कर्तृत्ववान् देशभक्तास फ्रान्सच्या प्रजासत्ताक राज्याचे अध्यक्षपद देण्यांत आले ! टायर हाने पॅरीस शहरांतील बेबंदशाही मोडून टाकण्यासाठी मार्शल मॅकमोहनच्या हाताखाली बरेच सैन्य पाठविले. हें सैन्य पॅरीस शहरी दाखल होतांच पॅरीस शहराच्या भर रस्त्यावर चळवळ्या लोकांची व मॅकमोहनच्या हाताखालील फ्रेंच सैन्याची निकाराची लढाई होऊन त्यांत चळवळ्या माथेफिरू लोकांचा पूर्ण मोठ झाला. अशा रीतीने पॅरीसमधील दंगा मोडल्यानंतर, चळवळ्या लोकांनी गेल्या अंदाधुंदीच्या काळांत पॅरीस शहराची केलेली राखरांगोळी दुरुस्त करून पुनः तेथे पूर्ववत् लौकसत्ताक राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली. टायर्स व मॅकमोहन यांच्या प्रयत्नाने फ्रान्समध्ये स्थापन झालेले हें लोक-सत्ताक राज्य भक्तम पायावर उभारले गेले असून त्याची उत्तरोत्तर भर-भराट होत गेली !

१८७० सालीं फ्रॅको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं युरोपियन राष्ट्रे तटस्थन होतीं ! १८६६ सालीं प्रशियाकडून आपल्या झालेल्या पराभवाचा सुड घेण्यासाठीं या युद्धांत आपण भाग घ्यावा असें ऑस्ट्रियाचा बादशाह शॅहॅन्सीस जोसेफ यास एकवार वाटले; परंतु आपल्या साम्राज्यांतील

अंतस्थ बाबीकडे त्यास लक्ष पुरावावयाचें असल्यामुळे फँको—जर्मन
आस्ट्रिया—हंगेरीने
युद्धाच्या वेळीं तटस्थ राहिल्यावांचून त्यास गत्यं-
तरच नव्हते ! १८६६ सालीं प्रशियाकडून जर्मन
साम्राज्य.

राजकारणांतून ऑस्ट्रियाची हकालपट्ठी झाल्यावर
आपलें विसरळित असलेलें साम्राज्य चिरस्थायी करण्यासाठीं, आपल्या
साम्राज्याच्या अंतस्थ रचनेत महत्त्वाच्या सुधारणा करणे इष्ट आहे असें
फॅन्सीस जोसेफला वाढू लागले. लोकानियंत्रित राज्यपद्धतीचा अंगीकार
केल्यासेरिज आपले अठरा धान्यांचें कडबोळे असलेले साम्राज्य टिकावयाचें
नाहीं हें त्यास कढून चुकले. आस्ट्रियन साम्राज्यांत मोडणाऱ्या हंगेरियन
लोकांना विशिष्ट राजकीय हक्क देणे त्यास अत्यावश्यक वाढू लागून ही
महत्त्वाची सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं त्याने आपल्या साम्राज्याचे
आस्ट्रिया व हंगेरी असे दोन विभाग करून, परराष्ट्रीय राजकारण व
लष्करी व आरमारी व्यवस्था या बाबीसेरिज इतर बाबींमध्ये हीं दोन्हीं
राष्ट्रे पृथक्क केलीं ! अशा रीतीने सांप्रत आस्ट्रिया व हंगेरी या दोन्हीं
देशांतील कायदे कौन्सिले व राज्यपद्धति निरनिराळी असून, आस्ट्रिया—
हंगेरीच्या संत्रांटास व्हिएन्ना शहरीं आस्ट्रियाचा बादशाहा व बुडापेस्ट
शहरीं हंगेरीचा राजा असे दोन किताब देण्यांत येतात. १८६७ सालीं
आस्ट्रिया—हंगेरीच्या साम्राज्यांत अशा महत्त्वाच्या सुधारणा घडवून
आणल्यावर आजपर्यंत हें साम्राज्य सर्व लोकांच्या कल्पनेबाहेर व्यवस्थित
रीतीने टिकले आहे ! परंतु या साम्राज्यांत स्लाव्ह लोकांची बरीच संख्या
असून हंगेरीयन लोकांप्रमाणेच आपणासही साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य
यावें असे यांचे भ्वणणे आहे ! आजपर्यंत स्लाव्ह लोकांच्या या मागणी—
कडे आस्ट्रियाने दुर्लक्ष केले होतें, परंतु सांप्रतच्या महायुद्धानंतर या
लोकांस स्वराज्याचे हक्क यावे लागतात कीं काय हेंच पाहावयाचें आहे !

प्रकरण २० वे.

गेल्या शतकांतील इंग्लंड व रशिया.

नेपोलियनची सत्ता उल्थून पाढण्याचे कामी मोळ्या चिकाटीनें व दृढनिश्चयानें ग्रेटब्रिटनप्रमाणे डुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रास आपले सर्व सामर्थ्य सर्व करून लढावे लागले नाहीं ! तेव्हां अर्थातच १७९३ पासून १८१५ पर्यंत नेपोलियनशीं चाललेल्या युद्धाचा शेवट झाल्यावर फेंच राज्यकान्तीपासून उत्पन्न झालेल्या कल्पनांचा व विचारांचा वीमोड करण्याकडे त्यावेळेचे ब्रिटिश प्रधान मंडळ उद्युक्त व्हावे यांत कांहिंच नवल नवहते ! या वेळी लॉर्ड कॅसलरे, डचूक ऑफ वेलिंगटन वैरे प्रतिगामी मुत्सव्यांच्या नेवृत्वाखालीं असलेल्या टोरीपक्षाच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे असून, राजकीय, धार्मिक व व्यापारविषयक सुधारणा करण्यासंबंधीं येणाऱ्या सर्व सूचना फेंटाळून लावण्याचा या पक्षानें उपक्रम सुरु केला.

युरोपमधील ऑस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया या राष्ट्रांकडून लावण्यांत आलेल्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी होऊन त्यांनी केलेली व्यवस्था हाणून पाढण्याचा ज्याप्रमाणे युरोपियन जनतेने प्रयत्न केला, तशाच प्रकारचा प्रयत्न इंग्लंडमध्ये देसील होऊन, राजकीय, धार्मिक व व्यापारविषयक सुधारणा करण्याकडे प्रधानमंडळाचे लक्ष वेघण्यासाठीं ब्रिटिश जनताही खटपट करील असें स्पष्ट दिसूं लागले.

ब्रिटिश जनतेकडून सुचविण्यांत आलेल्या सर्व सुधारणांपैकीं धार्मिक बाबतीतच सुधारणा करणे इष्ट आहे असें पहिल्यांप्रथम प्रतिगामी धोरणाच्या प्रधानमंडळास वारू लागले. १८८९ मध्ये पास झालेल्या 'टॉलरेशन' कायद्यामुळे लोकांस कोणत्याही धर्मप्रमाणे वागण्याची मुभा मिळाली होती; परंतु त्यावेळी 'टेस्ट अँक्ट' रद्द न झाल्यामुळे त्यांना सरकारांत कोण-

त्याही हुयाच्या जागा मिळत नसत. तेव्हां इंग्लंडच्या एपिस्कोपेलियन धर्मपंथाव्यतिरिक्त असलेल्या धर्मपंथाच्या अनुयायांवर असलेला हा अन्याय दूर करण्यासाठी १८२८ साली पार्लमेंटचे मैन वळविण्यांत येऊन 'टेस्ट-अँकट' रद्द करण्यांत आला; व त्यामुळे मेथॉडिस्ट, बॅप्टिस्ट वौरे निरनिराक्षया धर्मपंथांच्या अनुयायांस पूर्णपणे ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क मिळाले !

परंतु वरील सुधारणांमुळे रोमन कॅथलीक धर्माच्या अनुयायांस मात्र टेस्ट अँकट रद्द झाला तरी पूर्णपणे ब्रिटिश नागरिकाचे हक्क मिळवितां येईनात ! कारण सरकारी कोणत्याही हुयाची जागा पतकरतांना प्रत्येक माणसास पोपची सत्ता आपणास मान्य भसल्याची शपथ घ्यावी लागे; व अशा प्रकारची शपथ घेणे म्हणजे आपला रोमन कॅथलीक पंथच सोडप्यासारखे या पंथाच्या अनुयायांस होऊन जाई. त्यावेळचे प्रॉटे-स्टंटपंथीय ब्रिटिश पार्लमेंट, रोमन कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांस ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क देण्यास उद्युक्त झाले नसतें, परंतु आयर्लंडमधील डानिअल ओकोनेल या पुढाऱ्यानें रोमन कॅथलीक लोकांच्या वतीनें आयरिश रोमन कॅथलीक लोकांस पूर्णपणे ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क मिळवून देण्यावहाल जोराची चळवळ सुरु केल्यामुळे ब्रिटिश पार्लमेंटला रोमन कॅथलीक धर्माच्या लोकांस आपला धर्मपंथ न सोडतांना देसील सरकारी हुयाची जागा मिळवितां यावी म्हणून सवड ठेवण्यांत आली. पहिल्याप्रथम रोमन कॅथलीक लोकांच्या या चळवळीकडे ब्रिटिश टोरी प्रधान-मंडळानें दुर्लक्ष केले होते, परंतु जेव्हां ढचूक ऑफ वेलिंगटनला आढळून आले की, आपल्या पुढाऱ्यास पाठवळ देण्यासाठी सर्व आयरिश रोमन कॅथलीक जनता तयार असून वेळ पडल्यास राज्यकांतीही घडवून आणप्यास ही जनता मार्गे पुढे पहाणार नाही, तेव्हां आयरिश लोकांच्या म्हणण्याकडे लक्ष देऊन १८२९ साली 'आयरिश रिलीफ बिल' पास

करण्यांत येऊन सर्व आयरिश रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांना आपला धर्मपंथ न सोडतां कोणत्याही सरकारी हुद्याच्या जागा खुल्या करण्यांत आल्या.

१८२८ व १८२९ सालीं झालेल्या धार्मिक सुधारणेनंतर राजकीय बाबतींही सुधारणा करण्याच्या सूचना पार्लमेंटसभेपुढे वारंवार येऊ लागल्या; व १८३० मध्ये पार्लमेंटची नवीन निवडणुक होऊन जेव्हां ‘विग’ पक्षाकडे ब्रिटिश साम्राज्याचीं सर्व सूत्रे गेलीं तेव्हां या पक्षाच्या उदार, धोरणी, प्रगतिक प्रधानमंडळास राजकीय बाबतींत सुधारणा करणे अत्यावश्यक आहेसे वाढून, पहिल्याप्रथम पार्लमेंटमधील सभासदांच्या निवडणुकीसंबंधाच्या प्रश्नाचा विचार करण्याचे प्रधानमंडळानें ठरविले.

अठराव्या शतकांतील पार्लमेंटसभेसाठीं कोणत्या पद्धतीने व कोणकोणत्या ठिकाणाहून कसकसे सभासद निवडण्यांत यावे याबद्दल त्या वेळच्या परिस्थितीप्रमाणे व्यवस्था ठरविण्यांत न आल्यामुळे इंग्लंडचे पार्लमेंट बहुजनसमाजाकडून निवडण्यांत येत नसून तें कांहीं थोड्या मूठभर लोकांकडूनच निवडण्यांत येत होतें असे म्हटल्यास त्यांत मुळीच अतिशयोक्ति नाहीं! पार्लमेंटसभेमध्ये कोणकोणत्या ठिकाणाहून कसकसे प्रतिनिधि यावेत याबद्दलची घटना तीन शतकांपूर्वी ठरविण्यांत आली असून, त्यांमध्ये हर्टफोर्डच्या परिस्थितीस अनुसरून कांहींच केरवदल करण्यांत आला नव्हता. गेल्या तीन शतकांमध्ये इंग्लिश समाजांत केवढा तरी बदल होऊन औघोगिक व व्यापारविषयक कांति घडून आलेली होती! पूर्वी भरभराटीस असलेली शहरे सांप्रत ओसाड पढलीं असून, अर्ये लहान लहान खेडीं होतीं त्या ठिकाणीं औघोगिक व व्यापारविषयक

क्रान्तीमुळे मोठमोठीं शहरे निर्माण झालीं होतीं. परंतु गेल्या दोन तीन शतकांत पूर्वीच्या पद्धतींत कांहींच बदल करण्यांत न आल्यामुळे सांप्रतकाठीं ऐश्वर्यसंपत्त असलेल्या शहरांस पार्लमेंटसभेसाठीं एकही प्रतिनिधि पाठविण्याचा आविकार नसून, हड्डीं ओसाड पडलेल्या शहरांस मात्र वरेच प्रतिनिधि पाठविण्याचा अवश्यकता.

हक्क असे !

अशा प्रकारे १८३० सालीं भरलेल्या पार्लमेंटसभेपुढे जेव्हां या निवडणुकीमध्ये हड्डीच्या परिस्थितीस अनुसरून बदल करण्याचे बिल प्रागतिक पक्षाकडून आले, तेव्हां त्यावेळी प्रतिगामी पक्षाकडून या बिलास जोराचा विरोध करण्यांत आला. परंतु यावेळीं पार्लमेंटमध्ये उदार-मताभिमानी प्रागतिक पक्षाचे मताधिक्य असल्यामुळे त्यांना १८३२ मध्ये हें बिल पास करून घेतां आले.

१८३२ मध्ये पास झालेल्या रिफार्म बिलाने मध्यम स्थितींतील सुखवस्तु लोकांचाच इंग्लंडच्या राज्यकारभारांत शिरकाव झाला असून, राष्ट्रांतील कामकरी व व्यापारी वर्ग यांच्या हातांत कांहींच सत्ता न आल्यामुळे आज नाहीं उदां या वर्गाकडून आपला राज्यकारभारांत शिरकाव करून घ्यावा अशाबद्दलच्या सूचना येणार असें स्पष्ट दिसून लागले. १८६० च्या सुमारास अशा प्रकारच्या सूचना आल्यामुळे, १८३२ च्या

प्रत्येक सुबुद्ध ब्रिटिश नागरिकास राज्यकारभारांचे द्वार खुले करण्यांत येते. रिफार्म बिलास पुस्ती म्हणून १८६७ व १८८० सालीं नवीन कायदे पास करण्यांत आल्याने, १८८४ नंतर ब्रिटिश राज्यकारभाराचे द्वार इंग्लंड-प्रांत येते. मधील प्रत्येक सुबुद्ध नागरिकास खुले झाले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं !

पार्लमेंटच्या निवडणुकीसंबंधाने सुधारणा चालल्या असतां इतर बाबींसंबंधानेही सुधारणा होत होत्या, त्यापैकीं देशांत येणाऱ्या धान्या-

संवंधाने करण्यांत आलेल्या कायद्यांस अग्रस्थान दिले पाहिजे. परदेशांतून येणाऱ्या धान्यावर जबर जकात ठेवून देशांत उत्पन्न होणाऱ्या धान्याचे संरक्षण करण्यासंवंधाचे सर्व कायदे १८४४ मध्ये रद्द करण्यांत आले. धान्यासंवंधीं पूर्वी अस्तित्वांत असलेल्या कायद्यामुळे गरीब वर्गाचे बरेच नुकसान होत असून श्रीमंत वर्गाचा मात्र फायदा होत होता. परंतु ते सर्व कायदे आतां रद्द करून टाकण्यांत आल्याने गरीब लोकांस स्वस्त दराने मुवलक धान्य मिळून लागले. रिचर्ड कॉवडेन नांदाच्या एका गृहस्थाच्या प्रयत्नानेच हे धान्यासंवंधीं कायदे रद्द करण्यांत येऊन हलके हलके संरक्षित व्यापारपद्धतीचा त्याग सरून खुल्या व्यापाराचे तत्त्व इंग्लंडने अंमलांत आणले. वा या तत्त्वाचा अंगीकार केल्यापासून इंग्लंडची व्यापारविषयक उत्तरोत्तर भरभराट होत गेली.

अशाप्रकारे आपल्या अंतर्स्थ बाबीसंवंधाने महत्त्वाच्या सुधारणा करून १९ व्या शतकामध्ये इंग्लंडने आपली भरभराट करून घेतली, परंतु एका प्रश्नासंवंधीं मात्र प्रमुख ब्रिटिश मुत्सव्यामध्ये मतभेद असल्यामुळे तो प्रश्न आतांपर्यंत तसाच धुमसत राहिला. हा प्रश्न म्हणजे आयर्लंड-संवंधाच होय. ब्रिटिश मुत्सव्यांनी आतांपर्यंत आयर्लंडच्या धार्मिक बाबी-कडेच लक्ष देऊन त्यांच्या राजकीय बाबींच्या सूचनांकडे दुर्लक्षण केले होते.

सतराव्या शतकामध्ये आयर्लंडचे राज्य इंग्लंडला जोडण्यांत आल्यापासून तेथील बहुतेक सर्व जमिनी इंग्लिश लोकांनी आपल्या ताब्यांत घेतल्या होत्या. आयर्लंडमधील जमिनी आयरिश लोकांच्या मालकीच्या नसल्यामुळे, मोठमोठचा इंग्लिश लोर्डांच्या जमिनीवरच काबाढकष करून त्यांना आपले पोट भरावे लागे. अशारीतीने कांडीं

वर्षे गेल्यावर १८०१ साली आयर्लंडचे पार्लमेंट

आयर्लंडसंवंधीं प्रश्न. इंग्लंडच्या पार्लमेंटला जोडण्यांत येऊन आयरिश

लोकांना स्वराज्याचे थोडेफार हक्क देण्यांत आले.

परंतु असल्या तुटपुंज्या हक्कांनी आयरिश लोकांचे समाधान न होतां

अधिक हक्क मिळविण्याची त्यांची इच्छा वाढत गेली. इंग्लंडच्या कॉमन्स-सभेमध्ये असलेल्या आयरिश पक्षास मुख्यत्वेकरून दोन गोष्टी साध्य करून घ्यावयाचा होत्या; व त्या गोष्टी म्हणजे 'इंग्लिश लॉर्ड्सच्या शेतां-बर काबाडकष्ट करणाऱ्या आयरिश शेतकऱ्यांस त्या जमिनी मिळवून देणे, व आयर्लंडचे एक स्वतंत्र पार्लमेंट स्थापन करून त्या पार्लमेंटतरो आयर्लंडचा राज्यकारभार चालविणे,' याच होत ! प्रस्थात मुत्सदी ग्लॅड-स्टन यांच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या लिवरल पक्षाने आयर्लंडच्या न्याय्य मागणीकडे लक्ष देऊन ब्रिटिश पार्लमेंटकडून आयर्लंडच्या जमिनीसंबंधाचे कांहीं कायदे पास करून घेतले; तरी आयर्लंडला ब्रिटिश साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याचे पूर्ण हक्क न मिळाल्यामुळे आयरिश लोकांचे मुळीच समाधान झाले नाहीं. यानंतर आयर्लंडला 'होमरूल' किंवा स्वराज्य देण्याचा ड्राव ग्लॅडस्टन याने पुढे आणला होता, तरी पार्लमेंटसभेत या सूचनेविरुद्ध मताधिक्य असल्यामुळे तो फेटाळून लावण्यांत आला ! अशा प्रकारे आयर्लंडला 'होमरूल' देण्याबद्दल ब्रिटिश पार्लमेंटने आपली कधींच मान्यता दर्शविली नव्हती ! सध्यां युरोपमध्ये भडकलेल्या महायुद्धाच्या वेळी आयरिश लोकांनी आपणास कायावाचामनेकरून मदत करावी म्हणून आयर्लंडला 'होमरूल' देण्याचे ब्रिटिश मुत्सव्यांनी आश्वासन दिले आहे ! या आश्वासनाप्रमाणे सांप्रतच्या युद्धसमाप्तीनंतर आयर्लंडला पूर्ण स्वराज्य मिळून आयर्लंडची अंतर्व्यवस्था पाहण्यासाठी ढाकिलन येथे एक आयरिश पार्लमेंट निर्माण होईल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाहीं !

एकोणिसाच्या शतकांत इंग्लंडच्या भरभराटीकडे लक्ष देतांना इंग्लंडने जगाच्या पांचही संदांत स्थापन केलेल्या वसाहतीकडे डुर्लक्ष करून चालावयाचे नाहीं. कॅनेडा, आस्ट्रिलिया, न्यूझीलंड, साउथ आफिका वगैरे डिकार्णी ब्रिटिश लोकांच्या मोठमोठच्या वसाहती असून आशियाखंडांतील ३२ कोटी लोकवस्तीचा विस्तृत हिंदुस्थान देश इंग्लंड-

च्या अंकित आहे. इंग्लंडने गेल्या चार शतकांमध्ये हिंदुस्थानावर वर्चस्व प्रस्थापित करून पांचवी संडांतील आपल्या वसाहती कशा प्रस्थापित केल्या याबद्दलची हकीकित पुढील प्रकरणी सांगण्याचे योजले आहे. जंगाच्या एक पंचमांश भागावर, पांचवी संडांत पसरलेल्या साम्राज्यामुळे इंग्लंडवरील जबाबदारीही तशीच वाढली आहे. आपल्या अवाढव्य, विस्तृत साम्राज्याचे परकीय शत्रूंपासून संरक्षण करणे अत्यावश्यक असल्यामुळे गेल्या शतकांतील इंग्लंडचा आरमारी सर्व बेसुमार वाढला !

एकोणिसाच्या शतकामध्ये इंग्लंडच्या आशियाखंडांतील मुलखास रशियाकडून धोका येण्याचा बराच संभव होता. या बलाढ्य शत्रूंपासून भूमध्यसमुद्रांतून आपल्या पूर्वेकडील मुलखाकडे जाणाऱ्या मार्गास धोका पौंहऱ्यून नये म्हणून इंग्लंडला क्रिमियन युद्धांत भाग घेऊन (१८५४-५६) रशियाशी झुंज करून टर्कीचे नादान मोहरे जिवंत ठेवावे लागले. रशियाचा कॉन्स्टॅटिनोपलकडे आज कितीतरी दिवसांचा ढोका असून भूमध्यसमुद्रावर हुक्मत चालविणारे कॉन्स्टॅटिनोपल शहर हस्तगत करण्यासाठीच रशियाने टर्कीवर हळ्या केला होता, परंतु त्यावेळी इंग्लंड

रशियाचा
बागुलबोवा.

डोक्यांत तेल घालून रशियाच्या हालचालीकडे सिद्धीस गेला नाही. कॉन्स्टॅटिनोपलप्रमाणेच आशियाखंडांतही आपले वर्चस्व स्थापून हिंदुस्थानचा सुपीक मुलूस गिळळूत करावा अशी रशियाची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे, या रशियन बागुलबोवाच्या भीतीने बिटिश मुत्सव्यांस हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील अफगणिस्थान, इराण वैरे बारकया बारकया राष्ट्रांशी सरव्य करावे लागून रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आणावा लागला.

एकोणिसाच्या शतकांत युरोप व आशिया या दोन्ही संडांत रशियाचे बरेच प्रस्थ माजत चालले होतें. सोकाच्या शतकांत रशियास तार्तरीच्या सुलतानाचे दास्यत्व पतकरावे लागले असून तेथील आचारविचार

पौर्वात्य पद्धतीचे असत. परंतु १७ व्या शतकांत पीटर धी ग्रेटच्या अमदार्नीत (१६८९-१७२५) रशियाने आपल्या राज्यांत शिरलेले पौर्वात्य वळण टाकून देऊन युरोपियन सुधारणा व आचारविचार यांचा स्वीकार

रशियानें
पूर्ववृत्त.

केला. पीटर धी ग्रेटने सर्व युरोपवंडभर प्रवास करून आपल्या माहितीचा व अनुभवाचा फायदा आपल्या राष्ट्रास करून देऊन रशियास अर्वाचीन

पद्धतीचे एक युरोपियन राष्ट्र बनविले. पुढे कॅथराईन धी ग्रेट या राजीच्या अमदार्नीत (१७६२-१७९५) रशियाने युरोपियन राजकारणांत हात घालून पोलंडचे लचके तोडण्यांत भाग घेतला होता; व तदनंतर पहिल्या आलेक्झांडरच्या कारकीर्दीत (१८०१-१८२५) नेपोलियनची सत्ता उल्थून पाडण्यामध्ये रशियाने पुढाकार घेतला होता. १८२५ पासून आतांपर्यंत तर दक्षिणेकडे आपले साम्राज्य विस्तृत करून टर्कीचा विध्वंस करावयाचा व पूर्वेकडे आशियासंबंदांत आपले वर्चस्व स्थापन करावयाचे अशी रशियन झारची महत्वाकांक्षा होती !

रशिया व टर्की यांमधील वरचेवर उपस्थित होणाऱ्या वैमनस्याचे कारण नीट लक्ष्यांत येण्यासाठी टर्कीच्या साम्राज्याकडे आपणास दृष्टि फेंकली पाहिजे. चवदाव्या व पंधराव्या शतकांत आटोमन टर्कस नांवाच्या

टर्कीचे
साम्राज्य.

महमदी धर्मीय लोकांनी पूर्व-रोमन पादशाहीचा विध्वंस करून टर्कीचे साम्राज्य स्थापन केले व कॉन्टॅटिनोपल ही आपली राजधानी केली. हलके

हलके टर्कीचे साम्राज्य विस्तृत होऊन युरोपचा दक्षिण व पूर्वभाग, आफिकेचा उत्तर किनारा, सीरिया, आशिया मायनर वर्गे प्रदेश टर्कीच्या अमलासार्ली आणण्यांत आले. या टर्कीच्या सम्राटास सुलतान अशी पदवी असून त्याच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता असे. त्याच्या हातांसार्लील साम्राज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतांवरील अधिकाऱ्यास 'पाढा' अशी पदवी असून सुलतानाच्या हुक्मानें ते अधिकार गाजवीत असत. टर्कीच्या अम

लाखालीं असलेल्या निरनिराळ्या प्रांतांचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करून तेथील भिन्न धर्मांय लोकांस कांहीं राजकीय हक्क देण्याचा टर्कीने मुळीचे प्रयत्न केला नाहीं.

एकोणिसाच्या शतकाच्या प्रारंभापासून टर्कीच्या जुलमी व अनियंत्रित अधिकारामुळे त्याच्या ताब्यांत असलेल्या स्थित्यन प्रजाजनावर

स्थित्यन
प्रजाजनावर
जुलदम.

अत्याचार होऊ लागला. युरोपच्या दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे असलेल्या प्रदेशांतील स्थित्यन लोक स्लाव्ह व ग्रीक जातींचे असत ! ग्रीस व त्याच्या आसपासचा प्रांत यांमध्ये ग्रीक लोक रहात असून,

‘स्लाव्ह’ लोकांच्या सर्वसू, रुमानियन्स, बल्गेरियन्स, ‘मॉन्टेनिग्रन्स’ वैरे टोक्या टर्कीच्या अमलाखालीं असलेल्या बाल्कनद्वीपकल्पांत रहात होत्या. सरतेशेवटीं आपल्या महमदी धर्मांय राज्यकर्त्यांकडून होणाऱ्या जुलमास कंठाव्यून ग्रीक व स्लाव्ह लोकांनी एकोणिसाच्या शतकांच्या प्रारंभापासून स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करण्याचा उपक्रम सुरु केला. टर्कीच्या अमलाखालीं असलेल्या बाल्कनद्वीपकल्पांतील स्लाव्ह लोकांची व रशियन लोकांची एकच जात असल्यामुळे रशियाकडून त्यांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास सहानुभूति मिळत गेली ! दक्षिणेकडे आपले वर्चस्व स्थापन करून भूमध्यसमुद्रावर हुक्मत गाजवावी अशी रशियाची फार दिवसांपासूनची महत्त्वाकांक्षा असल्यान बाल्कन संस्थानांस आपली सहानभूति दाखविण्यासाठी म्हणून टर्कीच्या साप्राज्ञावर भारक प्रहार करण्याचा रशियाने उपक्रम केला.

१८२१ सालीं आपल्या जुलमी राज्यकर्त्यांची सत्ता उल्थून पाडून आपल्या राष्ट्रास स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्रयत्न पहिल्या प्रथम ग्रीक राष्ट्राने केला ! १८२७ च्या सुमारास ग्रीक लोकांच्या प्रयत्नास झंगलंड व फ्रान्स या राष्ट्रांचे साहाय्य मिळून लागलीच नॅव्हरीनो येथे टर्कीच्या आरमाराचा विघ्वंस करण्यांत आला. त्यानंतर १८२७ मध्ये रशियाने या युद्धांत ग्रीकला मदत केल्याने टर्कीचा पराभव होऊन त्यास ग्रीकीचे स्वातंत्र्य

कबूल करावें लागले. १८२९ च्या सुमारास रशीयानें टर्कीला अँड्रियानोपल येथे तह करावयास लावून 'टर्की'च्या साम्राज्यांतील सर्विह्या मोल्डेविह्या, वायलेडिया या प्रांतांस स्वराज्याचे कांहीं हक्क देण्याचे टर्कीकदून कबूल करून घेतले.

टर्कीचे साम्राज्य अशा रीतीने विस्वलित करून आपली महत्त्वाकांक्षा लवकरच पूर्ण करून घेतां येईल अशी झार निकोलस (१८२५—

१८५५) यास आशा वाटू लागली. टर्कीच्या साम्राज्याचा आतां वृद्धापकाळ झाला असून तें महत्त्वाकांक्षा.

फार दिवस जिवंत टिकणे शक्य नाहीं असें झार निकोलसला वाटून बिचाऱ्या टर्कीस वृद्धापकाळच्या वेदना सोसावयास लावण्यापेक्षां त्याचा एकदम नाश करून टाकणेच वरें असा पोक विचार करून, निकोलसने कांहीं कारण नसतांना १८५३ मध्ये एकदम टर्कीच्या मुलखावर स्वारी केली ! टर्कीच्या साम्राज्याचा वृद्धापकाळ झाला असून तें फार दिवस जिवंत टिकणे शक्य नाहीं हें जरी रशियन झारचे अनुमान कदाचित सरें असले, तरी त्या साम्राज्याचे वारस आपणच आहेंत अशी रशियन झारने स्वतःची खोटीच समजूत करून घेतली होती ! रशियाची ही चुकीची समजूत दुरुस्त करण्यासाठी इंग्लंड व फ्रान्स या दोन राष्ट्रांनी क्रिमियन युद्धांत टर्कीस मदत करण्याचे ठरविले, व युरोपियन राष्ट्रांच्या या मदतीमुळेच रशियन झारची महत्त्वाकांक्षा त्यावेळेस सफल झाली नाहीं.

यानंतर कांहीं वर्षे बाल्कनद्वीपकल्पांत कांहीच गढबड झाली नाहीं. परंतु १८७५ च्या सुमारास टर्किश सुभेदारांच्या जुलमी वर्तनामुळे बॉस्निया प्रांतांत दंगा झाला. यावेळी बॉस्नियन लोकांनी टर्की-

च्या विरुद्ध वराच टिकाव धरला होता, परंतु बॉस्निया प्रांतांतील दंगा लवकर मोठता आला नाहीं तर ही चलवळीची लाट आपल्या

अंगलास्तां असलेल्या सर्व मिश्वन प्रांतांमध्ये पसरेल असें वाटून टर्की-

च्या सुलतानानें, वाटेल तें करून हा दंगा मोडण्याचा आपल्या सैनिकांस हुक्म दिला. टर्कीच्या सुलतानाकडून अशा प्रकारचा हुक्म मिळतांच टर्कीच्या सैन्याकडून करण्यांत आलेल्या अनन्वित कृत्यास तर सीमाच उरली नाही! टर्कीश स्वारांनी आपल्या मार्गात येणाऱ्या सर्व स्थिपुरुषांची कत्तल केली!

टर्कीच्या या अनन्वित कृत्यांचा सर्व युरोपियन राष्ट्रांस खेष आला! राशीयाच्या झारला तर टर्कीवर सूड उगविण्याच्या मिषानें आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेण्याची हीच उत्तम संधि आहे असे वाटून दुसऱ्या अलेक्जांडरने (१८६६-१८८१) टर्कीशीं युद्ध जाहीर केले (१८७७ एप्रिल).

लढाई पुकारण्यांत आल्यावर जून महिन्यांतच रशीयन सैन्याने डॅन्यूब नदी ओलंडली, व एका महिन्याच्या आंतच बाल्कनद्वीपकल्पा-तील डोंगराळ प्रांत आपल्या हस्तगत करून घेतला. यावेळी रशीयन सैन्यास एकदम कॉन्स्टांटिनोपल शहरावर चालून जातां आलें असतें, परंतु ओस्मान पाढा नांवाच्या वीरपुरुषाने सैन्य जमवून कॉन्स्टांटिनोपलकडे चाल करणाऱ्या रशीयन सैन्यास थोपवून धरलें. पांच महिनेपर्यंत प्लेव्हना येथे आश्रय धरून त्याने रशीयन सैन्याविरुद्ध ठिकाव धरला; परंतु सरतें शेवटी १८७७ च्या डिसेंबर महिन्यांत नाइलाजातव त्यास शब्दस शरण जावे लागले.

प्लेव्हना हें मजबूत ठिकाण पडल्यावर रशीयन सैन्याच्या कॉन्स्टांटिनोपलकडे जाणाऱ्या मार्गीत कोणताच आढथळा उरला नाही! या वेळीं रशीयन सैन्यास थोपवून धरण्यास टर्कीचं सैन्य अगदींच असर्मर्थ असल्याने थोडक्याच दिवसांत रशीयन सैन्य कॉन्स्टांटिनोपल शहरानजीक दास्तल

सॅन स्टेफानो
येथील तह
१८७८ मार्च.

होऊन १८७८ च्या मार्च महिन्यांत सॅनस्टेफानो

येथे टर्कीला तह कबूल करणे भाग पडले. या तहाप्रमाणे अमलांत येणारी व्यवस्था मान्य झाली

असती तर युरोपमधून टर्कीचे अस्तित्वच संपले असतें असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु या वेळीं इंग्लंडने मध्ये पद्धून

सॅन स्टेफीनोच्या तहास इतर युरोपियन राष्ट्रांची मान्यता मिळाल्यावरीज तो कायम समजण्यांत येऊ नये अशी रशियाकडे मागणी केली, व आपल्या मागणीप्रमाणे वर्तन न झाल्यास आपणास रशियाशीं युद्ध करावे लागेल असे जाहीर केले. सॅन स्टेफीनोच्या तहासे रशियाचें बाल्कनद्वीपकल्पावर पूर्णपणे वर्चस्व बसल्यास, आपल्या बाल्कनद्वीपकल्पाकडील महत्वाकांक्षेस जोराचा अडथळा येण्याचा संभव आहे, असे ऑस्ट्रियासही वाटूं लागल्यामुळे ऑस्ट्रियाने इंग्लंडच्या मागणीस दुजोरा दिला! इतके दिवसपर्यंत रशियन झारनीं आपल्या मनामध्ये बाळगलेली महत्वाकांक्षा सफल होण्याचा समय आला असतां, इंग्लंड व ऑस्ट्रिया हीं राष्ट्रे या महत्वाकांक्षेच्या आड येत आहेत हे पाहून रशियाने या दोन्ही राष्ट्रांशीं टक्रर देण्यास मार्गे पुढे पाहिले नसतें; परंतु यावेळी खुद रशियाच्या अंतस्थ राजकारणांत क्रांतिकारक चलवळ्या लोकांनी गडवड केल्यामुळे या प्रसंगी रशियास माधार घ्यावी लागून इंग्लंड व ऑस्ट्रिया या राष्ट्रांच्या म्हणण्याकडे लक्ष यावे लागले. या वेळी इंग्लंड, ऑस्ट्रिया व रशिया यांच्या कलहांत हात घालून आपल्या राष्ट्रांने मध्यस्ती करून आपल्या नुकत्याच स्थापन झालेल्या राष्ट्राचा दर्जा वाढवावा असे जर्मनीचा मुख्य प्रधान व्हॉन बिस्मार्क यास वाटून त्याने आपल्या वर्लिन शहरी सॅन स्टेफीनोच्या तहासंबंधीं विचार करण्यासाठी सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची सभा बोलाविली.

१८७८ मध्ये वर्लिन येथें जमलेल्या युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सद्यांस रशियाच्या वाढत चाललेल्या साम्राज्यविस्ताराबद्दल भीति वाटत असल्या-

मुळे रशियाच्या महत्वाकांक्षेस आला घालावा वर्लिन येथील परिषद १८७८. लागला. रशियाचा कॉन्स्टांट्नोपलकडे फार

दिवसांपासूनचा डोळा असल्यामुळे पुनः संघि सांप-
दल्यास टर्कीवर स्वारी करण्यास रशिया मार्गे पुढे पाहणार नाहीं असे वाटून टर्की व रशिया यांची एकमेकांशी टक्रर होऊं नये म्हणून

बाल्कनदीपकल्पांत लहान लहान स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण करण्याचें बर्लिनच्या परिषदेने ठरविले. बर्लिनच्या परिषदेप्रमाणे खालील व्यवस्था करण्यांत आली. (अ) मॉन्टेनिग्रो, सर्बिया व रुमानिया हीं बाल्कन संस्थाने पूर्णपणे स्वतंत्र करण्यांत आली. (आ) बल्गेरियाला स्वराज्याचे हक्क देण्यांत येऊन या संस्थानानें द्रवर्षी कांहीं संडणी टर्कीच्या सुलतानास घावी असें ठरविण्यांत आले. (इ) बल्गेरियाच्या दक्षिणेकडे असलेल्या कांहीं भागाचें रुमानिया नांवाचें एक संस्थान स्थापन करण्यांत येऊन तें टर्कीच्या लळकरी अमलाखालीं ठेवण्यांत आले. (ई) बोस्निया व हरझे-गोविना हे दोन प्रांत तेथील लोकमताविरुद्ध होतें तरी ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत देण्यांत आले. (उ) रशियाला काळ्या समुद्राच्या उत्तरेकडील बँसरविया हा प्रांत मिळून आशियामायनर प्रातांतील कांहीं प्रदेश मिळाला.

अशाप्रकारे बर्लिनच्या परिषदेकडून व्यवस्था करण्यांत येऊन रशी-याच्या दक्षिण युरोपमधील महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आणला असल्यामुळे बर्लिनच्या तहाने रशियाचें साहजिकच समाधान झाले नाहीं !

बर्लिनच्या तहानंतर बाल्कनदीपकल्पांतील लहान लहान संस्थानां-मध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा होऊन तीं राष्ट्रे भरभराटीस येऊ लागलीं होतीं.

१८८१ मध्ये रुमानियाने पहिल्या चार्ल्सच्या बर्लिनच्या तहानंतर अमलाखालीं तेथे राजसत्ता स्थापन केली. १८८२ बळकन राष्ट्रे. मध्ये सर्बियामध्येही राजसत्ता स्थापन करण्यांत

येऊन पहिल्या मीलनला राज्यपद देण्यांत आले. याच सुमारास बल्गेरिया संस्थानांतही महत्त्वाच्या सुधारणा झाल्या ! बल्गेरियापासून अलग करण्यांत येऊन टर्कीच्या लळकरी अमलाखालीं असलेल्या रुमानिया संस्थानाने १८८५ मध्ये टर्कीविरुद्ध बंड केले व ते राष्ट्र बल्गेरियास आऊन मिळाले.

दक्षिण युरोपमध्यें रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आला, तरी रशियाने याच वेळीं आशिया संडांतील मुळस विस्वृत करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगली होती. रशियाचा आशिया संडांतील साम्राज्यविस्तार एकसारखा वाढत जाऊन पूर्व आशियामध्यें आपणास टक्रर देण्यास

कोणीच नाहीं असें रशियास वाढू लागले होते. रशियाचा आशिया-संडांतील विस्तार.

असा विस्तार होत असतां रशियाच्या अंतःस्थ बाबींमध्येही यावेळीं महत्त्वाच्या घडामोडी चालत्या होता. झार २ रा अलेक्झांडर (१८५४-१८८१) याचें धोरण आपल्या पूर्वजांपेक्षां अधिक उदार असल्यानें त्यानें आपल्या साम्राज्यांत एक महत्त्वाची सुधारणा घडवून आणून सर्वांकडून धन्यवाद घेतले ! १८५८ मध्ये झार अलेक्झांडरने सरकारी जमिनीवर काबाडकष्ट करून आपले पोट भरणाऱ्या दोन कोटीं सर्व लोकांची गुलामगिरींतून सुटका केली; व त्याचप्रमाणे

१८६१ मध्ये रशियांतील अमीर, उमराव व श्रीमंत लोक यांच्या मालकीच्या असलेल्या जमिनीवर तून सुटका-१८६१.

रशियांतील गरीब व निकृष्ट वर्गावर होत असलेल्या जुळमास आल्या आतला. दुसऱ्या अलेक्झांडरकडून करण्यांत आलेली ही महत्त्वाची सुधारणा पाहून रशियांतील सुलतानी व अनियंत्रित राज्यपद्धतीचा आतं शेवट होऊन, तेथें इतर युरोपियन राष्ट्रांप्रमाणे लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्यांत येईल अशी सर्वांस आशा वाढू लागली ! परंतु रशियन जनतेच्या कल्पनेप्रमाणे लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्याचे रशियन झारनीं नाकारल्यामुळे रशियन जनतेची निराशा झाली, व तेथील क्रांति-

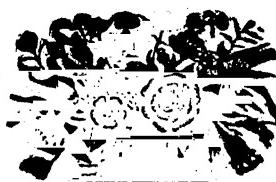
कारक विचारांनी प्रेरित झालेल्या लोकांकडून प्रचालित असलेली जुलमी राज-
सत्ता उल्थून पाढण्यासाठी भयंकर कट होऊँ लागले !

रशीयांतील
क्रान्तिकारक
गुस कट.

सरतेशेवर्टी रशीयामध्ये 'निहीलिस्ट' नांवाचा एक
भयंकर क्रान्तिकारक पक्ष निर्माण होऊन, या
पक्षाच्या प्रेरणेने रशीयामध्ये वारंवार राजकीय

खून होऊँ लागले. १८८१ मध्ये एक गुप्त कट करण्यांत होऊन दुसऱ्या
अलेक्झांडरचा वध करण्यांत आला ! तेव्हां आपल्या साम्राज्यांत क्रान्ति-
कारक विचारांचे शिरलेले बीज समूळ नष्ट करण्यासाठी रशीयन सरकारानें
कडक उपाय योजून पुष्कळ लोकांस फांशी दिलें; तरी देसील
'निहीलिस्ट' पंथाची ही क्रान्तिकारक चळवळ नष्ट झाली नसून
ती अधीकच जोरानें सुरु झाली ! इंग्लंडचा गेल्या हजार वर्षांचा इतिहास
पाहिला तर तेथील राज्यकर्त्यांनी लोकांच्या सळळ्यानें राज्यकारभार कर-
ण्याचे धोरण पहिल्यापासून स्वीकारून राज्यकारभारांत लोकांना अधिका-
धिक भाग घेऊ दिल्यानें फ्रान्स, रशीया वर्गे देशांतील राजक्रान्तीचे
प्रकार इंग्लंडच्या इतिहासांत आढळून येत नाहीत. परंतु रशीयांतील
बादशाहांनी अशाप्रकारचे प्रगतिपर धोरण कर्धीच स्वीकारलेले नाही ! 'हम
करोसो कायदा' या न्यायानें लोकांच्या आकांक्षा चेपून टाकण्याचा प्रयत्न
झाल्यामुळे, रशीयामधील जनतेच्या लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या कल्पना
नष्ट तर झाल्या नाहीत, पण त्या आंतत्या आंत धुमसूं लागून संधी सांप-
डतांच त्यांचा भयंकर स्फोट होऊन फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीप्रमाणे रशी-
यांतही क्रान्ति होणारसे भासूं लागले. गेल्या महायुद्धांत अशी संघि सांप-
डतांच युरोप व आशिया या दोन खंडांतील विस्तृत प्रदेशावर पसरलेला
च भक्तम वाटणारा डोलारा हां हां म्हणता ढांसळून पद्धून रशीयामध्ये
फिकडे तिकडे वेबंदशाही माजली ! लोकांच्या मनांतील प्रगमनशील

आकांक्षांस योग्य वाव न मिळाव्यामुळे, या आकांक्षांचा गदूळ फेस म्हणजे बोल्झोविझमची चळवळ रशियांत सध्यां सुरु असून, त्या चळवळीच्या प्रेरणेने फ्रान्समधील राज्यकान्तील प्रकारापेक्षां अधिक अत्याचार सध्य रशियामध्ये प्रचलित आहेत ! पण हा फेस व गदूळपणा लवकरच नाहींसा होऊन निर्मळ लोकनियंत्रित राज्यपद्धति रशियामध्ये प्रस्थापित होईलसा भरंवसा वाटत आहे.

प्रकरण २१ वें.

युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती व अंकित प्रदेश.

गृह्यां पांच शतकांमध्ये युरोपियन राष्ट्रांनी युरोपच्या बाहेर आपापल्या वसाहती स्थापन करून व इतर रीतीने पांचही खंडांतील विस्तृत मुलूख प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने आपल्या वर्चस्वाखाली आणल्यामुळे जगाच्या इतिहासावर व संस्कृतीवर महत्वाचे परिणाम झालेले आहेत. पंधराव्या शतकाच्या पूर्वी युरोपियन जनतेस युरोपच्या बाहेर असलेल्या जगाची फारच अंधुक कल्पना होती! हिंदुस्थान, चीन वरैरे प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध असलेले देश देसील प्रत्यक्ष कोठे आहेत, त्यांचा विस्तार केवढा आहे, तेथील संस्कृति, धर्म, आचारविचार वरैरे वार्षींसंबंधाची त्यांस असलेली माहिती काय ती ऐकीच व तुटपुंजी असून ती बरीच चुकीचीही असे. व्यापार व उद्योगधंदे यांमध्ये हे देश फार पुढे गेलेले आहेत वरैरे गोटी त्यांस एकून माहीत होत्या. त्या राष्ट्रांशी प्रत्यक्ष व्यापार करण्याचा त्यांस कर्धींच प्रसंग आला नाही; पैलेस्टाईन, अरेबिया, मध्य आशिया येथील लोकांच्या मध्यस्थीरेच खुष्कीच्या मार्गाने युरोपचा हिंदुस्थान व चीन या देशांशी व्यापार चाले. अशा प्रकारे प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध असलेल्या देशांविषयी माहितीच्यासंबंधाने जर ही स्थिति, तर अमेरिका, आस्ट्रेलिया, वरैरे अज्ञात प्रदेशासंबंधाने त्यांस कांहींच माहिती नसली तर त्यांत कांहींच नवल नव्हते. अटलांटिक महासागरापालीकडे अमेरिका संड असेल, आफिका संडास कल्सा देऊन हिंदुस्थान व चीन या देशांकडे जलमार्गाने आपणांस जातां येईल अशी त्यांची मुर्लींच कल्पना नव्हती. भूमध्य समुद्र व त्याच्या सभोवताली असलेला प्रदेश याचीच त्यांना काथ ती माहिती असे. अशाप्रकारे पंधराव्या शतकाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांस जगाची इतकी त्रोटक

माहिती असून अवद्या पांच शतकांमध्ये पांचही खंडांत त्यांनी आपापल्या वसाहती प्रस्थापित करून, युरोपियन संस्कृति, युरोपियन आचारविचार यांचा सर्वत्र पगडा बसविला आहे ! जगाचे एकंदर क्षेत्रफळ ५ कोटा १२ लक्ष चौरस मैल आहे, त्यापैकी ४ कोटी २५ लक्ष चौरस मैलांच्या

विस्तृत प्रदेशावर म्हणजे सरासरी जगाच्या चार-
जगाच्या चारपंच-
मांश भागावर युरो-
पियन राष्ट्रांचे वर्चस्व.

पंचमांश भागावर युरोपियन राष्ट्रांचा व त्यांनी
प्रस्थापित केलेल्या वसाहतीचा अंमल आहे; इतके

असून तदेशीय लोकांच्या मानानें सर्व जगावर पसरलेली युरोपियन लोकसंख्या फारच थेडी आहे. जगाची एकंदर लोक-संख्या अजमासें १ अब्ज ७२ कोटी आहे, त्यापैकी युरोपियन गोप्या राहिवाशांची सर्व जगावर पसरलेली लोकसंख्या अवधी ५६ कोटी भरेल. अशाप्रकारे गेल्या पांच शतकांमध्ये युरोपियन राष्ट्रांनी पांचही खंडांत आपल्या वसाहती स्थापन करून जगाच्या चारपंचमांश भागावर आपले वर्चस्व करून प्रस्थापित केले व त्यास कोणकोणत्या गोष्ठी कारणीभूत झाल्या याचे थोडेसें दिग्दर्शन करण्याचे योजिले आहे.

इ. स. १४५३ मध्ये आटोमन टर्कस लोकांनी पूर्वोमन पादशाही उघ्वस्त करून कान्टटिनोपल शहर हस्तगत केल्यापासून युरोपच्या इतिहासास निराळेच वळण लागले. चवथ्या शतकापासून आज हजार वर्षे, पर्शियन, संरासीन, अरब वरैरे टोळ्यांचा प्रतिकार करून पूर्वोमन पादशाहीने युरोपचे संरक्षण केले होते, परंतु आटोमन टर्क लोकांच्या वाढत्या सज्जेस आढळ घालण्याचे कार्मी मात्र तिला यश आले नाही. महमदीधर्मीय टर्क लोकांनी पूर्वोमन पादशाही संपुष्टांत आणल्यावर तेथील विद्वान् लोकांनी पाश्चिम युरोपकडे पळ काढून आपल्याबरोबर प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांचे ज्ञान-भांडार नेल्यामुळे युरोपियन जनतेच्या आचारविचारांत, त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक, व राजकीय कल्पनांमध्ये मध्ययुगामध्ये जी शिथिलता आली होती नाहीशी होऊन नवजीवनाचा संचार झाला. जनतेमध्ये चिकित्सक

बुद्धि उत्पन्न होऊन पूर्वापार धर्मसमजुती, वेडगळ आचारविचार यांवर विचारी लोकांकडून कडक टीकाप्रहार होऊं लागले. धार्मिक व ऐहिक बाबतीत मुधारणा करावी व आपल्या राष्ट्रांचे उद्योगधंडे वाढवून व्यापार वाढवावा अशी युरोपियन राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा उत्पन्न झाली.

१४५३ मध्ये आटोमन टर्क लोकांनी कान्स्टिनोपल शहर हस्त-गत करून युरोप, आशिया व आफ्रिका या तिन्ही संदांस लागून असलेल्या प्रदेशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केल्यामुळे युरोपच्या पूर्वेकडील चीन, हिंदुस्थान, इराण, अरेबिया वैगेरे राष्ट्रांशी असलेल्या पूर्वापार व्यापारास अडथळा आला. इटालियन द्वीपकल्पावरील व्हेनीस, जेनोआ फ्लॉरेन्स या राष्ट्रांचे वैभव व अस्तित्व मुख्यत्वेकरून पूर्वेकडील व्यापारावरच अवलंबून असल्यानें या लहान लहान राष्ट्रांस उतरती कळा लागली; व आतां पूर्वेकडील राष्ट्रांशी व्यापार करण्यासाठी दुसरा एखादा जलमार्ग शोधून काढून आपला व्यापार पूर्ववत् प्रस्थापित केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असें व्हेनीस, जेनोआ या राष्ट्रांप्रमाणेच इतर युरोपियन राष्ट्रांसही वाढू लागले.

हा नवीन जलमार्ग शोधून युरोपियन राष्ट्रांचे युरोपच्या बाहेर वर्चस्व स्थापण्याचे कार्मी कोणी पुढाकार घेतला असेल तर तो लहानग्या पोर्टुगाल राष्ट्रांनेच होय! पंधराव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच दर्यां-वर्द्धिणांत आपल्या राष्ट्रांनें पुढे यावें व महमदीधर्मीय मूर लोकांचा पराभव करून इंजितशी व्यापार सुरु करावा यासाठी पोर्टुगालचे प्रयत्न सुरु होते. आफिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावरील कडव्या मूर लोकांशी दोन

पोर्टुगालचा राजपुत्र हेन्री. तीन शतके टक्कर देण्याचे प्रसंग आल्यानें मूर लोकांप्रमाणे पोर्टुगीज लोकांमध्ये धर्मवेडही शिरलें हेतें!

यानें जिबाल्टरच्या किल्ल्यानजीक मूर लोकांचा पराभव करून आफिके-च्या वायव्य किनाऱ्यावरील त्यांची सत्ता संपुष्टांत आणिली. यानंतर हेतीनें आपल्या राष्ट्रांतील लोकांस नौकानयनाचें शिक्षण मिळावें, त्यांस

भूगोलाची माहिती होऊन पोर्टुगीज गलवतास घटेल तेथें संचार करतां यावा, आपल्या राष्ट्राचें आरमार बळाढ्य होऊन परकीय राष्ट्रांशीं दर्यावर टक्रर देतां यावी, या हेतुनी प्रेरित होऊन एक वेधशाळा स्थापन केली. १४६० मध्ये हेतुनी मरण पावला तरी त्याच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या पोर्टुगालच्या राजाकडून पोर्टुगीज लोकांस दूरदूरच्या सफरी करण्यास उत्तेजन मिळत गेले. यावेळी पोर्टुगीज जहाजे आफिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर दूरदूरच्या

वास्को-डी-गामा
हिंदुस्थानचा शोध
लावतो—१४९८.

सफरी करीत ! १४८६ मध्ये आफिकांसंडाच्या

दक्षिण किनाऱ्याचा शोध लागला; व याच मार्गानीं आपले जहाज पूर्वकडे हांकारीत असतां वास्को-

डी-गामा या पोर्टुगीज गृहस्थास यश येऊन, त्याने १४९८ मध्ये आपले जहाज हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कॅलिकत बंदरास नेऊन भिडविले.

हिंदुस्थानचा शोध लावण्याचे पोर्टुगीज लोकांचे वरील प्रयत्न सुरु असतां पश्चिमेकडील मार्गानीं हिंदुस्थानचा शोध लागला तर पहावा या हेतुने स्पेनच्या राजाच्या नोकरीस असलेल्या कोलंबस नांवाच्या धाडसी गृहस्थास १४९२ मध्ये दक्षिण अमेरिकेलगतच्या ‘वेस्ट इंडिज’ बेटांचा

कोलंबस अमेरिकेचा
शोध लावतो.
१४९२

अचानक शोध लागून पुढील १०-१२ वर्षांत

दक्षिण अमेरिकेतील स्पॅनिझर्ड लोकांच्या वसाह-
तीचा पाया घालण्यांत आला. हा नवीन शोधून

काढलेला प्रदेश दिंदुस्थान देश आहे, किंवा फार तर आशिया संडाचाच भाग आहे, अशी त्यावेळी कोलंबसची व इतर स्पॅनिझर्ड लोकांची कल्पना होती, व १५१३ बँलबोआ नांवाच्या गृह-स्थाने कमांगाची संयोगभूमि ओलांडून पलीकडे असलेल्या पॅसिफिक महासागराचा शोध लावीपर्यंत अमेरिका हें एक नवीनच संड आहे अशी कोणार्चीही सात्री नव्हती !

दक्षिण अमेरिकेचा शोध लावल्यावर तेथें आपले वर्चस्व स्थापित करावें असे स्पेनला वाढू लागले. १५१९ मध्ये कोर्टस नांवाच्या गृहस्थाने

७०० लोकांनिशीं मोक्षिसकोमध्ये जाऊन तां सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणला; व यानंतर १५३१ मध्ये पिझारो नांवाच्या गृहस्थानें तर अवघ्या १८३ लोकांनिशीं दक्षिण अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील पेरू मुलखावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. मोक्षिसको व पेरू येथील मूळचे राहिवाशी थोडे असून ते अशिक्षित व रानटी असल्यामुळे त्यांचे स्पैनिं-अर्ड लोकांपुढे कांहींच चालले नाहीं.

दक्षिण अमेरिकेत स्पैनिं-अर्ड लोकांच्या वसाहती स्थापन होत असतां मँगलीन नांवाच्यां स्पैनिं-अर्ड गृहस्थानें तर अमेरिकेच्या दक्षिण किनाऱ्यास वळसा देऊन पॅसिफिक महासागरांतून सफर केली, व १५२१ मध्ये चीनजवळ असलेल्या फिलीपाईन वेटांचा शोध लावला. या ठिकाणी जरी तो मरण पावला तरी त्याच्या अनुयायांनी आपलीं गलवतें तशींच पुढे हांकरिलीं व सरतेशेवरीं केप ऑफ गुड होपच्या मार्गानें आफिका-खंडास वळसा देऊन त्यांना स्पेनला परत येतां आल्यानें पृथ्वी वाटोव्या असल्याची सर्वांची खाजी झाली.

वास्को-दी-गामा, कोलंबस, मँगलीन या पोर्टुगाल व स्पेनमधील गृहस्थांनी हिंदुस्थान व अमेरिका या दोन्ही प्रदेशांचा शोध लावल्या-मुळे, त्या प्रदेशांशीं व्यापार करून तेथे वसाहती स्थापन करण्याचा आपणासच कायतो हक्क आहे असें या राष्ट्रांस वाटूं लागल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हते! आपल्या या हक्कास कायदेशीर स्वरूप यावें असें वाटून पोर्टुगाल व स्पेन येथील राजांच्या विनंतीवरून, सर्व सिंधन धर्मांचे धर्मगुरु या नात्यानें पोपनें एक फर्मान काढून नवीन शोध लागलेला प्रदेश, व त्या प्रदेशाकडे जाणारे जलमार्ग वरील दोन राष्ट्रांस विभागून देऊन इतर कोणत्याही राष्ट्रानें पोर्टुगाल व स्पेन या राष्ट्रांच्या संमतीसेरीज युरोपच्या बाहेर असलेल्या प्रदेशांशीं संबंध ठेवूं नये असें फर्माविले. मध्ययुगामध्ये अंतर्राष्ट्रीय करारनामा करावयास सिंधन धर्मांचा मुख्य या नात्यानें पोपला अधिकार आहे असें समजप्यांत येत

असले तरी १६ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच युरोपियन जनतेमध्यें चिकित्सक बुद्धि उत्पन्न होऊन धार्मिक बाबीमध्येही ढवळाढवळ करण्याचा पोपला अधिकार आहे की नाहीं याबद्दल विद्वान् लोक उघड रीतीने टीका-प्रबंध लिहूं लागल्यामुळे, आपण शोधून काढलेल्या जलमार्गांचे, आपल्या आरमारी सत्तेवर स्पेन व पोर्टुगाल या राष्ट्रांसं संरक्षण करतां आले नसते तर पोपच्या वरील फर्मानानें ताढशा असा कांहींच उपयोग झाला नसता हें उघड आहे.

इकडे इंग्लंडचा राजा ७ वा हेन्री याच्या नोकरीत असलेल्या कॅबेट नांवाच्या गृहस्थानें वायव्येकडून हिंदुस्थानकडे जाणारा जरुर्मार्ग सांपडला तर पहावा या हेतूने प्रयत्न करीत असतां १४९७ मध्ये उत्तर अमेरिकेनिंजिक असलेल्या न्यू फाउंडलंड बेटाचा शोध लावला. यानंतर बर्चंच वै इंग्लंडनें या भागावर आपली स्थायिक अशी वसाहत स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. इंग्लंडनंतर फान्सनेंही १५२३ मध्ये

इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांचा उत्तर अमेरिकेशी संबंध. उत्तर अमेरिकेशी आपला संबंध जोडला; व १५३४ मध्ये तर कार्टीयर नांवाच्या फैंच गृहस्थानें सेट लॉरेन्स आसातांतून आपले जहाज पुढे नेऊन केवेकची वसाहत स्थापन केली.

पंधराव्या शतकाच्या शेवटी हिंदुस्थानचा शोध लावल्यावर पूर्वे कटील राष्ट्रांशी व्यापार करून आपल्या राष्ट्राची सांपत्तिक उच्चति करून घेण्यासाठी पोर्टुगालचे प्रयत्न सुरु झाले. नवीन शोध लागलेल्या प्रदेशांत जाऊन तेथें कायमच्या वसाहती स्थापन करण्याकडे त्यांचे लक्ष्य नव्हते !

दक्षिण अमेरिकेतील ब्राजील प्रदेशाचा अचानक १६व्या शतकातील पोर्टुगालचा व्यापार. रीतीने शोध लागल्यावर त्याठिकाणीं पोर्टुगाल-मधील ज्यू लोकांनी वसाहत स्थापन केली, तेवढीच कायती पोर्टुगीज लोकांची कायमची अशी वसाहत असे; पण त्यासेरीज वसाहती स्थापन करण्याचे त्यांच्याकडून प्रयत्न झाले नाहीत !

ठिकठिकाणीं जाऊन व्यापार करावा हेंच त्यांचे मुख्यतः धोरण असे, व या धोरणामुळे त्यांना आफिका, हिंदुस्थान, तों थेट चीन व जपान या दुरदूरच्या देशांशीं व्यापार करतां येणे शक्य झाले. १६ व्या शतकांतील युरोपचा बहुतेक सर्व व्यापार त्यांच्याच ताब्यात असे. चीन व जपान येथून रेशीम, मॅलाको येथून मिरे, दालचिनी वैगेरे मसाल्याचे सामान, हिंदू-स्थानांतून हिरे, व इतर कलाकौशल्याचे जिन्हस पोर्टुगीज लोक युरोपला पुरवीत; व आफिकाखंडांतून गुलाम पकडून दक्षिण अमेरिकेतील स्पॅनिश वसाहतीकडे त्यांची रवानगी करण्याचा पोर्टुगीज लोकांस जणूं काय मक्ताच होता !

१५१९ पासून १५४१ पर्यंत स्पेनने दक्षिण व मध्य अमेरिका येथील बराच मुळूस आपल्या वर्चस्वाखालीं आणला होता. या प्रदेशांत आफिकेतून आणलेल्या निघो गुलामांच्या श्रमांने ठिकठिकाणीं खाणी खोदावयाच्या व तेथें विपुल रीतीने सांपडणारे सोने व रुपे हे जिन्हस आपल्या देशांत पाठवावयाचे असे स्पेनचे धोरण होते.

स्पेन व पोर्टुगाल हीं राष्ट्रे आपापल्या आरमारी सामर्थ्यांने पूर्व-कडील व्यापार, व अमेरिकेतील वसाहती या बाबतीत इतर युरोपियन राष्ट्रांचा हात शिरकूं न देण्याचा प्रयत्न करीत असल्यामुळे नुकत्याच पुढे येऊं पहाणाऱ्या इंलंड व नेदर्लंड या राष्ट्रांस त्यांच्याविषयीं हेवा वारूं लांगून त्या राष्ट्रांशीं आरमारी टक्कर देऊन त्यांची समुद्रावरील सत्ता कमी करावी असें त्यांस साहजिकच वारूं लागले ! १५७८ मध्ये पोर्टुगालचा राजा सेबस्तियन हा मरण पावल्यावर तेथील राजवंश संपुष्टीत आला असे जाहीर करून स्पेनचा राजा २ रा फिलीप याने तें राष्ट्र आपल्या राज्यास जोडून टाकले (१५८०). पोर्टुगालचे सातांत्र्य नष्ट शाल्यावर त्या राष्ट्रास उतरती कळा लागली; व पोर्टुगालच्या शत्रुराष्ट्रांस येण्य संघि संयंडली !

स्पेनच्या वर्चस्वाखालीं असलेल्या ढच लोकांनी २ व्या फिलीपच्या कार्लिंक शुल्कास कंटाळून १५६६ च्या शुमारास स्पेनचे वर्षात्तम शुगार्ड

२१ वै.] युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती व अंकित प्रदेश. ३३३

देण्यासाठीं स्पेनविरुद्ध बंड पुकारले होते. नेदर्लंडमधील डच लोकांचा स्वार्थत्याग, त्यांची चिकाटी व त्यांस इंग्लंडने केलेली मदत यांमुळे ते

बंड मोडून टाकण्याचे कार्मी फिलीपला यश आले स्पेनची आरमारी नाही. तेव्हां फिलीपने चिडून जाऊन इंग्लंडची सत्ता संपुष्टांत येते.

खोड मोडण्यासाठीं १५८८ मध्ये आपल्या अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या आरमाराच्या साहाय्याने इंग्लंडवर हळा केला, परंतु स्याचा हा प्रयत्न सपशेळ फसून त्याच्या आरमाराचा वाढळाने व इंग्लिश लोकांच्या चिकाटीने पूर्णपूर्ण नाश झाला, व त्याबरोबर स्पेनची आरमारी सत्ताही नाहींशी झाली! स्पेनबरोबर बिचाऱ्या पोर्टुगालचे कैमवही संपुष्टांत येऊन त्याचा व्यापार डच व इंग्लिश लोकांनी बळकाविला. पूर्वे-कडील राष्ट्रांशी व्यापार करण्यासाठीं १६०० मध्ये इंग्लंडने व १६०२ मध्ये डच लोकांनी आपापल्या कंपन्या स्थापन केल्या.

डच लोकांनी पोर्टुगीज लोकांप्रमाणे चीन, जपान वैरै दूरदूरच्या राष्ट्रांशी व्यापार सुरु केला होता, तरी त्यांच्या व्यापाराचा सर्व भर दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतील मोलोको सामुद्रधुनीनजीकच्या मसाल्याच्या बेटांवरच असे. हिंदुस्थानच्या व्यापाराकडे त्यांनी फारसे लक्ष दिले नाही. १६०७ मध्ये त्यांनी अंबोयना व बांडा हीं बेटे काबीज केली; १६१८ मध्ये जाव्हा बेटे जिंकून तेथें बेटेविह्या हे गांव बसविले व त्यास आपल्या पूर्वेकडील बेटांचे केंद्रस्थान केले. दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतील बेटांवर त्यांची सत्ता वाढत चालली, व १६२३ मध्ये त्यांनी अंबोनिया बेटांतून इंग्लिशांस पाय काढावयास लावला. यानंतर, मलाका (१६४०), सिलोन (१६५८) या बेटांतून त्यांनी पोर्टुगीज लोकांस हांकून लावले. १६५० मध्ये आफिकेच्या दक्षिण किनाऱ्यावर त्यांनी एक वसाहत स्थापन केली. अशा प्रकारे पूर्वे-कडे दक्षिण आफिका, सिलोन, अंबोनिया, टोर्नेट, मलाका वैरै बेटे

व मुळूस डच लोकांच्या ताब्यांत येऊन त्या सर्वांस बटेहियाची वसाहत असें समजाण्यांत येऊ लागले.

इंगिलश ईस्ट इंडिया कंपनीची १६०० मध्ये स्थापना झाल्यावर पूर्वे-कडील राष्ट्रांशी त्यांचें दलणवळण सुरु झाले. हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर सुरत, कलकत्ता, मद्रास वगैरे ठिकाणी आपल्या वसारी स्थापन केल्यावर जाव्हा, सुमात्रा बेटानजीकही डच लोकांप्रमाणे व्यापार करावा असें इंगिलश कंपनीस वाटत होते. परंतु दक्षिण पॅसिफिकमध्ये इंगिलशांचा हात शिरलेला डच लोकांस पाहवला नाही. १६२३ मध्ये कांहीं कारणांवरून अंबोनिया बेटांत डच लोकांनी इंगिलश लोकांची कत्तल केल्यामुळे तर इंगिलश व डच यांच्यामध्ये वैमनस्य सुरु झाले. इंगिलशांनी जाव्हा, सुमात्रा वगैरे बेटांकडील व्यापारांतून आपले अंग काढून घेऊन हिंदुस्थानच्या व्यापाराकडे लक्ष घातले. यावेळी त्यांचे धोरण फक्त व्यापारीच असे. हिंदुस्थानांत आपणास राज्य स्थापन करतां येईल अशी त्यांची मुळीच कल्पना नव्हती! परंतु १६८६ पासून १७०७ पर्यंत दक्षिणेत मराठ्यांच्या वृद्धिंगत होत चाललेल्या सत्तेस थोपवून धरण्याचे कामीं आपली सर्व शक्ति खर्च करावी लागल्यामुळे मोंगल साम्राज्य विस्तारित होऊ लागले; व १७०७ मध्ये औरंगजेब बादशाहा मरण पावल्यानंतर तर कांहीं वर्ष मोंगल साम्राज्यांत अराजकताच माजली! ठिक-ठिकाणचे सुभेदार, नवाब, सरदार स्वतंत्र होऊन त्यांच्या आपापसांत झटापटी सुरु झाल्या. अशाप्रकारे हिंदुस्थानांतील मध्यवर्ती सत्ता नष्ट झाल्याने आपल्या वसारीचे संरक्षण करण्यासाठी इंगिलशांना आपल्या वसारी सभोवतालीं तटबंदी करणे, त्यांच्या रक्षणार्थ थोडीबहुत फौज ठेवणे, सभोवतालचा कांहीं मुळूस प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने आपल्या ताब्यांत आणणे वगैरे गोष्टी कराव्या लागल्या.

इंगिलश कंपनीचा हिंदुस्थानांत अशा रीतीने जम बसत चालला असतां, त्यांना प्रतिस्पर्धी म्हणून फैक्चांची सत्ता हिंदुस्थानांत विस्तार पावू

२१ वैं.] युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती व अंकित प्रदेश। ३३५

लागली होती। १६६४ मध्ये १४व्या लुईस्या कारकीर्दींत फेंच ईस्ट हिंडिया कंपनीची पहिल्याप्रथम स्थापना करण्यांत लोकांना शिरकाव.

हिंडुस्थानांत फेंच आली. फेंच ईस्ट हिंडिया कंपनीचे धोरण केवळ व्यापारीच नव्हते; जमल्यास पूर्वेकडे फेंच साम्राज्य

प्रस्थापित करावे, अशी फेंच मुत्सव्यांची पहिल्यापासूनच कल्पना होती ! हिंडुस्थानांत पॅडेचरी, माही, चंद्रनगर या ठिकाणीं त्यांनीं पहिल्याप्रथम वस्वारी स्थापन केल्या; व औरंगजेबच्या मृत्युनंतर मोंगल साम्राज्यांत सर्वत्र बेबंदशाही माजल्यावर तर त्यांना चांगलेंच फावळे. विस्कलित झालेल्या मोंगल साम्राज्यांतील सुभेदार व नवाब यांच्या आपापसांतील कलहांत भाग घेऊन स्वतःचे महत्त्व वाढविण्याचा फेंचांनीच पहिल्याप्रथम उपक्रम सुरू केला. अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास कर्नाटकांतील नवाब व सुभेदार यांमध्ये सुरू झालेल्या कलहाचा फायदा घेऊन फेंचांनीं आपले बरेंच प्रस्थ माजविले होते. हिंडुस्थानांत फेंच साम्राज्य स्थापन करावे अशी दुप्ली याची महत्त्वाकांक्षा होती; परंतु हिंडुस्थानांतील फेंच गव्हर्नर व फ्रान्समधील कंपनीचे डायरेक्टर यांच्यामध्ये कांहीं बावर्तींत मतभेद होऊन दुप्लीला परत जावे लागल्याने फेंच लोकांच्या हिंडुस्थानांत साम्राज्य स्थापन करण्याच्या प्रयत्नास मूर्त स्वरूप देण्याचे काम मार्ये पडले, व १७६० मध्ये वांदिवाशच्या लढाईत इंग्लिशांनी फेंचांचा पूर्ण पराभव केल्यामुळे तर फेंचांची हिंडुस्थानांतील सत्ता पार संपुष्टांत आली !

फेंच लोकांप्रमाणे इंग्लिश लोकांसही हिंडुस्थानांत साम्राज्य स्थापन करण्याचीं सुखस्वर्गे पद्धं लागलीं होतीं; हिंडुस्थानचे राज्य इंग्लिश ईस्ट हिंडिया कंपनीच्या ताब्यांत जाते. व हिंदी सुभेदार व नवाब यांच्या आपापसांतील कलहांत हात घालून आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरू होते. १७५७ मध्ये प्रासीची लढाई जिंकल्याने बंगलचा विस्तृत व सुपीक मुळूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला, १७६० मध्ये वांदिवाशच्या

लढाईत फ्रेंचांचा पूर्ण मोड झाल्यानें त्यांचा एक प्रतिस्पर्धी कमी झाला, व १७८१ मध्ये दक्षिणेत कर्नाटक, म्हैसूर पासून उत्तर हिंदुस्थानांत गुजराठ, नागपूर, बंगाल, माळवा, पंजाब व अटकेपर्यंत मराठेशाहीच्या वृद्धिंगत होत चाललेल्या सत्तेस पानपतच्या लढाईत जबरदस्त धक्का वसल्यानें हिंदुस्थानांतील मध्यवर्ती सत्ताच जणू नष्ट झाल्यासारखें झाले ! १७९९ मध्ये म्हैसूरचा सुलतान टिपु याचा पराभव होऊन तें राज्य इंगिलिशांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें आपल्या वर्चस्वासार्ली आणले, व एकोणिसाब्या शतकाच्या शेवटी मराठेशाहीतील प्रभुत्व मुत्सद्वी महादजी शिंदे व नाना फडणवीस हे एकामागून एक मरण पावल्यानें मराठे, शाहीतील लष्करी सत्ता व शाहाणपणन्च जणू नष्ट झाल्यासारखें होऊन १८०३, १८०५-०६ व १८१८ मध्ये मराठेशाहीतील शिंदे, होळकर, भोसले, पेशवे वैरे सरदारांचा पराभव करून ईस्ट इंडिया कंपनीस हिंदुस्थानांत आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतां आले ! यानंतर कंपनी सरकारच्या कांहीं कृत्यानें चिढून जाऊन १८५७ मध्ये हिंदुस्थानांत बंड उपस्थित झाले, व या बंडाचा वीमोड केल्यावर इंग्लंडची राणी विक्टोरिया हिनें हिंदुस्थानाचें राज्य कंपनी सरकारकडून आपल्या व ब्रिटिश पार्लिमेंटच्या वर्चस्वासार्ली आणले, व १८५८ मध्ये एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. हा राणीचा जाहीरनामा म्हणजे हिंदी लोकांच्या सनदशीर चलवाळीचा मँगाचाटाऱ्याची होय !

१४९७ मध्ये कॅबेटनें उत्तर अमेरिकेचा शोध लावल्यानंतर बरीच वर्षे त्या डिकार्णी जाऊन वसाहती स्थापन करण्याचे इंगिलिशांकडून प्रयत्न झाले नाहीत. यावेळी स्पेन व पोर्टुगाल यांची आरमारी सत्ता प्रवळ असल्यानें त्यांच्याकडून या कार्मी वरेच अडथळे येत ! परंतु हलके हलके इलिशाबेदेच्या

उत्तर अमेरिकेतील
इंगिलिश वसाहतीची
स्थापना.

कारकीदीती स्पेनच्या आरमारी सत्तेस न जुमानतां तिकडे वसाहती स्थापन करण्याचे प्रयत्न करण्यांत येऊ लागले. सर हंपेरे गिलवर्ट (१५७८) व सर वॉल्टर राळे (१५८५) यांनी उत्तर अमेरिकेत वसाहती स्थापन करण्याचे प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्कळ ठरले. १५८८

मध्ये स्पेनच्या आरमाराचा नाश झाल्यावर स्पेनची आरमारी सत्ता संपुष्टांत आली; व वसाहती स्थापन करण्याचे जोरानें प्रयत्न करण्यांत येऊ लागले. १६०६ मध्ये पहिल्या जेम्सच्या कारकीर्दीत व्हर्जिनिया कंपनीस उत्तर अमेरिकेत अटलांटिक महासागरलगतच्या प्रदेशावर वसाहत स्थापन करण्यासाठीं पहिल्याप्रथम सनद् देण्यांत आली. यानंतर पुढील १००-१२५ वर्षांमध्ये एकीकडे अलगिनीज् पर्वत व एकीकडे अटलांटिक महासागर यांमधील चिंचोळ्या प्रदेशांत इंग्लिशांनी मूळच्या व्हर्जिनिया वसाहतीखेरीज मॅसाच्यूसेट, मेरीलैंड, न्यूहॅपशायर, दाक्षिण कार्नेलिया, उत्तर कार्नेलिया, न्यूयार्क, डेलावर, पेनसल्व्हानिया, गार्फिंया, रोडबेर्टे या एकंदर १३ वसाहती स्थापन केल्या. या वसाहती स्थापन करतांना त्यांना ढच लोकांशी युद्धप्रसंग करण्याचे प्रसंग पहिल्याप्रथम वरेच आले; परंतु १६६४ च्या सुमारास युरोपवंडांतच फेंच राष्ट्राच्या तावडीतून आपल्या देशाचे संरक्षण करण्यामध्ये ढच लोकांची सर्व शक्ति सर्व झाल्यामुळे, उत्तर अमेरिकेतील आपल्या वसाहतीकडे त्यांना लक्ष पुरावितां आले नाहीं. अशारीतीने ढच लोकांची उत्तरअमेरिकेतील सर्व सत्ता जरी संपुष्टांत आली तरी तेथे फेंच लोकांच्या वृद्धिंगत होत चाललेल्या वसाहतीकडे इंग्लिश लोकांस ढोळ्यांत तेल घालून पहावें लागे !

पंथराच्या शतकाच्या शेवटी उत्तर अमेरिकेचा शोध लागल्यावर, मच्छिमार धंथांत आपली बरकत करून आवी व जमल्यास आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात असे फेंच लोकांसही वाढू लागले होते. १५३४ मध्ये काटिंयर नांवाच्या फेंच गृहस्थानें उत्तर अमेरिकेकडे सफर करून सेंट लॉरेन्स आखातांतून आपले जहाज पुढे नेले होते. यानंतर बर्रीची वर्षी तिकडे वसाहती स्थापन करण्याचे फेंच लोकांकडून प्रयत्न करण्यांत आले नाहीत. १६७३ मध्ये सॅम्युएल चॅम्पलेन नांवाच्या गृहस्थानें क्वेबेकची

वसाहत स्थापन केली. १६१७ मध्ये चॅगलेनच्या सरोवराचा शोध लागल्या-
उत्तर अमेरिकेतील वर, या सरोवरांतून आपले जहाज पुढे हांका-
फ्रेंच वसाहती. रल्यास कदाचित चीन देशाचा शोध लागेल अशा
समजुतीने त्याने आपले जहाज अंटरियो सरो-

वराच्या पाश्चिम किनाऱ्यापर्यंत नेले. १६२७ मध्ये फ्रान्समधील प्रस्वात मुत्सदी रिशल्यू याच्या प्रेरणेने 'न्यू फ्रान्स' नांवाची कंपनी स्थापन होऊन १५ वर्षे पर्यंत सेंट लॉरेन्स आखातानजीकच्या प्रदेशांत व्यापार करण्याची या कंपनीस परवानगी देण्यांत आली. परंतु या कंपनीकडून विशेष अशी कोणतीच कामगिरी न झाल्यामुळे १६७४ मध्ये या कंपनीचे विसर्जन होऊन उत्तर अमेरिकेतील सर्व वसाहती सरकाराने आपल्या ताब्यांत घेऊन तेथें राज्यकारभार करण्यास गव्हर्नर पाठविण्यास सुरवात केली. यानंतर सुपीरियर सरोवर व मिसीसिपी नदीचा उगम यांचा शोध लागून १६८२ मध्ये सॅले नांवाच्या गृहस्थाने तर आपले जहाज मिसीसिपी नदीच्या उगमापासून तो थेट मेक्सिकोच्या आखातांत नेले; व तेथें लुईसबर्ग नांवाची वसाहत स्थापन केली. अशाप्रकारे उत्तरेस केवेकची वसाहत व दक्षिणेस लुईसबर्गची वसाहत व या दोन वसाहतीस जोडण्यासाठी पश्चिमेच्या बाजूस निरनिराळी डार्णी फ्रेंच लोकांनी स्थापन केल्यामुळे, अलगिनीज पर्वत व अटलांटिक महासागर यांमधील चिंचोल्या प्रदेशांत इंग्लिश वसाहतीना त्यांनी घेऊन टाकल्यासारखेच झाले !

अशा प्रकारे अठराब्यां शतकाच्या सुरुवातीपासूनच उत्तर अमेरिकेतील वर्चस्वासंवर्धाने इंग्लिश व फ्रेंच यांच्यामध्ये स्पर्धा सुरु झाली ! १७१३ मध्ये झालेल्या युद्धेकटच्या तहाने आकाढिया (नोव्हा स्कोरिया), गार्गिया, हडसन आखातानजीकचा मुळूख इंग्लिशाच्या ताब्यांत आला. यापुढील ४५ वर्षे इंग्लिश व फ्रेंच यांच्यामधील संवंध जरी सलोख्याचे नसले तरी युद्धप्रसंग झाले नाहीत. परंमु १७५६ मध्ये युरोपमध्ये उपस्थित झालेल्या 'समवार्षिक युद्धाच्या वेळी' उत्तर अमेरिकेतील फ्रेंच व इंग्लिश,

वसाहतीमध्येही झटापटी सुरु होऊन फेंचांच्या बहुतेक सर्व वसाहती इंग्लिशांच्या ताब्यांत आल्या, व १७६३ मध्ये झालेल्या तहानें या सर्व वसाहतींवर इंग्लिशांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यानें फेंचांची उत्तर अमेरिकेतील सत्ता संपुष्टांत आली !

दक्षिण अमेरिकेतील स्पॅनिश व पोर्टुगीज वसाहती, उत्तर अमेरिकेतील इंग्लिश व फेंच वसाहती, हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांचा व्यापार व साम्राज्य, दक्षिण पासिफिक महासगरांतील जाव्हा, सुमात्रा, अंबोयना वगैरे बेटांकडील डच लोकांचा व्यापार व वसाहती यांची भरभराट होत असतां, मध्य अमेरिकेत लगतच्या लीवर्ड, विंडवर्ड, अंटीलीज वगैरे द्वीप-समूहांतील नानाविध बेटांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून तेथील जमि-

‘वेस्ट इंडिज’ बेटे नांची लागवड करण्याचे युरोपमधील बहुतेक सर्व व गुलामगिरी. राष्ट्रांचे प्रयत्न सुरु होते. या बेटांत उष्णाकटिवंधांतील पिकेही येत असल्यामुळे त्यांस फारच

महत्त्व आले होते. हा बेटांतील जमिनी लागवडीस आणण्यासाठी आफिकेतील निघो लोकांस गुलाम पकडून आणीत. हे गुलाम पुराविण्याचा पोर्टुगीज लोकांनी जपूं काय मक्काच घेतला होता ! या निघो गुलामांस या बेटांवरील मळेवाले इतके क्रूरपणे वागवीत कीं दरवर्षीं जवळ जवळ डृंगुलाम मृत्युमुखीं पडत ! ही गुलामगिरीची अमानुष पद्धत बंद करण्याच्या कार्मी पहिल्याप्रथम डेन्स लोकांनी पुढाकार घेतला व त्यानंतर इंग्लंड, फान्स, युनायटेड स्टेट्स वगैरे राष्ट्रांनी प्रयत्न केल्यामुळे गुलामगिरीची पद्धत जगातून कायमचीच बंद करण्यांत आली.

कोलंबस व वास्को-डी-गामा यांनी अमेरिका व हिंदुस्थान या देशांचा शोध लावल्यानंतर युरोपियन राष्ट्रांनी युरोपन्या बाहेर वसाहती स्थापन करण्यास सुरुवात केल्याला अठराव्या शतकाच्या शेवटीं ३०० वर्षे शार्लीं होर्टीं, या अवधींत युरोपियन राष्ट्रांचे आपापल्या वसाहती-

संबंधीं धोरण बहुतेक सारखेच असें. वसाहतीवर आपणास पाहिजे तशी

युरोपियन राष्ट्रांचे
वसाहतीसंबंधीं धोरण
व त्याचे परिणाम.
१५००-१८२५.

राज्यपद्धाति लादावयाची, त्यांच्यावर डोईजड कर वसावयाचे, व्यापार व उद्योगधंडे या बाबतीत त्यांच्या मार्गांत वाटेल त्या अडचणी आणून त्यांच्या हितसंबंधाकडे यत्किंचितही लक्ष न देतां या वसाहतीपासून युरोपमधील आपल्या राष्ट्रांचा

होईल तितका कायदा करून घ्यावयाचा अशाच प्रकारचे तें धोरण असे ! पहिल्याप्रथम स्पेननें या धोरणाचा अंगीकार केला. अमेरिकेतील आपल्या वसाहतीतून सोनें व रुपें युरोपमध्ये आणावे व तेथील लोकांस व्यापार करावयाचा असल्यास त्यांनी फक्त स्पेनशींच व स्पेननें ठरविलेल्या भावानेच करावा असें स्पेनचे धोरण असे. इतर राष्ट्रांनीही स्पेनप्रमाणेच आपले धोरण आंखले होतें. यावेळीं युरोपचा बहुतेक व्यापार ढच लोकांच्या हातीं होता, तेव्हां ढच लोकांचा वृद्धिंगत होत चाललेला व्यापार आपल्या हातीं आणावा, इंग्लिश लोकांस जहाजें बांधण्यास उत्तेजन मिळावें व इंग्लंडचे आरमार बलाढच करावें या हेतूनीं प्रेरित होऊन क्रॉमवेलने १६५१ मध्ये नॅविगेशन कायदा केला. या कायदामुळे इंग्लंडचा युरोपमधील दर्जा वाढून ढच लोकांचा सर्व व्यापार इंग्लिशांना आपल्या हातीं आणतां आला, तरी या कायदामध्ये इंग्लिश वसाहतीच्या हितसंबंधाकडे अगदीच दुर्लक्ष केले असल्यानें वसाहतीचे अपरिमित नुकसानच झाले असें म्हणावयास पाहिजे. आज १२५ वर्षे या ' नॅविगेशन कायदा'च्या मगरमिठीत असल्यानें चिढून जाऊन अमेरिकेतील १८ इंग्लिश वसाहतीनीं ब्रिटिश पार्लमेंटनें आपल्या संमतीसेरीज आपणावर जाचक कर लादले असें निमित्त कारण पुढे करून १७७५ मध्ये इंग्लंड-मिशन कुद आहीर केले. आपली उत्तर अमेरिकेतील सत्ता समूक नष्ट

होण्यास इंग्लंडच कारणीभूत ज्ञाले होते, तेव्हां त्यांच्यावर सूड उगविण्यास ही संधि चांगली आहे असे वाटून फान्सने इंग्लिश वसाहतींस मदत केली, हें युद्ध ८ वर्षे पर्यंत चालल्यानंतर १७८३ मध्ये व्हर्सेल्य येथे तह होऊन इंग्लंडला संयुक्त वसाहतींचे स्वातंत्र्य कबूल करणे भाग पडले. अशाप्रकारे सप्तवार्षिक युद्धांत कॅनडा, केवेक वगैरे फैंच लोकांकडून जिंकून घेतलेल्या वसाहतींसेरीज सास इंग्लिश लोकांनी स्थापलेल्या वसाहती इंग्लंडच्या ताब्यांतून गेल्या. आपल्या हितसंबंधाकडे यत्किंचित्तीही लक्ष न देतां मातृभूमीकडून आपणावर व्यापार व उद्योगधंदे या बाबतींत कडक निर्बंध घालण्यांत आल्यास मातृभूमीविरुद्ध युद्ध पुकाऱ्यन आपले स्वातंत्र्य जाहीर केल्यावांचून गत्यंतरच नाही हें जूळ काय अमेरिकेतील इंग्लिश वसाहतींनी सर्व जगास दाखवून दिले! यानंतर २५ वर्षांनीच युरोपमध्ये नेपोलियनशी चाललेल्या युद्धाची संधि साधून दक्षिण अमेरिकेतील स्पॅनिश वसाहतींनी स्पेनच्या राजास नेपोलियनने पदच्युत केल्याचे निमित्त पुढे करून आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले. यानंतर स्पेनच्या राजास पुनः जरी राज्यपद मिळाले तरी स्वातंत्र्याचा आस्वाद घेणाऱ्या स्पॅनिश वसाहतींनी पुनरपि स्पेनच्या मगरमिठींत शिरण्याचे साफ नाकारले. इकडे दक्षिण अमेरिकेतील ब्राझील या पोर्टुगीज वसाहतींनीही स्पॅनिश वसाहतीचा कित्ता गिरवून आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले!

अशा प्रकारे (१७७५—१८२५) अमेरिकेतील ब्रिटिश, स्पॅनिश, पोर्टुगीज वसाहतींनी मातृभूमीचे जूळ हुगाऱ्यन देऊन स्वातंत्र्य जाहीर केल्यासुर्वें, आज दोनशें बर्चे वसाहतीसंबंधी मातृभूमीचे जै धोरण होते, त्यांत करक केला नाही तर योग्य. संधि सांपटांच वसाहती मातृभूमी-पासून अळा होण्याचा प्रयत्न करतील हें स्पष्ट दिसूं लागले! इंग्लंडमें बरील उदाहरणाने सावध होऊन उत्तर अमेरिकेतील कॅनडा तद्रूपतच आस्ट्रिलिया,

न्यू झीलंड, साउथ आफ्रिका या ठिकाणी प्रस्थापित होत असलेल्या आपल्या वसाहतींस उदारपणे 'जबाबदार राज्यपद्धती'चे अधिकार दिल्यामुळे आज जगाच्या पंचमांश भागावर पसरलेले बलाढ्य ब्रिटिश साम्राज्य आपणास दिसत आहे !

एकंदर बलाबल, लोकसंख्या, प्रदेशविस्तार या सर्व दृष्टीने विचार केल्यास ब्रिटिश साम्राज्याचा दर्जा सर्वांत वरचा लागेल. जगाच्या एक-पंचमांश भूभूषावर म्हणजे अजमासें सव्वा कोटी चौरस मैलांच्या क्षेत्रफलावर हें साम्राज्य पसरलेले आहे. या अफाट

ब्रिटिश
साम्राज्याचे
श्रेष्ठत्व.

साम्राज्याचे केंद्रस्थान जै ग्रेट ब्रिटन त्याचे क्षेत्र-फल अजमासें १ लक्ष २० हजार चौरस मैल आहे. तेव्हां तुलनात्मकदृष्टीने विचार केल्यास ग्रेट ब्रिटन-

पेक्षां विस्ताराच्या मानाने हिंदुस्थान १५ पट, उत्तर अमेरिकेतील कॅनडा ही वसाहत ३० पट, आस्ट्रिलिया व न्यू झीलंड मिळून २५ पट, दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश वसाहत ५ पट आहे. यांत्रीज आफ्रिकाखंडातील सडन, नॅगरिया, इंजिस वर्गेरे प्रदेशांवर ब्रिटिशांचा पूर्वीपासून थोडाफार अंमल असे, व नुकत्याच झालेल्या महायुद्धानें जर्मन पूर्व आफ्रिका, भेसोपोटेमिया, पॅलस्टाईन वर्गेरे बराच मुळूसही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने ब्रिटिशांच्या ताब्यांत येण्याचा संभव असल्यामुळे हें साम्राज्य अधिकच विस्तृत होईल ! लोकसंख्येच्या दृष्टीने विचार केल्यास ब्रिटिश साम्राज्याचे श्रेष्ठत्व तात्काळ लक्षांत येते. जगाची एकंदर लोकसंख्या अजमासें १ अवृंद ७२ कोटी आहे त्यापैकी ४३ कोटी लोक ब्रिटिश प्रजाजन आहेत !

अशाप्रकारच्या या अवाढ्य विस्तृत ब्रिटीश साम्राज्याचे भौगो-लिक दृष्टीने आपणास मुख्यतः ६ विभाग करतां येतील (१) यापैकी १ ला विभाग म्हणजे युरोपखंडात मोठणारा प्रदेश. यांमध्ये इंग्लंड, स्कॉटलंड, आर्यलंड हा प्रदेश असून चैनेल, मॅन, सायप्रस, माल्टा हीं बेंटे व जिब्राल्टरचा किला एवढा प्रदेश येईल. (२) दुसरा विभाग

म्हणजे अमेरिकेतील कॅनडा, न्यू फाउंडलॅंड, लॅकेगार, न्यू गायना, हंड्रास, फाकलॅंड, बरम्यूडा वगैरे प्रदेश व बेटे हा होय. (३) तिसरा विभाग म्हणजे आस्ट्रेलेशिया संडांतील आस्ट्रेलिया, न्यूझीलॅंड, फिजी, न्यूगायना हा प्रदेश होय. (४) चवथा विभाग म्हणजे आफिका संडांतील दक्षिण आफिकेतील संयुक्त वसाहती, रोडेशिया, नॅगरिया हा प्रदेश, व अप्रत्यक्षरीतीने ब्रिटिश वर्चस्वासालीं असलेला इजिस, सडन हा प्रदेश होय. (५) पांचवः विभाग म्हणजे आशिया संडांतील हिंदुस्थान, सीलोन, ब्रह्मदेश, हाँगकाँग, मलाया सामुद्रधुनीलगतचा प्रदेश, बोर्नियो, सॅरवाक वगैरे प्रदेश होय. (६) सहावा विभाग दक्षिण अमेरिकेलगतचीं जमाका, बहामाज, वार्बोडास, ट्रिनीडाड, टोबॅगो, विंडवर्ड, लीवर्ड वगैरे वर्चव बेटे हा होय.

अशाप्रकारे पांचही संडांत पसरलेल्या या विस्तृत साम्राज्यांत मोडणाऱ्या प्रदेशांस राज्यकारभाराच्या दृष्टीने निरनिराळे हक्क देण्यांत आले आहेत. कॅनडा, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलॅंड, संयुक्त दक्षिण आफिका या ब्रिटिश वसाहतींस 'स्वयंसत्ताक जबाबदार राज्यपद्धतीचे' अधिकार देण्यांत आलेले आहेत. हिंदुस्थान, सिलोन वगैरे प्रदेशांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्यांत आला असून, हिंदुस्थानास जबाबदार राज्यपद्धतीचे कांहीं अधिकार ब्रिटिश पार्लिमेंटने नुकतेच दिले आहेत. यासेरीज ब्रिटिश साम्राज्यांत मोडणाऱ्या लहानलहान बेटांमध्ये प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीही अमलांत नसून तेथील राज्यकारभार गवर्नरच्याच तंत्राने च्यालविण्यांत येतो. अशाप्रकारे या विस्तृत ब्रिटिश साम्राज्यांतील प्रमुख वसाहतींनी जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार कसकसे संपादन करून घेतले हें पहावयाचे आहे.

इ. स. १७८३ मध्ये उत्तर अमेरिकेतील १३ ब्रिटिश वसाहतींनी आपलें स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्यावर, १७६० मध्ये फ्रेंच लोकांकडून जिंकून घेतलेली कॅनडाची वसाहतच कायती इंग्लंडच्या वर्चस्वासालीं राहिली होती. अमेरिकेतील वसाहतींशीं नुकत्याच झालेल्या युद्धांत इंग्लंडच्या वतीने भाग

घेणाऱ्या बन्याच लोकांस स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणाऱ्या वसाहतीकडून वार्डट
रीतीने वागविष्ण्यांत येत असल्यामुळे या वसाहती-
कॅनडा वसाहत.

तून बरेच लोक इंग्लंडच्या अंमलाखाली असलेल्या
कॅनडा वसाहतीकडे लोटून लागले. हे लोक येण्यापूर्वी कॅनडांत स्थायिक
ज्ञालेले लोक फ्रेच असून रोमन कॅथलिक पंथाचे अनुयायी होते, पण हे
नवीन येणारे लोक इंग्लिश असून प्रॉटेस्टंटपंथाचे अनुयायी असल्याने
थोडक्याच दिवसांत कॅनडा वसाहतीत फ्रेच व इंग्लिश असे दोन तट
पद्धन त्यांचे आपापसांत कळह होऊन लागले. तेव्हां या वसाहतीचे दोन विभाग केल्यासेरीज गत्यंतर नाही असे वाटून पीटने १७६१ मध्ये कॅन-
डाच्या राज्यकारभारासंवर्धी एक कायदा पास केला, व कॅनडाचे अंटरियो
व क्वेबेक असे दोन विभाग केले. अशाप्रकारे कॅनडाचे दोन विभाग करून
तेथें प्रातिनिधिक स्वरूपाची राज्यपद्धति आमलांत आणली गेली, तरी या
पद्धतीने कार्यकारी मंडळ कायदे करणाऱ्या मंडळास जबाबदार नसल्याने
वरचेवर एकेमेकांत खटके उडत, व १८३७ च्या सुमारास तर कार्यकारी
मंडळ व कायदे करणारे मंडळ यांच्यामधील मतभेद विकोपास जाऊन सर्व
कॅनडाच बंद करण्यास प्रवृत्त झाला ! तेव्हां कोणती राज्यपद्धति अमलांत
आणल्यास कॅनडामधील प्रशाचा समाधानकारक रीतीने निकाल लागेल या-
विषयी योग्य तो रिपोर्ट करण्यासाठी लॉर्ड डरहॅम यास कॅनडामध्ये पाड-
विष्ण्यांत आले (१८३७). कॅनडामध्ये इंग्लंडच्या नमुन्याप्रमाणे ‘जबाबदार
राज्यपद्धती’चा पुरस्कार केल्यासेरीज कार्यकारी मंडळ व कायदे करणारे
मंडळ यांच्यामध्ये सलोखा रहावयाचा नाही असे वाटून लॉर्ड डरहॅमने त्या-
प्रमाणे आपल्या रिपोर्टात सूचना केली. या रिपोर्टाच्ये १८५० मध्ये ब्रिटिशा
पार्लिमेंटने एक कायदा पास करून सर्व कॅनडाचे एकीकरण केले व तेथें
'जबाबदार राज्यपद्धती'चा पाश घातला. परंतु या नवीन कायद्यानवये
कॅनडाचे १७९१ मध्ये केलेले दोन विभाग नाहीसे करण्यांत येऊन सर्व
कॅनडाचे पक्कीकरण करण्यांत आल्याने पूर्ववत् केंव्य व इंग्लिश असे तद

पडू लागले; तेव्हां वरील प्रकार कमी व्हावेत या हेतूने १८६७ मध्ये 'ब्रिटिश उत्तर अमेरिकेचा कायदा' ब्रिटिश पार्लेंटकडून पास करण्यांत येऊन अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतीचा एक संघ स्थापन करण्यांत आला; व अंटरियो, केवेक, नोव्हास्कोशिया, न्यू ब्रॅन्सिक असे चार विभाग पाढण्यांत आले. त्यानंतर मॅनिटोबा, व्हेंकूव्हार, ब्रिटिश कोलंबिया, प्रिन्स एडवर्डवेट, अलबर्टास वैरे उत्तर अमेरिकेतील नवीन वसाहतीही या संघांत सामील करण्यांत आल्या.

कॅनडामध्ये जबाबदार राज्यपद्धतीची स्थापना झाल्यावर, इतर वसाहतीमध्येही तशाच प्रकारची राज्यपद्धति अमलांत आणण्याचे धोरण इंग्लंडने स्वीकारून १८५५ मध्ये उत्तर अमेरिकेलगतच्या न्यूफ़ाऊंडलंड या वसाहतीं 'जबाबदार राज्यपद्धती'ची स्थापना करण्यांत आली.

यानंतर दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतील आस्ट्रेलिया या प्रदेशांतील वसाहतीना १८५० च्या सुमारास जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत येऊन इ. स. १९०० मध्ये या सर्व वसाहतीचे एक संयुक्त राष्ट्र स्थापन करण्याचा कायदा ब्रिटिश पार्लेंटकडून पास करण्यांत आला. आस्ट्रेलिया प्रदेशाचा १७६९ मध्ये थॉमस कुक नांवाच्या धाडकी गृह-स्थाने पहिल्या प्रथम शोध लावला होता. परंतु बर्रीच वर्षे तिकडे जाऊन वसाहत स्थापन करावी असें कोणाच्याही मनांत आलें नाही. परंतु १७८३ मध्ये उत्तर अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतीनी आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्यावर तिकडे इंग्लंडमधील गुन्हेगार कैदी पाठविण्याचा प्रधात अर्थातच बंद झाला. तेव्हां कैदी पाठविण्यासाठी दुसरी एखादी सोयीस्कर जागा पहाणे अवश्य होते. सरतेशेवर्टी आस्ट्रेलिया प्रदेशाकडे या आस्ट्रेलिया वसाहत.

कैदींची रवानगी करावी असें वाटून १७८७ मध्ये पहिल्या प्रथम गुन्हेगार कैदी लोकांची पहिली वसाहत बॉटनी आखातानजीक करण्यांत आली. यापुढे ३० वर्षे फक्त गुन्हेगार लोकांसच येथे पाठविण्यांत येत असे; परंतु १८२७ मध्ये इतर

लोकांसही तेथे जाऊन वसाहत करण्याची परवानगी देण्यांत आली. १७८७ पासून १८४२ पर्यंत तेथील सर्व कारभार गव्हर्नरच्याच तंत्रानें चाले, परंतु १८४२ मध्ये गव्हर्नरला मदत करण्यासाठी एक सल्लागार-मंडळ देण्यांत आले. बॉटनी आखातानजीक स्थापन झालेल्या या वसाहतीस न्यूसाउथ वेल्सची वसाहत म्हणत. हलके हलके या वसाहतीची भरभराट होऊन व्हिक्टोरिया, कीन्सलॅंड, टास्मानिया, या नवीन वसाहती आस्ट्रेलियाच्या विस्तृत प्रदेशांत स्थापन करण्यांत आल्या. १८५० ते १८५९ पर्यंत या सर्व वसाहतीस जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत आले. सरतेशेवटीं आस्ट्रेलिया या विस्तृत प्रदेशांतील सर्व ब्रिटिश वसाहतींचा एक संघ स्थापन करावा असें तेथील लोकांस वाढू लागले; व एकोणिसाब्या शतकाच्या शेवटीं जर्मनी, फ्रान्स वरै राष्ट्रांचाही दक्षिण पैसफिक महासागरांतील प्रदेशावर ढोळा आहे, हे लक्षांत येतांच सर्व ब्रिटिश वसाहतींच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने एक संघ असलेला चांगला असें वाढून त्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप देण्यासाठीं सर्व वसाहतींमधील प्रतिनिधींची एक बैठक सिडने येथे भरली. या बैठकींत आस्ट्रेलियांतील ब्रिटिश वसाहतींचा संघ स्थापन करण्याचे ठसून त्याप्रमाणे ब्रिटिश पार्लमेंटला विनंति करण्यांत आली. अशारीतीने ब्रिटिश पार्लमेंटने १९०० मध्ये तेथील लोकांच्या सूचनेवरून एक कायदा पास करून आस्ट्रेलियांतील संयुक्त वसाहतींच्या संघास मान्यता दिली !

ब्रिटिश साप्राज्यांत मोडणारी तिसरी मोठी वसाहत म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेची होय. यापैकीं ‘केपकॉलनी’ ही मुळची वृसाहत १६५२ मध्ये ढच इंस्ट इंडिया कंपनीने स्थापन केली. आपल्या पूर्वेकढील प्रदेशाकडे जाणाऱ्या व्यापारी जहाजांस खाण्यापिण्याचे जिन्नस पुरवण्यासाठीं एखादीं अर्ध्या वाटेवर ठिकाण असावें या हेतूने ही वसाहत पहिल्याप्रथम

स्थापन करण्यांत आली होती. यानंतर अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत

दक्षिण आफिकेंतील
ब्रिटिश वसाहत.

दक्षिण पॅसिफिक महासागरांत स्थापन केलेल्या बटेविह्या या मुख्य वसाहतीचा हा एक भाग आहे असें समजण्यांत येई. १७९५ मध्ये नेपो-लियनने हॉलंडचें राज्य काबीज केल्यावर तेथील राजास इंग्लंडमध्ये पळ काढावा लागला. हॉलंडच्या राजाच्या विनंतीवरून ‘केप कॉलनी’ या वसाहतीवर इंग्लिशांनी आपले वर्चस्व बसविले; सरतेशेवर्टी १८१४ मध्ये नेपोलियनचा पराभव झाल्यावर इंग्लिशांनी डच सरकाराकडून ९ कोटी रुपयांस ती वसाहत विकत घेतल्यानें ती पूर्णपणे इंग्लंडच्या ताब्यांत आली.

या वसाहतींत स्थायिक झालेले डच (बोअर) रहिवाशी व नवीन वसाहत करणारे ब्रिटिश लोक यांमध्ये कलह होऊं लागले; व तदेशीय मूळचे काफिर, हॉटेंटॉट रहिवाशी व गुलामिगरी यासंबंधी इंग्लंडकडून वसाहतवाल्यांवर कडक निर्बंध घालण्यांत आल्यामुळे १८३६-१८४० च्या दरम्यान डच-बोअर लोकांनी दक्षिण आफिकेंतील मूळची केप-कॉलनी ही वसाहत सोडून उत्तरेच्या बाजूस ‘ऑरेंज फ्री स्टेट’ व ‘ट्रान्सवॉल’ या दोन वसाहती स्थापन केल्या. मध्यंतरी १८२४ मध्ये कांहीं इंग्लिश लोकांनी ‘नाटाल’ नांवाची एक वसाहत स्थापन केली होती. १८७२ मध्ये ‘केप कॉलनी’ या वसाहतींत व १८९३ मध्ये ‘नाटाल’ या वसाहतींत जबाबदार राज्यपद्धति स्थापण्यांत आली. इंग्लंडने १९०२ मध्ये ‘ट्रान्सवॉल’, व ‘ऑरेंज फ्री स्टेट’ या डच वसाहती जिंकून घेतल्यावर त्यांनाही १९०६ व १९०७ मध्ये अनुक्रमे जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत आले. सरतेशेवर्टी दक्षिण आफिकेंतील या चार ब्रिटिश वर्चस्वाखालीं असलेल्या वसाहतीचे एकीकरण करावे असें वाटून १९०९ मध्ये पास झालेल्या ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कायद्यान्वये या कल्प-नेस मूर्त स्वरूप देण्यांत आले !

ब्रिटिश साम्राज्यांतील चवथी वसाहत म्हणजे 'न्यू झीलंड' ही होय ! १७७९ मध्ये कूक नांवाच्या प्रवाशानें या वसाहतीचा शोध लावला. पण १८१४ पर्यंत तेथें जाऊन वसाहत करण्याचे कोणीं मनांत आणले नाहीं, परंतु त्यानंतर तेथील मूळच्या मेओरी राहिवाशांस स्थितीन धर्माची दीक्षा आवी या हेतुने कांहीं धर्माधिकारी तिकडे जाऊं लागले ! न्यू झीलंडमध्ये जाऊन तेथें शास्त्रीय पद्धतीने वसाहती स्थापन करण्याची

आपणास परवानगी मिळावी म्हणून वेकफिल्ड नांवाच्या गृहस्थाने बरीच संस्कृत केली, परंतु त्यास या कार्मीं यश आले नाहीं. १८४० मध्ये हडसन नांवाच्या

गृहस्थाने पहिल्याप्रथम ब्रिटिश निशाण तेथें रोवले; व तेथील बराच्च मुळख ब्रिटिश वर्चस्वावालीं आणला. यानंतर वैट्टंगी येथें तेथील मूळच्या मेओरी लोकांशीं तह होऊन तेथील ब्रिटिश वर्चस्वास कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले. हलके हलके तेथील ब्रिटिश वसाहतीची उत्कांति होऊन १८५२ मध्ये त्यास जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत आले.

कॅनडा, आस्ट्रेलिया, साऊथ आफ्रिका वैरै ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतीप्रमाणे आशियाखंडांतील हिंदुस्थान हा विस्तृत प्रदेश ब्रिटिश साम्राज्यांत मोठतो. सन १८५८ मध्ये हिंदुस्थानसंवर्धीं सर्व व्यवस्था ब्रिटिश पार्लमेंटने आपल्या हातीं घेतली. त्यावेळी इंग्लंडच्या गादीवर असलेल्या व्हिक्टोरिया महाराणीने एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून हिंदी

लोकांस गोऱ्या लोकांच्या बरोबरीने वागवून त्यांना हिंदुस्थानचा प्रश्न.

कोणतीही हुव्याची जागा सुली असल्याचे, व हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हिंदी लोकांच्या हिताच्या दृष्टीने चालविण्याचे अभिवचन दिले. १८५८ सालचा राणीचा जाहीरनामा म्हणजे हिंदी जनतेच्या सनदशीर चट्ठवळीचा मँगा चार्टाच आहे ! १८५८ सालचा जाहीरनामा प्रसिद्ध होऊन बरीच वर्षे झालीं तरी त्या जाहीरनाम्याप्रमाणे

सरकारने आपले अभिवचन पूर्ण केले नसल्यामुळे, तें अभिवचन पूर्ण करून घेण्यासाठीं व हिंदी लोकांच्या आकांक्षा काय आहेत हें व्यक्त करण्यासाठीं १८८५ सालीं ‘राष्ट्रीय सभा’ पहिल्याप्रथम स्थापन करण्यांत आली आज. ३०-३५ वर्षे या राष्ट्रीय सभेने हिंदी-लोकांच्या आकांक्षा काय आहेत तें व्यक्त केलेले आहे; व हिंदीलोकांच्या सनद्दशीर चळवळीचा योग्य तो परिणाम होऊन ता. २० आगष्ट १९१७ रोजीं जबाबदार ब्रिटिश मंत्रिमंडळानें हिंदुस्थानांत ‘जबाबदार राज्य-पद्धति’ स्थापन करण्याचे आपले धोरण जाहीर करून हिंदुस्थानसंबंधीं प्रत्यक्ष माहिती मिळविण्यासाठीं हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मॉटेग्यू साहेब यांस हिंदुस्थानांत धाडले. येथे आल्यावर मॉटेग्यू यांनी हिंदी पुढारी व ढेप्युटेशने यांच्या मुलाखती घेऊन हिंदुस्थानच्या भावी राज्यघटनेसंबंधीं एक घटना तयार केली. या घटनेबद्दल निरनिराळ्या शिष्टमंडळांच्या व प्रमुख गृहस्थांच्या पार्लिमेंट कमिटीपुढे साक्षी झाल्या असून त्यासंबंधाचे विल ब्रिटिश पार्लिमेंटने नुकतेंच मंजूर केले आहे. या नवीन घटनेप्रमाणे जबाबदार राज्यपद्धतीची कांहीं खात्यांत सुरुवात होऊन थोड्यांच वर्षात कॅनडा, आस्ट्रेलिया वगैरे वसाहतीप्रमाणे हिंदुस्थानास जबाबदार राज्य-पद्धतीचे पूर्ण हक्क मिळून हिंदुस्थानची उत्तरोत्तर भरभराट होईल असा भरंवसा वाटतो !

ब्रिटिश साम्राज्याचा असा उत्कर्ष होत असतां गेल्या चाळीस वर्षांपासून वसाहती स्थापन करण्याची लाट युरोपियन राष्ट्रांमध्ये पुनरापि उद्भूत होऊन त्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यांत जर्मनीने प्रमुख भाग घेतला. गेल्या पांच शतकांमध्ये जर्मनीमध्ये अंतस्थ कलह असून १८७१ पर्यंत जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र झाले नसल्यानें पोर्टुगाल, स्पेन, हॉलंड, फ्रान्स व इंग्लंड वगैरे राष्ट्रांमध्ये वसाहती स्थापन करण्याच्या कार्मीं स्पर्धी सुरु असतां जर्मनीने त्यामध्ये कोणताच भाग घेतला नव्हता ! परंतु १८८०

नंतर वसाहती स्थापन करून आपले साम्राज्य विस्तृत करण्याचे जर्मनी-कडून प्रथत्न करण्यांत येऊन आफिकाखंडांत जर्मनीने दोन मोठाल्या वसाहती स्थापन केल्या ! परंतु इतर खंडांत मात्र इंग्लंडने बज्याच मुलुखावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून तो मुलूख अडकावून ठेवला असल्याने जर्मनीस इंग्लंडबद्दल हेवा वाटूं लागला ! इंग्लंडचे बलाढ्य आरमार व इंग्लंडच्या पांचही खंडांत पसरलेल्या वसाहती जर्मनीच्या डोळ्यांत सळूं लागल्या; व समुद्रावरील वर्चस्वासंबंधाने या दोन बलाढ्य राष्ट्रांमधील स्पर्धा आघिकच तीव्र होऊं लागली !

प्रकरण २२ वें.

गेल्या चाळीस वर्षांतील युरोपियन राजकारण.

गेल्या चाळीस वर्षांत युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकारणामध्ये जी गुंतां-
गुंत शालेली आढळते, व सांप्रतच्या महायुद्धाच्या प्रारंभी युरो-
पियन राष्ट्रांचे जे दोन बालूद्य संघ आढळतात, त्याचा उगम १८७८ सार्लीं
शालेल्या बर्लिनच्या तहामध्ये आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. बर्लिन-
च्या तहानें बाल्कन द्वीपकल्पांत करण्यांत आलेल्या व्यवस्थेमुळे रशीयाच्या
युरोपमधील महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आला, व त्या प्रसंगी प्रिन्स विस्मार्क
या प्रख्यात जर्मन मुत्सव्याने गोडगोड थापा देऊन आपणास फसविले असें
रशीयास वाटत असल्यामुळे जर्मनीबद्दल रशीयाच्या मनांत अट्ठी उत्पन्न
शाली: बाल्कन द्वीपकल्पाकडे रशीयाच्या मार्गांत जरी अनेक अडचणी
उपास्थित करण्यांत आल्या होत्या, तरी रशीयानें त्या भागाकडील आपल्या
महत्त्वाकांक्षेस कधीच फाटा दिलेला नसून, बाल्कन संस्थानांतील लोक
आपणाशीं धर्म, आचार, विचार व जात यांनी निगडित असल्यामुळे
टर्कीच्या विस्त्रद्द दोन हात करण्याचा प्रसंग आल्यास आपणास या लहान
लहान संस्थानांची पूर्ण सहानुभूति मिळेल असें रशीयास वाटत होतें.

परंतु या वेळी बाल्कन द्वीपकल्पाकडे एकद्या गशी-
बाल्कन द्वीपकल्पाकडे याचेच लक्ष नसून त्या भागाकडे आपल्या मह-
त्त्वाकांक्षेस वाव आहे असें नुकतेच ऑस्ट्रियासही
वाढू लागले होतें. १८६६ मध्ये प्रिन्स विस्मार्क याच्या मुत्सद्देगिरीनें
ऑस्ट्रियाची जर्मनीच्या राजकारणांतून हकालपट्टी होऊन इटलीवरील
आपल्या वर्चस्वास मुकावे लागल्यानें बाल्कन द्वीपकल्पाकडेच कायतो
आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव मिळण्याचा संभव आहे असें ऑस्ट्रियास वाढू

लागले ! परंतु या भागाकडे दृष्टि ठेवल्यास रशीयाची व आपली टक्रर होणार हें देखील ऑस्ट्रियाला कळून चुकलें !

बाल्कन द्वीपकल्पामधील वर्चस्वासंबंधीं या दोन राष्ट्रांमध्ये चुरस लागलेली आहे हें जर्मनीचा मुख्य प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क याच्या लक्षांत घेतांच, आपण या दोन राष्ट्रांपैकीं एकाचा पक्ष घेतल्यास आपला फायदा होण्याचा संभव आहे असें त्यास वाढू लागले. बर्लिनच्या तहामुळे (१८७८) राशीयाचें आपणाविषयीं कलुषित मत झाले असल्याकारणाने राशीया आपल्याशीं तह करण्यास उव्युक्त होणार नाहीं असें वाढून आस्ट्रियाशीं सर्व्य संपादन करण्याचा त्याने निश्चय केला व लागलीच १८७९ च्या आकटोवर माहिन्यांत या दोन राष्ट्रांमध्ये तह करण्यांत आला. या तहान्वयें

असें ठरलें कीं जर जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांपैकीं जर्मनी व ऑस्ट्रिया कोणत्याही राष्ट्रावर राशीयाकडून हल्ला झाला तर यांचा तह १८७९.

या तह करण्यान्या राष्ट्रांनीं आपल्या मित्रास मदत करावी; व जर राशीयासेरीज दुसऱ्या कोणत्या राष्ट्राकडून हल्ला करण्यांत आला तर या तहांत सामील असलेल्या राष्ट्राने तटस्थ रहावें; परंतु जर राशीयाने ऑस्ट्रिया किंवा जर्मनी यावर हल्ला करण्यान्या एसाद्या राष्ट्रास मदत केली, तर मात्र तहांत सामील असलेल्या राष्ट्राने आपल्या मित्रास तटस्थपणा सोडून मदत केली पाहिजे. अशा प्रकारे जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांमध्ये करण्यांत आलेल्या तहाकडे पाहिले म्हणजे केवळ राशीया व फ्रान्स यांच्याच भीतीनिं हा तह करण्यांत आला होता असें म्हणावयास पाहिजे. परंतु या तहाने प्रिन्स बिस्मार्कचे कांहीं समाधान झाले नाहीं. आणखी एसाद्या राष्ट्राने आपल्या या तहामध्ये सामील व्हावें असें बिस्मार्कला वाढू लागले. इटलीस जर आपल्या या संघांत सामील करून घेतां आले तर आपला संघ युरोपमध्ये प्रबळ होईल व आपल्या विरुद्ध शास्त्र उपसण्यास युरोपियन राष्ट्रां धजावणार नाहीत अशी त्याची झाकत्री होती. परंतु प्रिन्स बिस्मार्क याच्या मार्गीत एक मोठी अढचण होती

व ती अडचण म्हणजे, इटली व ऑस्ट्रिया हीं दोन परवांपर्यंत एक-मेकांची हाढवेरी असलेलीं राष्ट्रं एकाच संघामध्ये कशीं सामील करून घ्यावयाचीं ही होय ! तेव्हां ही अडचण सहजरीत्या दूर करतां येणे शक्य नसल्यामुळे योग्य संधि मिळेतोपर्यंत थांबण्याचेच प्रिन्स बिस्मार्कने ठरविले; परंतु त्यास फार दिवस कांहीं थांबावे लागले नाहीं; कारण १८८१ च्या सुमारास इटलीला आपल्या बाजूला मिळविण्याची त्यास संधि सांपूऱ्य १८८३ मध्ये जर्मनीने इटालीशीं तह केला.

तिसऱ्या नेपोलियनने संयुक्त इटलीच्या संमतीशिवाय ऑस्ट्रियाशीं वेगळा तह केल्यापासून फ्रान्स व इटली या दोन राष्ट्रांमध्ये थोडक्याच वर्षांपूर्वी जडलेला स्नेहसंबंध नष्ट होऊं लागला; व त्यानंतर नेपोलियनने पोपच्या संरक्षणासाठीं रोम शहरामध्ये ठेवलेले फ्रैंच सैन्य पाहून तर नेपोलियनबद्दल इटालियन जनतेस तिटकाराच वाढूं लागला होता ! सरतेशेवरीं फ्रैंको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं नेपोलियनला रोम-मधील सैन्य पैरिस शहराच्या संरक्षणासाठीं पहिल्याप्रथम तेथून हालवावे लागले, तेव्हां इटालियन लोकांनीं रोम शहर आपल्या ताब्यांत घेऊन त्या शहरास संयुक्त इटलीच्या राजधानीचा मान दिलेला होता. परंतु आपल्या या कृत्यानें फ्रान्स राष्ट्र पुढे मार्गे सूड उगविण्याचा प्रयत्न करील

अशी इटलीला नेहमीं धास्ती वाटे ! रोमचे संस्थान फ्रान्स व इटली यांच्या- मध्ये विलुष्ट घेते. युन: पोपला मिळवून देण्याचा प्रयत्न फ्रान्सकडून होईल अशी इटलीला नेहमींच भीति वाटत होती.

अशाप्रकारे फ्रान्सविषयीं इटलीचे मन साशंक असतांना आफिकेच्या उत्तर किनान्यावर असलेल्या टचूनीस या प्रदेशाबद्दल या दोन्ही राष्ट्रां-मध्ये खटका उद्भूत इटलीला जर्मनीशीं स्नेहसंबंध करावा लागला. आफिकेच्या उत्तर किनान्यावर असलेल्या टचूनीस प्रदेशाकडे इटलीचा डोळा असून तेथें इटालियन लोकांची वसाहत स्थापन करावी अशी इटलीची ममीषा होती. परंतु इटलीप्रमाणे फ्रान्सचाही त्या प्रदेशाकडे डोळा असून,

तो प्रांत मिश्रत्यास आणली अलगोरियामध्ये असलेली वसाहत आधिक विस्तृत करतां येईल असे वाटून फ्रान्सने १८८१ साली ट्यूनीस प्रांत बळकावला. फ्रान्सच्या या कृत्याचा इटालियन राष्ट्रास अर्थातच त्वेष आला; परंतु फ्रान्सशी शक्ति उपसंप्यास आपण अगदीच असमर्थ आहोत हें कदून चुकल्यामुळे दुसऱ्या एखाद्या बलाढ्य युरोपियन राष्ट्रांचे सख्य संपादन केल्यावांचून इटलीला गत्यंतरच नव्हते ! यावेळी प्रिन्स चिस्मार्कने आपल्या मुत्सद्देगिरिने इटलीला आपल्या बाजूला बळवून घेतलें; व १८८३ मध्ये इटलीशीं तह करण्यांत आला. अशा रीतीने १८८३ च्या

सुमारास जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली या तीन युरोपियन राष्ट्रांचा एक त्रिपुटी संघ निर्माण झाला. या संघामुळे जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचा जरी फायदा

झाला असला, तरी इटलीचा मात्र या तहापासून मुळींच फायदा न होतां, इटलीचे उलट नुकसानच होऊन, ऑस्ट्रियाटिक समुद्रामध्ये ऑस्ट्रियाचे माजत चाललेले प्रस्थ मात्र इटलीला मुकाब्याने पहावे लागले !

मध्य युरोपमध्ये जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली यांचा असा बलाढ्य संघ निर्माण झाल्यामुळे फ्रान्सला अर्थातच भीति पढली; व युरोपमधील एखाद्या बलाढ्य राष्ट्राशीं स्नेहसंपादन केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें फ्रान्सला कदून चुकले. तेव्हां आतां इंग्लंड किंवा रशिया यांपैकी एखाद्या राष्ट्राशीं सख्य केले तरच आपला निभाव लागेल असे फैन्च मुत्सव्यांना वाटूं लागले. त्यापैकीं इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये सख्य होणे तर अगदीच अशक्य होते; कारण या दोन राष्ट्रांमधील पूर्वींचे संवंध सलोख्याचे नसून १८८३ मध्ये इंग्लंडने इजिस प्रांतावर आपले वर्चस्व स्थापल्यामुळे तर या दोन राष्ट्रांमध्ये खटका उढण्याचा संभव होता. अशा रीतीने इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये स्नेहसंवंध होणे अगदीच अशक्य तसेच फ्रान्सला रशियाचेच सख्य संपादन करण्याकडे आपले उक्त

ठेवावें लागले. परंतु रशियासारखें झारच्या अनियंत्रित सत्तेखालीं असलेले राष्ट्र आपल्या लोकसत्ताक राष्ट्राशीं तह करण्यास उद्युक्त होईल कीं नाहीं याबद्दल मात्र फेंच मुत्सव्यांस जबरदस्त शंका वाटत होती !

परंतु फ्रान्सप्रमाणे रशियाला देखील मध्ययुरोपमध्ये स्थापन झालेल्या त्रिपुटी संघापासून भीति वाटत असल्यामुळे दुसऱ्या कोणत्या तरी एखाद्या बलाढ्य राष्ट्रांशीं तह करण्याची अवश्यकता वाटूं लागली होती. यापैकीं रशियाचें इंग्लंडशीं सलोख्याचे संबंध नव्हते इतकेंच नव्हे तर रशियाची दक्षिण युरोपमध्ये व आशियाखंडांत आपले साम्राज्य विस्तृत करण्याची महत्त्वाकांक्षा असून इंग्लंडने रशियाच्या मार्गांत आपणा-कदून होईल तितके अडथळे आणण्याची पराकाष्ठा केल्यामुळे तर या दोन राष्ट्रांमध्ये वैमनस्य उत्पन्न झालें होतें.

तेव्हां अशा रीतीने मध्य युरोपमध्ये जर्मनीच्या नेतृत्वासालीं स्थापन झालेल्या त्रिपुटी संघापासून रशिया व फ्रान्स या दोन्ही राष्ट्रांस सारखीच भीति वाटत असल्यामुळे या दोन्ही राष्ट्रांत एकमेकांविषयीं सहानुभूति उत्पन्न होऊन स्नेहभाव उद्भवूं लागला. १८८७ च्या सुमारास फ्रान्स व

रशिया व फ्रान्स यांचा द्विपुटी संघ १८९६.

जर्मनी यांच्या सरहदीवरील एका प्रसंगाने युद्ध उपस्थित होतें कीं काय असें वाटूं लागले होतें; परंतु त्यावेळीं रशियाने फ्रान्सच्या वर्तीने मध्यस्थी करून तो प्रसंग टाळला. हलके हलके फ्रान्स व रशिया या दोन राष्ट्रांमधील हितसंबंध अधिक दृढ होऊं लागले; व १८९६ मध्ये या दोन राष्ट्रांमध्ये व्यापारविषयक तह करण्यांत आला. यानंतर १८९६ सालीं फ्रान्सचा प्रेसिडेंट फेरे याने प्रेटोगाड येथे जाऊन रशियन झारला भेट दिली व या दोन राष्ट्रांमध्ये संरक्षक तह करण्यांत आला.

अशा रीतीने १८९६ सालीं, जर्मनीच्या नेतृत्वासालीं स्थापन झालेल्या त्रिपुटी संघास सामना देण्यासाठीच कीं काय रशिया व फ्रान्स

या दोन राष्ट्रांचा द्विपुटी संघ स्थापन झाला ! या वेळी इंग्लंडसेरीज इतर युरोपियन राष्ट्रे या दोन बलाढ्य संघांपैकीं कोणत्या तरी एका संघाकडे आपली सहानुभूति दर्शवू लागलीं होतीं. इंग्लंड मात्र या दोन्ही संघांपासून अलग होते, परंतु या वेळीं इंग्लंडचा जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं असलेल्या त्रिपुटी संघाकडेच कल होता असें आपणास दिसेल. फ्रान्स व इंग्लंड यांचा इंजितच्या प्रकरणांत (१८८२) खटका उडण्यापर्यंत वेळ आली होती; व रशियानें एशियाखंडांत आपले वर्चस्व स्थापन करण्याचा प्रयत्न चालवल्यामुळे रशिया व इंग्लंड यांचे मन एकमेकांविषयीं कलुषितच होते ! तेव्हां अशा रीतीने १८९६ च्या सुमारास द्विपुटी संघातील दोन्ही राष्ट्रांबद्दल इंग्लंडचे सलोख्याचे संबंध नसल्यामुळे जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेल्या द्विपुटी संघाकडेच इंग्लंडचा कल जावा यांत कांहीच नवल नव्हते !

तेव्हां वर्लिनच्या तहापासून (१८७८) रशिया व फ्रान्स यांचा तह होईपर्यंत (१८९६) युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकारणांत गुंतागुंत होऊन नवीन तहनामे होत असतांना सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये आपले लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याचीही स्पर्धा सुरु झालेली

होती. १८७८ च्या नंतर इंग्लंडसेरीज इतर युरोपियन राष्ट्रांनी आपापल्या राष्ट्रांमध्ये सक्तीचे राष्ट्रांमधील स्पर्धा. लष्करी शिक्षण सुरु करून आपले लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याची स्थापन सुरु केली. प्रत्येक राष्ट्राकडून आपल्या आंवाक्यावाहेर लष्करी सर्वांसाठीं रक्कम मंजूर होऊं लागली !

शिक्षण, सामाजिक व व्यापारविषयक सुधारणा, वगैरे उपयुक्त कामांसाठी प्रत्येक राष्ट्राकडून रक्कम मंजूर न होतां; युद्धांसंबंधीं विधवंसक साक्कने व युद्धसामुग्री निर्माण करण्याकडेच कोडोगणाती रुपये खर्च होऊं लागले ! अशा रीतीने पैशाचा एकसारखा अपव्यय सुरु असल्यामुळे कझेक राष्ट्र लष्करी सर्वांसाठीं दडपून जाऊं लागले ! तेव्हां अर्थातच

पैशाचा अशा अनवश्यक गोष्टींकडे सर्च होऊ नये म्हणून सूचना येऊ लागल्या ! या कामी रशियाचा झार दुसरा निकोलस याने पुढाकार घेऊन ‘प्रत्येक राष्ट्रानें शांततप्रिय बनून आपापला लष्करी सर्च कमी करावा’ अशी सूचना करणारे एक पत्रक १८९८ मध्ये प्रसिद्ध केले. यानंतर या प्रश्नांचा शांतपणे विचार करण्यासाठी युरोपियन राष्ट्रांतील प्रतिनिधींची एक अंतर्राष्ट्रीय परिषद भरविण्यांत यावी, अशा प्रकारच्या सूचना येऊ लागल्या. सरतेशेवटी १८९९ मध्ये हेग येथे या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी एक परिषद भरविण्यांत घेऊन त्यामध्ये २६ युरोपियन राष्ट्रांकडून प्रतिनिधी आलेले होते. या परिषदेकडून इतर पुष्कळ बाबीसंबंधाने विचार करण्यांत आला, परंतु वरील मोठ्या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधाने—लष्करी सामर्थ्य कमी करण्यासंबंधाने—या परिषदेमध्ये कांहींच ठरले नाही. या परिषदेची बैठक चालू असतां जर्मन प्रतिनिधींने काढलेले उद्भार ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत, व ते उद्भार म्हणजे “संकारकडून लष्करी सामर्थ्य वाढविण्यासंबंधाने होत असलेल्या सर्चमुळे आपणावर जादा कराचे ओङ्के लादलेले आहे असे जर्मन जनतेस मुळींच वाटत नाही !” अशा प्रकारे या महत्त्वाच्या बाबीसंबंधाने या परिषदेमध्ये नक्की असे कांहींच न ठरतां ‘प्रत्येक राष्ट्रानें लष्करी सर्च कमी केल्यास स्थापासून प्रत्येक राष्ट्राचा फायदा होईल’ अशा प्रकारची पोकळ सूचना मात्र या परिषदेमध्ये पास करण्यांत आली. अशा रीतीने या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधाने जरी या परिषदेत कांहींच ठरले नाहीं तरी, या परिषदेमध्ये आंतर्राष्ट्रीय कायद्यामध्ये कांहीं महत्त्वाच्या सुधारणा करण्यांत घेऊन युद्ध उपास्थित झाले असतांना युद्धचमान राष्ट्रांनी व तटस्थ राष्ट्रांनी अमलांत आणावयाचे कांहीं नियम मात्र या परिषदेकडून ठरविण्यांत घेऊन राष्ट्रांराष्ट्रांतील कलह तडजोडीने मिट्टविण्यासाठी हेग येथे एक अंतर्राष्ट्रीय स्थायिक कोर्ट स्थापन करण्यांत आले (१८९९). परंतु

१८९९.

हेग येथें स्थापन झालेल्या कोर्टाचे निकाल कोणत्याही राष्ट्रास बंधनकारक नसल्यामुळे हे कोर्ट असून नसून सारखेच होतें असे म्हणण्यास हरकत नाहीं !

तेव्हां विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपकडे दृष्टि फेंकल्यास, राशीया व फ्रान्स यांचा द्विपुटी संघ, व जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली यांचा त्रिपुटी संघ, असे दोन बळाढ्य संघ अस्तित्वात असलेले आपणास आढळून

इंग्लंड द्विपुटी संघास अनुसरून या दोन्हीही संघांपासून अलग होतें. जाऊन मिळते.

येतील ! इंग्लंड मात्र आपल्या नेहमींच्या धोरणास इंग्लंड द्विपुटी संघास अनुसरून या दोन्हीही संघांपासून अलग होतें. परंतु या विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी झालेली मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इंग्लंडने आपला नेहमींचा अलगपणा सोडून राशीया व फ्रान्स यांच्या द्विपुटी संघाकडे जाऊन मिळणे ही होय ! विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी इंग्लंडने आपला नेहमींचा अलगपणा सोडून द्विपुटी संघाकडे जाऊन मिळण्याचे ठरविले, तें कांहीं इंग्लंडच्या मनांत एकदम कांहीं विचार येऊन ठरविले असें नव्हे तर तसें घडण्यास तर्शींच कांहीं कारणे घडलीं, तीं कोणतीं हें आतां पाहिले पाहिजे.

इंग्लंडने गेल्या शतकांत जगाच्या चारी खंडांत आपल्या वसाहती स्थापन केल्या असून त्यांस स्वराज्याचे हक्क दिले असल्यामुळे विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हा वसाहती म्हणजे मोठमोठालीं संपन्न राष्ट्रेच झालेली होतीं ! ब्रिटिश साम्राज्यात मोडणाऱ्या या संपन्न राष्ट्रांचे केंद्रस्थान इंग्लंड; असून आपल्या चारी खंडांत पसरलेल्या साम्राज्याचे परकीय शब्दपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी इंग्लंडवर पडू लागली ! अशा प्रकारची जबाबदारी इंग्लंडवर असल्यामुळे हिंदुस्थानास धोका पोहचून हिंदुस्थान आपल्या हातचे जाऊ नये म्हणून इंग्लंडला गेल्या शतकांत राशीयाच्या आशीयाखंडांतील हालचालीकडे लक्ष ठेवावें लागून राशीयाचे वैर संपादन करावें लागले; त्याचप्रमाणे आफिकेंतील आपल्या

वसाहतीस धोका पोंहचूऱ्य नये या हेतूने फान्सचे वितुष्ट संपादन करावे लागले ! अशा रीतीने परकीय शत्रूशीं आपला केव्हां स्टक्का उडेल, व आपल्या चारी संदांत पसरलेल्या साम्राज्यास परकीय शत्रूपासून केव्हां धोका पोंहचेल याची कांहीचं शाश्वती वाटत नसल्याने इंग्लंडला आपले आरमारी सामर्थ्य वाढविणे अत्यावश्यक वाटून आपणास आणीबाणीच्या वेळीं मदत मिळावी म्हणून कोणत्या तरी बलाढ्य संघास सामील होण्याची अवश्यकता वाटूं लागली !

अशा रीतीने विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच इंग्लंडच्या धोरणांत बदल शाल्यामुळे इंग्लंडने आपले आरमार जव्यत तयार ठेवण्याची स्टपट सुरुं करून कोणत्याही दोन प्रबल राष्ट्रांच्या आरमाराच्या तोडीचे आपले आरमार राखण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला ! अशा रीतीने आपल्या आरमाराची जव्यत तयारी ठेवण्याची इंग्लंडकडून स्ट-
दोन बलाढ्य राष्ट्रांच्या पट करण्यांत आली, ती कांहीं चैनीची गोष्ट तोडीचे इंग्लंडचे म्हणून करण्यांत आली नसून, आपले समुद्रवेष्टिचिसुकले राष्ट्र, आपला व्यापार, आपल्या चारी संदांत पसरलेल्या वसाहती व आपल्या अंकित आसलेले इतर प्रदेश या सर्वांचे परकीय शत्रूपासून संरक्षण व्हावें म्हणूनच इंग्लंडला आरमाराचे अभेद्य कवच आपल्या भोवतालीं गुरफटून घ्यावें लागले. परंतु इंग्लंडकडून असा प्रयत्न चालला असतां १९०० सालापासून इंग्लंडच्या आरमारी वर्चस्वास आव्हान करण्यासाठीच काय जर्मनीकडून आपले आरमार एकसारखे वाढविण्याचे प्रयत्न होऊं लागले ! आरमारी व लष्करी सर्वांसाठीं दर वर्षी जर्मनीकडून कोट्यवधि रुपये खर्च होऊं लागले; व आपल्या आरमाराच्या जोरावर आपली वसाहतीची देसील वाढ करावी अशा प्रकारचे प्रयत्न होऊं लागले ! तेव्हां जर्मनीकडून १९०० सालापासून अशा प्रकारचे प्रयत्न होत असतां आपल्या आरमारी वर्चस्वास कोणापासून धोका असेल तर तो जर्मनीपासूनच होय अशी इंग्लंडची खाली झाली.

इकडे आशियासंडांतील आपल्या ताब्यांत असलेल्या 'हिंदुस्थान' या विस्तीर्ण प्रदेशास रशीयाकडून धोका पोऱ्यु नये म्हणून इंग्लंडला रशी-याच्या आशियासंडांतील हालचालीकडे डोळ्यांत तेल घालून पहावें लागले. रशीयाच्या आशियासंडांतील विस्तारापासून इंग्लंडप्रमाणे जपानला धोका वाटत असऱ्यामुळे, इंग्लंड व जपान या दोन राष्ट्रांमध्ये १९०२ मध्ये तह होऊन, जपानवर एकापेक्षां अधिक राष्ट्रांकडून हळ्ळा झाला तर जपान-ला मदत करण्याचें इंग्लंडनें अभिवचन दिले. या वेळी कोरिया प्रांतांत

रशीया आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करीत असून रसो-जपानी युद्ध १९०४-५. हलके हलके मँचुरिया प्रांत देसील घशांत टाक-प्याचा सशीयाचा विचार होता; तेव्हां याबद्दल

रशीयानें आपला हात आंखडता घ्यावा म्हणून जपाननें कांहीं सूचना याठविल्या (१९०३). परंतु या सूचनांचा कांहींच विचार न करतां रशी-यानें त्या फेटाळून लावल्यानें, मँचुरियामधील आपल्या हितसंबंधास रशीयाकडून वाध येत असल्यामुळे जपाननें १९०४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत रशीयाशीं युद्ध जाहीर केले.

अशा प्रकारे रसो-जपानी युद्ध. सुरुं झाल्यावर युद्ध-क्षेत्रापासून जपान जवळ असल्यामुळे जपानला एकदम आपलें सैन्य, रुण-भूमीवर दाखल करतां येणे शक्य होतें; परंतु सशीयास आपलें सैन्य फार लांबून सैवेरियाच्या ओसाड प्रदेश ओलाडून आणावें लागत असल्यामुळे, रशीयाची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली! यास्वरीज रशीयाचा प्रतिकार करून रशीयाची आशियासंडांतील हालचाल बंद करण्यासाठी सर्व जपान राष्ट्र खवळलें होतें व रशीयाचें राष्ट्रांचा उद्भव असले तरी तेथील लोकांस हें युद्ध चालाविण्यास हुरूप नसल्यानें रशीयास या युद्धांत जपानकडून हर सावी लागणार लागले. सरतेशेवटीं आरमारी लढाईत रशीयन आरमाराच्चा उडून जपानचा जय झाला व १९०५ च्या जून महिन्यांत

रशियाला जपानशीं पोर्टस्माऊथ (अमेरिका) येथें तह करण भाग पडले. या तहानें मँचूरिया प्रांत व लॅओटॅंग द्वीपकल्प जपानला मिळाले.

या युद्धात जपानकडून पराभव होऊन रशियाच्या पूर्वेकडील वाढीस प्रतिबंध झाल्यानें रशिया व इंग्लंड यांमध्यें अशिया संडांतील प्रदेश-संबंधानें खटका उडण्याचा संभव बराच कमी झाला ! परंतु रशियाचा अशा रीतीने एका पौर्वात्य राष्ट्रानें पराभव केलेला पाहून रशियाची युरोप-संडांतील इभ्रत कमी होऊन, जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेला त्रिपुटी संघ अर्थातच अप्रत्यक्ष रीतीने बलाढ्य होऊं लागला ! यावेळी रशियामध्ये अंतस्थ गडबड सुरु असून १९०५ मध्यें निरनिराळे संप उज्जुत झाल्यामुळे तर रशियाची स्थिति फारच चमत्कारिक होऊं लागली !

इकडे या सुमारास इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्यें सलोख्याचे संबंध होण्याचें घाटूं लागले ! पूर्वीं वसाहतीच्या प्रकरणांतच या दोन्ही राष्ट्रांमध्यें वितुष्ट आलेले होतें; परंतु आतां त्या बाबीमध्यें कांहीं तडजोड करावी असें दोन्ही राष्ट्रांस वादूं लागले ! इजिससंबंधीं फ्रान्सने इंग्लंडला पूर्ण मुक्त्यारी द्यावी, व इंग्लंडने मोरोक्कोच्या बाबींतीं कोणत्याही प्रकारची दबळाढवळ करू नये अशा प्रकारची तडजोड करण्यांत आली. यावेरीज सयाम, पश्चिम आफिका, मँडागास्कर, न्यू हिब्रेडीस, न्यू फाउंडलॅंड वरैरे प्रदेशांसंबंधीं या दोन्ही राष्ट्रांचे हितसंबंध संलग्न असल्यानें त्या बाबींतही कांहीं तडजोड करण्यांत आली. अशा प्रकारे फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यामध्यें मोरोक्को प्रकरणासंबंधीं कांहीं तह होत आहे, ही बातमी जर्मन प्रधानास नव्हती असें नाहीं, तर तह होण्यापूर्वीं, कौट ब्यूलो या जर्मन प्रधानानें या तहान्वयें मोरोक्को प्रकरणांत जर्मनीच्या व्यापारविषयक हितसंबंधांत कांहीं बोध येत नाहीं असें ‘राइस्टॅग’ या सभेत जाहीर केले. अशा प्रकारे इंग्लंडने मोरोक्को प्रकरणातून आपला हात काढून घेतल्यावर, मोरोक्कोमध्यें बेंदशाही माजली

होती ती नाहींशी करून पूर्ववत् सर्वत्र स्थिरस्थावर करण्यासाठी फेंच सरकार आर्थिक मदत करण्यास तयार आहे असे सुचविले (१९०५). परंतु यावेळी आशीया संदांत रशियाचा जपानकडून पराभव झाल्यामुळे रशियाची युरोप-संदांतील इत्रत कमी झाली आहे हें पाहतांच जर्मनीने पूर्वीचें घोरण अर्थातच बदलले ! फ्रान्सकडून मोरोकोच्या अंतस्थ बाबीमध्ये हात घालण्याचा प्रयत्न होत आहे हें पहातांच जर्मन बादशाहा कायसर बुइल्यम याने मोरोकोमध्ये जाऊन, तेथील सुलतान स्वतंत्र आहे तेव्हां त्याच्या अंतस्थ व्यवस्थेत फ्रान्सने हात घालण्याचें कांहींच कारण नाहीं, व मोरोको-मधील जर्मन हितसंवंधास फ्रान्सच्या या सूचनेमुळे अर्थातच बाध येईल असे जाहीर केले; व मोरोको प्रकरणासंबंधीं सर्व युरोपियन

मोरोळो प्रकरण
१९०६. राष्ट्रांची परिषद् भरविणे अत्यावश्यक असल्याची सूचना केली. कायसर वुइल्यमन्या सूचनेप्रमाणे

ष्ट्रीय परिषद् भरविण्यांत आली, परंतु योवेळीं रशिया, इंग्लंड व इटली या राष्ट्रांनीं फ्रान्सलाच दुजोरा दिला होता, व आस्ट्रियानें तटस्थ वृत्ति स्वीकारली असल्यामुळे या परिषदेचा निकाल जर्मनीविरुद्धच झाला ! योवेळीं मोरोक्कोचे स्वातंत्र्य सर्व राष्ट्रांनीं कबूल केले खरे, परंतु तेथील राष्ट्रीय पेट्रीमध्ये फ्रान्सचाच कायतो संबंध असावा असें ठरविण्यांत आले ! अशा प्रकारे, १९०५ च्या सुमारास रशियाचा जपानकडून पराभव होऊन रशियाची चमत्कारिक स्थिति झाली असतां, फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यामध्ये नुकताच घडून आलेला स्नेहसंबंध कितपत वृढ आहे हैं आजमावून पहा-याच्याच इराद्यानें जर्मनीने 'मोरोक्का प्रकरण' उपस्थित केले असे दिसते !

पंतु गेल्या एकदोन वर्षांत (१९०४-१९०७) घडून आलेल्या प्रसंगामुळे रशिंधा व इंग्लंड यांच्यामधील पूर्वी असलेले वितृष्ण नष्ट होऊन,

एकमेकांमध्ये सलोख्याचे संबंध घडून येण्यास वरीच मंदत झाली.

इंग्लंड व राशीया यांच्या रशीयाचा जपानकडून पराभव झाल्यानंतर मधील स्नेहसंबंध होऊन या दोन राष्ट्रांमध्ये स्तटका उढण्याचा संभव मधील स्नेहसंबंध १९०७.

बराच कमी झाला. याखेरीज १९०७ मध्ये, इराण, अफगाणिस्थान व तिबेट या प्रदेशांत दोन्ही राष्ट्रांचे हितसंबंध येत असल्याने, त्याबद्दल तह करण्यांस आला ! अशा रीतीने जर्मनीच्या वर्चस्वाखालीं असलेल्या आस्ट्रिया व इटली या त्रिपुटी संघाशीं सामना देण्यासाठीच कीं काय इंग्लंड, फ्रान्स व राशीया या राष्ट्रांमध्ये तहनामे करण्यांत आले.

अशा प्रकारे प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांचे राजकीय संघ स्थापन होत असतां, टर्कीच्या साम्राज्यांत या वेळी होत असलेल्या अंतस्थ घडामोडीने एखादे मोठे युरोपियन यद्द सुरु होते कीं काय टर्कीच्या साम्राज्यांतील अशी भीति वाढू लागली ! १९०८ च्या जुलै खळबळ १९०८. माहिन्यांत ‘तसु टर्क्स’ नांवाच्या एका राजकीय

सुधारणावादी प्रागतिक पक्षाच्या प्रेरणेने मोठी खळबळ उडून टर्कीच्या सुलतानास लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीस मान्यता वावी लागून, प्रतिनिधिमंडळ बोलाविणे भाग पडले. टर्कीने अशा रीतीने लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा अंगिकार केत्यानंतर त्या राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन होऊन, पूर्वीप्रमाणे ते एक बलद्वय राष्ट्र होईल अशी आशा वाढू लागली होती; परंतु या वेळी टर्कीच्या अंतस्थ खळबळीचा फायदा घेऊन, ऑस्ट्रियाने बोस्निया व हैमेंगोचिह्ना या प्रांतावर आपले पूर्णपणे वर्चस्व वसविले, व याखेरीज बालोरियाच्या मांडलिक संस्थानिकाने तर टर्कीचे सार्वभौमत्व हुगारून देऊन आपले राष्ट्र स्वतंत्र असल्याचे जाहीर केले (पु. आकटो-बर १९०८). यावेळी टर्कीमध्ये अंतस्थ राज्यक्रान्ति सुरु असल्यामुळे परं कीय सत्तेशीं तोंड देण्याचे टर्कीमध्ये मुळीच सामर्थ्य नव्हते; यानंतर

सुलतानास पदच्युत करण्यांत येऊन टर्कीच्या साप्राज्यासंबंधानें काहीं तडजोड करण्यांत आली. परंतु या नवीन घटनेप्रमाणे सर्विह्या, मॉटेनिग्रो या दोन टर्कीच्या मांडलिक असलेल्या संस्थानाच्या हितसंबंधास बाब येत होता तेव्हां, आपणास टर्कीकदून तुकसानभरपाई मिळावी असें या दोन बारक्या राष्ट्रांनीं आपलें म्हणणे पुढे मांडलें. टर्कीचे साप्राज्य विस्तरित करून आपली सत्ता भूमध्यसमुद्रापर्यंत नेऊन मिडवावी अशी रशियाची अजूनही महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे ‘सर्विह्या व मॉटेनिग्रो’ या स्लाव्ह जातीच्या राष्ट्रांस रशियाकदून पाठवल मिळालें; व आतां रशिया व टर्की यांच्यामध्ये पुनः युद्ध उपस्थित होतें कीं काय असें वाटू लागलें. परंतु यावेळीं आस्ट्रिया व जर्मनी हीं दोन प्रमुख राष्ट्रे मध्ये पदून त्यांनीं टर्कीला मदत करण्याचे आपले धोरण जाहीर केल्यानें, रशियास माघार घ्यावी लागली ! तेव्हां अर्थातच विचाऱ्या ‘सर्विह्या’ या बारक्या राष्ट्रास कोणाचेच पाठवल न मिळून त्यास आपले म्हणणे परत घ्यावें लागलें. अशा प्रकारे टर्कीच्या अंतस्थ बाबीसंबंधानें उपस्थित होणारे युद्ध अकलित रीतीने टळलें.

वरील प्रसंग होऊन दोन वर्षे लोटलीं नाहींत तोंच पुनः एकदां मोरोक्को प्रकरणासंबंधानें युरोपियन युद्ध उपस्थित होतें कीं काय असें वाटू लागलें. मोरोक्कोमधील युरोपियन राहिवाशांस धोका येण्याचा संभव आहे असें वाटून फेंचे सैन्याने १९११ मध्ये फेझ नांवाचे शहर काबीज केलें. फ्रान्सचे हें कृत्य पहातांच जर्मनीने अगडीर या बंदराकडे आपलें एक सशस्त्र कूक्षर खाना करून फ्रान्सला धमकी दिली ! आतां मोरोक्को प्रकरणासंबंधानें जर्मनी व फ्रान्स यांच्यामध्ये युद्ध उपस्थित होणार असा रंग दिसूं लागला; परंतु या वेळीं जर्मनीने फ्रान्सवर स्वारी केल्यास आचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न करूं असें इंग्लिश मुत्सव्यांनीं मुळें, हातघाईचा प्रसंग न आणतां, फेंच कँगो प्रांतीली पूपणांस मिळाल्यास, आपण मोरोक्को प्रकरणांत हात

घालणार नाही असे जर्मनीने अभिवृचन दिल्यानें युद्धाचा प्रसंग तड-जोडीने ठळला !

याच वर्षी आफिकेंतील द्रिपोली प्रदेशासंबंधानें इटलीने टर्की-विरुद्ध युद्ध जाहीर करून तो प्रांत हस्तगत केला; व त्यावर इटलीचें पूर्ण वर्चस्व वसविले. सरतेशेवटीं टर्कीला आपल्या साप्राज्यांतील अंतस्थ मडबडीकडे लक्ष द्यावयाचें असल्यामुळे नाइलाजास्तव इटलीशीं १८ आक्टोबर १९१२ रोजीं लॉसनी या ठिकाणी तह करावा लागून, आफिका खंडांतील आपल्या उरलेल्या एका वसाहतींसही मुकावे लागले.

या वेळी टर्कीच्या साप्राज्यांत अंतस्थ खळबळ सुरु होती. १८९९ पासूनच टर्कीच्या अंमलाखालीं असलेल्या मॅसिडोनिया प्रांतांतील स्थिश्वन जनतेचे, महमदीधर्मीय टर्कीच्या मगरमिठीतून आपली सुटका करण्याचे प्रयत्न चालू असून, बलोरिया, सर्विह्या, मॉटेनियो, रुमानिया वगैरे बालकन द्वीपकल्पांतील लहान लहान संस्थानांचे मॅसिडोनियांमधील जन-तेस पाठवल होतें. अशाप्रकारे मॅसिडोनियामध्ये अस्वस्थता माजली असून १९१२ चे सुमारास तर ती अगदी तीव्रतेस पोहोचून बंडखोर लोकांच्या टोळ्या सर्व प्रांतांत धुमाकूळ घालू लागल्या. तेव्हां त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी टर्कीकडून, नेहमींप्रमाणे कडक उपाय योजण्यांत आल्यामुळे

तर तेथील जनता अगदींच विथरून गेली ! या बाल्कन द्वीपकल्पा-संवर्धी प्रक्ष १९१२. वेळी टर्कीचे इटलीशीं युद्ध सुरु असून तें राष्ट्र अगदीं खालावत चालले होते, व थोड्या वर्षांपूर्वी बॉस्निया व हर्झिगोविना हे प्रांत आस्ट्रियानें आपल्या ताब्यांत घेतल्यामुळे सर्विह्यन लोकांच्या त्या दिशेकडील महत्वाकांक्षेस अडथळा येऊन दक्षिणेकडे च कायतो आपल्या महत्वाकांक्षेस वाव आहे असे त्यांस वादू लागले. टर्कीच्या अमलाखालीं असलेल्या मॅसिडोनिया प्रांतांतील लोकांना बलोरियन लोकांची सहानुभूति होतीच ! अशा प्रकारे टर्कीच्या

साम्राज्यांत स्वर्वत्र सळवळ उडून बाल्कन द्वीपकल्पांतील बारकीं राष्ट्रे टर्कीविरुद्ध शस्त्र उपसण्यास सज्ज असतां, ग्रीसमध्ये वेनिझुलास नांवाचा एक पुरुष उदयास येऊन, त्यानें तेथील अंतस्थ व्यवस्था नीट लावल्यावर टर्कीच्या विरुद्ध बाल्कन राष्ट्रांचा एक संघ स्थापन केला ! अशाप्रकारे टर्कीवर या संघानें शस्त्र उपसल्यामुळे तें राष्ट्र १९१२ च्या सुमारास तह करण्यास कवूल झाले. परंतु हा तह झाला नाहीं तोंच या संघांतील राष्ट्रे युद्धांत मिळालेला प्रदेश कसा वांदून ध्यावयाचा यावद्दल आपसांत भांदू लागलीं. बलोरियानें ग्रीस व सर्विहिया या राष्ट्रांवर हड्डा केला, ही संधि पाहून रुमानियानें बलोरियावर हड्डा केला; सरतेशेवटीं बुखारेस्ट येथें तह होऊन आपसांतील युद्ध थांत्रविष्ण्यांत आले. या तहानें सर्विहिया, ग्रीस, माईनियो, रुमानिया या राष्ट्रांना अधिक प्रदेश मिळाला खरा, परंतु बलोरियाला मात्र आपल्या बन्याच प्रदेशास मुकावे लागले. अशाप्रकारे या युद्धानें बाल्कन द्वीपकल्पासंवंधानें कायमची अशी कांहींच व्यवस्था न लागतां तेथील राष्ट्रे एकमेकांविषयीं सांशंकच राहुं लागलीं !

बाल्कन द्वीपकल्पांतील चळवळीचा इतर प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांवर परिणाम झाला. जर्मनीने आपल्या कांहीं अंतस्थ हेतुंसाठीं टर्कीस उच्चलून धरून टर्कीची आपणाकडे सहानभूति मिळविष्ण्याचा प्रयत्न चाल-विला असल्यामुळे टर्कीचा पराभव झाल्याचे जर्मनीस अर्थातच आवडले नाहीं; त्याचप्रमाणे या युद्धांत सर्विहियन लोकांचा जय झालेला पाहून आस्ट्रिया अंतल्या आंत जळफळूं लागला ! सर्विहियास रशियाची सहानुभूति असून, आडियाटिक समुद्रापर्यंत आपले राष्ट्र विस्तृत करावे अशी सर्विहियाची महत्त्वाकांक्षा होती; व त्या महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आण-प्यासाठी सर्विहियाशीं युद्ध करावे म्हणून १९१३ मध्ये जर्मनी व आस्ट्रिया या राष्ट्रांनी इटलीचे मन वळविष्ण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो त्या वेळीं साध्य झाला नाहीं. अशा प्रकारे युरोपियन राष्ट्रांचे दोन बलाढ्य संघ स्थापन झाले असून, बाल्कन द्वीपकल्पांतील अस्वस्थेतमुळे

लवकरच मोठा युद्धप्रसंग होण्याचा संभव आहे असे वाटून प्रत्येक राष्ट्र आपापले लष्करी व आरमारी सामर्थ्य वाढविण्याची आपणाकडून पराकाढा करीत होते. १९११ पासून जर्मनीने दरवर्षीं दीड कोटी रुपयांनीं आरमारावरील आपला सर्व वाढविला असून, आपले आरमार जथ्यत तयार राखण्याची खटपट केली; फान्स व रशिया या राष्ट्रांनी सैन्याची लष्करी नोकरीची मुदत वाढविली ! अशा प्रकारे प्रत्येक राष्ट्राकडून लष्कर व आरमार जथ्यत राखण्यासाठी बेसुमार सर्व होऊं लागल्याने प्रत्येक राष्ट्र लष्करी सर्वांच्या ओऱ्यासालीं वांकून गेले ! तेहां आतां एखादे क्षुल्क कारण सांपडतांच युरोपियन राष्ट्रे एकमेकांवर तुटून पडणार असे वाटूं लागले. ता. २८ जून १९१४ रोजीं आस्ट्रियाचा राजपुत्र फॅन्स फर्डिनंड याचा आस्ट्रियन साम्राज्यांतील बोस्निओ प्रांतांत कांहीं कटवाल्या मंडळींच्या प्रेरणेने खून होऊन या खुनाचा उगम सर्विहयामध्ये आहे असे आढळून येऊन सर्विहया व आस्ट्रिया यांच्यामध्ये कलह उपस्थित झाला; व या कलहांत इतर बलाढ्य राष्ट्रे सामील झाल्यामुळे महायुद्ध सुरु होऊन त्याच्या ज्वाळा जगभर पसरू लागल्या !

परिशिष्ट.

ता. २८ जून १९१९ रोजीं व्हर्सेल्स येथे तह होऊन पांच वर्षांपूर्वी सुरु झालेले महायुद्ध एकदाचे संपले ! हें महायुद्ध सुरु असतां व तें संपून झालेल्या तहाने युरोपच्या राजकीय घटनेत महत्त्वाचे फेरबदल होत आहेत; तेव्हां त्यांचे थोडक्यांत दिग्दर्शन केल्यास्वेरीज युरोपचा अर्वाचीन इतिहास अर्थातच पूर्ण व्हावयाचा नाहीं.

ता. २८ जून रोजीं आस्ट्रियाचा राजपुत्र फँझ फर्डिनंड याच्या बौस्निओ प्रांतां झालेल्या सुनाचें निमित्त कारण होऊन ता. २८ जुलै रोजीं आस्ट्रियानें सर्विह्याविरुद्ध लढाई पुकारली ! यानंतर आस्ट्रियास मदत करण्यास जर्मनी (१ आगस्ट), सर्विह्याच्या बाजूने रशिया (३१ जुलै) फ्रान्स (२ आगस्ट) व ब्रिटिश साम्राज्य (४ आगस्ट) हीं राष्ट्रे या युद्धांत पडलीं. युद्धाचीं पहिलीं दोन अडीच वर्षे जर्मनीच्या नेतृत्वाखाली असलेला संघ, आणि फ्रान्स, रशिया व इंग्लंड यांचा संघ एकमेकांशी क्षगडत होता. या वेळीं युरोप व युरोपच्या बोहेरील इतर प्रमुख राष्ट्रे तटस्थच होतीं. मध्य-तरी १९१५च्या शेवटीं जर्मनीने आपल्या पूर्वसरहदीवरील रशियन सैन्याचा पराभव करून टक्कीकडे जाणारा मार्ग मोकळा केला होता; परंतु आपल्या पश्चिम सरहदीवर फ्रेंच व ब्रिटिश फौजांचा पराभव करण्याचे कामीं जर्मनीस यश आले नाहीं. यावेळीं (१९१६) दोस्त राष्ट्रांनाही जर्मनीच्या पुढे येण्यान्या अवाढव्य सैन्यास थोपवून धरण्यापलीकडे कांहीं करतां आले नाहीं.

यानंतर १९१७ च्या जानेवारींत जर्मनीने आपला ‘ सब्रमराईन ’ बोटींचा काफिला जप्यत असल्यामुळे, त्याच्या सहाय्याने दोस्त राष्ट्रांचा व्यापारविषयक कोऱ्यामारा करतां येईल असे वाढून ‘ सब्रमराईन ’ मोहीम

सुरु केली. परंतु जर्मनीच्या या मोहिमेमुळे तटस्थ राष्ट्रांच्या व्यापारास धोका पॉहचूं लागल्यानें त्यांच्याकडून जर्मनीकडे तक्रारी जाऊ लागल्या. परंतु जर्मनीकडून समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यामुळे ता. २ एप्रिल १९१७ रोजी अमेरिकेने (युनायटेड स्टेट्स) दोस्त राष्ट्रांस मिळण्याचे ठराविले. यानंतर दक्षिण अमेरिकेतील राष्ट्रे व चीन यांनीही जर्मनीविरुद्ध आपले धोरण जाहीर केले.

याच सुमारास (फेब्रुवारी-एप्रिल १९१७) रशीयामध्ये राज्यक्रान्ति होऊन युरोप व आशिया या प्रदेशावर पसरलेला रशीयन साप्राज्याचा भक्तम वाटणारा डोलारा ढासळून पडून रशीयामध्ये सर्वत्र बेबंदशाही माजली! राजकीय बाबीप्रमाणेच सामाजिक, आर्थिक वगैरे बाबीमध्येही रशीयामधील खालच्या वर्गास आज ५-६ शतके पायाखाली दडपून ठेव-प्यांत आले असल्यामुळे, या राज्यक्रान्तीचा फायदा घेऊन रशीयामध्ये बोलशेविक्षमची चळवळ सुरु होऊन फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीपेक्षां अनान्वित प्रकार होऊं लागले (१९१८).

अशा प्रकारे रशीयामध्ये अंतस्थ खळबळ सुरु असल्यामुळे रशीयाकडून आपणावर हळ्ळा येण्याचा संभव नाहीं असें वाटून जर्मनीला फ्रान्स, इंग्लंड व अमेरिका यांच्या संयक्त सैन्याशीं टक्र देण्यासाठीं पाश्चिम सरहदीवर आपल्या फौजा तात्काळ नेतां आल्या (मार्च १९१८). परंतु या कासीं जर्मनीस यश न मिळून जर्मन सैन्याचा पराभव झाला व ११ नोव्हेंबर रोजी दोस्त राष्ट्रांशीं तह करण्यास संमति घावी लागली.

यानंतर शत्रुराष्ट्रांशीं कोणत्या अटीवर तह करावयाचा हें ठरविण्यासाठीं दोस्त राष्ट्रांची एक परिषद भरली. या परिषदेस मुख्यत्वेकरून तीन गोष्टी करावयाच्या होत्या:

(१) अंतर्राष्ट्रीय कायद्यांचा व ठरलेल्या करारनाम्यांचा उपमर्द करून हें युद्ध घडवून आणण्यांत जे जबाबदार असतील त्यांस शासन करावयाचे.

(२) जात, धर्म व एकराष्ट्रीयत्व या तत्त्वांवर राष्ट्रांची उभारणी करावयाची.

या धोरणप्रमाणे १७९५ मध्ये नामशेष झालेल्या 'पोलंड' राष्ट्रांचं पुनरुज्जीवन करण्याचें ठरविण्यांत आले. तसेच फिनलंड व स्लोव्हाकिया हीं राष्ट्रे स्वतंत्र करण्यांत येऊन या राष्ट्रांतून समुद्राकडे जाणाऱ्या सर्व नद्या सुल्या करण्यांत आल्या. तसेच जर्मनी व टर्की यांच्याकडून जिंकून घेतलेल्या प्रदेशांत तेथील लोकांच्या मनीषेप्रमाणे राज्यघटना ठरवावयाची असे निश्चित करण्यांत आले.

(३) यानंतर राष्ट्रांराष्ट्रांत कलह होऊ नयेत व युद्धाखेरीज इतर मार्गांनीं अंतर्राष्ट्रीय संबंध सोडविण्यांत यावेत या हेतूने 'राष्ट्रसंघ' स्थापण्याचे ठरले. या राष्ट्रसंघातके राजकीय बाबीप्रमाणे आर्थिक बाबी-संबंधाचेही प्रश्न सोडविण्यांत यावेत असे वाटून ठिकाठिकाणचे मजूर व कच्चा माळ यासंबंधाचीही व्यवस्था एकमेकांच्या विचाराने होण्याचे निश्चित केले.

अशा प्रकारे या दोस्त राष्ट्रांच्या परिषदेने पुढील धोरण आंखून जर्मनीशीं कोणत्या अटींवर तह करावयाचा हें ठरविलें; व ता. २८ जून १९१९ रोजीं या तहास जर्मनीची संमति मिळाली.

या महायुद्धामुळे इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या अंतस्थ घटनेंत महत्त्वाचे फेरबदल झालेले आहेत, व होत आहेत; त्यामुळे सध्यां तरी त्यासंबंधाने निश्चित असे कांहींच सांगतां येणे शक्य नाहीं ! आस्ट्रियांत लोकसत्त्वाक राज्यपद्धति प्रस्थापित झाली आहे. आज पांच शतके आस्ट्रियाशीं निग- डिस असलेल्या हंगेरीने आस्ट्रियापासून विभक्त होऊन आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले आहे. जर्मनीच्या राजकारणांत काय होईल हें कांहींच सांगतां येत नाहीं, पण तेथें जबाबदार राज्यपद्धति स्थापन होऊन, कैसर वुझ-

ल्यमन्दें होहेनझोलार्न घराणे जरी पुनः राज्यारूढ हालें तरी राजसत्ता वरीच कमी होऊन लोकांच्या तंत्रानें राजास राज्यकारभार हांकावा लागेल ! रशियामध्यें तर सर्वत्र गोंधळ व बेबंदशाही माजली असून वराच विस्वृत प्रदेश रशियामध्यें मोडत असल्यानें तेथें यानंतर निरनिराळीं अनेक लोकनियंत्रित राज्ये स्थापन होतील असा अजमास आहे. टक्कीसंबंधाचा प्रश्न वराच महत्त्वाचा असून त्यासंबंधानें टक्कीस तहाच्या कोणत्या अटी घालाव्यात याबद्दल दोस्त राष्ट्रांचा विचार सुरु आहे.

सूची.

- अटार्स, २११.
 अड्डिआनोपठचा तह २६३,
 ऑंत (इंग्लॅंडची राणी) १८६.
 अबूकर आखातानजीकची लडाई २३९.
 अरब लोक १२, १३.
 अलेक्झांडर १ ला (रशिया) २४१,
     २४३, २४४, २४६, २४८,
     २५८, २५९.
 अलेक्झांडर २ रा (रशिया) २९९,
     ३२०, ३२३.
 अलेक्झांडर ६ वा (पोप) २२.
 अम्बर्ग धर्मपरिषद् ३६, ३९.
 ऑटो (य्रीसचा राजा) २६३, २६४.
 आटोमन टक १७, ३६, ३७, ३९७.
 आयर्लैंड १८८, ३१४, ३१५.
 आल्हा ८०.
 इशावेल (सेनची राणी) २४.
 इराक्षमस २८, २९.
 इलिशावेद (इंग्लॅंडची राणी) ६६, ६७,
     ७२, ७३.
 इलिशावेद (रशियाची राणी) १६६.
 उलस्त्रिच २८.
 एडवर्ड ६ वा (इंग्लैंड) ६३.
 ओस्मान पाढा ३२०.
 औरंगजेब ३३५.
 कस्टोजा २९६.
 कॅटो-कॅम वेसीचा तह ७७.
- कॅथराईन-डी-मेडिसी (फ्रान्स) १०,
     ११, १२, १४.
 कॅथराईन १ ली (रशिया) १६६.
 कॅथराईन २ री (रशिया) १६६, १६८.
 कॅन्मर ६४.
 कॅबेट ३३९, ३३६.
 कॅलिघ्न ४२, ४३.
 कार्डिअर ३३९, ३३७.
 कार्ड चालोंटी २२१.
 कॉन्डे ९३.
 कालिन्यी ९३.
 कॉनटक्स १८९.
 कार्नो २२६.
 कॉन्सलर राज्यपद्धति २३३, २३८.
 कॉवडेन ३१४.
 काश्ट्रूट २८६.
 काहूर २९२, २९५, २९६.
 कॉमवेल ऑलिव्हर १३०, १३९, १३२,
     १३३, १३४, १३५, १४०.
 क्रिमियन युद्ध २९०, २९९.
 कोर्टसू ३२९.
 कोड नेपोलियन २३७
 कोलबर्ट १४७.
 कोलंबस १३, २४, ३२९.
 कोलेट ५५.
 गस्टब्हस अडोल्फस ११०, १११.
 गॅवेटा ३०६.

गेरिबालिड २८४, २८९, २९४.	टर्गो २००.
ग्लॅडस्टन ३१५.	टायर २७२.
गिलबर्ट ३३६.	टिपु ३३६.
गीको ३७२, २७३.	टिली १०७, १११.
गुलामगिरी ३३९.	टेटसेल ३०, ३१.
चम्पलेन संस्कूल ३३७.	ट्रैट-परिषद् ३७, ४६.
चार्लस धी घेट (चार्ल्सेन) १५.	डॉन्टन, २१४, २२३.
चार्लस १ ला (इंग्लैंड) १२१, १२२,	डरहैम ३४४.
१२४, १२६, १२७.	डॉगमॉट ७९.
चार्लस २रा (इंग्लैंड) १३७, १३८,	डिरेक्टरी २२७, २३३.
१४०.	डुप्ली ३३५.
चार्लस धी बोल्ड १७.	नैविशेन कायदा १३५, ३४०.
चार्लस ८ वा (फ्रान्स) १८, २३.	नाना फडणविस ३३७.
चार्लस ५ वा (बादशाह) १७, २५,	नाँटचा जाहीरनामा १८, १५१.
३२ ३५, ३७, ३९, ४०, ४८.	नॉर्दवरलंड ६४.
चार्लस १० वा (स्वेन) २६४, २६५.	निहालिस्ट ३२४.
चार्लस आल्बर्ट (इटली) २८१.	निकोलस २६९, २८५, २९०, २९१.
जर्मनी संघरक्त ३०७.	ने २५४.
जॉर्ज १ । (इंग्लैंड) १८६.	नेकर २०९.
जॉर्ज २ रा (इंग्लैंड) १८७.	नेल्सन २३९, २४३.
जॉर्ज ३ रा (इंग्लैंड) १९९.	नेपोलियन २२७-२५५.
जाकोथिन कूथ २०७.	पवित्र रोमन साम्राज्य १५, २३०.
जिरौजिस्ट २९९, २१७, २१८.	पॉल रथा (पोप) ४४
जीजस्ल पंथ ४५, ४६, १०३.	पीटर १५८, १५९, १६०, १६१,
जेस्स १ ला (इंग्लैंड) ११७, ११९,	१६५.
१२०.	पिट ११०, १११.
जेस्स २ रा (इंग्लैंड) १४१, १४२.	पिसोरो ३३०.
जोसेफीन २३८, २४०.	फॉन्सिस १ ला (फ्रान्स) १९, ८९.
हिंदगली ४१.	फॉन्सिस ५ रा (फ्रान्स) ८९, ९९

फ्रॅन्सिस २ रा (आस्ट्रिया) २३५,	मँगलीन ३३०.
२४०.	मँझिनी २८३, २८४, २८९.
फ्रॅन्सिस जोसेफ २०८.	महादृजी शिंदे ३३६.
फ्रॅको-जर्मन युद्ध ३०४, ३०५.	मँझरीन १४४, १४५, १४६.
फर्डिनंड ७ ला (स्पेन) २६०, २६१.	मँकमोहन ३०५, ३०६, ३०८, २१४,
फर्डिनंड (नेपल्स) २६१, २६२.	मँरा २२०, २२१.
फर्डिनंड २ रा (बादशहा) १०५.	माउटेन पक्ष २११, २१७, २१९.
फिलीप २ रा (स्पेन) ४९, ५०, ५१,	मार्टिन लूथर २९, ३१, ३८.
५२, ७९, ८५.	मँटेग्यू ३४९.
फेल्टन १२५.	मार्गारेट (पासरची) ७७.
फ्रेडरिक वुइल्यम (प्रशिया) १७१,	मिर्चो २०३, २०४, २०७, २०८.
१७२.	मूर लोक २३, २४, ३२८.
फ्रेडरिक १ ला वुइल्यम (प्रशिया)	मूर यॉमस ५५, ५६.
१७४, १७५.	मरेवा थेरेसा (आस्ट्रिया) १७६, १७७,
फ्रेडरिक धी घेट (प्रशिया) १७५,	१७८, १७९.
१७६, १७७, १७८, १७९, १९०.	मरेआ लुईसी २४८.
वर्किंगहैम १२३, १२५.	मेरी (इंग्लंड) ६५, ६६,
बैलबोआ ३२९.	मेरी (स्कॉटलैंड) ६९, ७०, ७१, ७२.
ब्रन्सफिक २१३.	मेरिआ अंन्टोनी (फ्रान्स) २२१.
ब्लचर २५५.	मेटर्निच २५२, २५७, २५९, २६१,
बर्लिनची परिषद् ३२१.	२६२.
बायरेलोम्यून्या दिवशी कत्तल १५.	युट्रेक्टचा तह १५५.
बिस्मार्क २९९, ३०२, ३०३, ३२९,	रइचलिन २८, २९.
३५०.	राले वॉल्टर ३३६.
ब्यूट १११.	रिकार्म बिल (इंग्लिश) ३१३.
बोल्सेविश्वमची चलवळ ३२५.	रिशल्यू ९९, १००, १४४, ३३८.
मँझिमीलन १ ला (बादशहा) १६,	रसो १११.
१७.	रसो-जपानी युद्ध ३६०.
मँझिमीलन (बज्जेरिया) १०३, १०४.	रेक्वेसेन्स ८१.

- रोमन पादशाही ९.
 रोबेसपिअर २०३, २०७, २१२, २१४
     २२०, २२१, २२२, २२३, २२४.
 लोफेट २०३ २०५, २०६, २०७.
 लिओ ३ रा (पोप) १५.
 लिओपोल्ड २११, २१२.
 लुई १४ वा (फ्रान्स) १४४, स्पेनशी
     युद्ध १४५, सुधारणा १४६, मह-
     त्वाकांक्षा १४८, हॉलंडरी युद्ध
     १५०, नॉटचा जाहीरनामा १५१,
     परराष्ट्रीय धोरण १५५.
 लुई १५ वा (फ्रान्स) १८८, १८९,
     १९०, १९४, २००.
 लुई १६ वा (फ्रान्स) २००, २०२,
     २०६, २०९, २११, २१३,
     २१७, २१८.
 लुई १८ वा (फ्रान्स) २५४, २६४
 लुई नेपोलियन २७६, २८९, २९३,
     ३०३, ३०४, ३५३.
 लुई फिलीपी २६६, २७१, २७२.
 लेफेब्रे ८८.
 लोयोला इमेशस ४५.
 वर्म्स परिषद् ३२.
 वास्को-डी-गामा १३, २०, ३२९.
 वालेन स्टाईन १०७, १०८, १०९, ११२.
 वॉल्पोल १८७, १८८.
- बॉटरलूची लढाई २५५.
 बुलसे थॉमस ५७.
 बुहल्यम ऑफ ऑरेंज ७९, ८०, ८४.
 बुहल्यम ३ रा (हंगलंड) १८३, १८४,
     १८५, १८७.
 वेलिंगटन २४७, २५३, २५५, ३१०.
 वेस्ट फ़लिया ११४, ११५.
 व्हॉल्टेर ११७.
 विक्टोरिया ३३६.
 विन्ना परिषद् २५७, २५८.
 विहक्टर इमैन्यूल २८२, २९५, २९६,
 श्लेषविग होलस्टेन २७८, २७९, २८०,
     २८७, २९९, ३००.
 सॅडोवाची लढाई ३०९,
 सॅन स्टेफिनो तह ३२०, ३२१.
 सॅले ३३८.
 स्टाईन २५१, २५१.
 हार्डेन वर्ग २५१.
 हैम्पडन १२७.
 हिंदी राष्ट्रीय सभा ३४९.
 हूटन २८.
 हेनरी ८ वा (हंगलंड) ५५, ५७, ५८,
     ५९, ६०, ६१.
 हेनरी ३ रा (फ्रान्स नॅहरीचा) ९५, ९७.
 हेनरी (पोर्टुगाल) ३२९.
 हेवर्टिस्ट पक्ष २२२.